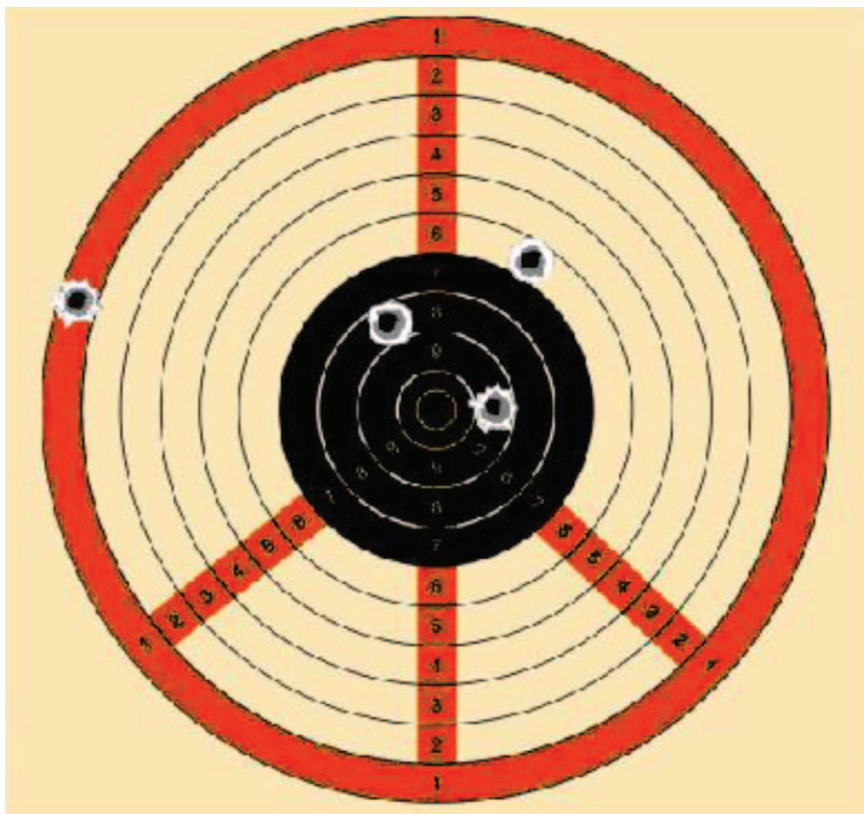

1968 TILTAKOZÁSI HULLÁMA

fél évszázad visszfényében

Szerkesztette: Szabó Máté

1968 TILTAKOZÁSI HULLÁMA FÉL ÉVSZÁZAD VISSZFÉNYÉBEN

Szerkesztette: Szabó Máté

1968 TILTAKOZÁSI HULLÁMA FÉL ÉVSZÁZAD VISSZFÉNYÉBEN

SZERKESZTETTE: SZABÓ MÁTÉ

Budapest, 2021

ISBN 978-963-88700-9-4

Kiadja az ELTE Bibó István Szakkollégium

Felelős kiadó: dr. Fazekas János

Szerkesztő: dr. Szabó Máté

A szerkesztésben közreműködött: dr. Fábíán Áron, dr. Szokol Krisztina

Borítóterv: Lábás Zoltán

Tördelés: Posztós János

<http://bibo.elte.hu>

TARTALOM

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Szabó Máté: 1968 fél évszázad visszfényében itt és ma	8
---	---

ELŐADÁSOK

Jan Pauer: A prágai tavasz és a nyugatnémet nyilvánosság	16
Dalos György: Kelet-Európa – remények és csalódások	22
Gombár Csaba: Európa keleti felén minden máshogyan volt – 1968	26
Lengyel László: A társadalmi mozgalom és a gazdaság ellentétes mozgása	30
Karácsony András: Lázas az intézmények ellen. Német konzervatív reakciók	40
Szabó Andrea: A politikai generációk versenye Magyarországon – „...jönnek a '90-esek, a '68-asok helyett jön a '90-es nemzedék”	47
Böcskei Balázs: Az emberi jogi aktivizmus ellentmondásai	68

TANULMÁNYOK

Lakatos Júlia: A '68-as hagyomány és a konzervatív ellenkultúra	80
Szikinger István (ifj.): '68 és „ellen-'68” Nagy-Britanniában. Powell vérfolyam-beszéde és utóélete	96
Tóth László: A polgári engedetlenség és 1968 szelleme	117
Kiss Alexandra: A „Free Speech Movement”. A Berkley Egyetem mozgalmi és mai visszhangjuk	137
Schlett Bálint Gergő: Vietnam - a mozgalmi koalíció az USA-ban	152
Márton Ágnes: Angela Davis. A fekete gettóból a frankfurti iskolába, majd a börtönbe	180
Nagy András: Az ENSZ és a válságok. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének szerepvállalása 1956-ban és 1968-ban	208
Sebestyén Annamária: A hatalom és az ifjúság a hatvanas évek Magyarországon	230
Csizmadia Ervin: A reformmarxizmustól az ellenelméletig és az ellenhatalomig. A magyar demokratikus ellenzék	250
Farkas Attila: A Fidesz és 1968. Orbán Viktor és Cohn-Bendit „vitája”	271
Kovács Beáta: Az új baloldal Görögországban. A SYRIZA - 1968 örököse?	289

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

SZABÓ MÁTÉ 1968 fél évszázad visszfényében itt és ma

2020-ban, az 1968-as mozgalmi hullám ötvenéves perspektívában jelenik meg ebben a kötetben a konferencián előadók, a szemináriumi résztvevők és a meghívott szerzők tanulmányai. Ez az évforduló Magyarországon nem kapott valami kiemelkedő figyelmet. Nálunk 1968 nem volt olyannyira középponti jelentőségű, mint Csehszlovákiában, Franciaországban vagy Nyugat-Németországban. De a globális mozgalmi hullám világszintű és sokrétű hatásaiból – amelyek a keleti blokkban elsősorban a Varsói Szerződésnek és benne Magyarországnak a Prágai Tavasszal szembeni katonai beavatkozása miatt voltak meghatározók – mi is részesedtünk, és nagy jelentőségük volt a régió, mind Európa, mind Közép-Kelet-Európa és Magyarország számára egyaránt.

Nálunk a negyvenéves évfordulón, 2008-ban nagyobb figyelem irányult az 1968-as eseményekre és hatásaikra. Talán ebben közrejátszik – mint ahogyan másutt is megfigyelhető volt – az adott politikai kontextus elfogadó avagy elutasító hozzáállása 1968-al kapcsolatosan, amellyel kötetünkben magyar vonatkozásban több szerző tanulmánya is foglalkozik. De 2018-ban is volt tematikus folyóiratszám¹, konferenciák, előadássorozatok, rendezvények, sőt új monográfia is foglalkozott először éppen Magyarország szerepével², és több elemzés és forrásközlés irányult a magyar csapatok szerepére a Varsói Szerződés katonai beavatkozásában Csehszlovákia területén.

Összességében a magyar megemlékezés, illetve az ahhoz kapcsolódó diskurzus jóval kevésbé volt intenzív, mint 2008-ban, nem beszélve olyan országokról, mint Csehország, az újjáegyesült Németország és Franciaország, ahol 1968-at – mint a nemzeti történelem fontos időszakának jellemző évét – nagyjából konszenzus övezi, ha egyetértés nem is. Hiszen a történelmi fordulópontok sajátossága, hogy sokan és sokáig vitatkoznak róluk, új és új értelmezéseket kapnak a politikai közösség változó perspektíváiban és az interdiszciplináris tudományos kutatásban.

I. A kötetről: bevezetés

¹ Az Educatio 27.évf. 3. száma

² Murai András – Tóth Eszter Zsófia (2018): 1968 Magyarországon. Miért hagytuk, hogy így legyen? Budapest: Scolar Kiadó .

Jelen kötet az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézet Politológiai Doktori Iskolája és Bibó István Szakkollégiuma, valamint a Magyar Politikatudományi Társaság közös rendezvényének (2018. november 8., ELTE ÁJK) hozzászólásait foglalja magában. Kiegészült továbbá a 2018 során a Bibó Szakkollégiumban, valamint a Politológiai Doktori Iskolában tartott, általam vezetett szemináriumoknak az anyagival, illetve más felkért szerzők tanulmányait is tartalmazza.

Mint a konferencia és a szemináriumok szervezője, valamint a kötetet szerkesztője, világossá szeretném tenni röviden azt a sajátos szempontrendszert, motivációt, amely ezt a 2018-19 folyamán folytatott, külföldi tanulmányutakkal és konferencia-részvételekkel tarkított nem kevés munkát kiváltotta. A nyolcvanas évektől foglalkozom a társadalmi mozgalmak és a politikai tiltakozások kutatásával, és 2008 – azaz épp az évforduló – kapcsán érintettem ’68 témáját is³, mely fiatalkorom egyik akkor nehezen értelmezhető, inkább média közvetítette élményeként mindig is foglalkoztatott. De mivel a nyolcvanas évek ún. új társadalmi mozgalmai éppen az 1968-as mozgalmakkal szemben, azok tanulságain más irányba építkezve határozták meg identitásukat, ezek kutatójaként magam is a meghaladás értelmezését tettem magamévá. Azonban ez a meghaladás nagymérvű ráépülés (tapasztalat, személyi kör, eszmék) is volt egyben, és ez épp ezen az évfordulón vezetett ahhoz, hogy kezdeményezzem ezeket a rendezvényeket és az azok anyagára épülő kötetet megszerkeszsem.

Ebben az elköteleződésben szerepet játszott az a felismerés, hogy ez a téma csak sok oldalról, interdiszciplinárisan, több társadalomtudomány és többféle generációs tapasztalat alapján értelmezhető a megfelelő keretek között. A 2018 november 8-ai konferencia címében szereplő „Akkor és most – most és akkor” alcím arra utalt, hogy a visszatekintés szempontjai, a különböző generációk, felnőtten kortársak, gyermekként-kamaszként kortársak és a csupán a szakirodalom és a művészetek közvetítésével ’68-as élményt szerzők különféle szemszögeiből kerül megvilágításra, valamiféle „visszfénybe”.

Ezt a sokféleséget a konferencia felkért hozzászólói, – akik főleg az első két kategóriába voltak sorolhatók – és a szemináriumok résztvevőinek köre jól képviselte. Így és ezért kerültek a szerzők körébe egyaránt a pályájuk csúcán lévő érett kutatók-oktatók és az alapszakos kezdő, illetve tudományos karrierjüket doktoranduszként kezdő fiatalok. Úgy vélem, ez a perspektívák termékeny sokféleségéhez és érdekes szempontokhoz vezet a téma feldolgozásában.

A konferencián előadók többnyire az idősebb, 1968-ról személyes emlékekkel rendelkező kutatók voltak. Első hozzászólóként Jan Pauer beszélt a Prágai Tavaszról, akinek végül is ez a történelmi esemény és hatásai adták élete programját. Ő 1968-ban, érettségi után jelen volt

³ Máté Szabó: 1968 in Hungary, in: Martin Klimke-Joachim Scharloth(ed.): 1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977. Palgrave: New York. 2008. 219-229.

Prága megszállásánál, sőt bizonyos dokumentum-fotók rögzítették őt néhány fontos esemény résztvevőjeként. Ezt követően Nyugatra távozott, végül pedig az NSZK-ban végezte történeti és politológiai tanulmányait, és vált a kelet-európai disszidensek és főként a Prágai Tavasz kutatójává. Hosszabban dolgozott a Brémai Egyetem Kelet-Európa Kutató Intézetében, ahol 2006-2007-ben szakmai kapcsolatban voltunk egy közös kutatási projekten. Német nyelvterületen ő a Prágai Tavasz elemzésének egyik fontos szerzője. Előadása éppen az NSZK mint választott és Csehszlovákia mint eredeti hazája közötti kapcsolatokat elemzi 1968-ban.

Dalos György, Gombár Csaba és Lengyel László ugyancsak a '68-at felnőtt fejjel megélt nemzedék képviselői, és hozzászólásaikban azt elemzik, hogyan látták akkor és hogyan látják most, ki-ki a maga szemléletmódjának keretei között. Történelem, visszaemlékezés, Kelet-Közép-Európa profilja, Kelet és Nyugat összevetése, a társadalmi és gazdasági folyamatok konfliktusos viszonyai álltak előadásaik homlokterében. Előadásaik a konferencián elhangzottak hangfelvételen való rögzítése alapján kerültek szerkesztésre.

Karácsony András és Szabó Andrea esetében már a közvetítéseken keresztül élmény van jelen 1968-ról, a művészet, politika, zene, filozófia és társadalomtudomány közvetítésével, megfelelő diszciplináris kereteik között elemzik a már a konferenciára elkészített és szövegből prezentált tanulmányaikban választott témáikat. Karácsony esetében ez a nyugatnémet társadalomelméletben a konzervatív kritika 1968 felett, Szabó Andreánál pedig az ifjúságszociológia keretei között a magyar politikai generációk kérdése. Kutatásának eredményei nehezen illeszkednek Orbán Viktor miniszterelnök 2018-as tusnádfürdői beszédében elhangzott felvetéséhez a magyar politikai generációk viszonyairól. Mindketten eleve kész tanulmányt hoztak a konferenciára, amelyek előközlésként 2019-ben megjelentek a Civil Szemlében.

Böcskei Balázs PhD-hallgató esetében '68 már csak eszme, hagyomány, nem megélt valóság. A konferencián elhangzott előadását később ő maga dolgozta ki tanulmányként, 1968-nak a liberalizmus kiterjesztett értelmezéséhez vezető szellemi hatásainak kontraproduktív, a hegeli „Ész csele” módján funkcionáló „forradalmi” hagyományáról.

Csizmadia Ervin és Nagy András nem voltak a konferenciák avagy az említett szemináriumok résztvevői, hanem szakterületeik kapcsolódása alapján külön felkérés alapján írták meg tanulmányaikat. Ők még kamaszként élhették meg 1968-at, akárcsak jómagam. De a mi 1956-1957-es korosztályunk számára az 1968 élményeivel kapcsolatos kérdőjeleket inkább a média és a művészet, illetve a család és a kortárs csoport közvetítette. Mindketten történeti munkát végeznek, Nagy András a nemzetközi viszonyok fontos szereplőjének, az Egyesült Nemzetek Szervezetének válságjelző és megoldó kísérleteit hasonlítja össze a magyar 1956 és a Prágai Tavasz 1968-as levezése kapcsán, eléggé kritikus eredménnyel. Csizmadia Ervin, a magyar ellenzéki mozgalmak elismert kutatója 1968 és a magyar ellenzék kapcsolatát vizsgálja tanulmányában.

A különféle szemináriumokon résztvevő PhD- vagy egyetemi hallgatók koruk következtében, direkt saját élmények híján mindenképp csak közvetetten kutathatják az 1968-as mozgalmi hullám témáit. Ebből a szerzői körből az ELTE Politológia Doktori iskolában tartott 2018 őszi/téli 1968-szeminárium résztvevői voltak Lakatos Júlia, Sebestyén Annamária, Farkas Attila és Takács Beáta doktoranduszok, akik választott kutatási projektjük és a téma közötti metszéspontokat dolgozták ki. Így az USA-beli konzervatívok véleménye '68-ról és kölcsönzései (Lakatos Júlia), a magyar hatvanas évek „nagy” generációja (Sebestyén Annamária), a Fidesz ellentmondásos viszonyulása '68-hoz és akik üzeneteit képviselik (Farkas Attila), és a mai baloldali görög párt, a SYRIZA és 1968 hagyományának kapcsolata (Takács Beáta) áll elemzéseik homlokterében. Tóth László gyakorló bíró egyéni tanrendű doktorandusz főfoglalkozása mellett, így nem vett részt a szemináriumon, hanem doktori témája, a polgári engedetlenség és 1968 viszonyát elemzi témavezetői felkérésém alapján.

Az ELTE Bibó István Szakkollégiumban ugyancsak a 2018/19. tanév első félévében – tehát a PhD-szemináriummal párhuzamosan – a politológusoknak tartott 1968-as különóra keretében foglalkoztak a témával, majd fejlesztették tovább szemináriumi dolgozataikat a jelen tanulmánnyá Szikinger István (ifj.), Kiss Alexandra, Schlett Bálint Gergő és Márton Ágnes. Míg Szikinger és Kiss az ELTE ÁJK Politológia szak, addig Schlett és Márton a Budapesti Corvinus Egyetem hallgatói. Érdeklődésükben az USA és Nagy-Britannia szerepe dominált, az angol konzervatívok, a Berkeley Free Speech Movement, Vietnam mozgalom-szervező szerepe, és Angela Davis sokarcú munkásságának bemutatása.

A témák igencsak sokfélék, míg a Bibó szakkollégiumban az amerikai-angolszász orientáció érvényesült, a PhD-hallgatók körében színesebb, Magyarországot és Görögországot is kószoló tematika jelenik meg. A téma csakugyan sokszínű, mert a 2018/19. tanév második félévében kilenc országból érkezett ERASMUS-hallgatóknak tartottam „1968 mozgalmi hullámáról összehasonlító szempontból” címmel szemináriumot, és így kilenc európai ország '68-a került összehasonlításra. Ezt a szemináriumot csupán megemlítem, saját felkészülésemet támogatta, anyaga közvetlenül nem jelenik meg ebben a kötetben.

A Bibó Szakkollégium nem csupán a rendezvény és a szeminárium szervezője, hanem a kötet kiadója is, kiemelném dr. Milánkovich András szakkollégium-igazgató alkotmányjogász segítő közreműködését a kötet összeállítására, szerkesztésére és kiadása során.

Ugyancsak fontos megemlítenem a konferencia logóját, plakátját és a kötet borítóját tervező és kivitelező, sokoldalú és jelen esetben grafikusművészként szereplő ifjúkori barátom és középiskolai osztálytársam, a Berlinben élő Lábás Zoltán találó és hihetetlen gyors ötlettel – nagyjából negyvenöt perc alatt – elkészített munkáját, amely 1968 és a kötet tanulmányai szempontjából gondolkodásra serkentő keretet ad a borítón. Gyors és önzetlen, nonprofit segítségét nem tudom elégszer megköszönni!

II. A szakirodalmi tendenciákról

A több ország és több mozgalom 1968-as vagy 1967-es és 1969-es epizódjait egyetlen testté változtató „emlékezéspolitika” ma már fél évszázados. Az évfordulók utat nyitottak a legkülönbébb diskurzusoknak, amelyekben az idő előrehaladásával egyre inkább a személyes, generációs tapasztalatokkal nem rendelkező kutatók és elemzők vesznek részt, és fokozatosan visszaszorul a megemlékezés, valamint a generációs élmény befolyásolta kutatások aránya.

Több könyvtárnyi irodalom foglalkozik ezzel a kérdéskörrel a nagy nyugati nyelvek szinte mindegyikén, és sok különféle szempontból. A szakirodalom nem kizárólag, de nagymértékben kötődik az eddigi tízévenkénti évfordulókhoz. 2008 ebből a szempontból már nagyon termékeny volt, részben a személyes érintettség már érzékelhető visszaszorulásával, részben a téma elfogadottá, intézményessé válásával párhuzamosan. Ekkor indították meg pl. a „The Sixties” című kortörténeti jellegű folyóiratot, valamint sok összehasonlító és monografikus kötet jelent meg, több világnyelven, és persze konferenciák, konferenciaköteteket és tematikus folyóirat-különszámok sokasága is foglalkozott a témával.

1968 persze nem szűkíthető le egyetlen évre, és egyetlen mozgalomra sem. Nyilvánvalóan az előző évek és évtizedek társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatainak eredménye jelent meg az 1967-1970 közötti mozgalmi és tiltakozási ciklusban, hullámban. A témában pl. a „hosszú hatvanasokat” 1956 és 1977 időintervallumában javasolják elemezni a társadalmi mozgalmak mozgósítása, csúcspontjai és lecsengésük ciklusának keretében. Ebben az időszakban sokféle mozgalom és tiltakozó kampány játszott szerepet, nemzeti és regionális kultúrák szerint eltérően Japánban, az USA-ban, Mexikóban és főként Nyugat-Európa több országában, régiójában.

1968 nem csupán a fejlett ipari társadalmakban rendelkezett mobilizáló erővel, hanem mindenütt, ahol a bürokrácia kiépítéséhez kialakították a tömeges egyetemi képzést, melynek diákjai nem kívántak, avagy nem tudtak elhelyezkedni a „kafkai” módon az ő közreműködésükkel felépített „Kastély” rendszerében, hanem fellázadtak a bürokratikus-autoriter rendszerek ellen, mind Kelet-Európában, mind egy sor posztkoloniális rendszerben Afrikában és Dél-Amerikában.

1968 „korszakos” határ volt, mert lezárt egy korszakot, egy újat pedig megnyitott, mégpedig a második világháború után hidegháborús korszak „fordista” – a Ford gépkocsik tömeggyártásával jelentkező tömeges fogyasztói társadalom jelzője –, a gyári és hivatali fegyelemre épülő növekedés és jólét orientálta társadalmát és kultúráját váltotta le, amely elnyomott mindenféle utópiát, kreativitást és nonkonformizmust. 1968 egy új, posztindusztriális kor „Szépsége” volt, szemben a korábbi időszaknak a társadalmi kísérleteket kizáró, megbélyegző, magas konformitási kényszert követelő rutinizált „Szörnyeteg”-világával.

Ronald Inglehart úgy vélte klasszikus művében, a „Csendes forradalom”-ban (1977), hogy az új generáció új értékrendet, kultúrát és új globális és belpolitikai konfliktusvonalakat jelentett meg a hatvanas években: a strukturális változások hordozója volt, még akkor is, ha résztvevők és aktivisták – akárcsak sok követőjük – később elhatárolta magát 68-tól, mint az „őrület momentumától” (moment of madness) a kellemesebbé alakított posztindusztriális mindennapok élményközpontú luxusra épülő nyugati kényelmében. Így falta fel ez a forradalom a gyermekeit, konformistává változtatta őket a hetvenes-nyolcvanas évek növekedésre alapozott jóléte révén. Ez viszont az új mozgalmaknak, a zöldeknek és az átalakult békemozgalomnak nyújtott teret a fejlett országokban a nyolcvanas években, kialakítva a posztindusztriális (1968) és a posztmaterialista (nyolcvanas évek) mozgalomtípust. Ez utóbbi már elutasította a korában oly központi marxizmust, annak forradalomelméletét és a munkásmozgalmi hagyományt, a polgárjogit pedig az új középosztály – mint vezető ereje – felvállalta. Az „új mozgalmi családok” tehát ’68 örökösei, de nem folytatói, hanem üzenetének újragondolói új társadalmi-politikai kontextusban (jóléti állam és növekedés válsága, a parlamentarizmus válságjelenségei, a civilizációs és ökológiai válságok).

Az újabb kutatások, amelyek az 1968-as mozgalmakban a sokféleséget és az eltérő jellegű – politikai, gazdasági-társadalmi, avagy kulturális – orientációt hangsúlyozzák, más-más diszciplináris megközelítéssel, eltérő szemszögekből mást és mást előtérbe állítva e mozgalomegyütttes kutatásában az interdiszciplináris igényességet kívánják érvényesíteni. A társadalommal és a művészettel-kultúrával foglalkozó tudományok együttes munkáját igényelné az a fajta interdiszciplináris kutatás, amelyre ugyan ma már vannak határozott, sikeres törekvések, de mégis, a hagyományos diszciplináris határokat itt is nehéz átlépni. Így azután hol a politikai, hol a művészeti-kulturális oldal kerül előtérbe az egyes monográfiák, tanulmánykötetek anyagaiban, jó esetben kiegyensúlyozottan.

Ugyancsak fontos általános probléma a társadalomtudományi megközelítést orientáló elméleti keret kiválasztása. Az 1968-as mozgalmak és az új baloldal, a marxizmus reneszánsza, pluralizálódása közötti kapcsolat nyilvánvaló. Minőségének és erősségének az értelmezése ugyanakkor vitatott. Sokan vélik úgy, hogy a marxizmus akkor már csak kifutópálya volt, amelyből a mozgalmak szellemi horizontja a posztmodern, az alternatív mozgalmak – feminizmus, békemozgalom, identitási mozgalmak (mint az USA-ban a Black Power) – felé indult el. A feminizmus avagy a különféle polgári kezdeményezések és a békemozgalmak távlataikban a hagyományos baloldal és marxizmus feladása, tagadása révén alakították ki identitásukat. Azonban tagadhatatlan, hogy a ’66-’70 közötti politizáló mozgalmakat jellemezte az anti-imperializmus, hiszen épp az USA vietnami háborúja elleni tiltakozás volt az egyik átfogó téma, amely elméletileg a marxi-lenini világrendszer és imperializmuselmélet megújításához vezetett a társadalomtudományokban is.

Ennek az antimilitarista, békemozgalmi filozófiának az ellenkultúrában is megvolt a mainstream hatása, gondoljunk a brit és az USA-beli hippy- és rockkultúrának a polgárjogi mozgalmakban gyökerező, a fontos mintákat jelentő beat- és rockzenében, filmművészetben és irodalomban oly nagyhatású megjelenésére. Persze a 68-as mozgalmak erőszakos, sőt terrorista irányai, leágazásai sok nyugati országban egészen a hetvenes évekig, sőt még tovább is kihívást jelentettek a demokrácia és politikai kultúra számára. A Marxtól származó forradalomelméletet Mao, Marcuse, Castro-Guevara és mások nyomán a mindennapok antiimperialista küzdelmével, fegyveres harc segítségével kívánták megvalósítani. Az erőszak problémája megkerülhetetlen a hatvanas évek radikális mozgalmaival kapcsolatban.

Súlyos társadalomtudományi viták egész történeti sora kapcsolódik ezekhez a problémákhoz, amelyek pl. a nálunk talán a legjobban ismert NSZK-beli, nyugatnémet diákmozgalom és a frankfurti iskola gondolkodói közötti kapcsolatrendszerben jelentek meg, ahol Marcuse mint a mozgalmak ideológusa, Habermas és mások pedig mint azok elég kemény kritikusi jelentek meg egészen a „baloldali fasizmus” híres és hírhedt szlogenjéig.

Eközben azonban a marxizmus, avagy még szélesebben a baloldaliság minden formáját a társadalomtudományokból száműzni kívánó elméletek és gondolkodók sem tétlenkedtek. Ellenkezőleg, megütköztek a frankfurti iskolával a német pozitívizmus-vitában – avagy a C. Wright Mills és a hasonló kritikai szociológusok elkötelezett tudományának szellemes bírálatában –, mint ahogy az Niklas Luhmann vagy Helmut Schelsky a felvilágosodásra épülő „értelmiségi” szerep és gondolkodás egészét is megkérdőjelező elméleteiből is kitűnik pl. a Habermas-Luhmann vitákban.

Kelet-Európában az 1968-as, prágai szovjetek vezetete intervenció miatt sokak számára nagyon mást jelent a baloldaliság és marxizmus. Akkor és 1989-ben is már leszerepelt politikai ideológiának tűnt, és nem volt széles körben kedvelt mint a társadalomtudományok orientálására alkalmas elméleti keret, hiszen a hivatalos ideológia ráépülése lejáratta. Ezzel szemben Nyugat-Európában sok helyütt megőrizte kritikai pozícióit, népszerűségét – még ha gyengült is a Prágai Tavasz leverését követően. A „szovjetmarxizmus” helyett az alternatív, a jugoszláv, a kínai és az utópikus-kritikus modellek váltak elterjedtté.

A kelet-európai ellenzéki gondolkodók egy része hajlamos volt a naiv radikalizmust egészében elítélni és a szabad piac és a pluralizmus és jogállam kritikáját nagyon nem szeretni, mint ahogyan azt pl. Václav Hávelnek a nyugati békemozgalmak és zöld mozgalmak aktivizmusát kritizáló írásai jelenítik meg. Ugyanakkor jelen volt, sőt van az akkori alternatív, ellenzéki gondolkodók körében az 1968-as nyugati mozgalmak és a demokratizálódást célul tűző keleti ellenzéki mozgalmak között szolidaritást és szövetséget, a hasonlóságokat hangsúlyozó megközelítés. Így pl. a magyar ellenzéki mozgalmakban is, ahogyan Csizmadia Ervin tanulmánya bemutatja. Ezért az 1968-ban Kelet és Nyugat között megosztott Európa különféle perspektívákból látja ma is 1968-at.

ELŐADÁSOK

JAN PAUER
A prágai tavasz és a nyugatnémet nyilvánosság
(Fordította: Szabó Máté)

1968-ban mindkét Németország lakossága üdvözölte a reformokat Prágában. Hiszen éppen a megosztott Németország számára volt nagyon fontos a békés és demokratikus átalakulás Kelet-Európában, mert ebben a perspektívában lehetett reménykedni a két Németország újraegyesítésében. Jóllehet, a kommunista propaganda a nyugatnémet revizionizmus veszélyével riogatott a beavatkozás igazolására, az NSZK külpolitikája éppenséggel tartózkodó volt a Prágai Tavasz idején az ilyen vádak elkerülésére. Így a nyugatnémet külpolitika elkerülte a szerepvállalást a szomszédos országban zajló átalakulással és annak a katonai beavatkozás révén való megállítással és visszafordítással kapcsolatosan. Ezzel szemben az NDK akkori kommunista vezetése a lengyelekkel vállvetve határozottan és keményen lépett fel a prágai tavasz nyitásával szemben, hiszen annak sikere, egy békés rendszerváltás a szomszédos országban, destabilizáló hatással lehetett volna ezekre a megkeményedett diktatúrákra. Tehát az NSZK külpolitikában tartózkodó volt, az NDK pedig a határozott ellenzők és a beavatkozás hívei mellett sorakozott fel.

I. A kulturális kapcsolatok

1968-ban a kulturális kapcsolatok az NSZK és Csehszlovákia között élők és színesek voltak. Támazkodhattak a hatvanas évek nyitására. Olyan cseh és szlovák írók, mint *Bohumil Hrabal* és *Milan Kundera* művei jelentek meg nyugatnémet kiadásokban. Az élénk cseh alternatív színházi életet a nyugatnémet közönség érdeklődéssel igyekezett követni. Olyan színpadi szerzők, mint *Václav Havel* avagy *Pavel Kohout* ismertek voltak az NSZK-ban. Ugyancsak élénk érdeklődést váltott ki a csehszlovák írók 4. kongresszusának (1967) éles konfliktusa a pártbürokráciával, amelyhez kapcsolódva *Ivan Pjaff* cseh történész egy a cseh írók nevében a világ nyilvánosságához forduló segítségkérő nyilatkozatot juttatott el a nyugatnémet sajtóhoz, az írószövetség felhatalmazása nélkül. Ez a nyilatkozat határok feletti dialógust indított el, amelyben az NSZK-ból olyan írók vettek részt, mint *Günter Grass* és *Heinrich Böll*. Pavel Kohout és Günter Grass között nyilvános levelezés kezdődött, amelyet a „*Die Zeit*” nyugatnémet hetilap közölt, Csehszlovákiában pedig a „*Student*” újság. A levelezés jól szemlélteti ennek az időszaknak a baloldalon elkötelezett írók körében elterjedt „*Zeitgeist*”-jét. Pavel Kohout, aki akkor még a hagyományos kommunista történelem- és társadalomkép keretében gondolkodott, „öntudatosan” kételyeit fejezte ki a nyugatnémet politika motívumaival kapcsolatosan, és levelezőpartnerét kioktatta a szocialista társadalom magasabbrendűségéről. Az óvatosan fogalmazó szociáldemokrata Grass pedig az „emberarcú szocializmus” koncep-

cióján belül lehetséges együttműködés kialakításának lehetőségeiről elmélkedett. A megjelenő tartalmaknál fontosabb volt a hidegháborús szembenállás után a szabad vita lehetősége, amelyet mindkét fél elmélyíteni, kiterjeszteni és intézményesíteni kívánt.¹

II. A diáktiltakozások

Az időben párhuzamosan zajló diáktiltakozások Nyugat-Európában, az USA-ban és Prágában, valamint Varsóban a blokkok feletti kapcsolatokhoz vezettek a tiltakozók képviselői között. Így a nyugatnémet *Német Szocialista Diákszövetség* (*Sozialistische Deutsche Studentenbund, SDS*), a prágai fiatalok március közepén megtartott gyűlésére elküldte üdvözlő nyilatkozatát. *Rudi Dutschke* pedig március végén, éppen az őt ért merénylet előtt, Prágába látogatott, ahol a Károly Egyetemen kb. ezer diáknak tartott előadást. Bizonyos udvarias távolságtartás fogadta a beszédét; „*Őn most prófétaként avagy politikusként beszélt?*” – kérdezték tőle. Dutschke üdvözölte a dogmatizmustól való elszakadást, de óvott a polgári demokrácia felmagasztosításától. Úgy vélte, hogy a szocialista Csehszlovákiában a „felépítmény forradalma” (*Überbaurevolution*) zajlik, míg Nyugaton az „alap forradalma” (*Basisrevolution*) áll előttünk.² [Alap és felépítmény a marxista terminológiában a gazdasági-társadalmi és a politikai részterületeket jelenti – a ford.]

Szerintem azonban éppen fordítva volt. Csehszlovákia demokratizálódása valódi rendszerváltás útját nyitotta meg, míg a nyugatnémet tekintélyellenes tiltakozások olyan szocio-kulturális változásokat vezettek be, amelyek reformokat tettek lehetővé. Az időbeli egybeesés a két diákmozgalom között nem hamisíthatja meg jelentős eltéréseiket. Míg a nyugatnémet tiltakozók a csehszlovák diákmozgalmat korlátozott horizontú, politikai szubsztancia és elméletileg megalapozott elképzelések híján működő mozgalomnak tartották,³ a csehszlovák diákok nem sokat tudtak kezdeni az új baloldal kubai-kínai típusú orientációjával. Míg a nyugatnémet diákok absztrakt internacionalizmus alapján tiltakoztak a perzsa sah és az USA vietnámi háborúja ellen, addig a cseh és szlovák diákok a saját országukban kívánták a szabad cselekvés lehetőségét kialakítani. *Hannah Arendt* a „tudatlanul is mindent mindenkinél jobban tudókkal” szemben a cseh diák-mozgalmár, és későbbi külügyminiszter *Jan Kavan* kijelentését állította szembe: „*Nyugat-európai barátaim azt szokták mondani, hogy mi itt csak a polgári-de-*

¹ Günter Grass – Pavel Kohout: *Briefe über die Grenze. Versuch eines Ost-West Dialoges*. Hamburg. 1968.

² Das Interview mit Rudi Dutschke in: *Konkret* 5.5.1968, S.19-23.

³ Enzensberger, Hans-Magnus, in: *Die Studenten und die Macht*, Kursbuch Nr. 13. Juni 1968, S. 161. F; Krah, Hans-Jürgen: *Zur historischen Dialektik der nachstalinischen Reform in der CSSR* in: Deppe, Rainer, Heinrich, Brigitte, Bärman, Michael: *Die Tschechoslowakei von 1945-1968. Zwischen Kapitalismus und Revolution*. Voltaire Flugschrift 26, Frankfurt am Main.1968.

*mokratikus szabadságjogokért küzdünk. Nekem azonban úgy tűnik, hogy nem lehet megkülönböztetni a kapitalista és a szocialista szabadságokat. Minden a szabadságok körében, amit látok és megismerek az alapvető emberi szabadság.*⁴ Jelentősek voltak tehát a különbségek a két diákmozgalom felfogásában Vietnám témájában, a saját államisághoz és a nemzethez való viszonyban, és ezt jól szimbolizálta, hogy az SDS tagjai összejöveteleiken az Internacionálét, a prágai diákok pedig a hagyományos latin diáknótát a „*Gaudeamus igitur*”-t énekeltek.

Azonban jelentősek voltak a hasonlóságok is. A hatvanas évek általános reform- és haladás-hitének „*Zeitgeist*”-je az akkor még megkérdőjelezetlen technológiai és gazdasági fejlődés eredményei alapján, amelyek a mindennapi életet átalakították (a fogamzásgátlás elterjedése, a zenei élmények olcsó reprodukálhatóságuk következtében tömeges hozzáférhetősége, a tömegkommunikáció forradalma stb.) egy új szociálisan igazságosabb társadalom „ökológia előtti” utópiáját terjesztették Keleten és Nyugaton egyaránt. A kor szimbólumai is közös érzelmi szálakat fontak, a vietnámi háború, *Martin Luther King* élete és halála, a Beatles és más rock sztárok zenéje és szövegei, avagy maga az 1968. augusztus 21-ei katonai beavatkozás Prágában olyan élményközösségeket hoztak létre, amely Keleten és Nyugaton egyaránt az *establishment*-tel való morális alapon álló szembefordulást eredményezték az új generációk körében. Az NSZK-ban a náci múlt, Prágában a sztálinista korszak bűneinek feldolgozatlansága is motiválta a tiltakozásokat a fiatalok körében, a történelmi múlt bűneit elhallgató és elhallgattató idősebb generációkkal szemben. Míg a nyugatnémet diákmozgalom az egyetemi miliő keretében maradt, Csehszlovákiában a diákmozgalmak a nemzeti megújulás reformja, és a Varsói Szerződés beavatkozásával szembeni nemzeti ellenállás keretében jelentek meg. *Jan Palach* és *Jan Zajíc* diákok önégető önfeláldozása jelezte a morális és politikai ellenállást a külső beavatkozással szemben, amely az egész országot felrázta és mobilizálta, míg a Rudi Dutschke elleni gyilkos merénylet a nyugatnémet társadalom polarizációját és erőszakos mobilizációját juttatta kifejezésre.

A Prágai Tavasz egy egész generáció számára alapvető élmény volt, amely meghatározta politikai szocializációjukat, és a Szovjetunióban és rendszerében való csalódást, valamint az illúziók elvesztését táplálta. Így írt erről *Ulrike Meinhof*, a terrorista *Vörös Hadsereg Frakció* (*Rote Armee Fraktion, RAF*) későbbi neves tagja a „*Konkret*” című diáklapban „A sokkot fel kell dolgozni” című cikkében:

„*Megörökönyödésünk teljes. Az európai baloldal eddig nagyjából szovjetbarát volt... De 1968. augusztus 21-gyel az európai baloldalnak a Szovjetunió iránt érzett szolidaritása, szimpátiája és hálája végképp oda lett...*”⁵

⁴ Zitíert nach Arendt, Hannah: Macht und Gewalt, München 1970, S.103.

⁵ Konkret Nr.10/1968, zitíert nach ČSSR. Fünf Jahre „Normalisierung“ 21.8.1968/21.8.1973. Dokumentation. Hamburg 1973, S.106.

Bonnban, Frankfurt am Mainban és Nyugat-Berlinben a szovjet katonai missziók előtt a diákok spontán tüntetéseket szerveztek. *Kiesinger* nyugatnémet szövetségi kancellárnak meg kellett követnie *Zarapkin* szovjet nagykövetet a diákok paradicsomdobálásai miatt. A diákok jelentős részének azonban problémásnak tűnt az a szituáció, hogy korábbi „ideológiai ellenfelükkel”, a *Springer* ház sajtójával kerültek egy platformra a Szovjetunió beavatkozása elleni tiltakozások hangjának kórusába. *Ernst Bloch* marxista filozófus megkísérelte Vietnám és Prága ügyének összekapcsolását. Csak annak van joga a szovjet beavatkozás ellen tiltakozni, aki tiltakozik az amerikaiak vietnámi háborúja ellen is. A diákok egy részével szemben megvédte a Prágai Tavasz jelentőségét is: „Azok az alkotó megmozdulások, amelyeket a csehek és szlovákok Prágában megindítottak, újra megjeleníthetik azt, amit a szocializmus menyegzőjénél remélhettünk.”⁶

III. Az alternatív modernitás konvergenciája

Azoknak, akik a szocializmus utópiájának érvényességét vallották, mint a liberalizmussal szembeni alternatív modernitását, a hatvanas évek sok tendenciája adott alátámasztást. Így a marxizmus világméretű reneszánsza, Nyugat-Európa eléggé erős kommunista mozgalmi, a fejlődő országoknak a marxizmus inspirálta felszabadítási mozgalmi, Kína, Kuba vagy Jugoszlávia alternatív szocializmus-modellekkel való kísérletezése jelentették ezeket. Azt a civilizációs lemaradást és jóléti szakadékat, ami a Keletet és a Nyugatot elválasztotta, ekkor még nem a tervgazdaság problémáival magyarázták, hanem a történetileg meghatározott elkésett fejlődéssel. A polgári-liberális politikai spektrum sem tekintette ekkor még lezártnak a gazdasági és politikai *status quót* és messze volt még a „Történelem vége” tézisének megfogalmazása. [*Francis Fukuyama*, 1989/90 – a ford.] A második vatikáni zsinat (1962-65) határozatai is azt mutatták, hogy a hatvanas évek általános reform- és modernizációs lelkesedése a katolikus egyházban is megjelent. A demokratizálódási kísérletek Keleten, és a jóléti állam kiépülése Nyugaton, annak a konvergencia-elméletnek adott tápot, mely szerint a két rendszer közeledik egymáshoz. Nem az osztályharc avagy a tulajdonviszonyok, hanem a gazdasági-technikai fejlődés tűnt a gazdasági hatékonyság elsődleges forrásának. A cseh reformközgazdász *Ota Šik* „harmadik út” koncepciója a kapitalizmus és kommunizmus között jelentős viszhangot váltott ki Nyugaton. [Šik a prágai tavasz pártvezetésének közgazdásza volt, majd bukása után a svájci St. Gallen-i Egyetem professzora lett – a ford.]

⁶ Gespräche mit Ernst Bloch. Traub, Rainer, Wieser, Harald (Hg.), Frankfurt a.M. 1975, S. 126-129.

IV. A prágai tavasz fogadtatása az NSZK-ban

A nyugatnémet politika először találkozott a „pozitív hős kommunista” szerepével. *Alexander Dubček* volt az első kommunista, akit a második világháború után a „Stern” hetilap 1968-ban az „év emberének” választott. *Willy Brandt* is nyilvánosan kifejezte csodálatát amely majd később, húsz év múlva a szovjet reformerekre is vonatkozott. A szocialistáknak és szociáldemokratáknak a Prágai Tavasz reformjai inspirálóak voltak. A konzervatív bajor politikus, *Franz Josef Strauss* nem akart ártani Dubčeknek, ezért 1968 augusztusáig tartózkodott bármilyen állásfoglalástól vele kapcsolatosan. Ekkor azonban a *Newsweek*-nek nyilatkozva kifejtette: „Ez a Dubček a legveszélyesebb kommunisták egyike, mivel elfogadhatóvá teszi a kommunizmust Nyugaton, megtéveszti a nyilvánosságot és azt a látszatot kelti, mintha létezhetne a humanista, az emberarcú kommunizmus.”⁷ A liberális *Gräfin Marion Dönhoff* úgy írt a Prágai Tavaszról, mint „korunk legmeggrázóbb fejleményéről”, amelyben egy nép a kapitalizmus csábításaitól tartózkodva az emberarcú szocializmus elképzelése alapján a „szociális élet magasabb formáit” kísérli meg kialakítani.

Csehszlovákia elfoglalásával az oroszok világszerte imperialista hatalomként jelentek meg. Dávid és Góliát, a szellem és a hatalom harca valósággá lett. A kis Csehszlovákia sokkal világosabban megmutattat a szovjetek hatalmának korlátait, mint az USA-nak, mint világhatalomnak valaha is sikerült. „Ma a csehek és szlovákok a politikai érettségben messze tovább tartanak, mint mi valamennyien. Nincsen olyan szomszédos ország, amely ne kívánna olyan megfontolt, bátor és humánus lenni, mint ők. Ha egy nap eljönne, hogy a mi létezésünket fenyegetik... akkor csak azt kívánhatnánk: ne legyünk alávalóbbak náluk.”⁸ Csehszlovákia elfoglalása sokkolta az egész világot. A csehszlovák írószövetség meghívására érkezett Heinrich Böll 1968. augusztus 20-án Prágába, és az ország megszállását ott élte meg, szemtanúként. A békés, civil ellenállás az ország elfoglalásával szemben, írta „hallható, látható, megfogható volt, és mégsem tudjuk azt igazán megérteni. [...] Az Európában egyedüli realisták büszke, szent, demokratikus, józan és közös ellenállása volt, egyedülálló a történelemben.”⁹ „Egy reménybeli modellt, amelyet itt nyolc hónapig megvalósítottak, eltöröltek a föld színéről. Prágában és Pozsonyban megmutatták, hogy egy erős, doktriner rendszert belülről, az egyedül kormányzó pártból, az írók, a művészek az értelmiségiek támogatásával... erőszakmentesen meg lehet reformálni.”¹⁰

⁷ Strauß, Franz Josef: Die Erinnerungen. Berlin 1989, S.301.

⁸ Maxa, Josef (Pseudonym für Stanislav Budín): Die kontrollierte Revolution. Anatomie des Prager Frühlings, Wien, Hamburg 1969, Vorwort, S.16f.

⁹ Heinrich Böll: Der Panzer zielte auf Kafka. Vier Tage in Prag, Der Spiegel 20.9.1968.

¹⁰ Böll, Heinrich: Heimat und keine. Schriften und Reden 1964-1968, S.299.

Kiesinger szövetségi kancellár később arról beszélt *de Gaulle* francia köztársasági elnöknek, hogy; „*érzelmi szimpátiahullám fordult az NSZK-ban a leigázott csehszlovák nép felé*”, azonban a kormányzat ezt nem szíthatja, nehogy a Szovjetunió számára tápot adjon az NSZK-val szembeni szemrehányásokra, mely szerint a nyugatnémet kormány beavatkozik a csehszlovák belügyekbe. A feljegyzések szerint Kiesinger ezt mondta „*Úgy tűnik, hogy ezekben a napokban a németek körében új kép alakult ki a csehekről és a szlovákokról. Korábban Švejk a derek katoná mintájára képzeltek el, ma pedig csodálják őket*”.¹¹

A katonai intervenció előtt a megkérdezett nyugatnémetek kb. 50%-a vélte úgy, hogy a Prágai Tavasz révén a keleti tömbben szabadabb fejlődés indulhat meg. Az augusztusi bevonulást követően a megkérdezettek felháborodtak (52%), részvételt fordultak a csehszlovákok felé (51%), és aggódtak (50%). A megkérdezettek 68%-a örült, hogy a csehek és szlovákok nem katonai, hanem civil ellenállást tanúsítottak, 38%-uk vélte úgy, hogy a Nyugat nem avatkozhat be katonailag a konfliktusba, hanem csupán tiltakozhat. 26%-uk várta a nyugati hatalmak határozott diplomáciai és gazdasági szankcióit az agresszióval kapcsolatosan. Azonban a megkérdezettek 58% a vélte úgy, hogy Kelet-Berlinnel tovább kell folytatni a dialógust és 45%-uk gondolta azt, hogy Kelet-Európa fejlődése 10-20 éven belül haladóbb irányba fordul.¹²

A mából visszatekintve a prágai tavaszt a nyugatnémetek a csehek és a szlovákok demokratikus teljesítményének látják. Sokuk számára Csehszlovákia a történelem egyik tragikus helyévé vált, az európai konfliktusok egyik kikristályosodási pontja. Sok vitatkozásnál sokkal inkább hatékony volt a prágai tavasz és leverése a csehek és németek közötti konfliktusokból való kilábalás szempontjából.

Fordította: Szabó Máté

[A fordító jegyzete: Ez a munka egy hosszabb kétrészes tanulmány egyik részlete, amelyet Jan Pauer konferenciánkon előadott. A fordítás a közrebocsátott kézirat alapján készült; Jan Pauer: *Prager Frühling und Deutschland* 1968. A teljes publikáció két részben; Jan Pauer: *Der Prager Frühling 1968 und die Deutschen* 1-2. A 2. rész, annak 4. alfejezet, 3-6.o. került lefordításra. Szabó Máté. Az eredeti letölthető: <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/prag-1968/274329/der-prager-fruehling-1968-und-ii-deutschen> és <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/prag-1968/274337/der-prager-fruehling-und-die-deutschen-ii> Utolsó elérés: 2019. június 26.]

¹¹ AdAP 1968, Dok.318, S.1250.

¹² *Jahrbuch der öffentlichen Meinung 1968-1973*. Noelle, E., Neumann, E.P.(Hg.), Allensbach 1974, S.584f.

DALOS GYÖRGY

Kelet-európa – remények és csalódások

Szemben *Jan Pauer*-ral, – aki tudós, és régen ismerem a brémai Kelet-Európai Kutatóintézetből – én történész vagyok, de nem tudós, hanem író. Tehát számomra másként „mesélődik” a történelem, noha tudom, hogy itt koncepciókat lehet építeni stb. Én inkább mesélnék róla!

Valamikor a 70-es években NDK-beli barátaimmal beszélgettem. Egyik kislányuk éppen úttörőtáborban volt, és az úttörőtáborból írt nekik egy képeslapot. Azon ezt a mondatot olvastam: *„Aztán este eloltották a lámpát, és Karola még mesélt nekünk a szocializmus hátrányairól.”* Nem tudom, hogy a cenzor olvasta-e a képeslapot, de én most néhány szót szeretnék a szocializmus előnyeiről mondani.

Mert aztán sok rosszat fogok róla mondani. Négy előnye volt ennek a rendszernek, nem okvetlenül a nyugati világgal, de mindenképpen az egyes országok háború előtti állapotával szemben. Az ingyenes oktatás, az ingyenes egészségügy, a foglalkoztatottság, és a kultúra állami garanciája. Amikor ma az idős nemzedéket, hogy mondjam, azon kapjátok, hogy nosztalgikusan emlékeznek a szép kádári időkre, akkor erre a négy dologra gondolnak. És még talán egy ötödikre: arra, hogy nem történt semmi. Ez nagyon fontos. Mert más rendszerek is azzal operálnak, hogy még mindig az a jobb, ha nem történik semmi.

Kérdés, persze, hogy ez a négy nagyszerű dolog, pláne, ha belegondolunk a Horthy-rendszer viszonyaiba, vagy a háború előtti román, vagy bolgár viszonyokba, hogy ez a komoly szociális projekt miért nem sikerült? És miért nem sikerülhetett? Egyfelől azért nem sikerülhetett, mert a keret, amelyet szabtak hozzá, a diktatúra volt, tehát hogy ezeket a vívmányokat kényszer alatt hozták létre. Nem egyszerűen rábízták a társadalomra, hogy mondjuk kisebb mértékben, mint Svédországban, de teremtsenek jólétet; legyenek szövetkezetek, de, mint Dániában; legyen szociális az állam, mint a második világháború után számos nyugati országban, hanem az egész egy egytípusú diktatúra volt.

És itt kezdődött a második nagy probléma: a modell a Szovjetunió volt. Persze Moszkvában is tudták, hogy nem lehet pontosan ugyanazt csinálni, mint náluk 1917-től, például nem lehet második Tanácsköztársaságot csinálni Magyarországon, a szovjetek kezébe adni a hatalmat Csehszlovákiában vagy „kolhozosítani” Lengyelországban. Próbáltak is valamiféle különbözőséget megengedni, azt a minimálisat, ami egy picit jobban megfelelt az illető országokna. És voltak különbségek, hiszen ez a körülbelül tizennégy-tizenöt ország Mongóliától Kubáig rettenetesen különbözött egymástól. Romániában milliós nagyságrendű kisebbségek éltek: magyarok, németek, szerbek, törökök, örmények, és Románia soha demokráciát nem

ismert. És ott van Csehszlovákia – *Jan Pauer* szépen beszélt róla – a kommunista párt ott a háború előtt benne volt a parlamentben (*nota bene* ma is annyi szavazatot kap, mint akkor). Aztán Lengyelország, amelyikben egy illiberális parlamentáris demokrácia létezett, modern nagyvárosi kultúrával. Aztán ott volt Mongólia, amelyik az ősközösségből került át a szocializmusba. A hivatalos megfogalmazás szerint Mongólia átugrotta a kapitalizmust. Nos, ez az „átugrás” nehéz sportág volt.

Különböző volt a diktatúrák pártstruktúrája is. Egypártrendszer uralkodott mindezekben az országokban, de formálisan, pl. az NDK-ban a kommunista párton kívül négy pártnak volt frakciója a Népi Kamarában. E négy pártnak, persze, semmi szava nem az ország irányításában, de léteztek. Sőt, 56-ig még a budapesti telefonkönyvben is meg lehetett találni a Kiszgazdapárt, és a Radikális Párt telefonszámát. A telefonszámon kívül azonban ezek a pártok semmi életjelet nem adtak magukról. Lengyelországban, a Szejmben működött egy Znak nevű katolikus parlamenti csoport, amely viszonylag önálló volt, tehát időről-időre megszólalhatott. Elvileg Csehszlovákiában is több párt ült a nemzetgyűlésben, de csak a kommunista pártnak volt az alkotmányban rögzített vezető szerepe. Ugyanez az 1949-es magyar alaptörvényből hiányzott, de említés nélkül is érvényesült. Majdnem mindenütt létezett a Népfront, mint a nem-kommunista polgárok tömegszervezete, de ennek a szervezetnek tagsága nem volt. Kivéve Bulgáriát, ahol be kellett lépni: az ottani „Hazafias Arcvonalnak” négyemillió tagja volt, de szervezeti életéről mit sem tudunk.

A kultúra is szovjet mintára szerveződött. Egy írószövetség, két, maximum három irodalmi folyóirat a fővárosban, egy-egy a megyeszéken, egy központi irodalmi hetilap (*Élet és Irodalom*, *Lityeraturnaja gazeta*, *Literaturen Front*, *Literarné Noviny* stb.), egy szakszervezeti lap. Magyarországon a vezető lap a Szabad Nép, majd 56 után a Népszabadság volt, amiről az a hír járta, hogy rengetegen olvassák az utolsó oldalt, a sportrovatot.

Magyarország azonban ezen a sokféleségen belül is erősen különbözött a többi szocialista berendezkedésű államtól. Ez a különбözőség az 56-os forradalomból adódott. Először történt meg ugyanis, hogy egy nép föllázadt a rendszer ellen. Ezt a lázadást kétségkívül leverték. Ellenforradalomnak minősítették, de valójában pontosan tudták, hogy azért tört ki, mert a hatalmon lévők nem ismerik fel az emberek érdekeit, vagy nem törődnek vele. Egyfelől tehát 56 után elkezdődnek a tömeges letartóztatások, internálások, börtönök, kivégzések. Másfelől viszont november végén megjelent a még alig létező Kádár-kormány rendelete, amely szerint január 31-ig mindenki ingyen visszakaphatja a zálogházba tett holmiját. Örült sorok álltak a BÁV előtt, persze nemcsak azért, hogy visszakapják, hanem hogy újra zálogba csaphassák a tárgyakat, hogy legyen pénzük. Ötszázezer zálogcédula volt akkor Budapesten.

A másik, amit gyerekként én is megéltem, hogy megy az ember az üzletbe, ugye furcsa dolgok vannak a polcokon. Áruk. És sorbaállás nélkül. Miért? Mert a fegyveres felkelés

leverése után még egy ideig rendkívüli állapot volt érvényben, és tilos volt négy-öt embernél többnek gyülekezni. Márpedig minden szocialista országban voltak természetes gyülekezőhelyek - az élelmiszerboltok előtt álló sorok. Ezen pedig úgy segítettek, hogy rengeteg pénzzel, többek között nyugati segéllyel is viszonylagos árubőséget hoztak létre.

Közben folyt a terror, nyíltak a táborok és kétszázezer ember elhagyta az országot. És kétszáz kivégzést is végrehajtottak. Ám e kétszáz kivégzés közepette, amelynek Nagy Imre, a volt miniszterelnököt is áldozatul esett, *Yves Montand* adott koncertet a Károlyi-kertben. A magyar jelenség akkoriban egyedülálló volt a táborban.

A pártvezetés nyilvánvalóan megértette, hogy ha nincs szovjet közbeavatkozás, akkor huszonnégy óra alatt el lehet őket söpörni. A tömeg viszont megértette, hogy el lehet ugyan őket söpörni huszonnégy óra alatt, de akkor jönnek a szovjetek. És ez egyfajta „félelmi közösséget” hozott létre Magyarországon. A rendszer nem próbálta meg többé azt a fajta direkt ideológiai nyomást, mint a szomszédjai. Nemcsak zárni, nyitni is kellett, nem csak elvenni, hanem adni is. Ez volt az a különbség, amelyet a „testvérországokban” irigyeltek. A hetvenes években az NDK-ból és Csehszlovákiából a turisták úgy jöttek Magyarországra, mintha Nyugatra jönnének. Ezen a furcsa illúzió olykor magam, is átestem. Sokáig nem kaptam nyugati útlevelet. Ezért, ha liberális országra vágytam, akkor elmentem előbb Romániába majd visszajöttem. És akkor néhány napig úgy tűnt, mintha... Mert itt volt áru az üzletekben és sehol egy Kádár-kép a házak homlokzatán.

No, már most a furcsaság, hogy ennyire különböző országokat kellett a szovjet világnak, hogy mondjam, irányítania, ez vezetett a birodalom bukásához. Ez ugyanis lehetetlen. Amikor bevonultak Csehszlovákiába, meg kellett indokolni. Magyarországon 1956-ban az volt az indok, hogy, és ez az indok nem volt teljesen alaptalan, hogy veszélyben a rendszer, veszélyben a szovjet befolyás, és szó, ami szó, népitételek voltak, kommunistákat lincseltek és ki akartak lépni a Varsói Szerződésből.

Csehszlovákiába ilyesmiről szó se volt. Egy embernek meg nem görbült a haja szála, a folyamatot a kommunista párt vezette. Egy szóval, meg kellett indokolni, hogy miért? Az indoklás kicsit késve, 68 novemberében a *Lengyel Egyesült Munkáspárt* kongresszusán (lám, a különbség még a pártok nevében is benne volt, nem mind nevezte magát kommunistának). Egyszóval a kongresszuson Brezsnyev, a szovjet delegáció vezetője meghirdette az úgynevezett „Brezsnyev-doktrínát”, ami azt jelentette, hogy ha egy szocialista országban zavar történik, akkor az nemcsak az illető szocialista ország belügye, hanem az egész közösség, így Szovjetunió ügye is. Ez viszont azt jelentette, hogy a Szovjetunió, mintegy garanciát vállalt ezeknek az országoknak, mint említettem, nagyon is különböző szocializmusáért. És ezzel magának állított csapdát. Ugyanis egy szocialista országgal korántsem csak az a történhetett, hogy az emberek kimennek az utcára, sztrájkolnak, vagy néhány disszidens aláír valami petíciót,

hanem bizony a gazdaság is tönkremehet. Ez is történt: a Szovjetunió végül, rengeteg fegyverkezési kiadása mellett, amikre a hidegháború-hidegbéke kényszerítette, nyolcszáz ezer szovjet katona külföldi tartózkodása mellett, nem győzte többé finanszírozni, nyersanyaggal és energiával ellátni ezeket az országokat. És amikor a tényleges bajok kezdődtek, amikor már dollár-injekciókat kellett adni Lengyelországnak és Magyarországnak, akkor kiderült, hogy a Brezsnyev-doktrína ott bukik meg, ahol a legkevésbé számítottak rá.

És akkor az történt, hogy egy viszonylag ismeretlen politikus, *Mihail Gorbacsov* megjelent a színen. Közben sorra haltak az agg és beteg pártvezetők, közülük az utolsó *Csernyenko*, aki már pszichikailag sem volt rendben. Elvtársai – kegyeletről vagy kegyetlenségből – a légszomjjal küszködő pártfőtítkárt halála előtt egy héttel még arra kényszerítették, hogy a *Legfelső Szovjet*, a szovjet parlament választásai alkalmával a TV nyilvánossága előtt személyesen leszavazzon – a pesti vicc már úgy szól: azért hogy szokjon az urnához. Szóval a sok aggastyán után jött egy ötvennégy éves fiatalember, aki már járt gyalog, aki a népből jött. Ez az ember maga is megrökönyödve észlelte, hogy a Brezsnyev-doktrína többé nem finanszírozható, meg kell szabadulni a csatlósoktól, akik már amúgy is évek óta nyugati kölcsönöket vetek föl, és ilyenkor, mint egy amerikai politikus mondta, úgy viselkedtek, mint a gyerek az édességboltban. A teljes eladósodás bajnoka Lengyelország volt, amely már a kamatokat sem tudta kifizetni, az egy főre jutó adósság szempontjából viszont Magyarország őt is megelőzte. Valamennyire jobb helyzetben volt az NDK és Csehszlovákia, *Ceaușescu* Romániája ugyan visszafizette a kölcsönöket, ám ebbe belerokkant az ország. Gazdaságilag a Kádár rendszer is az állandósult csődvészélybe bukott bele. A többi már ment magától.

Miért fontos számunkra ez a téma mindmáig? A különbözőség miatt. Mert azok a viták, amelyek ma zajlanak az EU és a különböző nemzetállamok között, tartalmilag emlékeztetnek a keleti tömb konfliktusaira. Tényleg nagy probléma az, hogy tudnak-e a nagy internacionális, vagy szupranacionális egységek fenntartani kis nemzetállamokat, tudnak-e értük valamelyes felelősséget vállalni. Tény, hogy a Szovjetunióval szemben ezt az EU nyíltan nem tudja vállalni. De az is tény marad, hogy a románok románok, a magyarok magyarok, a bolgárok bolgárok maradnak saját nemzeti problémáikkal, köztük az őket egymással szembeállító nemzeti problémáikkal. A történelem folytatódik, és ha van egyáltalán tanulsága ennek a szomorú történelmi epizódnak, az az, hogy a szocializmus, amiben, hogy óvatosan fogalmazzak, azért volt valami, azzá lett, amivé a szovjet modell égisze alatt lehetett. Marad a kérdés: miként lehet ezeket a „kisnemzeti” civilizációkat beemelni egy magasabb, tágasabb, jobb, régebbi demokratikus hagyományokkal rendelkező civilizációba?

GOMBÁR CSABA

Európa keleti felén minden máshogyan volt – 1968

„Honnan? Hová? Kivel?” Ezeket kérdéseket 1968-ban Ivan Svitak, cseh filozófus tette fel a Prágai tavasz idején – és meg is válaszolta: „Ázsiából Európába – még hozzá egyedül”. A szimbolikus, mély jelentésű, de többértelmű 1968-as évszám egyik fényes oldalára világító szavak ezek, hisz a világraszóló életforma-változást jelölő 1968 egyik, könnyelműen feledésre ítélt kelet-európai politikai jelentésére utalnak. Ehhez fűzők néhány megjegyzést.

De mi is történt akkoriban?

Fél évszázaddal ezelőtt egy különös, turbulens áramlás futott körbe a világon, minden kontinensen. Zendült, lázadt az egyetemi ifjúság. Globális egyidejűségében eladdig példátlan jelenségnek lehettünk tanúi. Tekintet nélkül arra, hogy mely nagyhatalmi szféráról volt szó, a fiatal egyetemi oktatók és hallgatók nemcsak a náluk fennálló politikai renddel, hanem együtt a társadalmi életvilág egészével szemben követeltek szenvedélyesen valami jobbat, szebbet, valami alternatívát. A kapitalizmussal szemben is, a szocializmussal szemben is, vagy országuk függő, gyarmati helyzetével szemben is. Ebben a meghökkentően világmeleti megmozdulásban, amikor minden lakott földrészen, igen, még Melbourne-ben, Sydneyben is, tucatjával, százával tartóztatták le a lázongó, fiatal értelmiségieket. Akkor a demokratikus szocializmus cseh politikusai és támogatói valóban egyedül voltak a „béketáborban”, és meghirdetett céljukat tekintve az egész világon.

Ugyanakkor Európa keleti felén, a szovjet birodalom árnyékában – ahhoz képest, hogy mekkora demonstratív ütközések és emberáldozatok voltak Ázsiában, vagy Latin-Amerikában – nem történt semmi. Mindennek országoként, az emlékezők és a történészek tollából, könyvtárnyi az irodalma. Az 1968-as viharos év történéseinek, az életforma-forradalomnak oly nyilvánvaló, és a mában is folytatódó a hatástörténete (a #me too mozgalomtól a környezetvédelemig), hogy okaira rá se kérdezzünk. Lehet, hogy csak a saját, korlátozott ismereteim miatt, de nem ismerem ennek az ötven éve szinte mindenkit mellbevágó globális egyidejűségnek, egy fiatal értelmiségi nemzedék lázadásának a részletes indítóokait. A csak a gazdasági, piaci állapotokra, vagy a televíziós híradások elterjedésére szoruló utalások épp oly elégtelenek, mint jobb híján a nemzetközi trendek, az idő szele, vagy a korszellem emlegetése – mert hát, mi is lenne az?

Nem tudom tehát feltárni e világmeleti események ok-hálózatát, de hátha kíváncsívá tehetek bárkit is ez iránt, hangsúlyozni szeretném, hogy 1968 nem csak az, ami Párizsban történt – ha mégoly jelentős volt önmagában az is. Ami a világsajtót bejáró párizsi barikádokon emlékeztet,

és minduntalan képekben felidézett, az valóban sok öklirázás volt. A nyugat-németországi egyetemeken is – noha megrázó látványossággal tiltakoztak és vették véres komolysággal még a szabadszerelmet is – mindez jó módú fiatalok játszadozásának tetszett ahhoz képest, hogy ugyanekkor Kairóban, meg Alexandriában óriási sztrájkok, halottak voltak, hogy Lahoréban és Karachiban az utcára özönlő tanulóifűsű generációs forrongása megdöntötte a katonai diktatúrát, hogy a mexikói fiatalok zendülése nyomán halottak tucatjai maradtak az utcaköveken, és sokan, nagyon sokat kerültek börtönökbe. Az eseményekben nyakig résztvevő baloldali szocialista angol Tony Judt, a pakisztáni trockista, Tariq Ali, vagy a balos, libertáriánus és ma Európa-politikus Cohn-Bendit szinte semmiben nem értenek egyet 1968-at illetően, de abban igen, hogy, ami Párizsban vagy Berlinben történt, az kismiska ahhoz képest, amit máshol mertek, tudtak, tettek az értelmiségi fiatalok. És tegyük hozzá, mind e mögött ott komorlott a vietnámi háború, és mindaz, ami még abban az évben az Egyesült Államokban történt. Hogy lelőtték Kennedy elnök öccsét, aki nem mellesleg az Egyesült Államok elnökségére pályázó szenátor volt, két hónappal előbb pedig Martin Luther Kinget, a fekete prédikátort – és másokat is. Ilyen háttér előtt – hogy egy morzsányi esettel érzékeltessem az ottani és akkori közhangulatot – történt például, hogy a világszerte ismeretlen marylandi kisvárosban, Catonsville-ben kilenc civil, köztük két katolikus pap, önkényesen bement a helyi hadkiegészítő irodába, százával-ezrével hordta ki a hadkötelesek aktáit, arra aztán házi készítésű napalmot öntöttek, és a lángoló máglya köré térdelve a békéért imádkoztak.

Ilyen, és hasonló történetek tarkították akkor az amerikai hétköznapokat. Ez a vietnámi háború ideje volt, és épp akkor kapott nagy pofont a vietnámiaktól az amerikai hadsereg a nevezetes Tet offenzíva idején, ami csak növelte a háborúellenes fiatalok establishment-ellenességét, ahogy akkoriban emlegették az uralkodó rendet. De ezzel a catonsville-i epizóddal egyúttal egy amerikai sajátosságra, az egyházak szerepére is utalnék, mert nemcsak Luther King volt prédikátor a hivatalosság kontesztációjában (ez is akkori fogalom), hanem sok más rabbi, katolikus pap, vagy protestáns tiszteletes vett részt az ellenállásban, ami máig sajátos fénytörést ad az amerikai eseményeknek. A különféle rohamkocsik szírenázása, a rendőri és TV helikopterek süketítő zaja kísérté mindig a rohamrendőrök és a diákok könnygázos, utcai ütközésit, ami aztán meghökkentést, döbbenetet váltott ki a hallgató Amerikából, a „csendes többségből”. Ez volt a mindennapok íze Amerikában, egészen Nixon elnök bukásáig.

Ehhez képest Európában „lájtosabban” történtek a dolgok. A prágai tavasz gazdasági és politikai reformokat ígért Csehszlovákiában, ami ott és akkor mint a demokrácia és a piacgazdaság irányába tett lépés, teljesen egyedülálló volt. A nyugat-európai diákmozgalmak és hangadók, megcsömörlötten a fogyasztói társadalom álságosságaitól, és szöges ellentétben azzal, amit prágai társaik követeltek, inkább egy szocialisztikus, kollektivista irányba keresték a trockista és maoista zamatú kibontakozást. Mivel jómagam a prágai változások ígéretével, vagyis a szocializmus megreformálhatóságával, a demokratikus szocializmus céljaival szimpatizáltam, bizony,

némi gyanakvással tekintettem erre, és jobbra csak színes kavargásnak láttam azt, amit a párizsi és a berlini diákok tettek. Azt is, amikor szegénységük vagy kilátástalanságuk miatt rendőruniformisba bújt falusi legényekkel dulakodtak az utcán maoista révülettől vezetettve. És ez nem mostani álláspontom, ezt biztos tudom, hiszen, itt, a mellettem ülő Lengyel László és néhai közös barátunk Papp Zsolt sokszor hányták szememre szerintük begyepesedett álláspontomat. Beismerem, akkoriban nem láttam át ennek a diákmozgalomnak az életforma-változtató, mára egész életvilágunkat áthangoló, jó irányú hatását, de generációs elfogultságukkal, stratégiai céljaikkal, politikai álmódosásaikkal akkor – valóban – nem értettem egyet.

Az előbb említett Tony Judt, aki Cambridge-ben élte át az akkori eseményeket, halála előtt diktált esszéiben világosan mutatja be Európa nyugati és keleti fele között a kontrasztot ebben az esetben is. Az 1968-as angliai és nyugat-európai tapasztalatai, valójában radikális és kavargó felhőjárása után, majd csak Prágába látogatva érti meg, hogy egészen más célokat és mennyivel nagyobb kockázatot vállaltak, és voltak távlatosan vakmerőbbek cseh kortársai. Mert Prágai tavasz ide, meg demokratikus szocializmus oda – hisz’ a hivatalos csehszlovák politikai vezetésben is voltak reformerek – Európa keleti felében sokkal nagyobb dolog volt valakinek kinyitni a száját, mint Cambridge-ben. És valóban, a lázadó Cambridge: szinte bájos, ahogyan Tony Judt elmeséli, hogyan kergették meg Dennis Healey brit hadügyminisztert 1968-ban a diákok. Ám amikor a város határánál eszükbe jutott, hogy mindjárt vacsorához kolompolnak – mert a patinás kollégiumokban mindennek megvan a rendje – szépen visszafordultak a forradalmárok. Ő maga egy őket, a lázadókat kísérő-vigyázó, egyenruhás közeg mellett loholt visszafelé, s kérdezte tőle, hogyan vélekedik a zendülésükről. „Uram – válaszolt a rendőr – minden a legnagyobb rendben történt.” Aztán Tony Judt fogta magát és átment Párizsba, hogy ott is tájékozódjék. És már maga ez az „átment” szó is kifejezi a tőlünk mért orbitális távolságot, hogy ugyanis innen, Kelet-Európából sehová se lehetett átmenni. Visszatekintve az elvetélt forradalomra (merthogy a mozgalom fiataljai 1968-ban a kapitalizmus megdöntőinek, politikai forradalmárnak látták magukat) bevallja, hogy az a legkevésbé se érdekelte őket, hogy mi történik az Elbától keletre, és hogy ott miért álmódoznak egyesek „emberarcú szocializmusról”. Persze, mint oly sokszor, mindenki a maga levében főtt. Ezért tekintettem sokszor úgy a napnyugati történésekre mint úri fiúk fickándozására, akik ezt is meg engedhetek maguknak, mert hozzánk képest, akik moccanni se tudunk, mindent megengedhetek – azt is, hogy akár bennünket is semmibe vegyenek.

A mából visszatekintve nyilvánvaló az 1968-as, globálisan egyidejű forrongás világraszóló civilizációs hatása. És fő hozzáfűzésem a mai beszélgetéshez, hogy ebben észrevehetően (legalábbis a mi számunkra) csak a csehszlovákiai reformerek és a prágai egyetemi diákság játszott szerepet. Európa keleti fele – őket kivéve (már amennyiben Csehország kelet) néma és béna volt. A beat zene persze ájtott mint az ellenkultúra hordozója; lassan-lassan átszivárogtak azok az értéktörkvések, amelyek részben ma már áthatják a gyerek-felnőtt viszonyt, a betegekhez való viszonyt,

a nők és férfiak közötti viszonyt, és történelmileg új viszonyunkat a természeti és városi környezethez is. És politikailag fajsúlyosabban szólva: a rasszizmus, az etnicizmus, a durva egyenlőtlenség és szabadsághiány mérlegelésében és megítélésében – noha korántsem ismeretlenek ezek a mai világban, sőt, az utóbbi években közel és távol divatjuk is támadt – fényévekre jutott a világ a fél-századdal ezelőtti állapotokhoz képest. Politikailag lehet, és van reakció – a mi országunkban is, és Amerikában is –, de a társas viszonyainkban és beszédünkben bekövetkezett pozitív, civilizációs változás túlértékelhetetlen. Százados megszokottságok váltak 1968 után viszolyogtatóvá. A pre-'68-as világban sokan természetesnek vették, hogy egy színésznőnek ágyba kell bújni egy szerepért. Jászai Mari kultikus név a magyar kultúrában, és ma már szörnyűnek tetszik szemünkben a vele szembeni környezet, uralmi, társadalmi és társasági viselkedés. Lehet most elégedetlenkedni „#me-too” mozgalom hazai sápadtsága miatt, de ötven éve sehol a világon efféle érzékenységet el se lehetett képzelni. Az 1968-as politikai sokk hatására a bennünket körülvevő világ velünk együtt, nagyon, és jó irányba, megváltozott. Igen, civilizáltabbak lettünk.

Ám óhatatlan a következő kérdés is: mennyire tartós ez a civilizáltság? Ha lehetséges, és van politikai reakciósság, akkor nem kell-e tartanunk egy civilizációs értelmű reakciótól, mintegy valamiféle barbárosodástól? Ki tudja? – semmiben nem lehetünk biztosak. No, persze, az időtávok! – mert eltérően a vállveregető, mindentudó utókortól, mi, elő-koriak valójában semmit nem tudunk a jövőről. A minap egy TV riport szenzációs régészeti feltárásról tudósított: épségben feltártak egy 16 kilométeres földalatti római vízvezetékét, ami a legjobb forrás vizét jutatta el Savariába. Aztán jött egy bő másfélezer év, amikor, a XIX. század végéig, Szombathelyen nem volt semmilyen vezetékes víz. És ezzel nem rémeket akarok falra festeni, csak jelezni, hogy a világot átfogó 1968-as diákmozgalom civilizációs fél-eredményei és eredményei védendőek, mert maguktól meg nem állnak egy olyan világban, ahol ezeket most is hatalmi tényezők kérdőjelezzik, akárcsak a racionalitást szerteszágázó felvilágosodást.

Persze, legyünk derűlátóak. De befejezésként visszatérek bizonytalanságomra, hogy mik is lehettek a világot egyidejűleg átfogó 1968 kiváltó okai. Marx és Engels 1848 februárjában írt Kommunista kiáltványának első mondata talán még ismeretes: „Kísértet járja be Európát, a kommunizmus kísértete”. Ebben a jól megírt politikai kiáltványban, és ezt követően, főként történelmi, filozófiai és gazdasági elemzéseikben feltárták, hogy melyek szerintük ennek a kísértetjárásnak az indító okai. Valaha az efféle okfejtés meggyőző volt számomra, de már jó ideje nem az. Pedig kísértetek, kísértő szellemek akkor is és az első világháború után is bejárták – és már nem csak Európát –, hanem az egész világot; és 1968-ban is, majd az 1980-as évek végén a rendszerváltozások idején. 1968-ban se a kapitalizmus nem dőlt meg, se a szocializmus nem öltött emberarcot, de a „prágai tavasz” rövid fuvallata sokak légszomján segített, és vált okozójává későbbi fordulatoknak. A piaci helyzetre, vagy a politikai felületekre szűkült ok-leírások elégtelennek tetszenek. És ne is legyünk elégedettek.

LENGYEL LÁSZLÓ

A társadalmi mozgalom és a gazdaság ellentétes mozgása

I. A gazdasági virágzás és a társadalmi konfliktus

Az első tézisem magából a címből adódik: hogyan mondtak ellent a gazdasági viszonyok a társadalmi mozgalmaknak vagy a társadalmi konfliktusok a gazdasági prosperitásnak. Ebben az időszakban, a hatvanas években, a világ gazdaságban konjunkturális időszak volt. Soha nem látott gazdasági csoda ment végbe Nyugat-Európa vezető országaiban, ez a német, az olasz, a francia csoda. Bármilyen furcsa, ma már senki se emlékszik rá, de 1958 és 1968 közötti idő, gazdasági értelemben, Franciaország leggyönyörűbb korszaka volt. Ekkor történt Itália felemelkedése. Ekkor majdnem utolérték Észak-Európát – Skandináviát és Nagy-Britanniát. Japán egy olyan utolérést produkált, hogy a '70-es évek végére Amerika komoly vetélytársává vált. De ebben az időszakban Amerika még a csúcson van. Olyannyira, hogy ez a csúcspontja gazdasági értelemben, a fejlett világban, a jóléti államnak. Amerikában ekkor következik be a második jóléti forradalom, a *New Deal* után. Kiterjesztik a szociális jogokat. A költségvetés soha nem látott mértékben elkezd olyan intézményeket finanszírozni a nyugdíjrendszerben, az egészségügyi rendszerben, amelyeket soha korábban.

Lényegében a szociális állam virágzik Nyugat-Európában is. Ebben az időszakban jelenik meg az a probléma, és én most nem akarom levezetni materialista módon, hogy mi volt az oka 68-nak, de ekkor jelenik meg az a probléma, hogy ki, milyen alapon, hogyan osztozódik a javakon. Elosztási probléma: vannak többletjövedelmek, ki fog hozzájuk férni, és ki dönthet erről? Ebben az időszakban azzal, ahogyan eltolódik a jóléti államban a társadalmi egyenlőség irányú gondolkodás, és nemcsak a gondolkodás, hanem a cselekvés is, egész konkrétan megjelenik a társadalmi egyenlőtlenség szociális kiegyenlítése államilag. Ez nem szocializmus, szeretném hangsúlyozni. Ez Amerika és Nyugat-Európa. Ahol a *New Deal* után először merül föl a fejlett országokban, hogy vajon egyenlőnek születtünk-e? Jár-e a déli feketéknek nemcsak civil jog, hanem bármilyen szociális juttatás? Szeretném mondani, ez máig a döntő kérdés. Jár-e a bevándorlóknak bármilyen juttatás? A vendégmunkásoknak jár-e bármi? Kell-e adnunk nyugdíjat mindenkinek? Jár-e az egészségügyi szolgáltatás mindenkinek? Az egyetemistáknak: jár-e az oktatás, és milyen szinten? Ki juthat be, és miért? Látszik a jövedelem, ez egy társadalom nagy problémája, amikor látszik a jövedelem. Tehát tudjuk, hogy van jövedelem, a gazdaság növekedik, gondoljunk el Nyugat-Németországban 7-8%-os növekedések voltak. Ez pokolian megdobja a jövedelmeket. Most innentől kezdve az a kérdés: a tőke viszi-e el a jövedelmi többletet, vagy a munka viszi el, és mit csinálunk a szociálisan rászorulóknak?

takkal? A jóléti állam széles kiterjedésében, bevállalt olyan értékeket és érdekeket, amelyeket korábban mozgalmak képviseltek. Most mozgalmak nélkül is előálltak az egyenlősítő helyzetek.

Akkor itt jön a következő probléma, hogy vajon mint egyének és közösségek ezekről a jövedelmekről milyen döntést hozunk, amikor hozzánk eljut? Ez látszólag egy furcsa kérdés. Hogyhogy milyen döntést? Költsük el vagy takarítsuk meg – ez a dilemma. Itt állunk szemben a fogyasztói társadalommal. Nos, természetesnek vesszük, hogy a háború után Amerikában és Nyugat-Európában valami hihetetlen árúbözség jelent meg. Az európai társadalmak ehhez egyáltalán nem voltak hozzászokva. És egyszer csak kiderült, hogy tömeges termeléshez, tömeges fogyasztás tartozik.

Consumo ergo sum! Fogyassz, fogyassz és még egyszer, fogyassz! Az „*American way of life*”, az amerikai életforma a fogyasztás maximalizálása és a megtakarítás minimalizálása. Ez a fogyasztói forradalom kezdi meghódítani Amerika után Nyugat-Európát, sőt, elkezd beszivárogni Kelet-Európába is. Elfogadjuk-e vagy elutasítjuk?

A 68-as mozgalmaknak az egyik legdrámaibb kérdése, amivel kihívták maguk ellen, ha tetszik, a kapitalizmust, hogy nem fogadták el a fogyasztói kapitalizmust, és azt üzenték, hogy ne fogyassz. Ne fogyassz, ne zabáld tele magad, nem kell autóval járnod, nem kell karriert csinálnod. Mindannyian farmernadrágos, hosszú hajú, gitáros, egyenlő emberek vagyunk, és le vagytok ti szarva, hogy itt túrjátok a földet, majd bementek egy hivatalba és ott görnyedtek a főnökeitek előtt... Még csak az hiányzik! Hát már először is nem megyek be vizsgázni. Milyen joga van az egyetemi tanárnak? Ahhoz van-e joga, hogy engem megkérdezzen egyáltalán. Mivel tud ő többet? Egyenlők vagyunk. Milyen joga van egy hivatalfőnöknek, hogy utasítást adjon? Hogy képzelik ezek? Na most, erre nem lehet kérdezni, de itt újra mondom, ez egy életformaváltás követelése. Aztán persze *Herbert Marcuse* és a frankfurtiak szépen megfogalmazzák, hogy miért nem szabad fogyasztani. De a fogyasztással szembeni düh óriási hatású.

Ha a negyvenes-ötvenes évek amerikai fogyasztói forradalma, az amerikai életforma kialakulása és terjedése a XX. század egyik nagy kulturális forradalma, a hatvanas évek fogyasztás-ellenes, posztmateriális értékeket hirdető kulturális forradalma talán az első globális forradalom, amely áthatja Amerikát és Európát, Latin-Amerikát és Ázsiát. Kiindulópontja a társadalmi viselkedés, a közösségi stílus radikális megváltoztatása: a férfi-nő, heteroszexuális-homoszexuális, fehér-színes, öreg-fiatal kapcsolatok teljes ártértelezése. Mindez csak kisebb részben a politika és a gazdaság, nagyobb részben a polgári társadalom [société civile] területén. Megváltozik a nyelv – a zenei, a tömegkommunikációs és a kisközösségi -, az életstílus, a saját testünkhöz való viszony, a szexuális viselkedés, az öltözködés.

Ha valaki visszanézi az akkori időszak filmjeit, vagy meghallgatja az akkori időszak énekeseit, *Bob Dylant* vagy *Donovant*, vagy dalaikat, miről szóltak? Tipikusan erről: ha te öltönyt

és nyakkendőt veszel, akkor ezzel már nyugodtan befekhetsz a koporsódba. Először akkor lesz öltönyöm s nyakkendőm, amikor koporsóba fektetnek, éneklí Bob Dylan. Azóta Nobel-díjas lett, csak úgy mellékesen mondom, de ezt csak a szórakozás kedvéért. Van egy jóléti állam, amelynek módja van a társadalmi egyenlőséget javítani, s van egy mozgalom, ami értesz még egygel, hogy ez nem elég, hogy tessék szíves lenni ezt még jobban, még jobban egyenlősíteni, és tessék az árupiacot, a tőkét korlátozni. Nem akarunk fogyasztani, minden tele van bojkottokkal, hogy ezt sem fogyasztjuk, azt sem fogyasztjuk, hanem ülünk a zöldben, és marihuánás cigarettáinkat szívjuk hátra dőlve, és elég volt a háborúból, a Walmartból, és fogyasztógép anyánkból és képmutató apánkból.

Az 1910 és 1930 között született szülők és az 1940-es és '50-es években született gyermekek között szakadék tátong. A gyermekek számára szüleik semminemű erkölcsi tartalmat, sőt, semmit sem képviseltek. Anyagi teljesítményüket inkább elítélték, s fellázadtak a szüleik jelképezte nemzeti büszkeség és pénzbeli javak, a háborús tettek és a békés üresség, a rend és a törvényesség ellen.

Részben a vietnámi háború miatt, részben a korábban lezajlott gyarmati háborúk miatt óriási jelentősége volt annak, hogy felnőtt egy nemzedék, amely kifejezetten háborúellenes és pacifista volt. Miért kéne megdöglennünk Vietnámban? Miért kellett nekünk, franciáknak meghalnunk Algériában? Mi az oka, hogy mi odamegyünk? Nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom. A német fiatalokat nyomasztotta szüleik háborús, náci múltja. Nem véletlen, hogy ezeket a kérdéseket fölítették a 2000-es évek második felében Obama második '68-as forradalma idején: mi a csudát kerestünk Irakban? Mit keresünk Afganisztánban? És itt jön az atomfegyverkezés, a föld elpusztítása elleni fellépés, amit most nem mondok el.

II. Életforma-forradalom kísérlete Kelet-Európában

A második tézisem, hogy miközben a nyugati világban a fentebb leírt irányú mozgás volt, a keleti blokkban, amit szovjet övezetnek hívunk, sajátos ellentétes mozgás zajlott le. Ez az ellentétes mozgás azt jelenti, hogy az országok reformista elitje éppen most akar olyan reformok útjára lépni egy piaci jóléti állam irányába, amellyel a nyugati fiatalok hatvannyolcas szelleme szembekerült. A „prágai tavasz”, vagyis a piaci szocializmus megteremtésének Ota Šik által elképzelt modellje valamiféle osztrák, skandináv jóléti államot jelentett volna, amelyben létezik a gazdaságnak autonómiája, egyszersmind valamiféle szocialista demokrácia. Ennek hasonló, gyengített változatát képzelték el a magyar, a lengyel, a jugoszláv reformerek is. Célul a szociális piacgazdaságnak nevezett nyugatnémet/osztrák változatának keleti, a szovjet övezeten belüli változatát tűzték ki –van piac is, és van terv is –, tehát az állam benne van ugyan a gazdaságban, és kiegyenlíti a viszonyokat, de hagy autonómiát a vállalatoknak és a

gazdálkodó egyéneknek. Elég volt az állami típusú diktatórikus tervezésből, nem ér az semmit. Piacosítsunk, és engedjük az embereket fogyasztani!

Mindez teljesen ellentmondott annak, amit Nyugat-Európában a mozgalmi szinten mondtak: ne fogyasztatok! A hiánygazdaságban élő kelet-európaiak minden vágya a fogyasztás volt. A nyugati újbaldal szemében a kelet-európai reformok a kapitalizmus restaurációját jelentették, az általuk követett egyenlősítő szocializmus elárulását. Ezért az újbaldal a Mao irányította kínai kulturális forradalommal és nem a prágai „emberarcú szocializmussal” volt szinkronban. Jellemző, hogy a szovjet típusú szocializmusban a hatvanas évek végétől nyíltan vagy burkoltan győzött a szocialista fogyasztói társadalom eszméje és gyakorlata, miközben mindent megtettek azért, hogy a politikai demokrácia és az életforma-forradalom minden hajtását eltapossák.

A hatalom hitt abban, hogy a fogyasztással, az anyagi kompenzációval leszerelheti a társadalmi konfliktusokat. Az ideológiai-politikai lojalitást Magyarországon kezdte fölvaltani a fogyasztói, az életszínvonal legitimáció. A rendszer az életszínvonal folyamatos növelésével, a fogyasztás bővülésével igazolta magát. A Kádár-rendszer a szocialista tábor zárt rendszerében egy versenyképes fogyasztói szocializmust teremtett, amely bizonyította fölényét a szovjet, keletnémet, román, lengyel, bolgár hiányszocializmusok felett. Ám a határok kinyitása, és a nyugati típusú fogyasztói társadalommal való összehasonlítás, verseny a magyar termelési és szolgáltatási szerkezet gyengeségét, versenyképtelenségét bizonyította. Abban a pillanatban, amikor a verseny nem ideológiai alapokon folyik, hogy a kommunizmus azért jobb, mert majd unokáink unokáinak jobb lesz, hanem az, hogy nálunk eddig volt egyféle sör, jövőre lesz ötféle, nálunk van Trabant, de lesz Lada - akkor köszönjük szépen, Kádár elvtárs. A taxisofőr férj és a szövönő feleség látja Ausztriát, ott húszféle sör és Volkswagen van. Elismerik, hogy jobban élünk, mint Romániában. De azt kérdezik: mikor leszünk már Ausztria? Higgyék el, amikor az egyféle kőbányai sört itta a dolgozónép, akkor azt érezte, hogy ez azért nem az igazi... És az első útja Ausztriában a benzinkútnál oda vezetett, hogy megnézte: jézusmária, hányféle sör van! És milyenek a házak, az autók! A magyar gazdaság nem teljesíti azokat a várakozásokat, amelyeket az osztrák vagy a nyugatnémet. Ebből is következik az eladósodás, mert ugye csak hitelből lehet az egészet csinálni, abba viszont a gazdaság belebukott.

Miközben az emberarcú szocializmus politikai kísérletét tankokkal eltaposták 1968 augusztusában Csehszlovákiában, a Nyugat-Európából és Amerikából a hatvanas évek közepe óta beszivárgó, majd beömlő életforma-forradalmat, a nemzedéki lázadást, a Beatles, a Rolling Stones, a hosszú haj, a gitár, a farmer, a szexuális forradalom, Ginsberg, Dylan, Woodstock, a vietnami háború és minden háború elleni tiltakozás mozgalmát nem lehetett eltaposni. Első ízben volt nyugat-európaiak, amerikaiak és kelet-európaiak között hasonló gondolkodású, ízlésű és viselkedésű húsz éves korú. Az ELTE vagy a Marx Károly Közgazdaságtudományi

Egyetem diákjai és Nanterre vagy Berkeley diákjai között nem volt radikális különbség külsőjükben, zenei, irodalmi, képzőművészeti, filmes ízlésükben. Többé-kevésbé ugyanazokat a zenéket szerették, ugyanolyan volt a hajuk, megpróbálták ugyanolyan farmert venni, megpróbálták ugyanúgy viszonyulni a nőkhöz és a lányok pedig úgy a férfiakhoz, első ízben volt egyenrangúság. Első ízben voltak a lányok valóban teljesen egyenlőek. Mindennek nem volt politikai tartalma. Az undor, a megvetés, a távolság a politikai rendszerrel szemben az ízlés, az érzület, a habitus következménye. Megjött egy fiatal nemzedék, akik nemcsak saját szüleikkel, de a paternalista elnyomó rendszerrel se fértek össze.

III. Ellenforradalom és ellenreform

Ez a harmadik téziszem. A hatvanas évek nyitása a hetvenes évek elejétől egy durva ellenforradalomba és ellenreformba ment át. Odakint Nyugaton és idebent Keleten. A nixoni Amerikában a hetvenes évek elejére kiderült, hogy a „hallgatag többség” se az életforma-forradalmat, se a szociális államot nem bírja ki. A vietnami háborúban és a szociális túlköltségben eladósodott Amerikának véget ért a második világháború vége óta tartó aranykora: feladta a jóléti államot. Elindult egy nagyon brutális ellenhullám, először Reagan kormányzóval Kaliforniában, majd Reagan elnökkel a Fehér házban: a neo-konzervatív politika, amely megkérdőjelezte a New Deal óta fennálló rendszert. Az életforma-forradalomra is megérkezik a konzervatív ellenforradalom: a harcos pro-Life mozgalom, a szexuális szabadság elítélése, a háborúellenesség gyávaságként való megbélyegzése. Ez a Rambo-korszak.

Nyugat-Európában ugyancsak stabilizálódott a '68-as lázadás után a rendszer. Borzasztó, hogy a „következetes” '68-asok, az NSZK-ban és Itáliában terroristák lettek, s ezzel meggyalázták '68 szellemét. A jóléti állam Nyugat-Európában kitarzott egészen a '70-es évek végéig. Először Angliában omlott össze és megjött Thatcher, utána fokozatosan elkezdett összeomlani a többiekénél is. És mindenütt elkezdődött a leépítése annak, amit '68-asnak mondhatunk. A '70-es évek végétől mindenki nyakkendőt vett, mindenki bement a munkahelyre, és mindenki elfogadta a hierarchiát; újra visszaállt az, amit elutasítottak. Persze nem ugyanazon a szinten, de nagyjából visszaállt. És nincs mese, ezzel lényegében lezárult ez a korszak. Majd újra eljön Obamával 2008-ban.

Kelet-Európában pedig, tudjuk, leverik Prágát, és én azt gondolom, hogy a „prágai tavasz” leveréséből három út jött ki Kelet-Európában. Kísértetiesen hasonlók a mostanihoz, mert szerintem egy ugyanolyan ellenforradalmi korszakban élünk.

Első: az a pangás, amit a Szovjetunió produkált, és amit Csehszlovákia is. Ez az út konzervatív: itt aztán nem fog változni semmi, előre a pangás világában, korrupció, minden feketén, hátul intéződik el; de a felszínen a reális szocializmus egyre öregebben,

egyre konzervatívabban mutatkozik. Ez volt a Szovjetuniótól Csehszlovákián át Bulgáriáig.

A második út: megint itt vagyunk benne. Ez a nacionál-bolsevizmus vagy a nemzeti populizmus rendszere. Ceaușescu Romániája: előkapta a nemzeti zászlót, először kihirdette, hogy román kommunisták, végül aztán már csak románok vagyunk. És azért érzünk, azért hiszünk, mert románok vagyunk. De ez az időszak szétveri, tulajdonképpen előre szétveri a jugoszláv föderációt, megjelenik a horvát, a szerb nacionalizmus. Valójában már ott volt bent a Szovjetunióban, ahol az ukrán, a grúz, a lett, a litván, az észt és az orosz nacionalizmus szétveri a Szovjetuniót; és természetesen a cseh és a szlovák nacionalizmussal vegyített populizmus, populizmusba áztatott nacionalizmus, ami szétvitte Csehszlovákiát.

A harmadik: ez a sajátos kádári út, amit én életforma-nacionalizmusnak hívok. Megpróbált a rendszer, Kádárral az élen, nem visszafordulni a pangásba, mert tudta már a Rákosi-rendszerből, hogy az nem jó. És kifejezetten anti-nacionalista volt, hiszen a nacionalizmust Nagy Imre és az '56-os felkelés nemzeti jellege miatt nem engedhette meg magának. Mire legyél büszke? Magyar vagy. Sokat ér a forintod. A többiek éheznek, te eszel. A többi kelet-európai országból nem lehet kiutazni, te kiutazhatsz. Ez a legvidámabb barakk. Már majdnem olyanok vagyunk, mint a nyugatiak: itt, ha bemész a boltba, kapsz nylon harisnyát (ez tudom, hogy ma már nevetségesen hangzik). *A Kádár-rendszer sajátossága, hogy nem intézményeiben, hanem sajátos embertípusában élt és működött. A „homo kadicus”, a kádári magyar életforma-, forint-nacionalista büszke volt az életmódjára, a forintjára, az útlevelére, a házára, a balatoni nyaralójára – önmagára, saját, maga teremtetten kisvilágára. Ez roppant össze a rendszerváltásban.*

Összefoglalva, 1968 egy globális folyamat volt, amikor három dolog drasztikusan megváltozott. Mások 1848-hoz hasonlították. Csakhogy 1848 kizárólag európai volt. Valami kis hatással Amerikára, de lényegében európai. 1968 egy igazi globális jelenség, lényegében szinte az egész bolygón lehetett érezni. Nem politikai, nem gazdasági, hanem kulturális, civilizációs földrengés. Ez egy radikális különbség 1848-hoz képest. Nem mondták ki azt a szót, hogy globalizmus, ez később született. De első ízben volt valami globális. Miért tudott ilyen globális lenni? Az életforma forradalma volt globális, és ebben óriási szerepe volt annak, ahogy ma a háló teremti a globalitást, akkor a beatzene volt valójában az a kísértet, amely bejárta a világot. Nem Európát, a világot. John Lennon és Paul McCartney, a Beatles és Bob Dylan szelleme. Ennek következtében első ízben lett univerzális az angol nyelv.

Az utolsó francia forradalom volt '68, mégsem franciául beszéltek, kivéve Párizsban. A világnak, a fiatal nemzedéknek az angol lett a nyelve. Mert tudni akarták, mi a fenét énekelnek. Ez olyan, minthogy valaki felmegy a hálóra, lehet ősmagyar, én nem mondom, de ha tényleg akar valamit tudni és kapcsolatot akar teremteni, akkor bármilyen meglepő, angolul kell leveleznie. Na most ez akkoriban pedig azt jelentette, ha nem tudta, hogy mit énekelt

Bob Dylan, akkor te nem vagy 20 éves; akkor nem tudom, honnan szalajtottak, ki vagy te? Amikor Lennon azt mondta, hogy népszerűbbek vagyunk Jézus Krisztusnál, igazat mondott. Teljes mértékben egyetértek azzal, amit Gombár Csaba mondott: „Jézus Krisztus megjelent mint ’68-as forradalmár”. Most nem csak arra utalok, hogy rock sztárt csináltak belőle, Jézus Krisztus Szupersztárt, ami szintén körbejárta az egész világot. De ugyanilyen fontos az új hit, hogy Jézus Krisztus mezítláb jön, nincs semmije és a szegényeknek ad. (Bocsánat, hogy személyes történetet mondok: egy Várszegi Asztrik nevű fiatalember, 16 éves korában, 1968-ban azért lépett be a szerzetesrendbe, mert Jézus Krisztus számára azt jelentette, amit a Beatles énekelt. Mikor kezét ráztunk és megismerkedtünk, azonnal kiderült, hogy ugyanazzal a ’68-as logikával gondolkozunk. A bencés szerzetes nevetve mondta: az én falamon egy fiatal és vékonyarcú, mezítláb Jézus képe volt, a tiédn bizonyosan a Jeremiás szakállú ós-zövetségi zsidó próféta Marx.)

Ez a típusú mozgolódás volt itt 1968-ban. Többé-kevésbé a második globális fordulója, életforma-forradalma és emberarcú demokratikus kísérlete zajlott 2008, 2009, 2010-ben az obamai „*Yes we can*” Amerikában, majd az arab tavasszal, a hongkongi esernyős forradalommal, az ukrán vagy a török lázadásokkal. Mindezeket most csinálja vissza *Trump*, *Putyin*, *Hszi*, *Erdoğan*, *Sissi*, *Kaczyński* és *Orbán*. Nem vagyok meglepődve azon, hogy a mi jelenlegi rendszerünk vezetése leghatározottabban ’68-ellenes. Kifejezetten többet árt nekik ’68, mint bármi más. Mert egy másfajta autonóm viselkedés, szellem, magatartás és stílus hordozója lehet: egy kulturális és életforma világforradalomé.

A vitában a Lengyel Lászlóhoz intézett kérdések és az ő válaszai

1. kérdés, Földvári Sándor: Jánossy Ferencre [neves magyar közgazdász – a szerk.] vezetik vissza azt a modellt, amit az előadásában hallgattam, hogy ha nem lett volna a második világháború, akkor adott egy gazdasági növekedés. A háború miatt ez lekonyul, és emiatt jön egy fölfutás, ami nagyon meredek, amíg bele nem simul az eredeti grafikonba. Na most, amikor ez megtörténik, a belesimulás, azt úgy érzik meg az emberek mint egy törést, és ez nagyjából egybeesik a neokonzervativizmusnak azzal a föléledésével, amiről az előadásban szó volt. A kérdés akkor világos: Isten őrizze, hogy valamilyen vulgármarxista módra összekössünk gazdasági meg szellemi folyamatokat, de normálisabb megközelítésben nem lehet-e valamilyen kapcsolatot hozni ezzel a belesimulással (amely úgy tudom éppen a '60-as évekre esik) és a neokonzervativizmusnak az utána való fölerősödésével? Mit mond erre a közgazdász?

2. kérdés: Nemrég az Unicredit Bank vezérigazgatója, *Patai Mihály* tartott egy előadást és beszélt arról, hogy bár húsz éve a vezető bankok kínaiak, mégis ezen a területen az európai kultúra expanziója történik. A kérdés az, hogy a baloldaliság – a hippi öltözetben manifestálódó baloldaliság –átalakulása is lehetett-e egy olyan dolog, amit most Patai úgy fogalmaz meg, hogy igaz, kialakítanak, egy nagy kommunista birodalmat, de valójában ők is importálják az angolszász típusú gazdasági és civilizációs modellt?

Lengyel László válaszai:

Éppen ebben volt, ha úgy tetszik, a mozgalomnak és az állami működésnek az ellentéte. A jóléti állam egyértelműen azon a filozófián alapszik, hogy a termelés viszonyai piaci viszonyok, amelyeket a tőke szabályoz, és nekünk, mint államnak, az a feladatunk, hogy az elosztásba avatkozzunk be, és pont az elosztási szinteken egyenlítsünk ki valamilyen módon. Ez az alapfilozófiája. A '68-as mozgalom – legyen az *Marcuse*-tól *Sartre*-ig, a trockistáktól a maoistákig –, úgy vélte, hogy a kapitalista viszonyokkal mint termelési viszonyokkal van a baj. Tehát a jóléti állam elkendőzi a valóságos ellentétet, a baj a tőketulajdonnal van. A tőketulajdon ellen lázadunk, tehát itt osztályharc van. A marxista politikai gazdaságtan alapján álltak. A maoisták és trockisták küzdenek Párizsban, akik szilárdan meg vannak győződve, hogy jöjjön a szocialista forradalom a tőke ellen. Az utcai diákmozgalmak azt várták, hogy a szakszervezetek majd fölállítják mellettük a dolgozókat, hogy Párizsban ki fognak jönni a munkások az utcára. És várták a világforradalmat, vagyis a harmadik világ, a periféria lázadását a centrum ellen. Ez volt egyik drámájuk. De ez elvezet egészen a terroristákig. A *Baader–Meinhof*-csoport folyamatosan várta, hogy az NSZK proletárjai, akik nem tudom, kik lettek volna, melléjük álljanak. A jóléti államban az újbaldal kifejezetten ellenséget látott, a kizsák-

mányoltak megtévesztését. Egy kicsit úgy kell felfogni, mint a két világháború között a kommunisták és a szociáldemokraták viszonyát, vagy ma a progresszisták és a liberálisok közötti viszonyt az amerikai Demokrata Pártban.

Magyarországon van egy önálló közgazdaság-történet, amelynek hatása van a gazdasági folyamatokra. Mi azon kivételes országok közé tartozunk, ahol az '50-es években is voltak felkészült közgazdászok, akik, bármilyen furcsa, de a Rákosi-rendszerben is hatást tettek. És 1953 és 1956 között közgazdászok kidolgoztak reformelképzeléseket, amelyeket Nagy Imre jól-rosszul megpróbált végrehajtani. Majd az 1968-as reform előkészítésében is aktívan benne voltak közgazdászok. A '70-es években ezeket fejbe vágták, amikor visszafordultak a reformok, de visszajöttek a '80-as években. És lényegében a rendszerváltás után ezek a közgazdászok csinálták a rendszerváltás gazdasági reformjait, Kupa Mihály 1991-92-ben, Bokros Lajos és Surányi György 1995-96-ban. Hogy ennek mikor lett hatása? Én azt gondolom, hogy társadalmi hatása igazán a '80-as évektől kezdve volt, ugyanis a magyar társadalomban az ésszerű termelői és fogyasztói közgazdasági gondolkodás, az hogy, most bocsánat, mennyiért lehet egy disznót fölnevelni és mennyit szabad fogyasztani, mennyit kell megtakarítani, az nagyjából a '80-as évekre alakult ki, mint racionális gondolkodás. Addig csak nevelték a disznót. De innentől mindenki a táp árával kalkulált meg a húséval. Kiszámolták. Jobban tudták, mint mi. Persze, hogy jobban tudták a gyakorlati dolgokat.

Ezért most, elnézést, arra fogok válaszolni, hogy a *hiány* ügye miként merült föl [Kornai János vezető reformközgazdász tette központi jelentőségűvé a szocialista gazdaságról írott munkáiban – a szerk.]. Magyarországon vagy a szocializmusban nem azért volt hiány, mert a társadalom mozgalmában az volt benne, hogy nem akarunk fogyasztani – mint a nyugati '68-asok követelték. Vagyis itt igenis akartak fogyasztani. A szocialista tervgazdaság termelési oldala előre próbálta meghatározni, hogy milyen lehet a mi igényünk, tehát mit akarok fogyasztani. Na most, ezt hivatalban kitalálták. Ez véletlenül se esett egybe a társadalom valóságos szükségleteivel. Tehát én kitaláltam, hogy le kellett gyártani ötvenezer pár cipőt. Csak egy kis probléma volt: az a cipő használhatatlan volt a viselésre, vagy távol állott azoknak az ízlésétől, akikről azt elvárták, hogy vegyék föl. A gondot az okozta, és ezért van a piacgazdaságnak előnye a tervgazdasággal szemben, hogy a piacgazdaság állandóan azt nézi, hogy miért jöttek be a dolgok, mit akarnak venni. A magyar tervgazdaság azonban azt nézte, hogy a tervgazdaság munkatársai mit akarnak a mi nyakunkba sózni. Ennek következtében durva hiány alakult ki. Most csak a legvégét mondtam el, de ez a lényege. A magyar társadalomban hihetetlen fogyasztási vágy volt, ami egyébként máig is így van. A tetejében itt fogyasztási normák vannak. Mi utáznók vagyunk, nem mi találjuk ki a fogyasztói vágyinkat. Mi azt szeretnénk, hogy olyanok legyünk, mint az osztrákok vagy bajorok, ha úgy fogyasztathatnánk, ha olyanok lennének a szolgáltatások. Mi ruházatban, házban, lakberende-

zésben, autóban és általában fogyasztói viselkedésben egy másik világot utánzunk. Ennek következtében belezuhanunk abba, ha a fogyasztási verseny elindul, akkor a termelésnek ezt alá kell támasztani, akkor kénytelen lesz a Trabant helyett egy autót gyártani – az utcán viszont Trabantok futottak.

A Jánossy-vonal – ez a trendvonal – igaz azokra az országokra, ahol a háború mindent elpusztított és újjáépítések voltak. Csak ez egyáltalán nem igaz az USA-ra. Az USA-ban nem volt háború. Folyamatos emelkedés van a *New Deal* óta. Amibe beleütköztek, és amibe az USA először ütközött bele a jóléti államban, az két dolog volt.

Az egyik, hogy azzal, hogy megjelent a globális világ globális kereskedelme, ahol globális verseny volt, már nem lehet büntetlenül kiterjeszteni úgy a szociális költségvetést, vagy általában a költségvetést, hogy nincs hozzá megfelelő jövedelemtermelő képesség. Megjelentek a versenytársak, először Japán és Nyugat-Európa, majd Kína és az EU, az USA folyamatosan piacvesztésbe került, ami egyébként máig tart. Piacvesztés volt, de ők mégis annyit költöttek, mintha még a régi piaci helyzetben volnának.

Kettő: a háború. A vietnámi háború alatt óriási adósságot halmoztak föl. Ez egy hihetetlen drága háború volt. Nemcsak véres, drága. Aminek következtében kettős adósság szorításában voltak. Egyik a szociális rendszeré, a másik pedig a hadi költségvetés. Teszem hozzá, pontosan ugyanebben a csapdában van ma Donald Trump Amerikája. Két elvesztett háború Irakban és Afganisztánban. A következmény, hogy Obamának a Bush-féle háborúk és adócsökkentés lyukas költségvetésével, válságával kellett kínlódnia, Trump pedig maga idézi elő adócsökkentésével és kereskedelmi háborújával az amerikai térvesztést.

A háború utáni újjáépítési és felzárkózási időszak, a magas trendvonalú extenzív növekedés után, Japánnak még sikerült áttérnie a tőkeintenzív növekedésre a '80-as évekig, ahogy ez Nyugat-Németországnak is ment; ha a német gazdasági csoda atyja *Ludwig Erhard* kereszténydemokrata politikus, akkor az intenzív növekedése a szociáldemokrata *Helmuth Schmidt*, aki a '80-as évek elején bukik meg, de a német jóléti állam még mindig sokkal jólétibb állam, mint bármelyik más.

KARÁCSONY ANDRÁS

Lázadás az intézmények ellen. Német konzervatív reakciók

Életkoromnál fogva nincs közvetlen élményem 1968-ról. Sem a nyugat-európai, sem a kelet-európai '68-ról. Amit tudok, azt olvasmányaimból és filmekből tudom. És ezek nagyon különböző képet mutatnak, legalábbis a nyugat-európai '68-ról. Az egyik oldalon – ez a több – a dicsőítés, felmagasztalás, azaz: milyen fontos változáshoz vezetett a nyugat-európai felsőoktatásban, sőt a társadalmi-politikai életben. A másik oldalon – ez a kevesebb – a heves elutasítás. Az utóbbiról legelőször a híres baloldali, kommunista olasz filmrendezőnél, Pasolininál olvashattunk. *Pasolini* 1968 júniusában adta közre *Az olasz kommunista párt a fiatalokhoz* c. verses pamfletjét, melyben a burzsoázia új nemzedékeként mutatta be a diákokat („*akkikkel meg fog gyűlni a bajom, és tovább kell majd harcolnom ellenük, mint apáik ellen*”), és a diákokrendőrök összecsapásában a rendőrök pártjára állt, mivel ők a munkások és parasztok világából származnak, akikkel a burzsoázia ifjúsága hadakozik.¹ Mondanom sem kell, akkoriban ezt botrányosnak tartotta az európai értelmiség főárama, azt persze nem nagyon vizsgálták, hogy egy elkötelezett kommunista vajon miért jutott erre a következtetésre.

Benyomásaim, gondolataim 68 utótörténetéhez kapcsolódnak, abból próbálok visszajutni '68-hoz. Ez már magától adja a távolságtartás lehetőségét, s talán ebből is fakadt, hogy bármiféle érzelmi azonosulás mindig is távol állt tőlem '68-cal. Ha már ennyi személyes megjegyzést tettem, engedtessek meg egy utolsó, arra példaként, hogy intellektuális értelemben 68 utótörténetével találkoztam először. Konkrétan Josef Degenhardt Üszkös terep c. regényére emlékszem a hetvenes évek utolsó éveiből, ami 1974-ben jelent meg és magyarul már 1977-ben olvasható volt. Degenhardt jogász, író, dalszerző. Ügyvédként a *Baader-Meinhof* csoport tagjait védte, 1971-ben erőteljes baloldalisága miatt kizárták a Német Szociáldemokrata Pártból, majd 1978-ban belépett a Német Kommunista Pártba. Hangsúlyoznom kell: regényről van szó és nem tudományos értekezésről – talán épp ezért fogott meg akkoriban. A regény a '68-asok szétartó, de mégis kapcsolódó életútját mutatta be. A történet röviden: a főszereplő ügyvéd egy szintén '68-as, ám terroristává lett barátnőjét keresi fel mint védő, majd egy környezetvédő-békemozgalmi akcióra igyekszik odaérni. És közben emlékezik és elmélkedik '68-ról és arról, ami utána történt. Számomra ez a könyv azt mutatta be akkor (elszakadva a konkrét regénybeli történetfűzéstől), hogy milyen különböző életutak követ-

¹ Lásd: Nico Naldini: Pasolini élete. Budapest, Európa Kiadó, 2010, 364. Galló Bélának köszönöm, hogy felhívta figyelem Pasolini versére.

keztek '68-ból. Az egyik a terrorizmushoz vezetett, a másik az integrálódás, alkalmazkodás a társadalom elfogadott világához, a harmadik pedig fenntartotta a tiltakozás ethoszát, ám ezt erőszakmentesen gondolta.

E személyes bevezető után nézzük a témám: a német 1968 és az erre történt konzervatív reakciók. A konzervatív reakciók alatt konkrétan *Helmuth Schelsky* és *Niklas Luhmann* reflexióit értem az alábbiakban. Mindketten szociológusok voltak, ám Schelsky – mint akkoriban egyetemalapító kormánybiztos – felsőoktatás-politikusnak is minősíthető. Egyikőjük sem tisztán politikai gondolkodó, így jogos a kérdés: miért címkéztem őket konzervatívnak?

Schelsky politikai világgépe inkább őliberálisnak nevezhető, míg Luhmann politikai állásfoglalásai minimálisak. Azonban az akkori német intellektuális élet kontextusában mindketten konzervatívnak minősültek, egyszerűen a baloldali emancipációs program, és az ehhez kapcsolódó Frankfurter Iskola hagyományának elutasítása miatt. Hangsúlyozom, hogy a *hagyomány* elutasításáról volt szó, amit azért kell kiemelni, mert 1968/1969-ben a Frankfurter Iskola akkori vezetője (*Adorno*) éppen hogy nem támogatta a diákok megmozdulását. Sőt a frankfurter diáklázadás egyik vezéregyénisége, tanársegéde *Hans-Jürgen Krabl* ellen bíróságon is tanúskodott. A hagyomány sokkal inkább *Marcuse* munkásságára utal, aki a háború előtt kapcsolódott a Frankfurter Iskolához és az 1960-as évek diákmozgalmaihoz szellemi támaszt adott.²

Visszatérve ahhoz a kérdéshez, hogy Schelsky és Luhmann megjelölhető-e konzervatív pozíciót képviselőként? Az elmúlt évszázad politikai nyilvánosságában a „konzervatív” címke, hasonlóképp a „liberális”-hoz, nagyon különböző eszmetartalmakhoz kapcsolódott. Ezen fogalmak jelentéstörténetére e helyen nem tudok kitérni, így csak ismételten hangsúlyozom, hogy az 1968-as kontextusban kapták meg a konzervatív minősítést, és ezért tárgyalom konzervatív kritikaként az általuk kifejezettek. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy hasonló e két gondolkodó helyzete a kortárs francia liberális *Raymond Aron*-éhoz, aki szintén erős kritikával illette a párizsi 68-at, s a baloldali radikálisok szemében ez konzervativizmusnak minősült.³

1968 nemcsak a nyugat-európai tiltakozó mozgalmak évszáma, hanem a prágai tavaszé is. Amikor 1968-ra emlékezünk, akkor – ha szimbolikusan akarunk fogalmazni – Párizsra és Prágára egyaránt emlékeznünk kell. Sőt! Bekapcsolhatjuk Budapestet is a képbe, ahol is '68 – az akkori politikai nyelven fogalmazva – az új gazdasági mechanizmus bevezetésének éve. Magyarországon, vagy inkább pontosabban: Budapesten, a nyugat-európai '68 eszméi egy szűk körű maoista szervezkedést ugyan áthatottak, ám ez csak a politikai rendőrség ingerkü-

² Minderről részletesen beszélt Szabó Máté a „Schlett 80” konferencián tartott előadásában (ELTE ÁJK, 2019. január 11.).

³ Lásd erről: Raymond Aron: Az elkötelezett szemlélő. Budapest, Európa Kiadó, 2005, 321-342.

szöbét érte el, ezen túl nem mutatott hatást.⁴ A nyugat-európai 1968 történései, illetve azokkal rokon eszmék néhány évvel később több magyar filmben is megjelentek. Ilyen volt pl. az *Extázis 7-től 10-ig* (1969), a *Sípoló macskakő* (1971), a *Petőfi '73* (1973).

1968 tiltakozó mozgalmában megjelenő intézményellenesség két különböző irányba mutatott, noha mindkét változat közös pontja: a *status quo* elutasítása. Az egyik irány az intézményekkel való elvi szembeszállást hangsúlyozta, az intézmények azonnali lerombolására törekedett. Ennek hívei – tudva vagy nem tudva – a klasszikus intézményellenes anarchista hagyományhoz is kapcsolódtak. Forradalmi hevülettel áthatva, úgy vélték, hogy itt az a pillanat, amikor azonnal és gyökeresen megváltoztatható a világ. Ennek a forradalmi optimizmusnak volt történelmi előképe is: 1789. július 14. és 1917. november 7. Mindkettőben a történelmi pillanat mindent átható erejébe vetett hitet láthatjuk, ha úgy teszük a khiliasztikus hitet. Miként *Karl Mannheim* az *Ideológia és utópia* c. könyvében bemutatta, ebben az érzelmekkel telített politikai beállítódásban a jelen és a jövő egybefonódásáról van szó.⁵ A jelenre úgy tekintettek, mint amiben itt és most megvalósítható a vágyott jövő.

Az intézményekkel szembeni harc másik iránya ettől alapvetően különbözött. Nem utasította el elvi alapon az intézményeket mint a társadalmi élet szervezőit és meghatározóit, hanem az intézményeken belüli uralom átvételére törekedtek. *Rudi Dutschke* „hosszú menetelés az intézményeken keresztül” programja éppen ezt célozta meg.⁶

Ezek a mozgalmak erőteljesen kötődtek az egyetemi *milieu*-höz és az egyetemista lét azt a képzetet táplálta, mintha kívül lennének a társadalmon, és épp ezért pontosan látják a társadalmi rend elfogadhatatlanságát. Ezt a meggyőződést Marcuse *Egydimenziós ember* c. könyve is táplálta.⁷ *Herbert Marcuse* szerint ugyanis a fogyasztói társadalom működésmódja mindenkit maga alá gyűr, s ennek következtében elenyészett a társadalomkritikai gondolkodás bázisa. Ettől csak azon csoportok mentesek, akik a társadalmi integráció periferiáján helyezkednek el. Ők még nem váltak egydimenzióssá, gondolkodásukban megmaradt a kritikai látásmód lehetősége. Marcuse ezen csoportok közé sorolta az egyetemi ifjúságot is. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy igencsak kérdéses a társadalmi perifériához sorolni a felsőoktatásban résztvevők társadalmi csoportját, mivel ez a státusz belépési lehetőséget ad a társadalmi elitbe. Az persze helytálló, hogy ebben a csoportban különösképp erősen jelent meg a társadalomkritikai gondolkodás- és cselek-

⁴ Erről lásd: Modor Ádám: A titok meg a nyitja. Budapest, Kairosz Kiadó, 2004, 116-126.

⁵ Mannheim Károly: Ideológia és utópia. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1996, 242-250. Lásd még: Megadja Gábor: Radványi a khiliaszmusról. In Uő.: Az utópia hegemoniája. Budapest, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutató Központ, 127-137.

⁶ Gretchen Dutschke-Klotz, Helmut Gollwitzer, Jürgen Miermeister (szerk.): Rudi Dutschke: Mein langer Marsch. Reden, Schriften und Tagebücher aus zwanzig Jahren. Rowohlt, Reinbek 1980.

⁷ Herbert Marcuse: Az egydimenziós ember. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1990.

vésmód. Ebben szerepet játszott a tömegképzés megjelenése, ami egyfelől – a képzésben résztvevők állami finanszírozása által – felpuhította az életvitellel kapcsolatos felelősségtudatot, másfelől rontotta a képzés minőségét, harmadrészt jelentősen növelte az egyetem utáni munkahelytalálás kockázatát. Aki munkát talált, az is gyakran úgy érezte, hogy csak egy fogaskerék a társadalom működésében, és az egyénisége, kreativitása nem szükséges ehhez a „fogaskerék léthez”.

A harmadik jellemző a generációsforradalom. A '68-as generáció erőteljes és radikális világnézeti-politikai elkötelezettséggel lépett fel az idősebb, a „szkeptikus generáció” (Schelsky) ellen, akik számára a nemzetiszocializmus kora az ötvenes években a harcos világnézeti elkötelezettséggel szembeni kételyt alakította ki. Ennek következtében a szkeptikus és az új generáció közötti bizalmatlanság felfokozódott. Az egyik oldalon azt hangsúlyozták: ne bízz senkiben, aki 30 feletti, a másikon pedig: ne bízz senkiben, aki 30 alatti. Tehát egyértelműen beszélhetünk generációs küzdelemlről is.

Áttekintésem ezzel a harmadik jellemzővel kezdem. *A szkeptikus generáció* (*Die skeptische Generation*) c. könyv 1975-ös újrakiadásához írt előszóban Schelsky a 68-as tiltakozást is megvizsgálta.⁸ Egyébként Schelsky már 1965-től nem látta érvényesnek a „szkeptikus generáció” kifejezést az *akkori* német ifjúságra. Úgy vélte, hogy erről az átalakulásról azért sem volt pontos kép akkoriban, mert a hatvanas évektől már sajnálatos módon megritkultak az ifjúságot vizsgáló empirikus kutatások.

De mit is értsünk azon fogalom alatt, hogy *ifjúság*?

Már az 50-es években két különböző értelmezése volt e fogalomnak. Schelsky a gyermekkor és a felnőtttség közti *átmenetként* fogta fel, míg mások, pl. Eisenstadt (1956), *önálló* szakaszként.⁹ Ebben a visszatekintésben Schelsky már hajlott arra, hogy – legalábbis a hatvanas évek közepétől – önálló életszakaszként fogja fel az ifjúságot.

Az ifjúsághoz tartoznak azok, akik a felnőttekre vonatkozóan használatos munka és felelősség alól mentesülnek, pontosabban csak a tanulás munkája és felelőssége jellemzi őket. Ez a sajátos társadalmi csoport a modern, komplex, differenciált társadalmakban jelent meg. Ehhez kapcsolódott a hatvanas évek közepétől az autonóm ifjúsági kultúra, ami egyenértékűnek tüntette fel magát a felnőttvilág intézményeivel, és ezt a felnőttvilág felelősségének elutasításával kötötték össze. Schelsky keményen fogalmazott: ez az ifjúság a felnőttvilág által eltartott társadalmi csoport, mely egyúttal mindennemű közösséget tagad a felnőttek világával. Röviden szólva: a felnőttvilágon élőködik.

⁸ Helmut Schelsky: *Die skeptische Generation*. Frankfurt a.M.-Berlin-Wien, Ullstein Verlag, 1975.

⁹ Legújabb kiadás: Shmuel Eisenstadt: *From Generation to Generation*. New Jersey, New Brunswick, Transaction Publishers, 2003.

Amíg a szkeptikus generáció a „német újjáépítés ifjúsága”¹⁰ volt, és az ötvenes években a fiatal munkások és az egyetemisták életvitele, a jövőre vonatkozó elképzelése közel állt egymáshoz, addig ez a hatvanas évek végére teljesen megváltozott. A „tiltakozó ifjúság” generációját áthatja a *civilizációs* tiltakozás (a technikai világ tökéletesítésének, a tekintélyeknek az elutasítása) és új viselkedésformák propagálása a privátéletben (lakóközösségek, nyitott házasságok stb.). Jövőelképzeléseik nem a körülöttük lévő társadalom jövőbeli meghosszabbításához kapcsolódnak, hanem újféle jövőt és ehhez újféle jelent akarnak – mégpedig itt és most. „Kívánd a lehetetlent!” – hangzott a jelszó. És a lehetetlent lehetségesnek gondolták. Ezt *Antonioni Zabriskie Point*-ja (1970) hatásos filmi eszközzel ábrázolja: a film zárójelenetében a főszereplő a képzelet erejével képes felrobbantani főnöke luxusvilláját, ahol e világ hasznélvezői, élősködői találkoznak. Egy idő után a képek sora már nem a robbanó villát mutatja, hanem a grillcsirkétől a fotelig minden szerteszét repül, ami – gondolhatjuk – a fogyasztói világ jellemzője. A film nyitva hagyja a kérdést, hogy mindez csak a főhősön képzeletében zajlott le avagy a valóságában is.

A Schelsky által istápolat társadalomkutatók egyike volt Niklas Luhmann (egyébként elméleti szempontból nem volt Schesky tanítvány), aki egy 1968-ban született írásában éppen a tiltakozók által megkérdőjelezett status quo témáját állította középpontba, a cím is egyértelmű: *A status quo mint érv (Status quo als Argument)*.¹¹

Luhmann abból indult ki, hogy minden struktúrának vannak diszfunkciói, de ez még nem alap a változtatásra. A struktúráváltoztatást csak az igazolja, ha a negatív következmények terhére egy új megoldás csökkenti és egyúttal a korábbi struktúra minden fontosnak ítélt funkcióját képes pótolni. Egyébként is – és ezzel Luhmann egyértelműen a konzervatív pozícióval való azonosulását fejezte ki – nem a struktúra fenntartása, hanem a megváltoztatása mellett kell érvelni.

Miért oly fontos Luhmann szemében a konzervatív hozzáállás? Egyszerűen úgy látja, hogy a biztonság (*a status quo*) értéként jelenik meg, s ez a konzervatív hozzáállást igazolja. A modern társadalomban a változtatás, az esetlegesség lehetősége intézményesült. Pl. a jog pozitívalódása azt jelenti, hogy döntésekkel a jog megváltoztatható, a tudományban az igazság új tapasztalatok, új érvek alapján változhat, a politikában új választások átalakíthatják a kormányzat-ellenzék pozícióit, a szenvedéllyel áthatott szerelem nem csak megalapozhat, hanem meg is változtathat kapcsolatokat – miként a válások számának növekedése mutatja. Ez a helyzet felértékeli a biztonságot. A status quo a biztonság egyik formája. Az a konzervativizmus, amiről Luhmann beszél, nem tradícióvédő, nem tartja a múltat változtathatatatlannak,

¹⁰ Schelsky id.m.: XV. old.

¹¹ Niklas Luhmann: Status quo als Argument. In *Uő: Universität als Milieu*. Bielefeld, Haux 1992, 16-29.

örök igazságnak vagy éppen örök értéknek. Elfogadja a változtatást, ám annak lépésről-lépésre haladó formáját. Mégpedig azért ezt, mivel a társadalom egy strukturált rendszer, melyben nem változtatható meg minden és azonnal. Röviden: ez a konzervativizmus a modern társadalom komplexitásához való viszonyból táplálkozik. A status quo tehát nem a változatlan, hanem a biztonság.

20 évvel később Luhmann cikket publikált 1968-ról: 1968 – és most mi van (*1968 – und was nun*).¹² Ebben, már az időközben kialakított társadalomelméleti fogalmiságára támaszkodva közelített 68 értelmezéséhez. Kiinduló kérdése: milyen pozícióból figyelhető meg és kritizálható a társadalom oly módon, mintha a megfigyelő nem tartozna a társadalomhoz? Van-e olyan társadalmi helyzet, ami ezt a társadalomban élek, de mégis kívülről figyelem meg perspektívát adhatja? Luhmann szerint az egyetemi ifjúság ilyen. *Már nem* (családi helyzettől való függetlenség miatt) és *még nem* (munkahelyi pozíciója nincs) kötődik a társadalomhoz. A társadalomban mindenki felelősséggel bír a saját helyzete alapján, ám ők a kivételek, mivel nem érzik a társadalomhoz tartozónak magukat.

Talcott Parsons-ra hivatkozik Luhmann, aki szerint a modern társadalomban három forradalom ment végbe: gazdasági (iparosodás), politikai (demokratizálódás) és pedagógiai forradalom (a képzés meghosszabbodása). Ez a harmadik készítette elő a talajt az egyetemi ifjúság lázadása számára. Azonban, írja Luhmann, legalábbis 1791 óta (*Edmund Burke*-től), tudjuk, hogy a kritika és a lázadás a társadalmon belül van. Nincs ártatlan pozíció. A kívül lét: illúzió. A társadalomelmélet sem labirintuselmélet, ami kívülről nézné és kutatná, majd előrejelezné, hogy miként futnak a patkányok. Benne vagyunk a társadalomban, a társadalom kutatása része a társadalomnak és ugyanígy a kritikája is. „*A 68-asok megöregedtek, de bölcsőbbek nem lettek*” – állapítja meg Luhmann, mivel továbbra is a kívül lét illúzióját ápolják.¹³

Luhmann '68 pozitív hozadékát abban látja, hogy a tiltakozás impulzusainak zátonyra futása után képviselőinek egy része egy új tématerületre vándorolt, az ökológiai problematikára és az – a későbbiekben – a társadalom komoly problémájává vált. Nem ebben, hanem egy másik 1988-as cikkében (*Alternatívok alternatíva nélkül*) arról írt, hogy:

– egyfelől az alternatívák csak funkcionális alternatívák lehetnek, amit éppen a modern társadalmi rendszer tesz lehetővé, melyet oly erősen kárhoztatnak,

– másfelől pedig, hogy az új társadalmi mozgalmak annyiban mindenképp produktívnak tekinthetők, hogy új témákat vezettek be a nyilvános vitákba, felhívták a figyelmet a társadalom bürokratikus megkeményedésére, megmutatták, „*hogy a modern társadalom olyan*

¹² Niklas Luhmann: 1968 – und was nun. In *Uö: Universität als Milieu*. id. k. 147-156.

¹³ Id. m. 156. old.

vészhelyzetekre épül fel, amelyek megoldásához nem rendelkezik adekvát logikával és ontológiával, amellyel felfogná és szabályozni tudná, ami történik.”¹⁴

Zárásként – visszatérve a korábbiakban említett intézményellenesség két formájához – két megjegyzést tennék:

– az intézmények elutasítása vagy elfoglalása dilemma az 1980-as évek Németországában újra felmerült az ökológiai mozgalomban, a közvetlen akciók alkalmazása avagy párttá alakulás vitájában,¹⁵

– visszatekintve a két stratégiára, azt mondhatjuk, hogy a „hosszú menetelés” lett sikeresebb. Nemcsak napjaink Európai Parlamenti képviselőire kell gondolnunk, ahol jó pár politikusban megjelenik 1968 szellemisége, hanem a politikai nyilvánosság uralkodó témái között is jelentős szerepet játszott-játszik ez a szellemiség.

¹⁴ Niklas Luhmann: Alternatívok alternatíva nélkül. In Szabó Máté (szerk.): Politikai ökológia. Budapest, Bölcsész Index Centrál Könyvek 2., 1989. 187-189, az idézet helye: 189.old.

¹⁵ Erről lásd: Szabó Máté: Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Budapest, Gondolat, 1985

SZABÓ ANDREA

A politikai generációk versenye Magyarországon „...jönnek a '90-esek, a '68-asok helyett jön a '90-es nemzedék”

„Nagy pillanat előtt állunk... az esély itt van, de nem egyszerűen a liberális demokrácia, az arra föl-
épült liberális nem demokratikus politikai rendszerek-
nek mondhatunk búcsút a következő év májusában,
hanem a '68-as elitnek is úgy, ahogy van.
... ha a '68-as elit megy, akkor már csak egyetlen kér-
désre kell válaszolnunk, hogy ki jön? És erre azt a sze-
rény választ kell adnunk, hogy mi jövőünk, ... hogy jön-
nek a '90-esek, a '68-asok helyett jönnek a '90-esek ...
nemzedéke az európai politikában.”¹

Orbán Viktor, 2018. július 28., Tusnádfürdő,
(Báile Tusnad)

Az elmúlt évtizedekben divatossá és szinte elcsépeltté vált a *generáció* fogalma. A politikai köz-
beszédben éppúgy, mint a hétköznapi nyelvben nagyon sokszor, rendkívül széles jelentéstartamban
használják/juk a generáció/nemzedék fogalmát.² Az 1968-as események 50 éves évfordulóján
érdemes feleleveníteni a generációs elméleteket, illetve reagálni azok politikai generációkkal
kapcsolatos aspektusára. Az alábbi tanulmány tehát az 1968 jelentőségéről és hatásáról szóló tu-
dományos diskurzushoz kíván csatlakozni, speciális, generációs szempontból.

Tanulmányom közvetlen előzménye Orbán Viktor 2018. július 28-án, a romániai *Tus-
nádfürdőn* elhangzott beszéde, amelyben generációs szempontból is érdekes kijelentéseket
tett. A beszéd végén – ahogy az a fenti szövszerinti szövegből kitűnik – azt állítja, hogy az eu-
rópai politika irányítása 2019 májusát, az Európai Parlamenti választásokat követően egy új
generáció kezébe kerül. Kétségtelen, hogy a szónok politikusok generációjáról beszél, de ta-
nulmányomban ezt az okfejtést szélesebben értelmezem.

¹ Forrás: https://index.hu/video/2018/07/28/orban_viktor_beszed_tusvanyos_2018/ Leíratot
lásd: [http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-xxix-balvanyosi-nyari-szabadegyetem-
es-diaktaborban/](http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-xxix-balvanyosi-nyari-szabadegyetem-es-diaktaborban/)

² A továbbiakban a nemzedék és a generáció fogalmát szinonimaként használom. Az angolszász nyelv-
területen a generáció, a német nyelvterületen a nemzedék kifejezés terjedt el, ugyanakkor jelentésár-
talmában nincs különbség a definíciók között.

Már csak azért is, mert, egyrészt a mi, mint '90-esek és ők, mint '68-asok szembeállítás jóval korábban, 2007-ben megjelent az előadónál,³ másrészt világosan körülírja a '68-asok nemzedékét éppúgy, mint a '90-esekét (lásd 1. táblázat). A szónok a kereszténydemokrácia és a liberális demokrácia közötti ellentétéről értekezik, amit röviden az „*illiberális politikai rendszer*” versus „*nem demokratikus rendszer*” képeként rajzol fel. Tehát széles kontextusba helyezi saját állítását, ezzel tágabb értelmezési lehetőséget nyújt a hallgatóság számára. A szöveg felfogható egyfajta generációs krédóként, a politikai hatalomban tartósan jelen lévő, 1968-at alapélményként raktározó, az ún. '68-asokkal szemben egy új, '90-es politikai generáció térfoglalásaként.

1. táblázat

A kereszténydemokrácia és a liberális demokrácia, illetve a '68-asok és a '90-esek közötti különbségek

<i>Kereszténydemokrácia</i>	<i>Liberális demokrácia</i>
Mi ('90-esek)	Ők ('68-asok)
<i>keresztény elkötelezettség</i>	multikulturalizmus*
<i>bevándorlás-ellenesség</i>	bevándorláspártiság
<i>keresztény családmóde</i>	variálható családmóde
<i>nemzeti érzelmű</i>	nem nemzeti érzelmű
<i>tízparancsolatra épülő tradicionális értékek**</i>	teljes egyéni szabadság hirdetése (nincs nemi, identitásbeli, nyelvi és származási kötelék)***

*eredetiben multikulti.

**Orbán Viktor 2012. október 8-i beszéde a Magyar Diaszpóra Tanács II. ülésén⁴

***Orbán Viktor 2007. július 21-i beszéde, Tusnádfürdőn⁵

Tülpelve immár a szónoklaton, kérdés azonban, hogy ha egyáltalán létezik az elitek értékvilágában generációs eltérés, az megjelenik-e a társadalom egyes csoportjainak, jelen esetben generációinak gondolkodásában? Érdemes a kérdéskör társadalmi vetületét meg-

³ Lásd Orbán Viktor 2007. július 21-i beszédét Tusnádfürdőn, majd 2012-ben Magyar Diaszpóra Tanács II. ülésén.

⁴ Forrás: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/modern-nemzetepitesre-van-szukseg-magyarorszag-sikerehez>

⁵ Forrás: http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/orban_viktor_tusnadfur_d_337_i_beszede

vizsgálni. Egészen pontosan azt, hogy tudományos értelemben beszélhetünk-e Magyarországon '68-asok és a '90-esek politikai nemzedékeiről. Empirikus adatokkal igazolható-e „a '68-asok küzdenek a '90-esekkel”-narratíva, és ez a feltételezett „küzdelem” (amelyet erős különbözőségként értelmezek) tetten érhető-e a vizsgált generációk ideológiai karakterében, politikai részvételben és politikai preferenciáiban? A kérdésfeltevés fogalmi hátterét a *Karl Mannheim* (1928) tudományszociológiai munkásságára építő generációs elmélet adja, amelynek Magyarországon komoly tudományos múltja és háttere van.

A tanulmány felépítése követi a klasszikus tudományos cikk-szerkezetet: rövid elméleti bevezető után a felhasznált adatbázisok és változók bemutatása következik. A kapott eredmények ismertetését követően a tanulmányt egy, az eredményeket értékelő és a kutatási kérdéseket kontrolláló konklúzió zárja.

Generációs elméletek a magyar politikatudományban⁶

Épp 90 évvel ezelőtt, 1928-ban jelent meg *Mannheim Károly* korabeli tudományos körökben visszhangot alig-alig kiváltó munkája, *A nemzedékek problémája*.⁷ A szöveg – tudományos értelemben – szinte az 1968-as diáklázadásokig tetszhalott állapotban létezett, így a mára kialakult kultusza kifejezetten a '68-as globális méretű változásoknak köszönhető. A *Mannheim* által kifejtett *poláris élményeltolódás*-elmélet választ igyekszik adni ugyanis arra a problémára, hogy két egymást követő generációnak miért más és más az ellenfele a világban, miért látják másként a dolgokat, miért nem lehet sohasem teljes konszenzus egy fiatalabb és egy idősebb nemzedék között. *Mannheim* világosan rögzíti, hogy a generációk létrejöttéhez feltételekre van szükség, leginkább olyan közvetlenül megélt, saját tapasztalatra, amely lehetővé teszi a közös szocializációs élményt, a megélt közös történelmet. Ez fogja a generáció tagjait „élményközösséggé” formálni. A közös élmény egyben a közös tudat és a közös identitás létrejöttét is elősegíti, vagyis azt, hogy az együttesen átélt élményt, történelmet hasonlóan dolgozzák fel az adott generáció tagjai.

Stumpf István (1996) hívja fel a figyelmet arra, hogy a generáció egy reprezentatív kisebbsége a politikai életben is képes megjeleníteni a generációt akkor, ha aktív cselekvőként lép fel, felvállalja a politikai konfliktusokat mindazokkal szemben, akik akkor éppen működtetik a politikát. A generációs fogalom tehát egy általános, széles értelmezést lehetővé

⁶ Részletesen lásd, pl. Kéri (1994); Stumpf (1996); Karácsony (2005); Szabó–Kiss (2013); Valuch–Róbert (2013) és Mikecz–Oross 2018.

⁷ Mannheim Károly: *A nemzedékek problémája*. In: Tudásszociológiai tanulmányok Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 201–254. p.

tevő fogalom, amihez képest a politikai generáció hatóköre szűkebb, ráadásul nagyon gyakran a politikai elitek révén határozódik meg.

Bár nem tárgya a dolgozatnak a generációs identitás kereslet-kínálatának közvetlen vizsgálata, ha *Lipset és Rokkan* (1967) klasszikus törésvonal-elméletéből indulunk ki, akkor azt feltételezhetjük, hogy a politikai generációk elitje végső soron az adott generáció rétegeiből érkező általános nyomást (értéket, érdeket, eszméket, korszellemet) érzékelve vállalja fel a generáció közös identitását és fogalmazza meg azt a társadalom egésze számára. A generációs elitek tehát – legalábbis ebben az értelemben – transzmissziós szíjként működnek az adott generáció és a társadalom egésze között, felhangosítják a már meglévő közös normákat, értékeket és eljárási módozatokat. Mindezt úgy, hogy a politikai generáció önmagában nem egy konkrét aktor (párt, civil szervezet) tagjait tömöríti, a hozzá tartozók nem feltétlenül tudnak a hovatartozásukról, egyfajta „passzív viszonyközösségként” értelmezhetők. A politikai generációk mégis időről időre megszervezhetik magukat valódi politikai közösséggé, méghozzá az esetek többségében a generációs elitek által létrehozott párttá. A politikai generációk gondolkodásmódjának, politikai értékvilágának azonosítása tehát lehetetlen a generációs tudatot megfogalmazó generációs elit logikájának megértése nélkül. Összességében – álláspontom szerint – *a politikai generáció leginkább úgy fogalmazható meg, mint olyan személyek összessége, akiknek a közösen megélt történelmi tapasztalatuk, közös identitásuk és közös szocializációjuk révén van valamilyen közös érdeke és értékrendszere, amelyet elitjeik a politikai a hatalomért való küzdelemben nyilvánosan is felvállalnak és artikulálnak.*

Külön érdekes elméleti kérdés, hogy a politikai generációk és a választók csoportjait hogyan tudjuk azonosítani. Nyilvánvaló ugyanis, hogy például a választóimogatartás-elméletek sokkal inkább választókban, mint gyakran csak nehezen beazonosítható, leginkább ideáltipikus formában leírható, vagyis elméleti jellegű politikai generációkban gondolkodnak. Úgy vélem, hogy helyes azt feltételezni, hogy a 18 éven felüli választópolgárok többsége – értelemszerűen nem mindenki – aktív vagy passzív státusban, azaz tudatosan vagy sem, tagja valamilyen politikai generációnak. Szavazatát dominánsan a választói magatartáselméletek „pre-pszichológiai”, másképpen *Michigani-modellje*⁸ alapján elsősorban *pártidentifikációja*, azaz a hozzá, elsősorban közös szocializációja, identitása, érték és élményvilága alapján közel álló politikai elit által megszervezett pártra adja le (Szabó 2015). *Róbert Péter* (1999, 3) szerint „a szocializáción és identifikáción alapuló hosszú távú beál-

⁸ A michigani iskola alapműve: Campbell, A. – Converse, Philip et al.: *The American voter* (New York: John Wiley & Sons, Inc. 1960), illetve kritikai feldolgozása: Lewis-Beck, M. – Jacoby, W. G. – Norpoth, H. (et al): *The American Voter Revisited* (Ann Arbor: University of Michigan Press 2008.)

lítódások választásról választásra állandóak, míg a rövidtávú megfontolások adott tematikus kérdések, illetve a jelöltek személyének függvényében módosíthatják a szavazási döntést.” Ha a fenti feltételezés helyes, akkor az egyes pártok szavazói politikai generációs értelemben elkülönülnek egymástól, illetve fordítva, az egyes (elméleti) politikai generációk tagjai dominánsan más-más pártot fognak támogatni. Dominánsan ugyan, de nyilvánvalóan nem tökéletes egységben fogják ezeket a pártokat preferálni.

A magyar politikatudomány az 1980-as évek végétől az 1990-es évek közepéig több kísérletet is tett (lásd *Körösenyi András*, *Csizmadia Ervin*, *Kéri László* munkáit) a politikai generációk meghatározására. *Stumpf István* (1996) három nagy generációt különböztet meg a rendszerváltozást követően létrejövő szisztémában: a történelmit, a nagy generációt, valamint a posztkommunista proteszt generációt. A történelmi generációt meghatározó személyiségek politikai szocializációjában a két világháború közötti szellemi-politikai élet hatása játszott döntő szerepet, és alapvetően a keresztény-nemzeti Magyarország értékvilágát képviselték. Elemzésem szempontjából a másodiknak, a nagy generációnak, valamint a posztkommunista proteszt generációnak van különös jelentősége. A nagy generáció meghatározó politikai élménye ugyanis a kádári konszolidáció és a gazdasági reformfolyamat, másrészt viszont – elsősorban szellemi értelemben – az 1968-as diáklázadások. Végül a posztkommunista proteszt generáció tudatát hordozó reprezentatív kisebbség nem akarta megkötni a rendszer által felkínált hallgatólagos társadalmi szerződést, és egyúttal elutasította a Kádár-korszak szocializációs mintázatait. Ezen az értelmiségi bázison jön létre a '80-as évek végén a *Fiatal Demokraták Szövetsége*, amely új nyelvezetet, új, pragmatikus ideológiát, valamint új, képviseleti-demokratikus részvételt és integrációs módot ajánlott a generáció tagjainak.

A 2000-es években a politikai generációkat azonosító kísérletek elköptak, a téma lekerült a mainstream politikatudomány napirendjéről. Ezen a téren áttörést *Kiss Balázs* és az általa 2012-ben alapított kutatói team (Generációs konfliktusok)⁹ hozott az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetében (MTA TK PTI). Az azóta már befejeződött projekt keretében két olyan tanulmány is született, amely a rendszerváltozás egészét, benne a 2010 után kibontakozó változásokat is generációs metszetben értelmezte. *Róbert Péter – Valuch Tibor Generációk a történelemben és a társadalomban* (2013) című cikkében – figyelembe véve a korábbi, e témában született írásokat – a közös szocializációs mechanizmusok és történelmi tapasztalatok alapján elkészítette a magyar társadalom aktuális politikai generációs térképét.

⁹ A kutatásról részletesen lásd: <https://politologia.tk.mta.hu/generacios-konfliktusok>.

2. táblázat. *Generációs térkép*

	Részletes generációs térkép	Összevont generációs felosztás
1	1945 előtt: Horthy-korszakban szocializálódtak	1949: Pre-szocialista generáció: 1949 előtt szocializálódtak
2	1939–1945: Háborús időszak alatt szocializálódtak	
3	1945–1948: Fényes-szelek generációja	
4	1949–1962: Hosszú '50-es években szocializálódtak	1949–1962: Hosszú '50-es években szocializálódott generáció
5	1963–1979: Kádári-konszolidáció időszakában szocializálódtak (benne a „Nagy generáció” és a technokrata generáció)	1963–1979: Kádári konszolidáció idején szocializálódott generáció
6	1980–1989: <i>Kádár-korszak válságának generációja</i>	1980–1989: Kádár-korszak válságának idején szocializálódott generáció
7	1990–1995: Transzformációs válság generációja	1990–1995: Transzformációs válság idején szocializálódott generáció
8	1996–napjainkig: Poszt-szocialista generáció	1996-napjainkig: Posztszocializmus időszakában szocializálódott generáció

Forrás: Róbert–Valuch (2013;122, 1. táblázat)

A fenti táblázatból kitűnik, hogy a szerzők 8 politikai generációt azonosítanak napjaink társadalmában. Elsősorban empirikus, biológiai okok miatt egyébként az 1949 előtt szocializálódottnak összevonták, így a gyakorlatban 6 generációról beszélnek (lásd a táblázat második oszlopa). Tanulmányom szempontjából két csoportra kívánom felhívni a figyelmet, az ún. *Kádári-konszolidáció időszakában szocializálódottnak* (továbbiakban '68-asok) és a *Kádár-korszak válságának generációjára* (továbbiakban '90-esek).

Milyen hatások érték e két politikai generációt? Egyet értve Róbert Péterrel és Valuch Tiborral úgy vélem, hogy a '68-asokat szocializációjuk kitüntetett időszakában nem traumatikus, hanem inkább társadalmi magatartásukat formáló (az államszocialista keretek között relatíve) pozitív élmények érték. Ezen belül is kiemelendő az ún. enyhülés politikája, a beatkorszak beköszönte és maga 1968 élménye, legyen szó akár a '68-as ún. *Prágai Tavaszról* éppúgy, mint a magyarországi kortársak számára inkább csak halálomásokból ismert diáklázadásokról, sőt, egyáltalán az ifjúság globális felfedezéséről.

1968 ebben az értelemben egyfajta korszakjellemként értelmezhető, olyan, elsősorban kulturális és civilizatorikus átalakulásokon nyugvó jelenségként, amely az Egyesült Államoktól Kelet-Európáig megérintette az időszak fiataljait. Róbert és Valuch (2013, 120) úgy véli, hogy ez az ún. „*nagy generáció*” *ébredésének időszaka, a 'nagyon másként, mint apáink', de a politikai korlátokat nem, vagy csak óvatosan feszegetve szemlélet jegyében zajlott.*” A szerzőpáros hangsúlyozza, hogy 1968-as generáció politikai hozzáállása elválaszthatatlan attól az életszemléletbeli és életmódbeli váltástól, amely egybeesett a Kádár-korszak fejlődő periódusával, az infrastrukturális és a kulturális viszonyok látványos javulásával.¹⁰

A másik vizsgált generáció a Kádár-korszak válságának generációja, amely – szemben a '68-asokkal – egy politikai rendszer utolsó, hanyatló évtizedének örököse. Gondolkodására nagy hatással bírt egy történelmi esemény, egész pontosan az, amikor *Wojciech Jaruzelski* tábornok, miniszterelnök 1981. december 13-án bevezette a hadiállapotot Lengyelországban, és a *Szolidaritás Mozgalom* időlegesen vereséget szenvedett. Emellett Magyarországon, leginkább az egyetemeken és a fővárosban, ébredezni kezdett a magyar ellenzék, amely siettetette a rendszerváltás folyamatát. Mindamellet e folyamat úgy tudott generációképző hatásként megjelenni, hogy a Kádár-korszak gazdasági teljesítőképessége a határára érkezett. Az 1973-ban, majd 1979-ben kirobbant olajválságok illetve a tervutasításos gazdaságirányítás következtében kialakult gazdasági nehézségek eredményeképpen a nemzeti jövedelem és a beruházások növekedési üteme lelassult, illetve stagnált a nyolcvanas években, a reálbérek pedig 1978-tól kezdődően egyenesen csökkenni kezdenek. A gazdasági problémákat követő társadalmi nivellálódás, az államszocializmus lassú politikai agóniája, valamint az időközben zajló nemzetközi (politikai és gazdasági) átalakulások magyarországi következményei és hatásai egyöntetűen támasztották alá azt a tételt, mely szerint az államszocializmus mint politikai berendezkedés nem alkalmas a hosszú távú társadalmi kihívások megoldására. Az ebben a korszakban szocializálódó fiatalok inkább a problémákat, a kezdődő társadalmi polarizálódást, valamint a rendszer szétcsúszását érzékelték, és ezzel párhuzamosan azt, hogy lehetőséget kaptak a saját utak kitaposására. *Míg '68-asok a virágzás, '90-esek a „bomlás virágai”.* Ennek következtében természetes lehet, hogy másként látták és látják a világot, szinte függetlenül attól, hogy hány évesek egy adott történelmi szituációban.

¹⁰ Elég itt csak a lakások számának, valamint a lakott lakások minőségének, felszereltségének változására, valamint az iskoláztatás fokozódó kitolódására utalni. Részletesen lásd a KSH idevonatkozó hosszú idősoros statisztikáit: pl. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_zrs001.html; https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsi001b.html.

Hogyan mérhető a két generáció?

A *Kiss Balázs* által vezetett MTA TK PTI-s kutatócsoportban kidolgozott alapelvek alapján Róbert és Valuch egy adott generációba tartozónak azt tekinti, aki 14 éves volt a generációhoz társított történeti periódusban. A 14 éves életkor első ránézésre talán kissé korainak tűnik, de a politikai szocializációs vizsgálatok azt mutatják, hogy egy önmagára ébredő fiatal nagyjából ennyi idős korában kezd el érdeklődni a közéleti, politikai kérdések iránt. A következő táblázatban összefoglaltam, hogy a vizsgált generációkat hogyan lehet *operacionalizálni*, mérhetővé tenni. Minden esetben az empirikusan könnyebben megfogható választópolgárokból, azaz 18 éven felüliekből indulok ki. Fontos azonban megjegyezni, hogy a 14 év mesterséges lehatárolást eredményez, nyilvánvalóan a valóságban sokkal jobban összeérnek az egyes generációk, nagyobb és hosszabb az átmenet az egyes korszakok között (ezért is beszélhetünk elsősorban ideáltipikus politikai generációkról, amelyeknek az operacionalizálása nehézségekbe ütközik).

A táblázatból világosan kitűnik, hogy életkori szempontból 2010-ben a '68-asok inkább középkorúak voltak, akiknek a felső korévei kifelé haladtak munkaerő-piacról. 8 évvel később a generáció jelentős része gazdaságilag már inaktív, idősödő karaktert mutat, ami persze önmagában okozhat véleményváltozást (életciklus-hatás). A '90-esek mindkét vizsgált időszakban középkorúak, még hozzá gazdaságilag aktív középkorúak, akik vélelmezhetően túl vannak a családalapításon, és karrierjük középső szakaszában tartanak.

3. táblázat. *A vizsgált politikai generációk operacionalizálása*

<i>generáció</i>	<i>szocializációs időszak</i>	<i>születési idő</i>	<i>életkor 2010-ben</i>	<i>életkor 2018-ban</i>
<i>'68-asok</i>	1963–1979 között	1949–1965 között	45–61 év között	53–69 év között
<i>'90-esek</i>	1980–1989 között	1966–1975 között	35–44 év között	43–52 év között

Az adatok forrása két, a 2. és a 4. Orbán-kormány hatalomra kerülése, tehát a 2010-es és a 2018-as választások előtt, kora tavasszal készült survey vizsgálat. Az első adatfelvételt a DKMKA megbízásából a *Szonda Ipsos* és a *Medián*,¹¹ a másodikat a *Závecz Research Kft.* az MTA TK PTTI megbízásából készítette.¹²

¹¹ Az adatfelvétel a Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány „A politikai részvétel és képviselet kutatása a demokrácia-kapacitás növelése érdekében” című, az EGT/Norvég Finanszírozás Mechanizmus program, 0089/NA/2008-3/ÓP-9 referenciaszámú projekt keretében készült. Mintanagyság 1500 fő. A vizsgálat reprezentatív a 18 éven felüli népességre, korcsoport, nem, település típusa alapján.

¹² Az adatfelvétel a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet választáskutatási programja keretében készült. Támogató: NKFI–119603 Részvétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás, 2018. Kutatásvezető: Szabó Andrea. Mintanagyság 2000 fő. A vizsgálat reprezentatív a 18 éven felüli népességre, korcsoport, nem, település típusa alapján.

4. táblázat. *A vizsgált politikai generációk megoszlása 2010-ben és 2018-ban (esetszámok)*

<i>generáció</i>	2010	2018
<i>'68-asok</i>	419	508
<i>'90-esek</i>	286	341
<i>Összesen</i>	705	849

Forrás: DKMKA, 2010 és MTA TK V2018

E két időpont választásának tudományos oka elsősorban az, hogy 2010-re ún. *kritikus választásként* (Róbert–Papp 2012) tekint a hazai politikatudomány, ami 8 év szocialista-szabaddemokrata kormányzás után alapvetően változtatja meg a hatalmi, politikai konstellációt. Létrejön a *Nemzeti Együttműködés Rendszere*, amelyet *hibrid rezsimként* (Bozóki–Hegedűs 2017) definiálnak a politológusok. A társadalom politikai gondolkodása és viselkedése nemcsak az idő/életszakasz múlása/változása miatt változhatott jelentősen 8 év alatt, hanem a politikai környezet alapvető, drámai megváltozása miatt is. Ezek a hatások azonban különböző módon érinthették a '68-asokat és a '90-es generációt.

A fentiek figyelembevételével kutatási kérdéseim a következők:

A. Empirikusan bizonyítható-e, hogy a '68-as és a '90-es generáció politikai gondolkodásában és politikai viselkedésében érdemi eltérés van?

Ha e különbség tartós, azaz legalább két vizsgálati időpontban is tetten érhető és statisztikailag külön-külön bizonyítható, akkor valóban beszélhetünk két külön értékeken, normákon nyugvó, adott esetben egymással konfliktusban álló politikai generációról.

B. Hogyan változott a két generáció tagjainak politikai gondolkodása és politikai viselkedése a 2010 és 2018 közötti időszakban?

Két politikai generáció közötti különbség meglétét egy adott adatfelvétel időpontjában két-dimenziós kereszttáblákkal és a hozzá kapcsolódó statisztikákkal vizsgálom (*Pearson-féle χ^2* és *Cramer's V* mutató, illetve ezek szignifikanciája $p \leq 0,05$ szinten). A politikai generáció véleményében történő elmozdulást azonban sokkal nehezebb vizsgálni. Ahogy arra a többször idézett Róbert–Valuch cikk is utal, az idő ilyen esetekben legalább három tényező függvénye. Érik az embert születéséből adódó történelmi, vagy periódushatások (Valuch–Róbert 2013, 125–126), *kohorsz* hatások, valamint ún. öregedési hatás, egyszerűen az, hogy idősebbek, tapasztaltabbak leszünk és más életkori szakaszba lépünk. Mindezeket figyelembe véve akkor

tekintek egy elmozdulást szignifikánsnak, ha az – figyelembe véve a hibahatárokat, az eltérő adatfelvételi időpontot, a keresztmetszeti jellegű kutatásokat, valamint az eltérő mintanagyságot – kétszer haladja meg a 800 fős minta¹³ hibahatárát, azaz $\pm 3,4 \cdot 2 = 6,8 \approx 7$ százalékpontot.

Az alábbi táblázat pontosan mutatja, hogy miért szükséges legalább 7 százalékponton felvinni az elmozdulás határértékét. 2010-ben a két politikai generáció közötti nincs szignifikáns eltérés az iskolai végzettségben, míg 2018-ban már igen. Ráadásul a '68-as generáció esetében elsőre nem is teljesen értelmezhető az elmozdulás jellege, hiszen a legfeljebb 8 osztályt végzettek aránya növekedett meg. A bizonytalanság nyilvánvaló oka, hogy a már megszerzett iskolai végzettség nem tud lejjebb csökkenni. Vagyis, ebben az esetben, valamiféle mintaösszetételbeli indok lehet a változás mögött. Ezzel is azt szeretném jelezni, hogy még a 7 százalékpontos változást is helyi értékén, keretek között érdemes kezelni.

5. táblázat. *Iskolai végzettség megoszlása, 2010 és 2018 (%)*

	<i>A '68-asok (1949–1965)</i>			<i>A '90-esek (1966–1975)</i>		
	2010	2018	Változás	2010	2018	Változás
<i>legfeljebb 8 osztály</i>	23	30	+7*	20	17	-3
<i>szakmunkás</i>	30	24	-6	37	33	-4
<i>érettségi</i>	30	31	+1	29	31	+2
<i>diploma</i>	17	15	-2	14	19	+5

2010: Pearson χ^2 :4,349 Cramer V: 0,079 sig:0,226

2018: Pearson χ^2 :21,779 Cramer V: 0,160 sig:0,000

Jelmagyarázat: *statistikailag szignifikáns elmozdulás 2010–2018 viszonylatában.

Az értékvilág, a politikai gondolkodás és viselkedés generációs különbségeinek bemutatásához három tényezőt használók:

- szociokulturális háttér,
- az ideológiai hovatartozás, valamint
- a politikai részvétel és preferencia.

A szociokulturális háttérrel a családi állapottal, valamint a templomba járás gyakoriságával mérem. Az ideológiai hovatartozás mérőeszköze a bal–jobb ideológiai skálán való elhelyezkedés, valamint az egyes ideológiák értékcímkek elfogadása. Végül a politikai részvételre és preferenciára

¹³ Azért pont 800 fős, mert az eredeti 1500 és 2000 fős mintákat leszelektáltam a két generációra. Lásd 4. táblázat. A két minta nagyságrendileg megfelel kettő darab 800 fős keresztmetszeti kutatásnak.

három mutatót hozok, ezek a választási részvétel, a politikai tiltakozás egyes formáiban való részvétel, valamint a pártpreferencia.¹⁴ Úgy vélem, hogy ezen dimenziókból származó eredmények alátámaszthatják vagy cáfolhatják: ad 1. van különbség a '68-asok és a '90-esek gondolkodásmódjában; ad 2. ezek a különbségek tartósak, azaz több időpontban is megfigyelhetők.

Összességében tehát mérésem során olyan választópolgárokat fogok vizsgálni, akiket *Róbert és Valuch* cikke alapján besoroltam egy-egy politikai generációba. Az elméleti bevezető alapján ugyanakkor itt is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a 14 éves életkor alapján történő lehatárolás mesterséges jellegű, a valóságban az átmenetek hosszabbak lehetnek.

Eredmények

Elsőként az adott politikai generáció családi állapotának megoszlását mutatom be. Mindkét adatfelvételi időpontban statisztikailag szignifikáns módon különbözik a két generáció családi állapota. Ahogy arra az alábbi táblázat utal a '68-asokhoz képest a '90-es generáció tagjai 2010-ben nagyobb arányban éltek élettársi kapcsolatban (8 százalék, illetve 16 százalék) és lényegesen magasabb volt közöttük a hajadonok/nőtlenek aránya is (9 vs 15 százalék). Statisztikailag szignifikáns módon magasabb volt ugyanakkor a '68-asok körében az elváltak aránya (19 százalék vs 13 százalék).

Amennyiben a változásokat keressük, a táblázatból jól látható, hogy 8 év alatt egyetlen kiemelkedő elmozdulás rögzíthető: a '90-sek házassági hajlandósága érdemben emelkedett, ezért kiegyenlítődött a házasságban élők aránya. Igaz ugyanakkor, hogy a '90-esek továbbra is nagyobb arányban élnek házasságon kívüli „egyéb” családi kategóriában, mint élettársi kapcsolat vagy maradnak tartósan hajadonok, nőtlenek.

6. táblázat. *Családi állapot megoszlása, 2010 és 2018 (%)*

	<i>A '68-asok (1949–1965)</i>			<i>A '90-esek (1966–1975)</i>		
	2010	2018	Változás	2010	2018	Változás
<i>házas</i>	56	59	+3	53	62	+9*
<i>élettársal él</i>	8	9	+1	16	13	-3
<i>hajadon/nőtlen</i>	9	7	-2	15	13	-2
<i>elvált</i>	19	14	+5	13	10	-3
<i>özvegy, egyéb</i>	8	11	+3	2	2	0

2010: Pearson χ^2 :39,968 Cramer V: 0,239 sig:0,000

2018: Pearson χ^2 :36,724 Cramer V: 0,208 sig:0,000

Jelmagyarázat: *statisztikailag szignifikáns elmozdulás 2010–2018 viszonylatában.

¹⁴ A magyar társadalom jelenlegi generációs tagolódását részletesen vizsgálja Mikecz Dániel és Oross Dániel (2018).

2010-ben a templomba járás gyakorisága alapján nem lehet szignifikáns különbséget kimutatni a két generáció között. Általánosan megállapítható ugyanis, hogy a Kádár-korszak prosperáló és hanyatló éveiben szocializálódtak egyaránt *kifejezetten szekularizált képet mutatnak*. Túlnyomó többségük – mintegy hattizedük – soha, vagy csak nagyon ritkán jár templomba, míg a mélyen vallásosok, azaz a legalább heti gyakorisággal templomba járók aránya 5 százalék körül mozog.

2018-re a helyzet annyit változik, hogy tovább nőtt a templomba sohasem járók aránya (45–45 százalék), a '90-esek további egyharmada, a '68-asok egynegyede pedig nagy ritkán jár templomba. 8 év alatt tehát nem csökkent, hanem szignifikánsan növekedett a szekularizáltak aránya. Mindamelllett az aktív vallásgyakorlók aránya érdemben nem növekedett.

7. táblázat. *Templomba járás gyakorisága, 2010 és 2018 (%)*

	<i>A '68-asok (1949–1965)</i>			<i>A '90-esek (1966–1975)</i>		
	2010	2018	Változás	2010	2018	Változás
<i>heti gyakorisággal</i>	6	5	-1	4	6	+2
<i>havonta</i>	7	9	+2	6	6	0
<i>évente</i>	27	16	-11*	23	10	-13*
<i>ritkábban</i>	28	25	-3	32	34	+2
<i>soha</i>	32	45	+13*	35	45	+10*

2010: Pearson χ^2 :4,359 Cramer V: 0,079 sig:0,499

2018: Pearson χ^2 :12,780 Cramer V: 0,123 sig:0,012

Jelmagyarázat: *statistikailag szignifikáns elmozdulás 2010–2018 viszonylatában.

A 8. táblázat arra utal, hogy ideológiai értelemben ténylegesen van különbség a két generáció gondolkodásmódjában. A '68-asok 2010-ben – és egyébként 2018-ban is – baloldalik, mint a '90-esek (27% vs 18%), természetesen a fordított megállapítás is igaz, tehát a '90-esek nagyobb valószínűséggel találhatók az ideológiai skála jobboldalán (54 vs 48%). Nagyon tanulságos, hogy a '90-esek ideológiai pozíciójában 8 év alatt csak kisebb elmozdulás rögzíthető, nem úgy, mint a '68-asokéban. Karakteresen növekedett ugyanis az önmagukat balra sorolók aránya, viszont a balközépen lévők aránya, valamint a jobboldaliaké csökkent.¹⁵

¹⁵ Érdemes megjegyezni, hogy 2010-ben 1–10, 2018-ban 0–10-es skálán lett mérve a bal–jobb tengelyen való elhelyezkedés, ami elvileg önmagában okozhat mérésbeli különbségeket. A 18 éven felüli népesség egésze vonatkozásában ugyanakkor elhanyagolható a 8 év alatt bekövetkezett változás. Bal 14–15%, balközép 11–10%, centrum 25–26%, jobbközép 22–21% és jobb 28–28 százalék.

2018-ban is fennáll ugyanakkor a két generáció közötti ideológiai eltérés: a *Kádár-korszak válságnevezése inkább jobboldalibb, a relatív fejlődésben szocializálódók viszont – hozzájuk képest – érdemben baloldaliabbak.*

8. táblázat. *Bal–jobb ideológiai skálán való elhelyezkedés, 2010 és 2018 (%)*

	<i>A '68-asok (1949–1965)</i>			<i>A '90-esek (1966–1975)</i>		
<i>baloldali</i>	13	21	+8*	7	12	+5
<i>középen áll</i>	25	25	0	28	28	0
<i>jobboldali</i>	27	22	-5	31	30	-1

2010: Pearson χ^2 :10,477 Cramer V: 0,126 sig:0,033

2018: Pearson χ^2 :18,414 Cramer V: 0,153 sig:0,001

Jelmagyarázat: *statisztikailag szignifikáns elmozdulás 2010–2018 viszonylatában.

Az ideológiai beállítódás másik, bevált mérőeszköze az egyes értékcímkek elfogadása vagy elutasítása. 8–8 felfogást értékelhettek mind a két időpontban a kérdezetek aszerint, hogy melyik áll hozzájuk a legközelebb, a második legközelebb, valamint a legtávolabb. A 9. táblázat a saját gondolkodásmódhoz legközelebb álló felfogások megoszlását mutatja be.

2010-ben a két generáció értékbeállítódása, talán kissé meglepő módon, nem mutat statisztikailag szignifikáns eltérést. A Kádár-korszak két eltérő időszakában szocializálódott politikai generációjához ugyanis a „rend és stabilitás” értékcímke állt a legközelebb, amelyet a „konzervatív, hagyománytisztelő” illetve az „erős nemzeti érzésű” követ. A lista végén a szociáldemokrata, a hívő és a zöld érték található, igaz, a két generációnál kissé eltérő sorrendben. 2010-ben tehát inkább a hasonlóság, mint a különbség jellemezte a két politikai generáció ideológiai értékvilágát.

Bár 8 év alatt érdemi változások következtek be az ideológiai címkek elfogadása tekintetében, és ez a változás leginkább a '68-asok vonatkozásában érvényesült, bizonyos hasonlóságok továbbra is érvényesek. Mindkét generációnál jelentősen, nagyságrendekkel csökkent a „rend és stabilitás” érték elfogadottsága, viszont – nem egyenlő módon – növekedett a szocialista, a hívő, a zöld és az erős nemzeti érzésű értékcímke pozitív megítélése. Ha most az értékcímke elfogadottsági sorrendjét nézzük, akkor kitűnik, hogy mindkét politikai generációhoz legközelebb az erős nemzeti érzésű állt 2018-ban, amelyet a '68-asoknál a rend és stabilitás hívei, míg a '90-seknél a konzervatív követett. Sorrendben a harmadik legközelebbi címke a

'68-asoknál a szocialista, a '90-eseknél a zöld, környezetvédő lett. A két vizsgált generáció értékrendje polarizáltabb, széttartóbbá vált, bár kétségtelenül leginkább a nemzeti értékrend irányába mozdultak el.

9. táblázat. *A különféle felfogású emberek közül melyik áll a legközelebb az Ön felfogásához, nézeteihez? 2010 és 2018 (%)***

	<i>A '68-asok (1949–1965)</i>			<i>A '90-esek (1966–1975)</i>		
	2010	2018	Változás	2010	2018	Változás
<i>rend és a stabilitás hívei</i>	27	17	-10*	26	11	-15*
<i>konzervatív</i>	20	13	-7*	16	15	-1
<i>erős nemzeti érzésű</i>	17	18	+1	15	21	+6
<i>liberális gondolkodású</i>	10	11	+1	13	12	-1
<i>szocialista</i>	8	15	+7*	10	11	+1
<i>szociáldemokrata</i>	8	4	-4	5	5	0
<i>hívó emberek</i>	5	12	+7*	7	10	+3
<i>zöldek, környezetvédők</i>	5	9	+4	8	14	+6

2010: Pearson χ^2 :11,348 Cramer V: 0,129 sig:0,124

2018: Pearson χ^2 :39,968 Cramer V: 0,239 sig:0,000

Jelmagyarázat: *statistikailag szignifikáns elmozdulás 2010–2018 viszonylatában.

**2018-ban européer, nyugatos nélkül.

A két generáció politikai gondolkodásában és viselkedésében megmutatkozó esetleges különbségeket a politikai részvétel és a politikai preferencia mutatóival zárom. Az alábbi táblázat a választási részvétel megoszlását mutatja be. Ahogy a statisztikai mutatók jelzik, 2010-ben és 2018-ban is van szignifikáns eltérés a két generáció választási részvételében. Érdemben magasabb a '68-asok politikai aktivitása, tehát azok aránya, akik minden lehetséges alkalommal elmennek választani. A '90-esek ehhez képest „lányháb” részvételi aktivizmussal rendelkeznek.

2018-ban is az látszik, hogy 6 százalékponttal nagyobb azon '68-asok aránya, akik minden alkalommal szavaznak a választáson, viszont a ritkán vagy soha nem szavazóké 6 százalékponttal alacsonyabb.

8 év alatt egyetlen érdemi elmozdulás rögzíthető: a '68-asok vonatkozásában jelentősen növekedett azok aránya, akik fele részben szavaznak, oly módon, hogy csökkent az esetek többségében és a mindig szavazók aránya. Ezzel párhuzamosan viszont a '90-esek aktivitás-

növekedése nem következett be. Megjegyzendő azonban, hogy a választási részvételi aktivitásban látható különbség egyáltalán nem mutatkozik, ha más ún. nemintézménysült részvételi formákat vizsgálunk (pl. tüntetés, tiltakozó levél aláírása, pártban való tevékenység, vagy éppen internetes fórumon való hozzászólás) (lásd 11. táblázat). A két generáció ugyanis időponttól, tiltakozási repertoártól függetlenül, lényegében azonos mértékben tartja távol magát ezen cselekvési formáktól. Sokkal inkább a részvétel elkerüléséről, mint részvételtől beszélhetünk mindkét generáció esetében.

10. táblázat. *Választási részvételek aránya az országgyűlési választásokon, 2010 és 2018 (%)*

	<i>A '68-asok (1949–1965)</i>			<i>A '90-esek (1966–1975)</i>		
	2010	2018	Változás	2010	2018	Változás
<i>minden alkalommal szavaz</i>	50	44	-6	39	38	-1
<i>az esetek többségében szavaz</i>	32	26	-6	36	31	-5
<i>fele részben szavaz</i>	8	20	+12*	10	15	+5
<i>ritkán vagy soha nem szavaz</i>	10	10	0	15	16	+1

2010: Pearson χ^2 :10,390 Cramer V: 0,122 sig:0,034

2018: Pearson χ^2 :13,544 Cramer V: 0,127 sig:0,008

Jelmagyarázat: *statistikailag szignifikáns elmozdulás 2010–2018 viszonylatában.

11. táblázat. *Egyes hagyományos, közvetlen és online részvételi formákban való részvételi gyakoriság, 2010 és 2018 (részt vett válaszok, %)*

	<i>A '68-asok (1949–1965)</i>			<i>A '90-esek (1966–1975)</i>		
	2010	2018	Változás	2010	2018	Változás
<i>tevékenykedett pártban</i>	6	3	-3	4	3	-1
<i>tiltakozó levelet írt alá</i>	9	8	-1	9	5	-4
<i>részt vett törvényes, nyilvános tüntetésen</i>	4	5	+1	2	4	+2
<i>internetes fórumon hozzászólott</i>	1	6	+5	3	5	+2

2010 párt: Pearson χ^2 :1,072 Cramer V: 0,039 sig:0,301

2010 petíció: Pearson χ^2 :0,000 Cramer V: 0,001 sig:0,984

2010 tüntetés: Pearson χ^2 :2,980 Cramer V: 0,065 sig:0,084

2010 hozzászól: Pearson χ^2 :2,416 Cramer V: 0,059 sig:0,120

2018 párt: Pearson χ^2 :0,024 Cramer V: 0,005 sig:0,877

2018 petíció: Pearson χ^2 :3,539 Cramer V: 0,065 sig:0,060

2018 tüntetés: Pearson χ^2 :0,151 Cramer V: 0,013 sig:0,698

2018 hozzászól: Pearson χ^2 :0,055 Cramer V: 0,008 sig:0,814

Jelmagyarázat: *statisztikailag szignifikáns elmozdulás 2010–2018 viszonylatában.

Végül az utolsó pontban a pártpreferenciákat mutatom be. Az első és talán legérdekesebb állítás, hogy 2010-ben és 2018-ban sincs statisztikailag szignifikáns különbség a két generáció politikai preferenciáiban. Mindkét esetben ugyanis egy túlnyomórészt fideszes társadalmi rétegről beszélhetünk, ugyanakkor némiképp eltérő mértékben. 2010-ben a '90-esek a '68-asokhoz képest nagyobb arányban szavaztak volna egy most esedékes parlamenti választáson a Fidesz–KDNP-re (49%). Talán egyetlen területen látszik különbség a két generáció között. A korábban ismertetett eredmények tükrében nem váratlan módon, 2010-ben nagyobb volt a '68-asok körében az akkori, a baloldalon egyedül lévő MSZP támogatottsága (17% vs 9%). Érdekes módon ugyanakkor az új identitások, az LMP és a Jobbik hasonló elfogadottsággal bírtak mindkét generáción belül.

2010-hez képest 2018-ra az elmozdulás igencsak látványos. Egyrészt jól láthatóan csökkent a Fidesz–KDNP támogatóinak aránya mindkét generációban (-11 illetve -15 százalékpont), ezzel párhuzamosan viszont szintén mindkét generációnál megfigyelhető a pártpreferenciájukban bizonytalanok arányának érdemi, nagyságrendi (+11 és +17 százalékpont) növekedése. Az óriási Fidesz-tábor egy része tehát – legalábbis ezen adatok alapján – elbizonytalanodott 8 év alatt. Ennek ellenére, 2018-ban is a '68-asok és a '90-esek egyharmada tekinthető stabil Fidesz-szavazónak.

Külön érdemes beszélni az MSZP-ről. Ahogy erre fentebb több alkalommal utaltam, ha van valahol érdemi különbség a két generáció felfogásában, az talán épp a baloldaliság vonatkozásában látszik. 8 év látlatában az MSZP-szavazótáborra szétporladt, a monolit baloldali párt fragmentálódott (Szabó 2015). Ennek talán leglátványosabb jele, hogy 2011-ben kivált az MSZP-ből a DK. A baloldalon tehát minimum kettő, vagy még több párt is található (Párbeszéd, a 2018-as választások előtt még létező Együtt). A DK megjelenése miatt tehát érdemes tehát óvatosan kezelni az MSZP 9 százalékpontos támogatottság-csökkenését, már csak azért is, mert a két baloldali párt együttes támogatottsága 2018-ban alig különbözött a 2010-es MSZP-jétől.

11. táblázat. *Politikai preferencia alakulása a teljes választókorú népességre, 2010 és 2018 (%)*

	<i>A '68-asok (1949–1965)</i>			<i>A '90-esek (1966–1975)</i>		
	2010	2018	Változás	2010	2018	Változás
<i>Fidesz–KDNP</i>	44	33	-11*	49	34	-15*
<i>MSZP</i>	17	8	-9*	9	5	-4
<i>Jobbik</i>	10	9	-1	10	8	-2
<i>LMP</i>	3	5	+2	4	4	0
<i>DK</i>	–	7	–	–	6	–
<i>MDF</i>	2	–	–	1	–	–
<i>SZDSZ</i>	6	–	–	7	–	–
<i>nem tudja</i>	7	18	+11*	6	23	+17*
<i>nem menne el</i>	6	6	0	6	7	+1
<i>nem válaszol</i>	4	9	+5	7	11	+4

2010: Pearson χ^2 :13,781 Cramer V: 0,130 sig:0,130

2018: Pearson χ^2 :14,681 Cramer V: 0,131 sig:0,400

Jelmagyarázat: *statisztikailag szignifikáns elmozdulás 2010–2018 viszonylatában.

Konklúziók

Elemzésem apropója egy politikai beszéd volt, amely 2018 nyarán hangzott el. A beszéd politikai generációs krédóként is értelmezhető, ahol a szónok szembeállította egymással a '90-eseket és a '68-asokat, akik eltérő politikai rendszert építenek, és eltérő ideológiával, értékrendszerral bírnak. Míg az előbbire egy erőteljes keresztény szemlélet és tradicionális értékrend, az utóbbira multikulturalizmus és ezzel párhuzamosan identitásválság jellemző. A tanulmányom ugyanakkor nem a beszéd tartalmát vizsgálja (már csak azért sem, mert a szónok születési évét és szocializációját illetően az alkalmazott módszertan alapján a '68-asok és nem a '90-esek közé tartozik), leginkább ugyanis az 1968 jelentőségéről és hatásáról szóló tudományos diskurzushoz kíván csatlakozni, egy speciális szempontból. Azt elemzi ugyanis, hogy empirikusan alátámasztható-e a '68-as és a '90-es politikai generáció vélt küzdelme, ténylegesen eltérő karakterjegyeket mutat-e politikai gondolkodásában és politikai viselkedésében a két csoport. *Lipset* és *Rokkan* klasszikus munkája alapján azt állítottam, hogy a generációs elitek által felvállalt legfontosabb értékek és ideológiák végső soron a politikai generációk egészében megjelenő törésvonalak, amelyet felhangosítanak a politikai elitek.

Miután empirikus módszerekkel politikai generációkat vizsgálni meglehetősen nehézkes, *Róbert* és *Valuch* (2013) cikke alapján két megszorítást tettem. Azt tekintettem egy politikai

generációhoz tartozónak, akit 14 éves korában ugyanazon hatások értek, továbbá a 18 éven felüli választópolgárokat vizsgálom már csak azért is, mert a közvélemény-kutatások ezeket a személyeket érik el. Jeleztem, hogy a 14 éves életkor mesterségesen határolja le a politikai generációkat, a valóságban jóval hosszabb átmenetek lehetnek egyes *kohorszok* között.

Róbert és Valuch generációs térképéből kettővel, a kádári konszolidáció időszakában szocializálódottakkal, azaz a '68-asokkal és a Kádár-korszak válságának generációjával, azaz a '90-esekkel foglalkoztam részletesen. Míg az idősebb csoport születési ideje 1949 és 1965 közé esik, a szocializációjuk 1963 és 1979 között zajlik, addig a '90-esek 1980 és 1989 között szocializálódnak, születési évjáratuk pedig 1966–1975. Politikai szocializációs szempontból a '68-asokat felfoghatjuk úgy, mint a Kádár-korszak virágzásának, a '90-eseket pedig mint a Kádár-korszak bomlásának „virágait”.

A két generáció értékvilágában, politikai gondolkodásában és részvételében fellelhető különbségeket három területen elemeztem: ezek a szociokulturális háttér, az ideológiai hovatartozás, valamint a politikai részvétel és preferencia. Azt feltételeztem, hogy akkor beszélhetünk két külön értékeken, normákon nyugvó, adott esetben egymással konfliktusban álló politikai generációról, ha 1. a generációk közötti értékvilág tartósan eltérő, azaz legalább két vizsgálati időpontban, 2010-ben és 2018-ban is tetten érhető és 2., ha ez statisztikailag külön-külön is bizonyítható.

Emellett kísérletet tettem a generációk gondolkodásmódjának változását is nyomon követni. Akkor tekintettem statisztikai szignifikánsnak egy elmozdulást, ha ez kétszeresen haladja meg a 800 fős minta hibahatárát.

Szociokulturális szempontból azt találtam, hogy a '68-asok és a '90-esek túlnyomó többsége házasságban él, ugyanakkor '90-esek nagyobb arányban élnek élettársi kapcsolatban, vagy maradnak tartósan hajadonok, nőtlenek. A két generáció vallásossága nagyfokú hasonlóságot mutat, ugyanis a Kádár-korszak prosperáló és hanyatló éveiben szocializálódtak egyaránt kifejezetten szekularizáltak, az aktív vallásgyakorlók aránya néhány százalék. Úgy találtam, hogy szociokulturális értelemben inkább hasonlít, mint különbözik a két generáció.

Ideológiai szempontból ugyanakkor van kézzel fogható különbség a két generáció között. Az általam bemutatott adatok alapján a Kádár-korszak válságnemzedéke karakteresebb jobboldali arcélrt mutat, a relatív fejlődésben szocializálódtak viszont – hozzájuk képest – érdemben baloldelibbak. A különbségek tartósnak mutatkoznak, 2010-ben és 2018-ban is fennállnak.

Egy másik mérőeszköz bevonása azonban arra utal, hogy az ideológiai különbség árnyaltabb, mint az a baloldali–jobboldali ideológiai mezőben való elhelyezkedés elsőre mutatja. Az ideológiai értékcímkekkel való azonosulás ugyanis 2010-ben inkább összeköti, mint elválasztja a '68-asokat és a '90-eseket, igaz, 2018-ban már statisztikailag is eltérő felfogások

jellemzik a két generációt. 2010-ben ugyanis az értékcímkék elfogadási sorrendjében az első három, vagyis a domináns jegy teljesen megegyezett (ezek sorrendben: „rend és stabilitás”, „konzervatív, hagyománytisztelő” illetve „erős nemzeti érzésű”). 2018-ban mindkét politikai generációhoz legközelebb az „erős nemzeti érzésű” állt, amelyet a ’68-asoknál a „rend és stabilitás hívei”, míg a ’90-seknél a „konzervatív” követ. Sorrendben a harmadik legközelebbi címke a ’68-asoknál a „szocialista”, a ’90-eseknél a „zöld, környezetvédő” lett. Vagyis az elsődleges, a meghatározó értékcímke még azonos mindkét generációnál, viszont a másodlagos és különösen harmadlagos címkék elfogadottságában ténylegesen történik elmozdulás. A ’68-asok 2018-ban az ideológiai mezőben kissé baloldaliabb jellegűek, amihez az értékcímkék vonatkozásában a nemzeti és a rend és stabilitás hívei mellett a szocialista jelleg is megjelenik. A ’90-esek viszont jobboldaliabbak, emellett a nemzeti beállítódás, a konzervatív és a zöld címke elfogadása jellemzi leginkább őket. Az azonban, hogy hívő/vallásos, vagy éppen erős keresztény-elkötelezett lenne bármely vizsgált generáció, semmilyen empirikus ténnyel nem bizonyítható.

Végül az utolsó vizsgált szempont a politikai részvétel és preferencia. Az eredmények alapján a ’68-asok választási aktivitása – tehát azok aránya, akik minden lehetséges alkalommal elmennek választani – érdemben magasabb, a ’90-esek ehhez képest „lányháb” részvételi aktivizmussal rendelkeznek. A ’90-es generáció esetleges proteszt jellege a 2010-es évekre kikopott, vagy legalábbis a választásokon való részvétel terén kevésbé bizonyítható, mint ahogy az sem, hogy bármelyik generáció különösebben aktív szereplője lenne a politikai térnek. A két generáció ugyanis időponttól, tiltakozási repertoártól függetlenül, lényegében azonos mértékben tartja távol magát a különböző cselekvési formáktól. Sokkal inkább a részvétel elkerüléséről, mint részvételtől beszélhetünk mindkét generáció esetében. Ez már csak azért is fontos, mert az erőteljes politikai aktivizmus egyébként a ’68-asokkal kapcsolatos egyik fontos sztereotípia.

Nincs különbség a két generáció politikai preferenciáiban sem. Időponttól függetlenül ugyanis egy túlnyomórészt fideszes társadalmi rétegről beszélhetünk, ugyanakkor a ’90-esek esetében némiképp még magasabb arányban. Ami érdekes, hogy 8 év alatt az óriási Fidesz-tábor egy része ugyan elbizonytalanodott, de ennek ellenére mindkét vizsgált réteg egyharmada stabil Fidesz-szavazónak tekinthető. A ’68-asok vonatkozásában ugyanakkor megjelenik a baloldali, balközép pártok némiképp magasabb elfogadottsága.

Összességében, a fenti elemzés több közkeletű vélekedést sem tud empirikusan alátámasztani. Először is úgy vélem, hogy megalapozottan nem állítható a két eltérő időpontban szocializálódott *kohorsz* eltérő politikai generációként való kijelölése. Bár kisebb-nagyobb különbségek láthatók a ’68-asok és a ’90-esek között, ezek leginkább ideológiai téren érhetők tetten. A másik két vizsgálati szempont (szociokulturális háttér, politikai részvétel) szerint a hasonlóságok erősebbek, mint a különbségek.

Az empirikus eredmények alapján politikai generációk közötti versenyről sem beszélhetünk, ugyanis politikailag kevésbé aktív – helyesebben csak a választásokon, 4 évente aktív –, pártpreferenciájukban pedig sok közös vonást mutató *kohorszok* képe bontakozik ki. Kétségtelen, hogy eltérő időszakban szocializálódtak, kétségtelen, hogy az a világ, amelyben a politikai éntudatuk kialakult, eltérő jellegű – prosperitás versus válság –, ugyanakkor a 2010-es évekre az eltérések hatásai mintha kevésbé lennének kézzelfoghatók, pláne bizonyíthatók. Ha *Mannheim* poláris élményeltolódás-elméletét vesszük alapul, akkor merőben eltérő látásmódot, fókuszot kellene érzékelnünk a kádári konszolidáció és a Kádár-korszak válságának nemzedéke között, ennek azonban a bemutatott empirikus adatokban nincs egyértelmű nyoma. A politikai generációk elitjei közötti éles ideológiai, érték-, de leginkább politikai ellentét az általam definiált politikai generációkban kevésbé érhető tetten. Az eltérést a politika nagytípusa fel, az egyre növekvő polarizáció miatt választóként ezt ugyan érzékelhetjük, de az ideológiai (politikai) mezőn kívül ennek lenyomatára kevés empirikus bizonyíték áll rendelkezésre. A jövőbeli kutatások tárgya lehet a különbség okainak alaposabb megértése. Érdemes emlékeztetni az olvasót, hogy a politikai generáció elméleti leírásakor és operacionalizálásakor is több megszorítást tettem, amelyek akár befolyásolhatták a kapott eredményeket. Véleményem szerint érdemes a továbbiakban az eredményeket más, többváltozós statisztikai eljárásokkal tesztelni, illetve az időbeli elmozdulásokat nyomon követni.

Irodalom

Bozóki András – Hegedűs Dániel (2017) A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle* XXXVI/2. pp. 7–32.

Carmines, E. – Huckfeldt, R. (2003): „Politikai viselkedés: áttekintés” In: Goodin, R. E. – Klingemann, H-D. (szerk.): *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest, Osiris Kiadó, pp. 225–252.)

Gerő Márton – Szabó Andrea (2017) A társadalom politikai integrációja. A politikai érték-csoportok. In: Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Belvedere Meridionale, pp. 117–154.

Karácsony Gergely (2005) A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon. In: Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*, Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, pp. 161–206.

Kéri László (1994) Vázlat az új politikai elit szocializációs háttéréről. *Korunk* 3./5. évf. 3. sz.

Lipset, S. – Rokkan, S. (1967) Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments. An introduction. In: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York, The Free Press, pp. 1–64.

Mikecz Dániel – Oross Dániel (2018) Rendszerváltóktól a bulitüntetőkhöz: generációs mintázatok a választói magatartásban. In: Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Várákosok és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest, Napvilág–MTA TK PTI, pp. 19–44.

Róbert Péter – Papp Zsófia (2012) Kritikus választás. In Boda Zsolt – Körösnéyi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest: MTA TK PTI – Új Mandátum, pp. 41–64.

Róbert Péter: „A racionális szavazó Magyarországon” *Századvég* 1999/tavaszi. 12.

Stumpf István (1996) Elszalasztott vagy elhalasztott politikai generációváltás? *Századvég*, 1996. 1. sz., pp. 112–131.

Szabó Andrea – Kiss Balázs (2013) Konfliktus és generáció: A generációs konfliktusok kutatásának fogalmi kiindulópontjai. *Politikatudományi Szemle* XXII:(4) pp. 97–115.

Szabó Andrea (2015) A választók. In: Körösnéyi A. (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, OSIRIS – MTA TK PTI. Pp. 279–305.

Tóka Gábor (2001): „A szavazói magatartás kutatása” *Politikatudományi Szemle*, 2001./3. pp. 105–130.

Valuch Tibor – Róbert Péter (2013) Generációk a történelemben és a társadalomban *Politikatudományi Szemle* XXII:(4) pp. 116–139.

BÖCSKEI BALÁZS

Az emberi jogi aktivizmus ellentmondásai

1968 egyszerre sok minden: csomópont a történelemben, egy politikai-filozófiai esemény-sűrűsödés, az utópikus gondolkodás egy megnyilvánulása. Heller Ágnes szerint a posztmodern kezdete (Heller 1998), a konzervatívok szerint egy ellenforradalmi nyitány. Az ötvenéves évfordulóról pedig igazán nem lehet elmondani, hogy csak történetileg lenne érdekes, hiszen Európa-szerte és az Amerikai Egyesült Államokban is az új populista jobboldal az általa definiált hatvannyolcassággal szemben határozza meg magát. A progresszív oldal – ami leginkább egy posztmodernizált baloldal – pedig a (nyugati) 68 örökösének tekinti magát.

Az alábbi tanulmányban a nyugati (poszt-)68-as gondolkodásnak a közerkölcsre, morálra és a baloldalra vonatkozó hatására fókuszálok. Ezt hangsúlyozni is kell, hiszen a keleti 68-asok helyzetükből adódóan a közös vonások ellenére is más politikai programmal és hangsúllyal léptek fel. Előbbiek fókusza a kapitalizmus elutasítása, illetve kritikája, utóbbiaknak leginkább az úgynevezett „létező szocializmus” elutasítása volt, hogy aztán az egykori Keleten és Nyugaton is a hatvannyolcasok „megtérjenek” a liberalizmushoz.

Földényi F. László egy építészettel foglalkozó munkájában a következőképpen fogalmazza meg az utópikus gondolkodás lényegét: *„Az utópia a nem létező jövő felvázolásával a létező valósággal kapcsolatos érzéseket közvetíti – úgy, hogy közben nem beszél róluk”* (Földényi 2018: 28). Tagadhatatlan, hogy azok a 68-asok, akik például a Frankfurti Iskolán nevelkedtek – nem utolsó sorban egy új baloldali/marxista normatív bázison álltak – magukban hordozták az utóbbi ismérveket. Idővel aztán maguk is megtapasztalhatták azt, amit a neoliberais/neokonzervatív fordulat után Jürgen Habermas úgy írt le, mint az utópikus energiák kimerülése. Ez utóbbi annyit takar, hogy az előbb említett gazdaságpolitikai és kulturális változással a baloldali mozgalmak letettek egy posztkapitalista társadalom realizálásáról, és idővel a fókusz leginkább olyan hatvannyolcas politikai „indíttatáson” van, mint az identitások felszabadítása. Minden, mi személyes, az politikai – hirdetik. Mindezzel párhuzamos ez a Nagy Elméletről történő lemondással járt. Az utópikus, posztkapitalista társadalmat vizionáló energiákat a kreatív, egyénfelszabadító aktivitások vették át.

1968: az orgia kezdete, 2018: orgia utáni kor

1968 a modernitás felszabadulásának metaforája és pillanata is volt, beszéljünk a szexualitás, a termelő erők, a társadalmi szerepek, a tudattalan vagy az ösztön kérdéséről. Ahogyan az addig a művészetről vagy a politikáról beszéltek, azt követően jelentősen megváltozott. Ami

.....

addig természetes volt, az utána elnyomó, oktrojált vagy patriarchális struktúrává vált; ami az addig az ábrázolás normális rendje volt, utána hazug kánon. Ami addig a dolgok, viszonyok elismert rendjeként tételeződött, az a mikrohatalom megnyilvánulása lett.

Mindezt és a mai helyzetet Jean Baudrillard az orgia utáni állapotként jellemezte. Az orgia esetében nem jelent mást, mint „*a modernitás kirobbanásának, a minden téren való felszabadulás a pillanatát. Politikai felszabadulást, szexuális felszabadulást, a termelő erők felszabadulását, a pusztító erők felszabadulását, a nő felszabadulását, a gyermekét, a tudattalan ösztönökét, a művészetét. Az összes ábrázolási modell és az összes antiábrázolási modell elfogadását. A valóságnak, racionálisnak, a szexualitásnak, kritikának és antikritikának, növekedésnek és növekedési válságnak*” (Baudrillard, 1997: 9). Baudrillard felteszi a következő kérdést is: mit tegyünk az orgia után? Kérdése adekvát, hiszen a modernitás felszabadítása nem az értékek átalakulásához, hanem az értékek szétszóródásához és elmosódásához vezetett, nehéz megragadni a dolgok esztétikai, szexuális vagy politikai meghatározásának elvét.

Napjaink különféle jelzőkkel ellátott kapitalizmusában permanens állapot a jelek, a jelentések, az ideológiák és a virtualitás túltermelési válsága. A 68-cal előállt modernitás új szakasza – ismételve Baudrillard-ot – nem csak az értékek átalakulásához vezetett, hanem azok szétszóródásához és elmosódásához. Ennek következtében egyre kevésbé lehet meghatározni a dolgok esztétikai, szexuális vagy éppen politikai meghatározásának alapelvét. Napjaink emancipatorikus mozgalmi és politikai aktivitásai már nem a kapitalizmus megdöntésére, hanem az egyén minden alóli felszabadítására fókuszálnak. Kevésbé a gazdasági alap ellen lépnek fel, sokkal inkább az egyént teszik meg mindennek mértékévé, és az egyén senki által nem korlátozható vágyait. A politikát mint interperszonális valóságot fogják fel, másképpen a politika legyen maga a személyessé tehető történelem.

E gondolkodás abszolutizálásának példái napjaink identitáspolitikai mozgalmi (Fukuyama 2018). Ennek jegyében a kortárs baloldal különböző marginális csoportok ügyeit priorizálja – etnikai kisebbségek, nők, bevándorlók, LMBTQ-emberek –, a társadalom szélesebb rétegeit érintő elosztási kérdésekre kisebb fókuszot helyez. 1968 utáni évtizedekben ugyanis a civil társadalom szereplői között egyre jelentősebb befolyásra és reprezentációra tesznek szert azok a liberális elkötelezettségű mozgalmak és aktorok, amelyek az emberi jogi hivatkozással egyéni, individuális vágyak és akaratok szolgálatába kívánják állítani a jogérvényesítést. Ezek a transznacionális jellegű NGO-k keretében fellépő szereplők elveik és gyakorlataik során az emberi jogok alapján az autonóm egyénnek és döntéseinek abszolutizálásával, az emberi jogok alapján maguknak vindikálják a morális érdemek elosztásának és az erkölcsi normák meghatározásának jogát is. Pedig ami személyes, az egy kívülálló számára nem megismerhető, hanem esetleges és kontextusfüggő.

A morál és a politika privatizálódik, a szolidaritás fogalma is megváltozik, azáltal is, hogy a privatizálódások révén nincs olyan univerzálható igazság vagy normarendszer, amelyre támaszkodva a szolidaritás érvényesíthető lehetne. Immáron nem racionális diszkusszió keretében kerülnek álláspontok megvitatásra, hanem az identitásából fakadó (személyes) érzékenység teszi a beszélő érveit egyenrangúvá és legitimé. *Slavoj Žižek* mindezt így fogalmazza meg: „a poszt-politikus liberális rendszer nemcsak teljességgel elismeri a szakadékokat a pusztán formális egyenlőség és ennek érvényesülése között, nemcsak hogy elismeri a »hamis« ideologikus egyetemesség kirekesztő logikáját, hanem aktívan küzd is ellene intézkedések óriási jogi-pszichológiai-szociológiai szövevényét alkalmazva rá – kezdve azon, hogy feltárja minden egyes csoport és alcsoport speciális problémáit (nemcsak a homoszexuálisokét, hanem az afro-amerikai anyákét...), egészen addig, hogy eljárások egész sorát indítványozzák, hogy segítsenek a bajon” (Žižek 2000: 34). A mindenkori „elnyomott státuszból” következő áldozati nyelv erkölcsi fölnyit is rendel képviselőjéhez. *Molnár Attila Károly* szerint az áldozati szerep(válalás) viszont a nyilvános érvelés és vita helyettesítőjévé lesz (Molnár 2017).

Ami a nyugati 68-ban az egyén kapitalizmus kényszerei alóli felszabadítást jelentette, az a poszt-68-as állapotban a posztmodern identitáspolitika elburjánzását. Az emberi jogok kevésbé határokat jelölnek, mintsem előbbieik folyamatos kiterjesztését. Ennek alapján a politika helyét a jog és a moralitás tölti be, az államnak pedig az emberi jogok kiterjesztését kell szolgálnia. Ismét Žižekhez kell fordulni, aki mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „a viktimizált kisebbségnek szolgáltatott (...) igazságosság szerteágazó adminisztratív apparátust kíván meg (hogy azonosítsa a szóban forgó csoportot, hogy megbüntesse azokat, akik megsértik a jogaikat – hogyan lehet jogilag meghatározni a szexuális zaklatást vagy a faji sérelmet stb. –, hogy gondoskodjék a megfelelő eljárásról, amely felszámolja a bajt, amelytől a csoport szenved), mélysegesen fontos: amit posztmodern politikaként magasztalnak (a partikuláris témákkal, ügyekkel való foglalkozás, amelyek megoldását »racionális« globális rendben belül kell egyeztetni, amely minden partikuláris összetevőjének kijelöli megfelelő helyét), ily módon voltaképpen a politika vége” (Žižek 2000: 35).

Közmorál, individualizált jog, emberi jogok

Az erkölcs és morállal¹ kapcsolatos viták aktivizmusok és mozgalmak kapcsán az utóbbi években a már említett identitáspolitikái, elismerési kérdések kerültek (újra) a politikatudományi,

¹ A tanulmány kereteit szétfeszítené annak áttekintése, hogy a politikaelméleti és filozófiai munkákban az erkölcs és morál kifejezés miként kerül megkülönböztetésre, így a főszövegben fenti fejezetének tükrében, hogy a két kifejezés meglehetősen gyakran szinonimaként kerül használatra. Ugyanakkor elfogadott az a lehatárolás is, mely szerint az erkölcs egy „társadalmi közösség szabályrendjére vonatkozik”, a morál pedig „az egyén ehhez igazodó erkölcsi döntésének kifejezésre”.

és leginkább a szélesebb közvélemény érdeklődésének középpontjába (Mikecz 2018). Anélkül, hogy ezeket részletesen ismertetnénk, csak példaként említhetjük az olyan dilemmákat, mint amelyek a melegek vagy különböző szexuális másságok elismerése körül kristályodnak ki. Egyik oldalon azok állnak, akik egy (létező) közmorál alapján utasítják el azok alkotmányos vagy kisebb szintű jogi elismerését, míg a másik oldalról érvelők a mindenkit megillető egyetemes emberi jogokra hivatkozva érvelve vannak azok legitimitása mellett. Utóbbiakra reagálnak azok kritikusai úgy, minthogy az emberi jogok mentén épülő egyezmények „jogászai szakmunka” jellegére hívják fel a figyelmet, elvetve egyúttal azt a vélekedést is, hogy azok figyelmen kívül hagyása így egyetemes jogsértés lenne – „morállal közvetlenül áthatott jognak” tekintik (Pokol 2017: 37). Ez a fenti példánál maradva így azt is jelenti, hogy a közmorál mentén érvelők szerint, mivel az emberi jogok szakjogászai munkák, így emberi konstrukciók, így például a melegmozgalmak céljainak elutasítása, így például a házasságot kizárólag férfi és nő kontraktusaként tételezett alkotmányos gondolkodás és jogalkalmazás esetén nem beszélhetünk „szégyenletes jogsértésről” vagy „morálisan alacsonyabbra rendű” gyakorlatról.

Akármennyire is kortárs jelenségnek tűnik az emberi jogok univerzalizmusára építő aktivizmus és mozgalmatszerveződés, magának a morál (és eredete) körül zajló viták korábbra nyúlnak vissza. Pokol Béla nyomán² az előzményeket a kantianus individuális morálfilozófia és a hegelianus közmorálként tételezett morálfilozófiai vitaként lehet interpretálni. Előbbi szerint a morál az egyes ember tudatos választása, amelynek következménye a szokásjogként tételezett közmorál/közerkölcs elvetése, legalábbis alacsonyabb rendűnek tételezése. Ebből következik, hogy ennek a normatív gondolkodásnak a talaján állók a társadalmi változásokat a közerkölcsre gyakorolt hatással, illetve emberi jogok jegyében történő felülírásával kívánják elérni. Ennek kritikusai mindezt úgy látják, hogy ezen, jogról – mely a formát öltött morál egyben – való gondolkodók a morálra mint kulturális tudásként tekintenek, nem pedig magatartási követelményrendszerként. Ez egyúttal Jürgen Habermas diskurzusmorál koncepciójához vezet, ami Pokol Béla vonatkozó kritikája tükrében olyan morális irányítást jelöl, mely azt teszi lehetővé, hogy eligazodni konkrét életviszonyok között már csak a politikailag aktív polgárok csoportos diskurzusaiban lehet, melyek *ad hoc* módon kerülnek kialakításra az univerzális elvek bázisán (Pokol 2017: 36). Ahogyan a politológus fogalmaz: „*az így kialakított, konkretizált morális iránymutatások (a törvények morális alapjaiként) már csak a jog révén tudják elérni az emberek mindennapjait. Az így átmozgált jog már jog és morál is egyben, és ez*

² A továbbiakban Pokol Bélára támaszkodva kívánom ismertetni a morál konstituálására vonatkozó álláspontokat és vitákat. Tisztában vagyok gondolatmenetének lehetséges kritikai olvasataival is. Választásom ennyiben nem értékalapú – ne is várja az olvasó, hogy vitázzak vele –, ugyanakkor a téma problémaérzékeny fókuszának hasonlósága miatt esett rá a választás.

egy felemelt státust ad a jognak. A morál így nem közmorálként határozza meg milliók demokratikus választása útján a törvényhozás törvényeit, hanem a morális diskurzust megszervező civilszervezetek tudatos morális konszenzusai szerint” (Pokol 2017: 36).

Visszatérünk még a fentiek tárgyalására, de helyütt érdemes megemlíteni, hogy a jogról és morálról való gondolkodás tulajdonképpen az állam elvéről is szól. Amikor ugyanis köz-morál helyett „szituatív” jogról, úgymint például a mozgalmakon kívüliek számára kevésbé megismerhető vagy osztott morális megegyezésekről beszélünk, akkor az állam rousseu-i és hegeli elgondolása kérdőjeleződik meg, mely szerint az állam az ésszerűn alapuló általános vagy objektív akarata lenne, mely szemben áll a szubjektív akaratok tetszőlegességével (Kiss 2016: 134). Kiss Csaba tanulmányában ezt azzal a hegeli gondolattal szemléleti, mely szerint az egyes akarat elve, a szabadság szubjektivitása csak az ésszerű akarat eszméjének egyoldalú mozzanatát tartalmazza, mégpedig az egyénnek nemcsak saját érdekeiért kell cselekednie, hanem emellett az általánosság érdekét is teljesítenie kell (Kiss 2016: 133-134). Ez a szabadságnak közösségi szabadságként értelmezett, illetve az egyének jogainak az általános érdekeibe illeszkedő elismerésének felfogásához vezet tovább.

Közelebb hozva mindezt az előbbiekhöz azt is jelenti, hogy e szerint az egyén akarata és jogainak elismerésének a közerkölcsbe illeszkedőnek kell lennie, mert csak így lehetséges a közösség integritása, továbbá a jog és azt megalapozó morális normák mindenki számára történő megismerése. Ezzel szemben a szubjektivitás a közösségi erkölcs kikezdését hozza magával, mely szubjektív moralitás Hegel esetében alacsonyabb rendűnek tételezett, hiszen az „erkölcsösség már konkrét törvényeket és parancsokat tartalmaz, és a »mágán- és magáértvaló törvények[ben] és intézmények[ben]« jelenik meg” (Kiss 2016: 135). A közerkölcs létét kritizáló szubjektív morál-gondolat a kötelesség előbbre valóságával, illetve megalapozottságával szemben foglal állást, és az egyéni szabadságot az egyéni, államtól független jogokban látja, továbbá eltekint a társadalomban létező, az egyént kívülről megkötő erkölcsi/morális elvárásoktól és szabályoktól. Ebből a másutt Kant, John Rawls vagy Habermas által is képviselt pozícióból nézve az állam törvényeinek az egyéni morális értékek elismerését és érvényesülésének a biztosítását kell szavatolnia.

Ezzel szemben Hegel szerint az, hogy az egyén milyen szenvedélyekkel és célokkal rendelkezik, már az is annak a társadalmi struktúrának a kérdése, amelyben az egyén benne van. Alasdair MacIntyre szerint Hegel a következőt képviseli: „ha meg akarunk érteni bármilyen fogalmat vagy megmagyarázni bármilyen vélekedést, először meg kell határozni helyét abban a rendszerben, amelynek része; ez a rendszer kétféleképpen, egy jellegzetes életmódban, s egyszerűsmind az elméletalkotás jellegzetes formáiban mutatkozik meg. Az életmód és a gondolkodás közti viszony nem mindig marad ugyanaz, ám az elméletalkotás bizonyos fokig az életmódban implicit módon meglévő fogalmakat és hiedelmeket fogja artikulálni” (MacIntyre 2012: 284).

Ebből következik, hogy az, hogy mi a szabadság adott helyen és időben, azt annak a helyzetnek és időszaknak sajátos korlátai, valamint jellegzetes céljai alapján kell meghatározni. A fenti hegeli gondolatokból következik, hogy létezik egy, a társadalomban lévő objektív erkölcsi-morális rend. Mindez *Rudolf von Jhering* nyomán Pokol Bélát idézve a következőképpen írható le: „Az egyes ember születése után csak szocializálja az objektív erkölcsi rendet, és ez belső morális érzékként, lelkiismereti irányítúként hat cselekedeteire és gondolataira, ám a kutatót nem csaphatja be az egyes ember szubjektív meggyőződése, hogy ő csak lelkiismerete alapján cselekszik. Szublimáltan, megnevesítve a társadalom létezésének szükségleteit, de az erkölcs és a morál lelkiismereti parancsai csak olyan magatartási mintákat és értékköveteléseket állítanak fel az egyes ember felé, melyek valamilyen közvetítéssel a társadalom adott korszakban és feltételek közötti fennállásához nélkülözhetetlenek” (Pokol 2010: 11-12).

Az európai társadalomfejlődés során viszont a korábban szakrálisan is rögzített ismeretek és normák elkezdtek leolvadni az egyén reflexiós horizontjáról – ez folytatódik 1968-cal, a modernitás struktúraváltásával. Az egyéni döntés és annak szükségessége mind nagyobb szerephez jutott, elveszítve egyben azok szakrálisan kötelező jellegét, emellett a normák egy része mögül a közösségi módon kötelező erkölcsi norma jelleg is eltűnik, így a magatartás kialakítását egyéni döntésre bízzák. Kihívás éri a hegeli „odakint”-et, a közösség életében létező, rögzített erkölcs gondolatát (Karácsony–Pokol 2011: 47). Ezen morálelmélet végpontja a „morál teljes szellemítettsége”, amely *Kant* esetében kategorikus imperatívusz formájában és formális parancsában épül meg. Jürgen Habermasnál ez a „szellemítettség” az említett diskurzusetika elméletében már „konkretizált formában, a civil szervezetek mindenkori szituatív morális normateremtéséhez kötve mint diskurzusmorál” értelmeződik (Karácsony–Pokol 2011: 56). Ehelyütt érdemes hosszabban idézni *Karácsony Andrást* és Pokol Bélát, akik szerint „nem csak a közösségi morál került teljes elvetésre Habermasnál, hanem a morális értékek és erények sokaságát – és ezek közötti előnybe részesítéseket, háttérbetolásokat – elvetve leszűkítette a kritikai morált is az igazságosságra. (...) Vagyis az igazságosság-morál itt már csak kulturális tudás (...) Összegezve tehát ezt teljesen szellemített morálfelfogást: elvetésre kerülnek benne a különböző társadalmak közösségi moráljai, továbbá a kritikai morál szintjén is elvetésre kerülnek az igazságosságon kívüli morális értékek, és végül ez az egész leszűkített morál is csak joggá válva működik a magatartások szintjén” (Karácsony–Pokol 2011: 50-51).

A fenti levezetésből kitűnik, hogy az emberi jogi gondolkodás mögötti morálelmélet az egyént mint önmaga által megalapozott és megálló értelmezi, kiemeli helyzetének és gondolkodásának közösségi kontextusából, elszakítja – elméletben – kötöttségeitől vagy adottságaitól. Másképpen: a poszt-hatvannyolcas, az egyént minden alól felszabadítani akaró politikai aktivizmus morálelméletéről beszélünk tehát.

Jogoktól az érzékenységekig

Az előbbi fogalmi áttekintéssel céloim az volt, hogy egyértelműsítsem, hogy az olyan politikai aktivitások, amelyek 1968-ból eredeztetnek, nem egyszerűen érdekek és célok megjelenítői, hanem a későbbiekben ismertetett példákkal illusztrálva, a társadalom és a jog viszonyának, illetve annak megváltoztatására, a jog és moralitás relációjának újrendezésre tett kísérletek is. A jogról, morálról folytatott viták egyúttal értékekről folytatott disputák is, ennyiben gyökerüket az emotivizmusban kell keresni (Domokos 2000). Utóbbi szerint minden erkölcsi ítélet preferenciákat, érzéseket vagy attitűdöket fejez ki, amelyek – szemben a tényítéletekkel – se nem igazak, se nem hamisak, így erkölcsi ítéletek során racionális módszerrel konszenzus nem alakítható ki (Domokos 2000: 1220). Láthattuk, hogy míg korábban tételezett volt egy objektív, személytelen erkölcsi rend, addig a társadalom komplexitásával az erkölcsi pluralizmus, vele pedig az emotivizmus érvényesül, mely aztán implikál olyan további vitákat, amelyek az igazságosságról, erényről, érdemről zajlanak. Az emotivizmus jegyében zajló gondolkodás ugyanis a kijelentés érzéki oldalát támogatja, így az etikai kijelentések mint érzelmek kifejezésének eszközei, érzelmi-pszichológiai ráhatással érvelnek morális viták során. Ezzel szemben akik a köz-morál léte mellett érvelnek, azok nem csak egy egyéntől független morális rend talaján állnak, hanem egyúttal nem számolnak az identitás narratív egységének felbomlásával, az egyén fragmentációjával. Ugyanakkor a morál pluralizálódásával együtt jár az is, hogy képtelenné leszünk annak meghatározására, hogy kontextustól függetlenül mit jelenek olyan fogalmak, mint „jó” vagy „jó ember”, egyúttal ezek definiálása feletti monopóliumért lépnek fel aktivizmusok, mozgalmak, illetve utóbbiakkal kritikus aktorok – erről a következő részben lesz szó.

Domokos Péter Alasdair MacIntyre Rawls-kritikájával foglalkozó tanulmányában a következőképpen idézi MacIntyre-t ennek szemléletésére: *„Létezik egy ezzel éles ellentétben álló modern tradíció, mely szerint az emberi jók annyira sokfélék és heterogének, hogy nincs olyan egyetlen erkölcsi rend, melyben az eléérésükre irányuló törekvések összeegyeztethetők volnának egymással, s következőképpen bármely olyan társadalmi rend, mely megkísérel ilyen összeegyeztetést, vagy mindenre rákényszeríti a jók egyetlen készletének hegemoniáját, bizonyosan kényszerzubbonnyá válik az emberi állapot számára, és pedig totalitárius kényszerzubbonnyá”* (Domokos 2000: 1224). Ez az individualista álláspont számára az „én” választás kérdése, a közösség – MacIntyre szerint – pedig a küzdőtér. Ennek kapcsán fogalmazza meg a morál illetén jegyében szerveződő mozgalmi követelések kritikusai, hogy amennyiben az „én” csupán egy esetleges és folyamatos választás, úgy annak kívánatos jogai is csak képlények lehetnek.

A konzervatív kritika tehát azzal érvel, hogy azok a mozgalmak, amelyek minden kontextustól, úgyis mint az ember értékeinek és előítéleteinek közösségtől független jogokra építik politikai követeléseiket, tulajdonképpen érzékenységet várnak el vagy követelnek a társadalomtól, mely nem érv, hanem érzés (Molnár 2017: 104). Mint fentebb már utaltunk rá, Molnár Attila Károly szerint az érzékenység áldozati státuszt feltételez, amely pedig büntudatot implicál, így követelve változást politikai és jogi rendbe, hiszen *„az érzékenység fontosabb, mint egy álláspont, érvelés gyakorlati megvalósíthatósága vagy ésszerűsége. Az érzékenység elismert áldozatcsoportok presztízs- és egyéb igényeinek elismerését jelenti. (...) Csak az áldozat lehet hiteles, és csak az ő igényelhet érzékenységet. A politikai viták erkölcsieké válnak. (...) Az áldozati nyelv erkölcsi fölényt és erkölcsi abszolutizmust igényel magának, hiszen minden el nem ismerés rasszizmus, szexizmus, elnyomás és mikroagreszió. (...) Az áldozati nyelv az egalitárius moralizáló politika nyelve”* (Molnár 2017: 104, 116). Ehelyütt hozzá kell tenni, hogy míg a konzervatív kritika a közösségi jog felbomlásának „félelme” miatt kritizálja az individualista jog- és politikafelfogást, addig a baloldali kritika az így előálló elismerési kérdések kizárólag kulturális problémaként, szociális kötöttségektől és helyzettől független tárgyalását bírálja, továbbá az elosztási kérdések másodlagossá válása (Fraser 2000, Misik 2017) és a posztmodern identitáspolitika depolitizáló jellege miatt (Žižek 2000).

Mint a fentiekből is kitűnik, ahol politikai cselekvésről beszélünk, azaz érdekek és célok pluralizmusáról, ott nem lehet eltekinteni a moráleméleti, a morális megítélés és ítélkezésre vonatkozó vitáktól. Minden morállal kapcsolatos gondolkodásban benne rejlik annak univerzálására vonatkozó szándéka, az autonómia és a szabadság újradefiniálásának igénye. Egyrészt ezek az „újrakezdések” adják a társadalmi változások dinamikáját, másrészt mint egy társadalom morálja és jogra vonatkozó reflexióját is elősegíti. A változások igényét értéklátlástól függően sokféleképpen meg lehet ítélni, a közmorál és az absztrakt morál közötti választás strukturálhatja a politikai tér szereplőit.

Az emberi jogi gondolkodás nem kívánt következménye

Ennek a struktúraváltásnak egyik velejárója, hogy a nyugati agendába nem illeszkedő tematikákat a (radikális) jobboldal csatornázza be, miközben az individualista, liberális identitáspolitikai aktivizmus politikai narcisztikussággá alakul. Képviselői szerint a liberális progresszió és emberi jogi gondolkodás és annak jegyében fellépő identitáspolitika elfogadása a szolidáris ember ismérve. Ez a feltételállítás hasonlít ahhoz a jelenséghez, amelyet Mark Fischer 2007-ben elhunyt kultúrakritikus, utalva az identitáspolitikai aktivizmusok zártságára és másokat morálisan kioktató jellegére, az utóbbiak által létrehozott „vámprkástélynak” nevez: *„a vámpírkastély a büntudat terjesztésére szakosodik. Egyszerre hajtja egy pap vágya, hogy kiátkozzon*

és elitéljen; egy pedáns akadémikus vágya, hogy első legyen a hiba nyilvános meglobogtatásában; és egy hipszter vágya, hogy egy legyen a kifinomult belső kör tagjai közül” (Fischer 2018). Ez a (nyelv)politikai küzdelmek szintjére fordítva azt jelenti, hogy aki elutasítja – bármilyen érv alapján – a bevándorlást az rasszista, a hagyományos családmodell pártján lévő szexista és elnyomó heteronormatív, a másságok jogainak szélesítését a liberálistól eltérő politika- és jogelméleti alapon álló kirekesztő. E negatív címkék hordozója jellemzően kulturális-pszichológiai vagy pszichopatológiai keretben kerül értelmezésre („frusztrált”, „zárt”, „előítéletes”, „manipulált” stb.), az érintett osztályviszonyainak vagy strukturális életkörülményeinek vizsgálata nem merül fel. Fischerrel élve, akkor születik a vámpírkastély, „amikor a magát nem identitás-kategóriák alapján meghatározni akaró küzdelem átalakult olyan »identitások« keresésévé, melyeket elismer a burzsoá Másik” (Fischer 2018).

Másképpen, a liberális identitáspolitika a faj és a nem jelenséggel az osztálymeghatározottságból fakadó habituskülönbségeket kívánja eltakarni. Marginális csoportok helyzetéből a „vámpírkastélyban” akadémiai és politikai tőkét konvertálnak. Napjaink egyik kurrens aktivista-akadémiai emancipációs igyekezete a tömegek erényessé tétele, mely terv az erényességet, a „jó emberséget” gondolja a morál lényegének és a „világ lényegének”. A baloldal marxizálása helyett annak kantianusítása zajlik: az „erényesség” személytelenségével és általános érvényességével lebénított, a világban való benne állás másként történő elgondolását alacsonyabb rendűnek, „frusztráltnak”, „meghaladottnak” vélő észparancs, amelyet sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, így igény is van annak vitákból történő kivonására. A kantianus individuális morálfilozófiára támaszkodó baloldaliak a radikális politikai cselekvést elsősorban morális indíttatásúnak fogják fel, amellyel a politikai teret morális átnevelő táborként értelmezik. Ez közvetve a „jó”, a „rossz”, „a jó élet”, „az igazság” értelmezésének kisértelmét is magával vonja. Az osztálygondolkodást negligáló „kantianus baloldal” a hatalom cselekvő akarása és a politikai gazdaságtani következtetésekre épülő osztálypolitika helyett „magától értetődésekből” kiinduló egyezmények, az erő- és életösztönt lefojtó morális absztrakciókra támaszkodás pszichológiai érvelésével jár el, mint pl. Jürgen Habermas és követői.

Poszt-hatvannyolcasság mint „baloldaltalanítás”

Nietzsche-t idézve, „a szembenállás képtelenségéből lesz itt morál”. Holott a radikális – úgymint marxista – politikai cselekvés sem elsősorban morális indíttatású volt, és bár a *Kommunisták Kiáltványa* és *A tőke* megjelenése között közel húsz év volt, de „a történelem nem más, mint osztályharcok története” felütés egyúttal jelzi, hogy a cselekvéshez nem morálfilozófiai, hanem politikai gazdaságtani kiindulópontból jutunk el. Ez napjaink emberi jogi gondolkodására épülő emancipatorikus gondolkodásától már idegen kiindulópont.

Az a politika azonban, mely morális átnevelő táborként értelmezi a politikai teret, az ki is akarja sajátítani a „jó”, a „rossz”, „a jó élet”, „az igazság” értelmezését. Holott napjaink új jobb-oldali erősödése mögött épp annak magyarázata is húzódik, hogy a politikára jellemző „mi” és „ők” megkülönböztetésre és abból fakadó érdekartikulációra morális regiszterben született válaszok („jó demokraták” vs. „gonoszok”, „fasiszták”) nem tudnak kizárólagos választ adni a tömegeket foglalkoztató problémákra. Vannak olyan társadalmi konfliktusok, amelyek nem oldhatók fel kizárólag racionalisztikus és morális keretben. Ezt a nem éppen korszakos belátást 1968-ban még sokan tudták. Az a felszabadító politika, ami viszont csak nevelni akarja az egyént, és nem láncaitól megszabadítani, az csak a kevesek mozgalmisága.

1968 kezdetben sokaké volt, a poszt-hatvannyolcasság keveseké. Az „éheseké” – mint a hajléktalanok, a menekülők, a súlyos fogyatékkal élők – biztos nem.

Hivatkozott irodalom

Baudrillard, Jean (1997): *A Rossz transzparenciája. Esszé a szélsőséges jelenségekről*. Budapest, Balassi Kiadó-BAE Tartóshullám-Intermedia.

Domokos Péter (2000): MacIntyre és Rawls. *Holmi*, 12. évf., 10. szám, 1220-1234.

Fischer, Mark (2018): Kilépés a vámpírkastélyból. *aszem.info*, 2018. május 4. Elérhető: <http://aszem.info/2018/05/mark-fisher-kilepes-a-vampirkastelybol/>. Letöltés ideje: 2019. március 21.

Földényi F. László (2018): *Az eleven halál terei*. Jelenkor, Budapest.

Fraser, Nancy (2000): Rethinking Recognition. *New Left Review*, 3, 107-120.

Fukuyama, Francis (2018): *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. Farrar, Straus and Giroux.

Heller Ágnes (1998): 1968 – prelúdium a posztmodernhez. *Magyar Lettre International*, 1998. ősz.

Karácsony András – Pokol Béla (2011): *Paradigmák erőterében*. Gödöllő, Attraktor.

Kiss Csaba (2016): Hegel, Tocqueville és a szabadság két fogalma. *Magyar Filozófiai Szemle*, 60. évf., 2. szám, 129-143.

MacIntyre, Alasdair (2012): *Az etika rövid története*. Budapest, Typotex.

Mikecz Dániel (2018): NGO-izálódás és életmód-politika: neoliberalizmus a baloldalon. Új Egyenlőség, 2018. július 15. Elérhető: <http://ujegyenloseg.hu/ngo-izalodas-es-etelmod-politika-neoliberalizmus-a-baloldalon/>. Letöltés ideje: 2019. március 21.

Misik, Robert (2017): The Courage to be Audacious. In: Heinrich Geiselberger (szerk.): *The Great Regression*. Cambridge, Polity, 117-129.

Molnár Artilla Károly (2017): A liberális politika változó elvárásai: a tolerancia, a nyitottság, a semlegesség, a multikulturalizmus és az elismerés. *Kellék*, 57., 99-120.

Nietzsche, Friedrich (2016): *Az Antikrisztus*. Helikon.

Pokol Béla (2010): *Moráleméleti vizsgálódások. A közmorál elméleti eltüntetésének kritikája*. Budapest: Kairosz.

Pokol Béla (2017): *A jurisztokratikus állam*. Budapest: Dialóg Campus.

Žižek, Slavoj (2000): Poszt-politika. *Magyar Lettre International*, 37., 32-36.

TANULMÁNYOK

LAKATOS JÚLIA

A 68-as hagyomány és a konzervatív ellenkultúra

A kerek évfordulók mindig alkalmat nyújtanak a nemzetközi politikatudomány számára, hogy újra elővegyenek eseményeket, kulcsfogalmakat, annak érdekében, hogy felelevenítsék a róluk szóló diskurzust. Az 1968-as események sokoldalúsága szinte végtelen számú megközelítésre ad lehetőséget, és nemcsak a politikatudomány, hanem számos más tudományág számára. Pontosan mivel annyi fajta megközelítés lehetséges, elengedhetetlen, hogy leszűkítsük a vizsgálat tárgyát. Jelen tanulmány fókusza a liberális demokrácia és a '68-as hagyomány viszonyának újragondolása az 50. évforduló fényében. Ennek kapcsán összevetem a '68-as kulturális forradalmat és napjaink konzervatív ellenforradalmát. A konzervatív oldal ugyanis hosszú ideje úgy érzi, hogy az 1960-as éveket követően a liberális oldal nyerte meg a kulturális dominanciáért vívott harcot, s egyben a fogalmak jelentéstartalmának meghatározási jogáért folytatott küzdelmet. Az Egyesült Államokban létrejött konzervatív ellenforradalom ilyen szempontból reakció az 1968-as hagyományokra.

Kiindulópontként röviden definiálni kell, mit tekintünk 68-as hagyománynak, illetve, hogy a vizsgált célcsoport mit azonosít ekként. Ehhez áttekintem napjaink konzervatív ellenkultúrájának kialakulását. Ezt követően a 40., a 45., illetve az 50. évfordulók idején megjelent nemzetközi reflexiós írásokon keresztül kívánom bemutatni, miképp változott az 1968-as hagyomány értékelése az idő múlásával.

Hipotézisem szerint a konzervatív oldal (elsősorban az Egyesült Államokban) a 68-as hagyományt a kulturális dominanciáért vívott harcként értelmezte, értelmezi. Ahhoz, hogy ezt bizonyítani tudjuk össze kell vetni a 68-as kulturális forradalmat és napjaink konzervatív ellenforradalmát. Fontos azonban megjegyezni módszertani szempontból, hogy habár több könyvtárnyi anyag foglalkozik a 68-as hagyománnyal, tudomásom szerint nem létezik olyan szakirodalom, amely átfogóan bemutatja vagy kategorizálja a 68-as hagyomány megközelítési módjait, valamint annak változását. Elemzésemben tehát csak törekedni tudok ennek bemutatására, és kísérletem óhatatlanul parciális lesz. Célom jelen esetben csupán a szemléltetés, egy ilyen jellegű összesítés azonban rendkívül hasznos volna az ellenkultúrák összehasonlítására. Második módszertani észrevételem az, hogy a konzervatív ellenkultúra tudományos feldolgozottsága is alacsony, illetve sokszor nagyon partikuláris területekre fókuszál. Ennek következtében elemzésemben erősen támaszkodom amerikai agytrösztök, közírók és publicisták elemzői munkásságára. Úgy gondolom, mivel ez esetben is a korszellem bemutatására törekszem, ez nem megy a tudományos jelleg rovására.

A '60-as évek ellenkultúrája

A '68-as hagyomány másként jelent meg az Egyesült Államokban és Európában, de a kor sajátosságából adódóan még Nyugat- és Kelet-Európán belül is jelentős eltéréseket mutatott. A kötetben megjelenő tanulmányok is jellemzik ezt a sokszínűséget, foglalkozva többek között a francia, német, cseh és magyar tapasztalatokkal. Ennek fényében jelen tanulmány kizárólag az 1960-as, '70-es évek ellenkultúrájának amerikai értelmezését mutatja be, hangsúlyozva, hogy az arra adott kortárs reakció éppúgy hatással van a világ többi részére, mint az ötven évvel korábbi események.

Blake Sloneker történész a '60-as, '70-es évek ellenkultúrájának gyökerét olyan alternatív kultúrák létrehozásával azonosítja, amelyek válaszként alakultak ki az Egyesült Államok technokrata társadalmára. Ezek a „kultúrák” az eredetiséget, az individualizmust és a közösséget hangsúlyozták. Ez egy radikális kultúra, amely erős kapitalizmuskritikát képviselt, decentralizált anarchista jelleggel bírt, és ellenintézményeket hozott létre (alternatív újságok, kommunák, termelőszövetkezetek). Hogy a '68-as hagyománynak mégsem ezek az elemei épültek be a köztudatba, az két dolognak köszönhető. Egyfelől az ellenkultúra eklektikus, decentralizált jellegének, másfelől annak, hogy az ellenkultúra sajátos esztétikai elemeit az amerikai vállalati szféra piacosította, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ez alapjaiban szembe ment az ellenkultúra megfogalmazott elveivel. Ebből ered, hogy sokan automatikusan a szex, drogok és rock and roll hármására asszociálnak 1968 kapcsán.¹ Ha azonban csupán életmódbeli vagy zenei eleme lett volna a 60-as évek ellenkultúrájának, akkor nem volna máig ható ideológiai hatása.

Fontos megemlíteni, hogy az ellenkultúra képviselőinek tartott hippik és az ez idő tájt szintén aktív új baloldal (*new left*) minden átfedés és keveredés ellenére különálló csoportok voltak, amelyek ugyanakkor kölcsönösen hatottak egymásra. Szakmai szempontból élesen elválík a két csoport, a közbeszédben viszont gyakran összemosódnak. Az utókor számára ezért a hippik sokkal inkább politikai színezetet kaptak, mint amennyire valójában politikusak voltak. Épp ezért fontos kitérni arra, hogy az ellenkultúrát képviselő fiatalokra átfogóan használt hippik kifejezés rendkívül sok mindent fedhet.

Az ellenkultúra kifejezés *Theodore Roszak* révén vált közhismertté *Az ellenkultúra keletkezése* (*The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition*) című alapműve kapcsán. A történészek azonban megjelenése óta vitatják azt,

¹ Érdekes módon az ellenkultúra ilyen jellegű értelmezése már 1969-ben megjelent a Life magazinban: <http://ajournalofmusicalthings.com/phrase-sex-drugs-rocknroll-actually-come/>

hogy valójában mit is jelent a kifejezés, kik azok, akik beletartoztak.² Erre a vitára reflektálva *Damon Randolph Bach Az amerikai ellenkultúra kiemelkedése és bukása (The Rise and Fall of the American Counterculture)* című disszertációjában a hippik átfogó történelmét elsőként vizsgálva, az ellenkultúra fogalmát az amerikai középosztály és *mainstream* kultúra hagyományainak, értékeinek, konvencióinak elutasításaként definiálta. Ha egy szóban kívánnánk összefoglalni, a hippiség ez idő tájt az *establishment* elutasítását jelentette. Az Establishment magába foglalta a politikusokat, iskolákat, egyetemeket, az egyházat, a katonaságot és egyéb állami erőszak szerveket. Mindazt, ami a hippik számára elavult, elnyomó, és erkölcstelen volt. Vizsgálatában Bach élesen elutasította a hippik „szex, drogok, rock and roll” karakterizációját, mivel, ahogy fogalmazott, „...a lényege és célja számottevően mélyebb és kifinomultabb volt: a hippik egy új, magasabb rendű társadalmat kíséreltek meg létrehozni, amely alternatív intézményekre és kultúrára épült. Mások ugyanakkor nem tartották magukat ilyen magas ideákhhoz; számukra az ellenkultúra egyszerűen egy mentalitás, egy hozzáállás, és egy életstílus volt” (Bach, 2013:8). Fontos továbbá még megjegyezni, hogy az ellenkultúra nem tekinthető hivatalos mozgalomnak szerkezeti, szervezeti értelemben. Épp ellenkezőleg, a hippik gyakran kritizálták a tömegmozgalmak vezetőit. Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni, hogy – habár máig ható hatása van a ’60-as évek ellenkultúrájának – az amerikai ifjúságnak csak egy rendkívül kis része tette magáévá teljes mértékben az ellenkulturális életstílust.

Bach és más szerzők is hangsúlyozzák, hogy az új baloldal, habár átfedésben volt a hippik/ellenkulturális mozgalommal, nagyban eltért attól. „*Létrejött egy részleges összemosódása az új baloldallal és az ellenkultúrával, ahogy több hippik vett részt politikai tiltakozásban és az új baloldaliak elkezdtek hippik értékeket és viselkedést mutatni*” (Bach, 2013:11). Az új baloldal azonban elsősorban diákokból és aktivistákból állt, akik tiltakoztak a hidegháború és az *Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság* ellen, a fegyverkezési verseny ellen, a szegregáció és a szegénység ellen. Felléptek az egyetemi bürokrácia és a paternalizmus ellen, kiálltak a szólásszabadság mellett, és a későbbi vietnámi háború-ellenes tüntetések szervezőivé váltak. Míg az új baloldal a részvételi demokrácia zászlaja alatt kísérelt meg szembeszállni a politikai establishmenttel, addig sok hippik kivonult a társadalomból, és nem vett részt politikai demonstrációkban, számukra az egyéni megvilágosodás fontosabb volt. Ennek ellenére, az új baloldal tevékenysége meghatározó generációs élményként szolgált mindazon élvonalbeli politikusok számára, akikkel szemben a konzervatív ellenkultúra fellép napjainkban, mind azok számára, akik ezt az ellenforradalmat ideológiailag megalapozták.

² Magyar nyelven Bíró Dávid részletesen ismertette a kötet tartalmát 1987-es *Ellenkultúra születik* című könyvében, amely, habár magán viseli a kor látásmódját, ateikéntben fontos forrás, hogy bemutatja az amerikai szociológiai reakciót a ’60-as évek ellenkultúrájára, továbbá rámutat az ellenkultúra szellemi kapcsolódásaira is, illetve pillanatképként szolgál, amelyen keresztül betekintést nyerünk abba, hogyan látták a jelenséget két évtized távlatából Magyarországon (Bíró, 1987).

A konzervatív ellenkultúra kialakulása

Amikor konzervatív ellenkultúráról, vagy konzervatív ellenforradalomról beszélünk, éppolyan fontos különbséget tenni a mozgalom különböző irányzatai között, mint ahogyan a '60-as, '70-es évek eseményei kapcsán. Az utóbbi évtizedben kibontakozó konzervatív ellenhullám ugyanis legalább olyan diverz, mint a hippi mozgalom volt. Fragmentált jellege miatt politikailag nem tudott volna olyan mértékben érvényesülni, mint ahogyan 2016 óta tapasztaljuk, ha nincs *Stephen Bannon*, aki a sokféle, korábban is meglévő csoportot mobilizálta *Donald Trump* mögött. Alapvetően az alt-right különböző – a fehér felsőbbrendűséget hirdető – szélsőjobboldali csoportból áll, amelyhez az utóbbi időkben hozzácsapódtak bizonyos konzervatívnak tekinthető identitás-csoportok (oltásellenes mozgalom, fegyverviselést pártolók, abortuszt ellenzők stb.), valamint a Republikánus Párt egyes politikusai. Habár nagyon régóta léteztek ezek a csoportok, javarészt marginalizálva voltak, nem volt politikai platformjuk.

Az alt-right gondolatai először *Sarah Palin* alaszakai kormányzó révén nyertek képviselést az amerikai politikában, ami azért meglepő, mert épp a kétpárti politizálás egyik utolsó mohikánja, *John McCain* szenátor választotta Palint alelnök jelöltjének 2008-ban, miután tanácsadói meggyőzték, hogy a republikánus párt sosem fogadná el első jelöltjét, a túlságosan is demokrata párti (habár később függetlenként politizáló) *Joe Lieberman* szenátort. John McCain később úgy nyilatkozott, hogy megbánta, hogy nem tartott ki eredeti szándéka mellett. Sokan gondolják ugyanis, hogy McCain szenátornak ezen döntése vezetett az amerikai populizmus és egyben Donald Trump megerősödéséhez. Egy nemrég megjelent dokumentumfilmben (*John McCain: For Whom the Bell Tolls*, HBO), *David Brooks*, a New York Times egyik rovatvezetője úgy fogalmazott, hogy nem hiszi, hogy McCain tudhatta akkor, de a párt középpontjába állította az anti-intellektualitást és a tények tiszteletének hiányát. Az biztos, hogy Sarah Palin megosztó üzenetei már előrevetítették Trump retorikáját. Ennek következtében John McCainnek több esetben védelmébe kellett vennie kampányrendezvényein *Barack Obamát*, amikor a választók kétségbe vonták állampolgárságát, vallási hovatartozását vagy egyszerűen jószándékát. Az, hogy a választás éjszakáján, amikor McCain elismerte vereségét és köszöntötte az Egyesült Államok új elnökét, kifütyülték Barack Obamát, élesen rámutatott arra, hogy a '90-es évek óta folyamatosan növekvő amerikai polarizáció átlépett egy határt.

Mindez természetesen nem egy egyoldalú folyamat eredménye. Ahogyan *Michael Grunwald* megfogalmazta a *Hogyan vált minden a kulturális háború tárgyává?* (*How Everything Became the Culture War*) című cikkében, lehet, hogy Donald Trump az egyik legnagyobb kulturális harcos, de a háborúhoz két fél szükséges. A konzervatív elfogultsággal nem vádolható

Mark Lilla már a 2016-os választások után, *Az identitás liberalizmus vége* (*The End of Identity Liberalism*) című írásában felhívta a figyelmet arra hogy az identitás alapú liberalizmus létrehozott egy olyan liberális, progresszív generációt, amelynek tagjai nárcisztikusan tudatosan a saját identitáscsoportjukon kívüliek helyzetét illetően. Fiatalkoruktól kezdve arra bátorítják őket, hogy saját egyéni identitásukról beszéljenek, így Lilla szerint mire bekerülnek a felsőoktatásba, sokan úgy gondolták, hogy a politikai diskurzus kimerül a diverzitásról való beszédben. Ez az egyetemi diverzitástudatosság az évek során a médiába is beszivárgott, ami főleg a fiatalabb újságírók esetében azt eredményezte, hogy sokan úgy gondolták hogy avval, hogy foglalkoztak egy történetnek az identitásbeli aspektusával, elvégezték feladatukat. Ez az identitásalapú fixáció különösen az európai sajtóval összehasonlítva szembetűnő. A szerző szerint a média szinte antropológiai jellegű érdeklődése a „dühös fehér férfi” jelenség iránt legalább annyit elmond az amerikai liberalizmus állapotáról, mint erről a korábban nagy mértékben elhanyagolt választói csoportról.

Lilla szerint a 2016-os választás liberális értelmezése azon alapszik, hogy Donald Trump képes volt a gazdasági sérelmeket faji alapú dühhé változtatni. Ez az interpretáció azért kézenfekvő a liberálisok számára, mert miközben megőrizhetik morális felsőbbrendűségüket, aközben felmenti őket annak a felelőssége alól, hogy felismerjék hogy a diverzitásra való fixációjuk bátorította a vidéki, fehér, vallásos amerikaiakat arra, hogy úgy gondoljanak magukra, mint egy hátrányos helyzetű csoport, amelynek fenyegetik az identitását. Lilla szerint ezek az emberek nem Amerika diverzitására reagálnak (hiszen az ország homogén részén élnek), hanem a mindent átjáró identitás alapú retorikára, amit a politikai korrektség gyűjtőfogalmával illetnek. Fontos megállapítása az írásnak, hogy azoknak, akik beszállnak az identitás játszmába, fel kell készülniük arra is, hogy elveszítik azt. A Demokrata Párt messze nem volt erre felkészülve. Azt hitték, hogy Barack Obama személyében az első afro-amerikai elnök megválasztásával végképp maguk mögött hagyhattak egy korszakot. Ezzel szemben kiderült, hogy Obama személye csak még inkább kiélezett bizonyos konfliktusokat az amerikai társadalomban.

Mark Lilla szerint „Szükség van poszt-identitás liberalizmusra és ennek az identitás-liberalizmus előtti sikerekre kell építenie” (Lilla, 2016). Egy ilyen liberalizmusnak az a legfőbb jellemzője, hogy békeidőben nem a különbözőségekről szól, hanem arról, ami az állampolgárokat összeköti. Ezt Ronald Reagan és Bill Clinton is tudta. A 2016-os kampányban Lilla szerint Hillary Clinton akkor volt a legjobb, amikor Amerika globális érdekeiről beszélt és arról, hogyan kötődnek a demokrácia értelmezéséhez. Avval azonban, hogy a diverzitás retorikája jegyében kifejezetten a fekete és spanyol ajkú, az LMBT közösséghez és a nőkhöz beszélt, ki-rekesztette például a fehér munkásosztályt és a vallásos meggyőződésűeket. Nem véletlen, hogy végül a fehér evangélikások 80%-a Donald Trumpra szavazott, ahogy a diplomával

nem rendelkezők 2/3-a is. Ilyen szempontból éles törésvonal rajzolódott ki a progresszív oldalon is. Mivel a fiatalok többsége inkább *Bernie Sanders* establishmentellenes szocialista elképzeléseit támogatta, semmint Hillary Clinton kifejezetten establishmentpárti politikáját, a 60-as évek feminista vezetője, *Gloria Steinem*, valamint *Madeleine Albright* volt amerikai külügyminiszter is negatív színben tüntette fel azon nőket, akik nem szavaztak szolidaritásból Hillary Clintonra. Ez felháborította a milleniumi nemzedéket, mivel számukra az a feminista küzdelem, amit Steinem, Albright vagy Clinton vívott már meghaladottnak tűnt. Számukra szexista dolog volt az az érv, hogy valakire a neme miatt szavazzanak, s nem a politikája miatt. Az identitás-liberalizmus tehát kifejezetten kétélű fegyver, ami miközben sokáig hasznosnak bizonyult, napjainkra egyre több választói csoport számára válik ellenszenvessé.

A fentiek alapján látható, hogy amikor kultúrharcról van szó, nem csak a republikánus oldal alakított ki saját stílust, nyelvezetet. A demokrata párti, progresszív/liberális oldal a '90-es évektől kezdve éppúgy megpróbálta kiterjeszteni dominanciáját, mint jelenleg az amerikai jobboldal. A fentebb már idézett Grunwaldhoz visszatérve, a különbség az, hogy korábban – még, ha vitatkoztak is arról, hogyan ériék el – volt egyfajta nemzeti egyetértés bizonyos alapvető kérdésekben (erős hadsereg, gyenge állami beavatkozás). Az Egyesült Államokban mára azonban a leghétköznapi kérdésektől kezdve (hol vásároljak), a legobszúrussabb szakpolitikai vitákon át (klímaváltozás), minden átpolitizálódott.

Ez a polarizáció számos dologra vezethető vissza. A két nagy párt idővel egyre homogénebbé vált. Míg korábban voltak konzervatívabb és liberálisabb politikusok mindkét oldalon, akik adott esetben együtt szavaztak bizonyos kérdésekben, mára a pártfegyelem olyan mértékű, hogy sok esetben megbénítja a törvényhozást. Fontos tényező a rekrutáció is, ugyanis a jelöltállítási rendszerből adódóan a pártok előválasztásai az ideológiailag „vonalasabb” jelölteknek kedveznek, akik kiélezik a két párt közötti törésvonalat. A helyzet ironiája, hogy a ma is élő előválasztási rendszer bevezetése épp a '68-as demokrata konvención bekövetkezett események következményeként jött létre, annak érdekében, hogy az állampolgárok nagyobb befolyással rendelkezzenek a jelöltek személye felett, ne zárt ajtók mögött füstös termekben döntsék el a pártfunkcionáriusok, hogy ki induljon a párt színeiben.

1968-ban a demokrata párt erősen megosztott volt a vietnámi háború kapcsán. Mivel a hivatalban levő demokrata elnök, *Lyndon B. Johnson* bejelentette, hogy nem fog újraindulni az elnöki pozícióért, új jelöltet kellett keresni. A párt liberális szárnya mélyen ellenezte a háborút, a pártelit választása mégis egy háborút pártoló jelöltre esett. Ez a konvención belül és kívül is erőszakos eseményekhez vezetett, ráadásul a chicagói rendőrök indokolatlan agresszióval verték szét a tüntetéseket. A párton belüli széthúzás és a rendőri erőszak a republikánus *Richard Nixon* győzelméhez vezetett, ennek kapcsán született meg az a döntés, hogy meg kell reformálni a jelöltállítási gyakorlatát. Így jött létre a mai rendszer, ami szintén messze

nem tökéletes, például a fentebb említett jelenség következtében. Annyiban viszont kiszámíthatóbb volt az előválasztás rendszere, hogy lehetett tudni, hogy míg a jelöltek az előválasztások során sokkal pártosabbak, szélsőségesebbek voltak, hiszen a párton belüli sokféleségből kellett kitűnniük mint a párt hiteles képviselője, addig a választási kampány során már középre húztak, minél nagyobb meritést remélve a pártok mellett stabilan el nem kötelezett szavazók táborából. Ez a jelenség mára nagyon átalakult. Csökkent a „szabadon lebegő” szavazók száma, azok akik program, illetve a jelölt alapján szavaznak, és növekedett a pártok mellett elkötelezett szavazók száma. Ennek következtében például a 2016-os kampányban Donald Trump sokkal inkább saját szavazói bázisa széleinek igényeire koncentrált, mint a centumszavazókra, lényegében a kampány egészében a korábban szélsőségesnek tekintett, marginalizált csoportokat célozta meg. Emellett demokrata ellenfele, Hillary Clinton, legitimitását kampányának kezdetétől fogva diszkreditálta, ami tovább polarizálta az amerikai választókat.

A polarizáció növekedésének van azonban egy másik intézményi oka is. Az amerikai választási kampányok finanszírozási szabályozása adományokra épül. Ez teret enged befolyásos érdekcsoportoknak, akik közvetett és közvetlen módon segíthetnek politikai jelölteknek. Ez azonban ahhoz vezet, hogy sok esetben az általuk támogatott jelölt megválasztása esetén számukra kedvező törvényeket, intézkedéseket remélnék. Ennek következtében az átlagpolgár hatása a politikára jóval kisebb, mint bizonyos jómódú egyéneké, szervezeteké. Ugyan szabályozva van, hogy mennyit adományozhat egy személy vagy szervezet közvetlenül egy jelölt kampányának, azonban a törvény lehetőséget nyújt arra, hogy kampányoktól független szervezetek megkíséreljék befolyásolni a választások kimenetelét, például politikai reklámokkal. Ezeknek a csoportoknak a megjelenése hozzájárult a kampányok hangnemének eldurvulásához, valamint a tábormentalitás megerősödéséhez, amit tovább erősített a média polarizációja és az úgynevezett visszhangkamrák (*echo chamber*) kialakulása a közösségi média platformokon.

A felsorolt tényezők azért érdekesek, mert ezekre a jelenségekre reagált már részben Barack Obama kampánya is (Wall Street- és bankárelenesség, mikrodonációk, Facebook-kampány). A 2016-os választási időszakra azonban sosem látott módon éleződtek ki azok az ismert konfliktusok, amellyel az amerikai politikatudomány már rég foglalkozott (polarizáció, kampányfinanszírozás kérdése), azonban nem tudott a hétköznapi politikába átültethető, pontosabban a pártok és az őket támogató informális csoportok számára is elfogadható megoldással előállni. Ennek köszönhető, hogy 2016-ban Bernie Sanders és Donald Trump személyében mindkét irányból támadás érte a politikai, gazdasági establishmentet.

Bernie Sanders Amerikában szokatlan szocialista javaslatai szervesen illeszkednek a '68-as ellenkulturális hagyományokba. Sanders az 1968-as úgynevezett „hippi migráció” következtében költözött Vermontba, és – habár nem egyértelmű, hogy valóban hippiként azono-

sította magát – ennek a korszaknak a kulturális hatásai késztették arra, hogy helyi politikával kezdjen el foglalkozni. Donald Trump esetében az establishmentellenes retorika megjelenéséhez vezető út jóval bonyolultabb, mint Bernie Sandersnél. Édesapja vagyona révén Donald Trump életmódja mindannak megtestesítője volt ami ellen a '68-as ellenkultúra küzdött. Donald Trump kapcsolata a 68-as eseményekhez csupán annyi, hogy sikerült elérnie, hogy (Bill Clintonhoz és George W. Bush-hoz hasonlóan) ne sorozzák be katonaként a vietnámi háborúba. A politikához való kapcsolata viszont még ennél is gyengébb. Trump, ha lehet, még Bernie Sandershez képest is kívülálló Washingtonban. Ahhoz, hogy megértsük hogyan volt képes Trump maga mögé állítani az *alt-right* mozgalmat és „elfoglalni” a republikánus pártot, Steve Bannon hátterét és politikai elképzeléseit kell megérteni.

Donald Trump kampánytanácsadójaként Steve Bannon pontosan tudta, hogyan szólítsa meg az establishmenten kívüli csoportoknak a választóit. Bannon filozófiája arra épült, hogy az amerikai kampányfinanszírozás jellegéből adódóan mind a Demokrata, mind a Republikánus Párt annyira kitett pénzügyi támogatóinak, hogy elfeledkeztek az amerikai társadalom valós igényeiről. Ilyen szempontból majdnem olyan mértékben bírálja az establishment republikánusokat, mint a demokratákat. Bannon stratégiája a leleplezés volt, annak leleplezése, hogy a politika, gazdaság, média szentháromsága hogyan hozta létre, és tartotta fent azt a helyzetet ahol a diverzitás jegyében a fehér, amerikai munkásosztály társadalmilag leszakadó kisebbséggé vált. Ehhez élesen támadni kellett a politikai korrektség kultúráját, ami megtestesíti a baloldali, liberális, progresszív politikának az utóbbi évtizedekben elért eredményeit.

Bannon szegény, kékgalléros, szakszervezeti kötődésű, demokrata családból származott, azonban miután tengerészisztiként szolgált, elvégezte a *Harvard Business Schoolt*, és befektetési bankrárrá vált a Goldman Sachs-ben. Életútja rendkívül ritka amerikai felemelkedéstörténet, ha úgy tetszik, maga az amerikai álom megtestesülése, amelynek köszönhetően egyaránt ismeri az amerikai társadalom árnyas oldalait, mint az elit életét. Talán kevésbé ismert azonban, hogy Steve Bannon útja a politikához dokumentumfilmek producereként vezetett. Produceri munkája kapcsán került kapcsolatba későbbi fő platformjának alapítójával, *Andrew Breitbart*-tal is, aki Ronald Reaganról szóló filmjének bemutatóját követően állítólag avval szólította meg Bannont, hogy csináljanak együtt kulturális forradalmat.³ A Breitbart radikális jobboldali portál igazgatójaként Steve Bannon tette koncentrált politikai erővé az *alt-right* mozgalmat azáltal, hogy olyan platformot hozott létre, amely képes volt megkerülni a hagyományos médiát és közvetlenül szólni a megcélzott társadalmi réteghez.

Nem meglepő módon filmjeiben már a kezdetektől azokkal a témákkal foglalkozott, amelyek később a 2016-os kampány fő üzeneteivé váltak. A leleplezés mint motívum már itt megjelenik

³ <https://hu.euronews.com/2017/01/31/aki-donald-trump-mogott-all-stephen-bannon-foideologus>

nála. Filmjei hasonló szándékkal születtek, mint *Michael Moore* produkciói. Habár kifejezetten rétegfilmek voltak, ugyanaz a mechanizmus érvényesül esetükben, mint későbbi politikai stratégiájában. Nem simul bele a mainstreambe, nem akarja kiérdemelni az elismerésüket, épp ellenkezőleg, támadni akarja, és felfedni a történesek mögötti összeesküvéseket. Érdekes, hogy visszatérő elem a nevéhez fűződő filmeknél a hippik kultúra negatív színben való feltüntetése – a 2010-es *Generation Zero* című filme a 2008-as gazdasági válságot például Woodstockhoz és a hippik nárcizmusához vezeti vissza. Napjaink 30 év alatti generációjának individualizmusát ráadásul összeveti evvel a korszakkal, és részben ebből vezeti le a nyugati kultúra hanyatlását. Ez azért is érdekes, mert Bannon maga is a 60-as években volt fiatal, így pontosan tudja milyen volt az a korszak. Nem volt egyértelműen hippik, azonban befolyásolta a kor zenei kultúrája (Cook-Wilson, 2017). Steve Bannon volt az, aki politikailag összekapcsolta a 68-as ellenkultúrát a konzervatív ellenkultúra gondolatával. Nemcsak Steve Bannon szocializálódott ugyanis a '68-as eseményeken, hanem az amerikai politikai elit „nagyjai” is, akik közül sokakat, mint Hillary és Bill Clintont, a 60-as, '70-es évek korszelleme vezetett a politikához. Így ért össze a '60-as évek politikailag aktív ellenkultúrájának establishmentellenessége, a Bannon által propagált új establishmentellenességgel.

Némileg árnyalva ezt a képet, *Ronald Radosh*, korábbi marxista, ma konzervatív történész, arról számolt be, hogy egy összefüggésben hosszasan beszélgetett Bannonnal arról, hogyan közelítette meg a politikát. Radosh meglepetésére a róla alkotott képpel ellentétben Bannon nem populistaként vagy nacionalistaként határozta meg magát, hanem leninistaként. Amikor visszakérdezett, hogy mit ért ez alatt, Bannon azt állította, hogy Lenin meg akarta semmisíteni az államot, és neki is ez a szándéka. *„Azt akarom, hogy minden összeomoljon, és leromboljam az establishmentet.”* (Radosh, 2016) Ebbe éppúgy beletartozott a Republikánus Párt, mint a Demokrata Párt, de kiterjesztette stratégiáját a hagyományos konzervatív sajtóra is. Motivációjára egy másik nyilatkozatából következtethetünk. *„Én nem fehér nacionalista vagyok, nacionalista vagyok. Gazdasági nacionalista. A globalisták kizsigerelték az amerikai munkásosztályt és létrehoztak egy ázsiai középosztályt”* (Wolff, 2016). Michael Wolff, aki később *Tűz és düh* címmel adott ki egy nagy port kavaráó könyvet a Fehér Ház belső világáról, úgy jellemezte Bannont, mint aki megrögzött osztálytudatában, és mély keserűséget érez amiatt, hogy mind a Demokrata Párt, mind a Republikánus Párt cserben hagyta a munkásosztályt. Mindezt az establishment számlájára írja, vagy ahogyan ő nevezi, a „donor osztály”-éra. Bannonnal készített első interjújában Wolff azt írta, hogy „a demokrata párt cserben hagyta munkás gyökereit, éppúgy, mint ahogy Hillary Clinton cserbenhagyta a hosszú múltra visszatekintő Clinton-kapcsolatot – Bill Clinton kapcsolatát a munkásokhoz. Bannon szerint Bill Clinton ereje abban rejtett, hogy a középiskolát végzett embereknek játszott. *„Így kell választást nyerni”* – mondta. A Republikánus Pártról hasonlóan gondolkodik, úgy véli, cserbenhagyták azt a munkásszavazó-bázist, amit Ronald Reagan épített fel.

Steve Bannon kifejezetten küldetésének tekintette ennek a rendszernek a lebontását. Donald Trump megválasztását követően, immáron főstratégaként, Bannon magát a brit forradalom vezetőjéhez, *Thomas Cromwel*hez hasonlította. 2016-ban még nem tudhatta, hogy mennyire pontos volt hasonlata. Reform elképzelései ugyanis végül ahhoz vezettek, hogy kikerült a főtanácsadói pozícióból. Mindez nem jelentette azt, hogy letett volna korábbi tervéről. 2018 júliusában egy olyan alapítványt hozott létre, amelynek célja, hogy a 2019-es európai parlamenti választások előtt összehozza az európai szélsőjobboldali pártokat. Elképzelése szerint ugyanis az általa előmozdított jobboldali populizmus egy globális jelenség. 2018-as májusi budapesti előadásán úgy nyilatkozott, hogy *„a Brexit előrebozsította a 2016-os Trump-diadalt, és a populista nacionalista lázadás körülbelül egy évvel előrébb jár Európában, mint az Egyesült Államokban.”* Ivan Krastev bolgár politológus *Steve Bannon megtalálta a következő Trumpot* (*Steve Bannon Has Found His Next Trump*) című írásában úgy vélte, hogy Bannon Orbán Viktorban találta meg az új Trumpot, mivel Orbán Viktor jobboldali többséget szeretne az Európai Unióban, *„...hogyan nemcsak a liberális demokráciának és annak az alapjaira épülő, nem demokratikus, liberális rendszernek mondjon búcsút, hanem az egész '68-as elitnek.”* (Krastev, 2018) Ilyen értelemben összeérnek az amerikai és az európai ellenkultúrális folyamatok, hasonlóképpen, ahogyan kölcsönösen hatottak egymásra a '68-as események.

A '68-as hagyomány értékelésének változása

Ha veszünk egy mintát a közelmúlt kerek évfordulóin született írásaiból, akkor láthatjuk, hogy az eseményektől való távolodással nem csak Orbán Viktor esetében változott azok megítélése. 2008-ban például *Ralf Fücks*, a *Heinrich Böll Intézet* elemzője a politika felfedezéséről ír az *1968 és a politika felfedezése* (*1968 and the Discovery of Politics*) című esszéjében, pozitív elemként kiemelve, hogy 1968 globalizálta a közvéleményt, kiterjesztette a demokráciát és beemelte a hétköznapiakba a politikát. Mint írta: *„Az alapvető változások közé tartozott a politikai nyilvánosság kiterjesztése. A tiltakozó mozgalmak egy új globális nyilvánosság előfutárai voltak”* (Fücks, 2008). Öt évvel később viszont *Robert Gildea* már úgy fogalmaz, hogy ha a '68-as események háttérbe szorultak, az azért lehet, mert 1968 örökségének megítélése vegyes. *„Kevesen vették észre, hogy 2013 májusa a 45. évfordulója volt az 1968-as forradalmi eseményeknek. A »68. május« kifejezés ismerős képet hív elő a párizsi latin negyedben zajló felkelésekről, de ez csak egy volt a fiatalok azon számos mozgalmak közül, amelyek szerették volna megváltoztatni a világot és önmagukat. Az 1960-as évek közepe és a korai 1970-es évek között ez a hullám végigsöpört a globálisra, Spanyolországtól a Szovjetunióig, és Görögországtól Izlandig csakis, mint Észak Amerikán, Japánban és másutt. Most úgy tűnik, ez nagyon rég*

történt, egy olyan világban, amelyben teljes foglalkoztatottság volt, társadalmi lehetőség, és lendületes fiatalok. Ennek ellenére érdekes feltenni a kérdést, hogy vajon, ami akkor történt, megtörténhetne ismét ma – és amennyiben igen, hogyan” (Gildea, 2013). Írásában később hozzáteszi, hogy „Ha az 1968-eseményeket javarészt elfelejtették, ez amiatt van, ahogyan korábban látták azt a politika és a társadalom szélesebb körében. Létezik egy 68-at ünneplő narratíva, amely értékeli a személyes és politikai felszabadító hatást amelyet hozott. De létezik egy még erősebb, démonizáló narratíva is, amely avval vádolja, hogy felgyorsította a társadalom hedonizmusba, morális relativizmusba és akár totalitarianizmusba süllyedését.” (Gildea, 2013) Ez a narratíva különösen a kommunizmus bukásának idején erősödött meg, ami miatt megváltozott a ’68-as eseményekben szereplők nyilatkozási módja korábbi szerepükről. „A Thatcher, Reagan és Kohl korszakban, a kommunizmus leomlásával, a korábbi ’68-asokat pellengrére állították a sajtóban és a televízióban. [...] Ezen okokból a meginterjúvált ’68-asok határozottan ambivalensebbek a múltjukról. Egyesek továbbra is olyan történeteket mesélnek, amelyek egyszerre tükrözik és állandósítják az ünneplő narratívát” (Gildea, 2013).

Érdekeség, hogy a szerző idézi Nicolas Sarkozy 2007-es elnökjelölti nyilatkozatát, amelyben azt ígéri, hogy „likvidálja 1968 örökségét.” Ez a kijelentés már megelőlegezte az 50. évfordulót vizsgáló írások egyik legmarkánsabb témáját, azt, hogy konzervatív ellenforradalom mennyiben bontotta le az 1968-as örökséget. Yuval Noah Harari legújabb *21 lecke a 21. századra* (*21 Lessons for the 21st Century*) című könyvében például köztes álláspontot képvisel, felhívva a figyelmet arra, hogy a liberális demokrácia a történelem során, többek között 1968-ban is, sokkal rosszabb helyzetben volt, mint napjainkban, mégis képes volt újra meg újra feltalálni magát. Ehhez a gondolathoz csatlakozva, azonban ellentétes ideológiai megközelítéssel ír Gregor Leffel is 1968-ról egy véget nem érő forradalomként, utalva arra, hogy 2018-ban nagyon is aktuális a ’68-as mozgalmak üzenete, mivel szükség van a demokratikus intézmények újraépítésére, legitimitásuk visszaszerzésére, valamint a közösségi kulturális autoritást az emberek és a természet szolgálatába állítani (Leffel, 2018).

Ahogy közeledünk 2018-hoz egyre több írás teszi fel a kérdést, hogy vajon a modern tiltakozó mozgalmaknak van-e elég ereje és motivációja arra, hogy megismételjék a folyamatokat? Ez megjelent már Robert Gildea esetében is a már idézett *Egy recept a forradalomhoz. Megtörténhetne 1968 ma?* (*A Recipe for Revolution: Could 1968 Happen Today?*) című tanulmányában a 45. évfordulón, de az 50. évfordulónál is, például Couze Venn „»1968«: Az elhanyagolt intellektuális örökség” (*‘1968’: The Neglected Intellectual Legacy*) című írásában is. Míg Gildea arra hivatkozott a 45. évforduló kapcsán, hogy elfelejtkeztek 68-ról, Venn úgy fogalmaz, hogy „Ahogy arra számítani lehetett, a ’68-as májusi események 50. évfordulója nagy számú bejegyzést és történetet generált, amelyek kiemelik az ismerős eseményeket, amelyek az időben zajlottak. Ugyanakkor egy nagyon fontos szempontot érdekes módon elhanyagoltak.

Ez az intellektuális és radikális örökségét illeti ezen eseményeknek, és ahogyan érvelni fogok mellette, ez az az örökség, amely maradandó, habár egyre inkább veszélyeztetett” (Venn, 2018).

Az elemzés, amely az 1968-as mozgalomból kinövő társadalomtudományi szaklapoknak a baloldali gondolkodásra kifejtett hatásait vizsgálja, arra a következtetésre jut, hogy ha az 1968-at követő tágabb perspektívát nézzük, amelyben a kritikai elmélet virágzott, észleljük, hogy mennyire bonyolult, globális helyzetben próbált az elmélet „beavatkozni”. Venn szerint sok esetben az elmélet elszigetelődött, miközben az intézményes nyomásnak sikerült bizonyos akadémiai innovációkat beépíteni, amelyek radikális vizsgálati területeket eredményeztek (*cultural studies, women’s studies, Black studies*), habár, ahogy a szerző megjegyzi, mára a piacentrikus egyetemi rendszer miatt sok esetben veszélybe kerültek ezek a területek. Ezenfelül a baloldali mozgalmak egy részét felhívította az identitáspolitikai, amely a szolidaritás erősítése helyett kirekesztő, nacionalista, etnocentrista vagy az individualizmust előnyben részesítő politikákat eredményezte, miközben Venn szerint még sosem volt ennyire fontos a szolidaritás. Írásában úgy véli azonban, hogy az *Occupy*, a *Podemos* vagy a *Black Lives Matter*, illetve a *Creative Commons* mozgalom 1968 szellemének visszhangja lehet napjainkban.

Habár az imént bemutatott írások nem kizárólag az Egyesült Államokkal foglalkoznak, hanem a ’68-as hagyománnyal átfogóan, jól vázolják azt a folyamatot, amelynek keretében átalakult az 1968-ról való gondolkodás egy jóval árnyaltabb irányba, mint korábban. Habár sosem volt egységes 1968 megítélése, az látható az írások szellemiségéből, hogy az eseményektől való távolodással árnyalódott a kép, még azok esetében is, akik részt vettek valamilyen formában a megmozdulásokban, vagy azonosultak a gondolatvilággal. Egyfelől megjelent egy intellektuális igény a jelenség mélyebb elemzésre, a hatások utókövetésére, valamint egy politikai igény a jobboldalól, az 1968-as hagyomány szinte „mitizált ethosának” felszámolására. Erre reagálva a baloldalon az utóbbi öt évben felvetődött az 1968-at vizsgáló iratokban, hogy vajon mennyiben ismétélhető meg napjainkban 1968 globális forradalma?

Ellenkultúrák harca

Az Egyesült Államokban kialakult konzervatív ellenkulturális gondolat talán választ adhat erre a kérdésre. Ehhez azonban az szükséges, hogy összefoglaljam, hogyan éli meg a progresszív oldal a konzervatív kulturális forradalmat. Ehhez *Shelby Steele Konzervativizmus mint ellenkultúra (Conservatism as Counterculture)* című, 2015-ös elemzését hívom segítségül, amelyet a *Szégyen: Hogyan polarizálták országunkat Amerika múltbéli bűnei (Shame: How America’s Past Sins Have Polarized Our Country)* című könyvéből adaptáltak. Mindez azért fontos, mert ismételten megjelenik a korábban már tárgyalt polarizáció kifejezés, ezúttal annak kapcsán, hogy a liberális oldal beletolta a konzervatív oldalt egy olyan szerepbe, amely nem a sa-

játja, gyakorlatilag kettéosztva evvel Amerikát. Elemzésében azt írja, hogy '60-as éveket követően a liberális oldal nyerte meg a kulturális dominanciáért vívott harcot. Emiatt erősödött meg az Egyesült Államokban az identitáspolitikai vonal (*gender* stb.). De mit is ért a szerző ez alatt? Azt, hogy a liberalizmus erkölcsi fölénybe került, ezáltal meghatározhatta a társadalmi kapcsolatok feltételeit, ami egy új „korrektséghez” vezetett, amit a szerző szerint stigmatizáció révén tartatnak be. *„Amikor elnyered a kultúrát, akkor megnyered azt a rendkívüli hatalmat, hogy megmondd, mit jelentenek a dolgok – te határozhatod meg azt a látószöveget, amely kijelöli a »helyes« jelentést”* (Steele, 2015).

Steele szerint avval, hogy az 1960. utáni amerikai liberalizmus az új morális establishmentté vált, a konzervativizmus mint politika és ideológia, démonizálttá vált: egy olyan ideológiává, amely az egyenlőtlenség, az elnyomás, valamint a bigottság iránti nosztalgiából ered. Ennek következtében az amerikai konzervatív ideológia beszorult abba a szerepbe, amely szerint az Egyesült Államok minden korábbi bűnéért ők felelnek. Steele szerint a kortárs konzervativizmus ez ellen a kulturális stigmatizáció ellen küzd. Ez az értelmezési keret, amely a konzervatív politikát a kultúraformálás jogáért folytatott harcként értelmezi, az európai jobboldali vezetőknek az 1968-as hagyomány ellen irányuló megnyilvánulásait is magyarázza. Az 50. évforduló kielezi ezt az amúgy is régóta létező konfliktust, ami az Egyesült Államokban a 2016-os választások során középpontba került.

Azért érdekes Shelby Steele írását olvasni, mert annak ellenére, hogy 2015-ös írásában világosan bemutatta azt a lelkiállapotot, ami Donald Trump megválasztásához vezetett, mégis teljes meglepetésként érte ez a progresszív oldalt. Mintha valóban két Amerika létezne, amelynek liberális oldala észre se venné – vagy, ha érzékeli is, nem tudja mire vélni – a konzervatív oldalt. Steele rámutatott arra, hogy 2015-re az Egyesült Államokban a konzervatív szavazók jelentős része kívülállónak érezte magát. Ennek következményeként alakulhatott ki az úgynevezett „mozgalmi konzervativizmus”, amit Steele első hallásra önellentmondásnak gondolt. A konzervativizmus ugyanis a hagyományokról, valamint azoknak megőrzéséről szól, nem a tiltakozásról és reformok követeléséről. Ugyanakkor a mozgalmi lét ez esetben a konzervatívok által érzett igazságtalanság, illetve elnyomás elleni küzdelmet jelentette. Steele ironikusnak nevezi, hogy az 1960-as évek kavalkádja ahhoz vezetett, hogy a konzervativizmus vált az új ellenkultúrává, a liberalizmus pedig a konformisták és karrieristák természetes gyülekező helyévé. Miközben a konzervatív „mozgalmat” az írás születésekor alapvetően a szabad piac és a kisebb állam iránti elkötelezettség, a családok szerepének megerősítése, az izolacionizmus és számos más hagyományos elképzelés mozgatta, aközben a kortárs konzervativizmusnak a dinamizmusát a kulturális stigmatizációval szembeni felháborodottság adta. Steele szerint a kortárs konzervativizmusnak a kulturális stigmatizáció az első számú ellensége.

A szerző elemzése végig következetesen kortárs konzervativizmusról ír, nem derül ki azonban írásából, hogy vajon a kortárs konzervativizmusba, vagy a mozgalmi konzervativizmusba beleérti-e azokat a csoportokat, akiket Steve Bannon mobilizált Donald Trump mögé, és akiktől szívük szerint az establishment republikánusok elhatárolódnának. Igaz ugyanis, hogy a konzervativizmust áthatotta a felháborodás amiatt, hogy a liberális beszédmód kirekesztette őket a kultúrából, és a '60-as évek hippijeitől hasonlóan saját alternatív intézmények létrehozására készítette őket, azonban ez a fajta ideológiai tudatosság vélhetően csak marginálisan igaz azokra a szavazókra, akik a 2016-os választásokat eldöntötték. Ebben a csoportban, akiket a republikánus párt mainstream vonala sem képviselt, legfeljebb ennek a jelenségnek a lebutított változata jelent meg, amely az establishment elleni elkeseredettségéből és dühből táplálkozott. Annyi biztos, hogy Steve Bannon részéről tudatos volt az ellenkultúra narratívájának felépítése. A mozgalmiságot azonban semmiképp sem elvont filozófiai értelemben értelmezte, hanem nagyon is napi politikai szinten. Hillary Clinton, valamint a demokrata párt egy olyan bűnbakká vált, amely tökéletesen leképezte azt az átalakulást, amely révén a '68-as ellenkultúra az új establishmentté vált.

Konklúzió

Politikai értelemben Steve Bannon hatékonyabban küzdött az establishment ellen, mint anno a '68-as ellenkultúra. Azt azonban még korai lenne megjósolni, hogy az ellenkultúra túléli-e Bannont, illetve Donald Trumpot, és hosszú távon képes lesz-e olyan globális hatást gyakorolni, mint amit a '68-as hagyomány. Látjuk, hogy a szélsőjobboldali, konzervatív, populisták Európán belül is hasonló küzdelmeket folytatnak, mint az Egyesült Államokban, és azt is, hogy a korábban *mainstreamnek* tekinthető liberális oldal politikailag meggyengült. Nem világos azonban még, hogy a konzervatív ellenkultúra képes lesz-e politikai, gazdasági és kulturális autoritásra szert tenni világszerte, mint ahogyan tette ezt a liberalizmus közel három évtizeden át a '90-es éveket követően, azaz, hogy a jelenlegi politikai dominancián túl is képes lesz egy korszakot meghatározó szereplővé válni.

Úgy vélem, hogy a két ellenkultúra összehasonlítása révén igazolódott, hogy a konzervatív ellenkultúra reakció az 1968-as eseményekre és annak politikai, szellemi örökségére. Egyfajta szerepcserre zajlott le a két oldal között. Míg korábban a '60-as évek ellenkultúrája lázadt a konzervatív establishment ellen, mára az akkori fiatal generáció vált az establishmentté, és a konzervatív oldal tiltakozik a véleményük szerint mindent lefedő kulturális dominanciájuk ellen. Ez a kulturális dominancia erős indulatokat generált a konzervatív oldalon, amely kiélezte az amúgy sem felhőtlen viszonyt a '60-as évek mozgalmi politizálásán szocializált jelenlegi liberális politikai elittel.

A '68-as hagyomány percepcióinak vizsgálatánál láthattuk, hogy a 68-as eseményektől való időbeli távolodással megváltozott az eseményekről alkotott kép. Egyfelől kialakult egy igény a mélyebb értelmezésre, másfelől megerősödött az 1968-as hagyomány kritikája is. Erre reagálva az utóbbi években a baloldalon felvetődött az időszakot vizsgáló elemzésekben, hogy vajon mennyiben ismételtető meg napjainkban 1968 globális forradalma, és számos szerző látott arra utaló jeleket, hogy a különböző tiltakozó mozgalmak (*Occupy*, *Podemos*, *Black Lives Matter*) a '60-as évekhez hasonló jelenségre utalnak. Ugyanakkor ezek a szerzők nem azonosították a konzervatív oldal ellenkulturális mozgalmi jellegét, így az elemzésekből az a kép rajzolódik ki, mintha a világszerte megerősödött populista, jobboldali térnyerés a „semmiből” jött volna. Holott a konzervatív ellenkultúra nagyon is tudatosan épült fel, és sok tekintetben hasonlít a '60-as, '70-es évek ellenkultúrájára, mivel az establishmenttel szemben határozza meg magát, alternatív intézményeket hoz létre, és igyekszik (globális) mozgalomként viselkedni. Szinte mintha tudatosan másolta volna a '68-as hagyományt. Ahogyan azonban a hippy mozgalom és a hozzá kapcsolódó ellenkultúra is rendkívül kiterjedt, a konzervatív ellenkultúra is sokszínű. A jövőben érdemes volna bővebben föltérképezni a tudomány eszközeivel a mozgalmat, annak érdekében, hogy többet megtudjunk a hasonlóságokról, adott esetben akár kiterjeszteni a vizsgálatot az Egyesült Államok elemzéséről nemzetközi szintre. Habár nem tudjuk, hogy a konzervatív ellenkultúra milyen hatékonyságú lesz, további vizsgálatával talán a 68-as események 60. évfordulójára már világosabb képet kaphatunk arról, hogy képes volt-e olyan hatást elérni, mint történelmi elődje.

Felhasznált irodalom:

Bach, Randolph Damon (2013): *The Rise and Fall of the American Counterculture: History of the Hippies and Other Cultural Dissidents*. Texas A&M University, December 2013. https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/151736/BACH-DISSERTATION-2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y&fbclid=IwAR2LapFHP_BZ1TtFEN-QiY-Dyfmf8kImp5YsCBNouPohvtSCmsZYJRxd2WDU

Bíró, Dávid (1987): *Ellenkultúra Amerikában. Tények – szociológiai értékelések*. Gondolat kiadó.

Cook-Wilson, Winston (2017): *Steve Bannon was Apparently a Huge Deadhead*. 2017. március 15. <https://www.spin.com/2017/03/steve-bannon-grateful-dead/>

Gildea, Robert: *A recipe for Revolution? Could 1968 Happen Today?* *Juncture*, 2013, Vol 21, Issue 1.

Grunwald, Michael (2018): How Everything Became the Culture Wars. Politico. 2018. november 3. <https://www.politico.eu/article/democrats-republicans-us-immigration-global-warming-education-how-everything-became-the-culture-war/>

Fücks, Ralf (2008): 1968 and the Discovery of Politics: <https://www.boell.de/en/democracy/contemporary-history-2844.html>

Harari, Yuval Noah (2018): The Myth of Freedom. The Guardian, 2018. szeptember 14. <https://www.theguardian.com/books/2018/sep/14/yuval-noah-harari-the-new-threat-to-liberal-democracy>

Krastev, Ivan (2018): Steve Bannon Has Found His Next Trump. The New York Times. 2018. augusztus 19. <https://www.nytimes.com/2018/08/19/opinion/steve-bannon-europe-movement-far-right.html>

Leffel, Gregory (2018): The Revolution that Will Not Die. Open Democracy, 2018. augusztus 19. <https://www.opendemocracy.net/transformation/gregory-leffel/revolution-that-will-not-die>

Radosh, Ronald (2016): Steve Bannon, Trump's Top Guy, Told Me He Was 'a Leninist'. The Daily Beast. 2016. augusztus 22. <https://www.thedailybeast.com/steve-bannon-trumps-top-guy-told-me-he-was-a-leninist>

Roszak, Theodore (1995): The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition. Berkley: University of California Press, 1995.

Slonecker, Blake (2017): The Counterculture of the 1960s and 1970s. Oxford Research Encyclopedias, June 2017. <http://oxfordre.com/amERICANhistory/view/10.1093/acrefore/9780199329175.001.0001/acrefore-9780199329175-e-392>

Steele, Shelby (2015): Conservatism as Counterculture. The National Review. 2015, March. <https://www.nationalreview.com/2015/03/conservatism-counterculture/>

Venn, Couze (2018): '1968': The Neglected Intellectual Legacy. Open Democracy. 2018. július, 12. <https://www.opendemocracy.net/en/opendemocracyuk/1968-neglected-intellectual-legacy/>

Wolff, Michael (2016): Ringside With Steve Bannon at Trump Towers the President-Elect's Strategists Plots "An Entirely New Political Movement". The Hollywood Reporter. 2016. november 18. <https://www.hollywoodreporter.com/news/steve-bannon-trump-tower-interview-trumps-strategist-plots-new-political-movement-948747>

SZIKINGER ISTVÁN (IFJ.) ‘68 és „ellen-’68” Nagy-Britanniában. Powell vérfolyam-beszéde és utóélete

Ronald Inglehart *A csendes forradalom. Változó értékek és politikai stílusok a nyugati politikában* (*The Silent Revolution; Changing Values and Political Styles Among Western Publics*) című könyvében leírja a nyugati országok meghatározó politikai értékeinek fokozatos, de alapvető átalakulását a második világháború végétől kezdődően. Ennek fő trendje szerint általában a korábban meghatározó materiális értékekkel szemben a posztmateriális értékek előtérbe kerüléseként írható le. Míg korábban a biztonság és a jólét kérdései, illetve az anyagi javak elosztása körüli konfliktusok voltak a politikai törésvonalak alapjai, a háború utáni gazdasági fellendülésnek köszönhetően a nyugati társadalmakban a materiális értékek a legtöbb társadalmi réteg számára már nem jelentettek egzisztenciális problémát, így megalapozva a politikai törésvonalak posztmaterializálódását. Ez a jelenség több meghatározó tényező hatásának köszönhető, mint a technológiai fejlődés, a foglalkoztatottsági struktúra átalakulása, a gazdasági növekedés, az oktatási rendszer expanziója, a tömegkommunikáció fejlődése, vagy éppen az újabb generációk meghatározó generációs élményeinek eltérése (Inglehart 1977, 3-18).

Ennek a folyamatnak kétségkívül fontos állomása volt a ‘60-as évek végének tiltakozási hulláma és az új baloldal megjelenése, ami jelentős változásokat hozott mind a politikai célok (társadalom gyökeres átalakítása), mind a tiltakozások társadalmi bázisa tekintetében (középosztály meghatározóvá válása) (Inglehart 1977, 262-263).

A populista és/vagy jobboldali radikális pártok közelmúltbeli megerősödése szintén egy kiemelten fontos fejlemény az értékek hosszú távú átrendeződése szempontjából, ami a legtöbb nyugati államot érintette valamilyen formában. Ezen jelenség egyik leginkább elterjedt magyarázata, hogy a progresszív értékekkel és a multikulturalizmussal szemben felerősödött kulturális reakció (*backlash*) áll a háttérben, ami a tradicionális értékek preferálása mellett egyes társadalmi csoportok egzisztenciális hanyatlásától való félelem is motivál (Inglehart – Norris 2016, 3-4). Inglehart és Norris 2016-os tanulmányukban ezt a tézist találják empirikus adatokkal jobban alátámaszthatónak, szemben egy másik elterjedt magyarázattal, ami a gazdasági egyenlőtlenség növekedésének hatását jelöli meg a jelenség fő okaként (Inglehart – Norris 2016, 26-31).

Elmondható tehát, hogy a posztmateriális értékek erősödő dominanciája két párhuzamos, egymással antagonisztikus viszonyban álló folyamat eredményének tekinthető, melynek egyik oldalán a ‘60-as évek végén kialakuló újbaloldali irányzatok és az általuk képviselt értékek fokozatos beépülése a politikai *mainstreambe*, a másikon pedig az ezzel szemben

fellépő anti-multikulturalista visszahatás állnak. Az utóbbi aspektus kevésbé jelenik meg a ‘68-al foglalkozó irodalomban, mivel ez jellemzően csak később vált szembetűnő jelenséggé. Ugyanakkor ha ‘68 tágabb kontextusát is értelmezni akarjuk, elengedhetetlen, hogy a ‘68-hoz jellemzően társított értékekkel szembeni reakció(k) eredetét is vizsgáljuk. E szempontból az Egyesült Királyság esete egy rendkívül érdekes kiindulópontot jelent, mivel ott a ‘68-as mozgalmak mellett a jobboldali, tradicionális/anti-multikulturalista ellenhatás szempontjából is meghatározó események történtek és jelentős, hosszú távú folyamatokat indítottak el 1968-ban.

1968 az Egyesült Királyságban

1968-73 tiltakozási hulláma a politikai értékviszonyok fokozatos átrendeződésével érintette a legtöbb nyugati társadalmat, illetve több nem-nyugati országban is jelentős politikai átalakulást hozott. Az Egyesült Királyság azonban kivételnek tekinthető olyan szempontból, hogy a korszak tiltakozási hulláma idején viszonylag nyugodt belpolitikai viszonyok uralkodtak az országban, majd miután a legtöbb esetben a ‘70-es években alábbhagyott a tiltakozási hullám, az Egyesült Királyságban az osztályalapú politikai konfrontáció újra meghatározóvá vált (Inglehart 1977, 262-263). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az Egyesült Királyság esetében ne lenne értelme ‘68-ról beszélni, mivel ha nem is volt olyan intenzitású, mint más nyugati államokban, az 1968-as év itt sem tekinthető egy egyszerű naptári évnek (Nehring 2008, 125), ‘68 kontextusának egyéb fontos elemei, mint az újból kialakulása és az új típusú mozgalmak megjelenése az Egyesült Királyságban is megtörténtek, még ha ezekre más időben és más módon került is sor, mint a legtöbb nyugati államban.

Az egyetemi diákság körében megjelenő radikális proteszt-kultúra és az ebből fakadó különböző demonstrációk kétségkívül az időszak meghatározó jellegzetességei közé tartoznak, ami az Egyesült Királyság esetében is igaz. A demonstrációk jellemző eszközei az egyetemi sit-in-ek, a tantermekbe történő, az oktatást megzavaró, illetve gyakran az egyetemi vezetőséget célzó beülések voltak. Az egyetemi tiltakozási hullámokra jellemző volt egy sajátos dinamika. A kisebb radikális csoportok politikailag motivált akciójával szemben az egyetemi vezetés számottevő fegyelmi lépéseket kezdeményezett. Ezek a csoportok ezáltal maguk mellé tudták állítani a politikailag kevésbé aktív, mérsékeltebb diákok számottevő részét, mivel azok az egyetemi vezetés reakcióját igazságtalannak és a döntéshozatal módját antidemokratikusnak ítélték meg. Így az eredeti demonstráció szankciójával szemben egy újabb, szélesebb körű megmozdulás szerveződött, azaz tovább gyűrűzött a tiltakozás (Thomas 2002, 284-286).

Több oka van annak, hogy a brit egyetemi proteszt-mozgalmak nem öltöttek akkora mértéket, mint más nyugati országokban. Az egyetemi hallgatóság aránya eleve kisebb volt,

mint a többi nyugat-európai államban és az Egyesült Államokban, emellett a jellemzően kisvárosokban, különálló egyetemi kampuszokon lakó egyetemisták jellemzően nem álltak intenzív kapcsolatban a népesség szélesebb rétegeivel (Vinen 2018, 241-242). Szintén fontos tényező volt, hogy a brit egyetemek kis méretűnek számítottak például az olyan amerikai egyetemekhez képest, melyek intenzív diákradikalizmusnak adtak otthont (pl.: Berkeley, Michigan), az egyetemek struktúrája pedig jellemzően erősen decentralizált volt, ezen okból kifolyólag tehát csak nehezen tudott önálló egyetemi politikai kultúra kialakulni (Vinen 2018 243-244).

Mindezek ellenére fontos kiemelni az egyetemi proteszt-mozgalmak jelentőségét a brit '68-ra gyakorolt hatása szempontjából. Az egyetemi hallgatóság jelentős szerepet vállalt a legtöbb '68-as megmozdulásban, például a háborúellenes tüntetések kapcsán, a külföldről, elsősorban az Egyesült Államokból és a Nemzetközösség országaiból érkező diákok pedig fontos kapcsolatot jelentettek a globális '68-al. A külföldről érkező hallgatók gyakran maguk is a '68-as események meghatározó szereplőivé váltak, amire a leginkább szembetűnő példa az pakisztáni Tariq Ali személye volt (Vinen 2018, 239-240).

A vietnami háború Nagy-Britanniában is a '68-as események egyik központi témája volt, a legtöbb résztvevőt számláló demonstrációk az Egyesült Államok vietnami intervenciója és annak a brit kormány általi támogatása ellen szerveződtek. Az akkori munkáspárti miniszterelnök, *Harold Wilson* számára a vietnami háború egy meglehetősen kényelmetlen helyzetet teremtett. Egyik részről *Lyndon B. Johnson* amerikai elnök folyamatos diplomáciai nyomást gyakorolt rá, hogy küldjön harcoló egységeket Vietnamba, a másik oldalról pedig saját pártja és a közvélemény többsége szorgalmazta a háborútól való távolmaradást. Wilson ezt úgy tudta áthidalni, hogy nem küldött harcoló alakulatokat Vietnamba, viszont hivatalosan támogatotta az Egyesült Államok vietnami intervencióját. Ezzel elkerülte ugyan a háborús részvétel emberi és anyagi veszteségeit, viszont egyúttal támadási felületet is nyújtott a háború ellenzőinek (Ellis 2014, 558-559).

A háborúellenes mozgalmak szerveződése a '60-as évek közepén kezdődött, az első jelentős csoport az 1965-ben alakult *British Council for Peace in Vietnam* (BCPV) volt, majd az 1966-ban, marxista és trockista aktivistákak (köztük Tariq Ali) által alapított, a BCPV-nél számottevően radikálisabb *Vietnam Solidarity Campaign* (VSC) vált a legrelevánsabb és legnagyobb csoporttá. A vietnami háború a '60-as évek végén a parlamenten kívüli brit politika legfontosabb ügyének volt tekinthető (Nehring 2008, 125-126). A legtöbb résztvevőt számláló demonstrációk és a legintenzívebb erőszakos incidensek egyaránt a háborúellenes megmozdulásokhoz köthetők. Több ezer résztvevőt számláló tömegtüntetésekre már 1967-ben sor került, 1968. március 17-én pedig a legjelentősebb erőszakos összecsapás zajlott le a rendőrök és a tüntetők között a Grosvenor téri amerikai nagykövetség előtt, melynek következtében

300 résztvevőt tartóztattak le és harmincegyen szenvedtek sérülést (Nehring 2008, 130-131). A legnagyobb felvonulásra 1968. október 27-én került sor Londonban, több mint százezer tüntető részvételével, a tavaszi incidenshez képest kifejezetten békés mederben maradt a demonstráció, egyedül egy kis radikális csoport szakadt ki a tömegből és csapott össze a rendőrséggel a Grosvenor téren. A vietnami háború elleni tiltakozások központja egyértelműen London volt, de kisebb demonstrációkra több egyetemi városban is sor került, főleg háborúpárti politikusok látogatása esetén (Nehring 2008 130-131).

A vietnami háború elleni tiltakozásokat meghatározta a különböző csoportok diffúziója és azok ellentétei. A háború ellenzői ugyanis nagy számban fordultak elő a Munkáspárt képviselői között, míg a politikai *mainstreamen* kívüli mozgalmak egy széles skálát fedtek le a mérsékelt BCPV-től a szélsőbaloldali VSC-ig, ez a fajta megosztottság pedig nagyban hozzájárult a háború elleni tiltakozáson túlmutató politikai fellépés lehetőségének hiányához (Vinen 2018, 268-269). A tiltakozások egyik legnagyobb súlyú követelése, a háború brit kormány általi támogatásának visszavonása nem teljesült, továbbá a munkásosztály tömeges mozgósítása tekintetében sem voltak sikeresnek tekinthetők. Ugyanakkor nem lehet jelentéktelennek nevezni a brit vietnami háborúellenes mozgalmakat, bizonyos részeredményeket ugyanis mindenképpen sikerült elérniük. A saját pártján belüli parlamenti nyomás mellett a parlamenten kívüli tiltakozási hullám is hozzájárult ahhoz, hogy Wilson kitzartson a brit fegyveres erők visszatartása mellett az amerikai nyomás ellenében, illetve egyes incidensek esetében részlegesen elhatárolódjon az amerikai állásponttól (Ellis 2014, 571-572).

A ‘68-as mozgalmak eszmei hátterét tekintve Nagy-Britanniában is meghatározó volt az újbaloldal, melynek eredete alapvetően két csoportra vezethető vissza. Az elsőt az 1956-ban, Hruscsov titkos beszéde és a magyar forradalom Szovjetunió általi leverése következtében a szovjetbarát kommunizmusból kiábrándulók – mint a *Brit Kommunista Pártból* kizárt *E.P. Thompson* és *John Saville* – alkották, akik ezt követően megalapították a *New Reasoner* folyóiratot. A másik csoport *Stuart Hall* szociológushoz és londoni, illetve oxfordi egyetemek hallgatóihoz köthető, akik a *Universities* és a *Left Review* folyóirat körül tömörültek. A két folyóirat 1959-60-ban *New Left Review* címen egyesült (Nehring 2011, 15-16). A Brit Kommunista Párt parlamenten kívüli baloldalon való súlyvesztése nagyban meghatározta az új baloldal megjelenésének politikai kontextusát, 1956 és 1957 során hozzávetőlegesen 9000-en, a tagság 28%-a lépett ki a pártból (Nehring 2011, 17-18).

A brit új baloldal a hatvanas években csekély hatással volt a parlamenti baloldalt teljesen lefedő Munkáspártra, mivel kifejezetten ellenszenvesen viszonyultak Wilson pragmatista politikafelfogásához és a Munkáspárt intézményes hierarchiájához. Bár voltak néhányan, akik a Munkáspártba belépve törekedtek annak átalakítására, de 1968-ra egyértelműen a parlamenten kívüli, *direct action* stratégia vált a különböző radikális baloldali irányzatok fő

irányvonalává. A brit újbaldal alapvetően nemzetközi beágyazottsága miatt volt releváns, elsősorban az új baloldal meghatározó értelmiségije tudtak jelentős nemzetközi hatást gyakorolni a kortárs baloldali diskurzusokra. Az újbaldal mozgalmi oldala viszont a kontinentális Európához képest gyengébb volt, elsősorban mivel jellemző volt a frakcionalizmus, illetve az egyetemista és értelmiségi körök nem tudták hatékonyan mozgósítani a munkásosztályt – ellentétben Franciaországgal (Vinen 2018, 264-269).

A brit '68 globális tekintetben leginkább releváns aspektusa nem a politikai, hanem a kulturális dimenzióban keresendő, különös tekintettel a korszak könnyűzenéjére. Az ötvenes évek végének és a hatvanas évek elejének Liverpoolból kiinduló beat- és rockzenei szubkultúrája nem csak Nagy-Britannia első, osztályokon átívelő generációs kultúrájának meghatározóvá válása miatt kiemelt jelentőségű (Horn 2007, 32-35), ugyanis az angol nyelvű zeneszámok világszerte nagy hatást tudtak kiváltani. A kortárs brit könnyűzene központi szerepet játszott az életmód tekintetében megjelenő ifúsági lázadásnak, viszont '68 politikai mozgalmával nem állt intenzív kapcsolatban (Horn 2007, 34-35).

Ez viszont nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem jelent meg '68 politikai dimenziója a könnyűzenében, a *Beatles* például az 1968-as *White Album*-on megjelenő *Revolution* című dala a tüntetések céljával való szimpátiát és az erőszak elítélését fejezte ki, John Lennon az együttes feloszlása után pedig a nemzetközi békemozgalom meghatározó alakja lett (Göbölös 2007, 257-248). A '68-as politikai milió nem hagyta érintetlenül a *Rolling Stonest* sem, a *Street Fighting Man* számát a hazai vietnami háborúellenes tüntetések és a májusi párizsi események egyaránt ihlették, a *Sympathy for the Devil* pedig az emberi természet kettősségének történelmi szerepét állítja középpontba, hangsúlyozva az egyéni cselekvés jelentőségét, melyet a Kennedy-gyilkosságokkal is szemléltet (Endres 2018, 108-109).

Mindent egybevetve a brit '68 nem volt olyan intenzív, mint a többi meghatározó nyugati államban, elsősorban Franciaországban, Nyugat-Németországban, Olaszországban és az Egyesült Államokban végbenemő eseménysorozatok. Mindössze a vietnami háború elleni demonstrációk tudtak egy-egy alkalommal több ezres, adott esetben több tízezres tömeget mozgósítani, az általános tiltakozási hullám pedig elsősorban Londonra összpontosult, kiegészülve több egyetemi várossal. A brit '68-as események csak kivételes esetekben torkollottak erőszakba, ami amelllett, hogy a forradalmi radikalizmus hagyománya jóval csekélyebb mértékben volt jelen, mint például Franciaországban, annak is köszönhető, hogy a rendőrség az esetek többségében higgadtan tudta kezelni az eseményeket (Marwick 1998, 546-547).

Fontos megjegyezni, hogy az eddig elmondottak az Egyesült Királyság nagy-britanniai részére vonatkoztak. Észak-Írország ezen időszakban végbenemő folyamatait, különösen a katolikusokkal szembeni diszkrimináció ellen küzdő polgárjogi mozgalmat ugyanis nagyban meghatározták a helyi, az Egyesült Királyságra általánosan nem alkalmazható jellegzetességek.

Észak-Írország ‘68-as eseményei Nagy-Britanniához képest nagyobb közvetlen politikai hatást váltottak ki, a tömeges részvétel is jellemzőbbnek mondható, illetve az erőszakos események sem voltak ritkák. Észak-Írország ‘68-a, ami a ‘70-es évektől az 1997-es nagypénteki egyezményig húzódó kvázi polgárháborús állapot előzményének tekinthető, önmagában, a brit ‘68-tól függetlenül is egy számottevő szakirodalommal rendelkező téma (lásd: ó Dochartaigh 2008, 149-150).

A fentiekben röviden összefoglalásra kerültek a brit ‘68 legfontosabb vonásai, eseményei és szereplői, melyek utóélete nagy hatással volt a politikai értékek transzformációjának folyamatára, illetve a progresszív értékek politikai szerepének megerősödésére. Ahhoz viszont, hogy ezzel párhuzamosan a bevezetésben ismertetett kulturális *backlash* jelenségét, illetve annak ‘68-al való kapcsolatát meg tudjuk érteni, át kell tekinteni a jobboldal helyzetét 1968-ban, amit legcélszerűbben az akkori jobboldalon gyakorlatilag monopolhelyzetben lévő *Konzervatív Párton* keresztül lehet vizsgálni.

A brit Konzervatív Párt 1968-ban

A Konzervatív Párt számára a ‘60-as évek egy kihívásokkal teli időszak volt. 1963-ban egy jelentős politikai botrány rázta meg a pártot, miután a *Macmillan*-kormány háborúügyi miniszterének, *John Profumónak* egy házasságon kívüli kapcsolatára fény derült. A botrányt követően Macmillan lemondott, a párt élére pedig az általa támogatott *Alec Douglas-Home* került. Az 1964-es választáson 13 év kormányzás után szorult ellenzékbe a párt, viszont a Wilson vezette Munkáspárti kormány parlamenti többsége meglehetősen törekeny volt, elkerülhetetlen volt, hogy előrehozott választásokra kerüljön sor. A párt modernizációja halaszthatatlanná vált, aminek legfontosabb eleme a vezetőválasztás bevezetése volt 1965-ben, melyből *Edward Heath* került ki győztesen.

Az 1966-os előrehozott választáson a Munkáspárt számottevően növelni tudta többségét, míg a Konzervatív Párt 52 mandátumot veszített. Ennek következtében Heath nem tudta teljes mértékben érvényesíteni pártvezetői autoritását, még ha a nyílt ellenállás vele szemben csekély is volt. Az informális konzervatív csoportok, mint az 1962-ben alakult *Monday Club* és a helyi szervezetek fokozódó aktivitása, valamint a konzervatív parlamenti képviselők frakcionalizmusa gátolta a párt egységes irányvonalának megteremtését (Peele 2018, 377-378). A párt jövőjét illető különböző elképzelések és a személyes feszültségek minden bizonnyal legjelentősebb kitörésére 1968 tavaszán került sor. Ekkor mondta el ugyanis *Enoch Powell* a „vérfolyam-beszéd”-ként (*Rivers of blood speech*) elhíresült beszédet, ami az egyetemi megmozdulások és a vietnami háború elleni demonstrációk közepette az év legnagyobb visszhangot kiváltó politikai eseménye lett. A beszéd amellett, hogy a bevándor-

lással kapcsolatos brit politikai viták egyik első mérföldköve, különösen fontos '68 kontextusával való kapcsolata miatt, mivel a beszéd markánsan negatív képet festett a hazai népesség és a más etnikumú bevándorlók közötti potenciális konfliktusokról, ami által a beszéd egyfajta ellen-'68-as érzületet közvetít, szemben a '68-as mozgalmak diszkriminációellenességével.

Enoch Powell pályafutása és politikai profilja

Mielőtt részletesen tárgyalnánk a vérfolyam-beszédnek a brit '68 körülményeivel való kapcsolatát és jövőbeni hatásait, érdemes röviden áttekinteni Powell politikai karrierjének és karakterének legfontosabb pontjait.

John Enoch Powell 1912. június 16-án született Birmingham Stechford városrészében, egy középosztálybeli családba (1988. február 8-án hunyt el). Fiatal korában kiváló tanulmányi eredményeket mutatott fel, a Cambridge-i Trinity College-ban tanult klasszika-filológiát, majd 1937-ben, mindössze 25 évesen a Sydney Egyetem professzorává nevezték ki. 1939-ben, a háború kitörése után csatlakozott a hadsereghez, 1943-ig az észak-afrikai, azt követően pedig a háború végéig a délkelet-ázsiai hadszíntéren szolgált, katonai pályafutását dandártábornokként fejezte be és több kitüntetést is kapott.

Powell politikai pályafutását az a régóta táplált ambíciója indította el, hogy India alkirálya legyen, aminek megalapozását a parlamenti képviselőségen keresztül képzelte el (Heffer 1998, 98). Powell, bár ellenszenvvel viszonyult a Konzervatív Párt háború előtti és alatti vezetéséhez, magát született torynak tartotta, így 1946 elején a párttal való kapcsolatfelvételt követően *Ralph Assherton* pártigazgató támogatásával a párt parlamenti titkárságán kapott állást (Heffer 1998, 98-100). Először a biztosan munkáspártinak számító Normanton választókerület 1947-es időközi választásán indult, amit a várakozásoknak megfelelően elveszített. Az 1950-es választáson Wolverhampton South West választókerületében szerzett mandátumot szoros eredmény mellett, amit egészen 1974-ig tudott megőrizni.

Az egyik leginkább szembetűnő jellegzetessége Powell politikai karrierjének, hogy három kiemelkedő jelentőségű kérdésben gyökeres fordulatot vett álláspontja, egész pontosan az Egyesült Királyság világpolitikában elfoglalt helyét, a gazdaságpolitika alapelveit és az európai integráció kérdését illetően.

Powell politikai nézeteinek első nagy fordulata a brit gyarmatbirodalomhoz fűződő viszonyában volt. Eredetileg lelkes imperialista volt, akire nagy hatást gyakorolt katonai szolgálata alatt az Indiában eltöltött idő, és saját karrierjének jövőjét is az indiai gyarmat adminisztrációjában képzelte el. Azonban a britek Indiából történő 1947-es kivonulását és India

függetlenségének 1949-es kikiáltását követően azt a következtetést vonta le, hogy a brit birodalomnak a továbbiakban nincs jövője, illetve az újonnan létrehozott Nemzetközösséget is ellenezte, mivel azt az Egyesült Királyság globális szerepvesztését elfedni célzó álcának tartotta (McLean 2003, 136-137). Az ehhez hasonló logikai végletesség végig meghatározta Powell gondolkodásmódját.

Powell második jelentős „pálfordulása” a gazdaságpolitika terén történt. Nem sokkal azután, hogy az 1950-es választást követően képviselői karrierje kezdetét vette, Powell a *One Nation Group* alapítói közé állt, ami a One Nation konzervativizmust¹ támogató képviselőket tömörítette (Dorey 2011, 81-82). Az ötvenes évek közepén kapcsolatba került az *Anthony Fisher* által alapított *Institute of Economic Affairs*-szal, melynek hatására neoliberais, *laissez-faire* gazdasági elveket kezdett képviselni (Wade 2013, 21-22). A hatvanas évek során Powell volt a Konzervatív Párt neoliberais irányzatának egyik legprominensebb képviselője, jóval mielőtt az Margaret Thatcher 1975-ös vezetővé választásával a párt domináns gazdaságpolitikai ideológiájává lépett elő.

Az Egyesült Királyság első, 1961-es csatlakozási kérelme idején Powell az Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozás támogatói között volt. 1969-től kezdődően viszont az európai integráció kritikusává vált, eleinte gazdasági érvek alapján, amihez később a brit parlamenti szuverenitás védelmének elve is hozzájött (Forster 2004, 39-40 Young 1998, 107). Powell euroszkepticizmusának emellett egy kulturális dimenziója is volt, mely szerint a különböző nemzeti kultúrák közös örökségei ellenére az európai nemzetek differenciáltsága esszenciálisan lehetetlenné teszi a politikai integrációt (Powell 1971, 77-78).

Powell fentebb ismertetett politikai fordulatai mellett rendelkezett egy állandó, stabil ideológiai alappal, ami egyfajta tradicionális toryizmusként írható le, melynek középpontjában az angol nacionalizmus állt, ami az angol nyelv mellett a Parlament, az Anglikán Egyház és a monarchia intézményeit is a nemzet meghatározó alkotóelemeinek tekintette (Garnett – Hickson 2009, 64-65). Ezen ideologikus nemzetfelfogás jelentette az alapját radikálisan bevándorlásellenes álláspontjának, a devolúció kérdésében tanúsított kompromisszumképtelen unionizmusának és külpolitikai „különutasságának” egyaránt (Garnett – Hickson 2009, 65-67).

Kormányzati szerepvállalását tekintve 1957-ben jutott először egy alacsonyabb pozícióhoz a kincstár pénzügyi titkáráként, majd 1960 és 1963 között egészségügyi miniszter volt.

¹ A one nation konzervativizmus az egyik legmeghatározóbb gazdaságpolitikai tradíciója a brit konzervativizmusnak, ami a jóléti paternalizmuson alapul, az irányzat megteremtése Benjamin Disraelihez köthető

A 'vérfolyam-beszéd' és közvetlen hatása

1968. április 20-án Enoch Powell a Konzervatív Párt egyik birminghami szervezetének gyűlésén elmondta a brit politikatörténet egyik legnagyobb hatású beszédét, ami vérfolyam-beszéd-ként vált ismertté. Powell a beszédben a bevándorlás és az etnikai feszültségek témáit helyezte középpontba, vészjósló képet festve a bevándorlás hatásairól, ami megítélése szerint az etnikai-kulturális különbségek által fenyegetést jelent a brit kultúrára. A beszéd legtöbbet idézett részlete jól szemlélteti ezt a víziót: „*A jövőbe tekintve, baljós előérzettel teli, mint a római, »Szörnyű csatákat látok, vértengerben a Thybrist«*” (Powell 1968).² Powell a bevándorláspolitikai radikális átalakítását szorgalmazta, ami a bevándorlás nagymértékű korlátozása mellett a visszavándorlás ösztönzését is magában foglalta.

A beszédet Powell azzal a gondolattal indítja, hogy a politika legfőbb célja, hogy elhárítsa a megelőzhető rosszat. A beszéd központi témáját, a bevándorlást szavazókerületének egyik választójával folytatott beszélgetésével vezeti be, aki azt mondta Powellnek, hogy ha lenne pénze, elhagyná az országot, mivel „ebben az országban 15-20 éven belül a feketék fogják tartani az ostort a fehérek felett”. Powell beszéde motivációjának azt jelöli meg, hogy kötelességének érzi, hogy foglalkozzon a bevándorlás kérdésével.

A beszédben megjelennek számszerű adatok a bevándorlók számára vonatkozóan, azonban a beszéd fő karakterét az érzelmetli, profetikus hangvételű kijelentések adják, mint például: „Örültnek, szó szerint örültnek kell lennünk ahhoz, hogy nemzetként évi 50 000 bevándorlót engedjünk be, akik többnyire a jövőbeni bevándorló eredetű népesség növekedésének alapját adják. Olyan ezt nézni, mintha egy nemzet a saját halotti máglyájához hordaná a fát”.

Miután Powell ismerteti a Konzervatív Párt tervezett bevándorláspolitikájának elemeit, kitér az afroamerikaiak esetére. Álláspontja szerint nem érdemes párhuzamba állítani az afroamerikaiak helyzetét a brit nemzetközösségi bevándorlókkal, mivel az előbbiek már a jogaik megszerzése előtt az Egyesült Államokban éltek, utóbbiak pedig már teljes jogú polgárként érkeztek az országba.

A beszéd egyik legvitatottabb részei közé tartozik az a levél, melyet egy idős nő küldött Powellnek, melyben arról számol be, hogy a bevándorlók zaklatják őt. A levél valóságosá kapcsán több vitás kérdés is felmerült utólag (Goodhardt 2013, 143-144).

A beszéd végén, a Vergilius idézetet követően újra megemlíti az Egyesült Államokat, mondván, hogy míg az ottani etnikai konfliktusok bele voltak szőve az ország történelmébe, ugyanez az Egyesült Királyságban a kormányzat hanyagságából is megtörténhet. Beszédét a következő sorokkal zárja: „Ezt már most is csak határozott és sürgős cselekvéssel lehet elhá-

² A részletben említett római Vergilius, a Powell által idézett sor Vergilius Aeneis-éből származik

rítani. Hogy meg lesz-e a közakarat ezen cselekvés követelésére és elérésére, nem tudom. Egyedül azt tudom, hogy hatalmas árulás lenne látnom, de nem megszólalnom.”

A beszéd politikai retorikájáról összességében elmondható, hogy Powell személyes rétori étosza érzelmi alapon kerül kapcsolatba a közönséggel, elsősorban a bevándorlókkal szembeni előítéletekre alapuló személyes anekdotákon keresztül, a beszéd erre alapuló pátoaszát Powell egy a bevándorlók számának projekcióira épülő érvrendszerrel egészített ki (Crines – Heppel – Hill 2016, 89-90). Powell a vérfogyam-beszédet megelőzően is tartott beszédeket a bevándorlás témájában, ám mégis a 1968. április 20-i birminghami beszéd szokatlanul provokatív retorikája volt az, ami kiváltotta a beszédet követő rendkívüli visszhangot, ebből kifolyólag Powell retorikája központi kérdés maradt a beszéd motivációját övező vitákban (Crines – Heppel – Hill 2016, 90).

A ‘vérfogyam-beszéd’ történelmi jelentősége elsősorban abból fakad, hogy Powell a tömeges bevándorlás és az etnikai viszonyok középpontba állításával áttört egy addig fennálló politikai tabut, ami nemcsak rövid távon váltott ki jelentős hatást, hanem hosszútávon a bevándorlásról és etnikai kérdésekről folytatott társadalmi és politikai vita kiéleződése is innen indult, ami a beszéd óta eltelt idő során egyre meghatározóbb szerepet töltött be a brit politikai életben.

A beszéd számos aspektusát övezi vita, melyek közül a legfontosabbak közé sorolhatóak: 1) Powell motivációja, 2) tekinthető-e a beszéd rasszistának, 3) milyen viszonyban állt a beszéd a Konzervatív Párt hivatalos álláspontjával, 4) mekkora hatása volt Powell nézeteinek a Konzervatív Párt 1970-es és 1974-es választási eredményeire, 5) mennyire volt pontos Powell előrejelzése a bevándorlók számát és arányát tekintve (Hillman 2008, 84). Ezen kérdések közül az első kettőt érdemes először röviden áttekinteni, a továbbiakban pedig két másik kérdésre keressük a választ: hogyan illeszkedik bele a Powell beszéde és annak közvetlen hatása 1968 kontextusába, illetve mekkora hatást gyakorolt a jelenkori brit politikára?

Powell motivációjának kérdése kiemelt jelentőségű a beszéd politikai következményei szempontjából. Egyaránt szólnak érvek amellett, hogy Powell opportunistá módon próbált a beszéddel támogatottságot szerezni, hogy erősítse a párton belüli pozícióját és amellett, hogy a beszéd célja pusztán az őszinte aggodalom kifejezése volt. Egyik oldalról elmondható, hogy a beszéd hatásadász nyelvhasználatá és egy, a Konzervatív Párt által kevésbé hangsúlyozott közpolitikai téma felvetése Powell opportunistámusát támasztja alá (Brooke 2007, 669-670). Másik oldalról pedig felmerülhet, hogy a beszéd kifejezetten hátrányosan érintette Powell párton belüli helyzetét, így nem lehet előretörési kísérletnek tekinteni – emellett Powell sem tudta pontosan felmérni előre a beszéd által kiváltott hatást (Hillman 2008, 86-88). Ez a vita részben feloldható azáltal, hogy a kettő nem zárja ki szükségsszerűen egymást. Egyrészt ugyanis az, hogy Powell korábban is a legtöbb korabeli politikusnál nagyobb hangsúlyt fektetett a bevándorlásra, mutatja, hogy komoly problémának tartotta azt, egyfajta

profetikus felelősségtudat pedig mindig is jellemző volt rá. Másfelől nézve Powell a Konzervatív Párttal való viszonyában gyakran és huzamos ideig mutatott „különutas” hozzáállást. Mivel kevés esélye volt a vezetőség megszerzésére, adta magát, hogy személyes népszerűségét – ezáltal a párton belüli politikai súlyát – azáltal növelje, hogy egy olyan ügyet emel a politikai napirend középpontjába, ami saját maga számára is kiemelt jelentőséggel bír és a választói oldalon is jelentős fogadókészség mutatkozik álláspontja iránt.

A második fő kérdés, a beszéd rasszista volta, túlzottan érzékeny ahhoz, hogy csak ismer-tessük az elhangzott érveket érdemi normatív állásfoglalás nélkül. Alapvetően megállapítható, hogy a beszédből kivehető egy rasszista alaphang. Erre a beszéd nyelvezetének vizsgálata és a beszéd politikai kontextusa egyaránt bizonyítékokkal szolgál.

A beszéd szövegéből két dolgot kell kiemelni e téren. Először is, hogy a közönséggel való azonosulás demonstrálását szolgáló anekdoták – a választóval folytatott beszélgetés és az idős hölgy levele – alapvetően azt tükrözik, hogy a bevándorlók faji hovatartozása volt a bevándorlókkal szembeni ellenérzés központi motivációja. Az idős hölgy levelében központi szerepe van a fehér lakók kiköltözése feletti sajnálatnak és a színesbőrű bevándorlókkal szembeni ellenérzésnek. Másodszor pedig, hogy Powell a borszínt explicit módon az integrációt nehezítő tényezőnek nevezi: „A népességbe való beilleszkedés az annak tagjaival való minden gyakorlati szempontból megkülönböztethetetlené válást jelenti. Amikor látható fizikai különbségek vannak, mint a borszín, az integráció nehéz, de idővel nem lehetetlen” (Powell 1968).

A beszéd politikai kontextusát tekintve pedig figyelembe kell venni az 1968-as Race Relations Act parlamenti vitáját. A Race Relations Act alapvetően a faji alapú diszkrimináció tiltását mondta ki, kiegészítve az 1965-ben elfogadott azonos tárgyú törvényt. Powell értelmezése szerint azonban a törvény „Ezen [a bevándorlók közötti] veszélyes és megosztó elemeknek ad táptalajt”, mivel jogi védettséget ad arra, hogy „polgártársaik ellen szervezkedjenek és jogi eszközökkel lépjenek fel ellenük”. Powell tehát, megkérdőjelezhető megalapozottsággal, az etnikai kisebbségek számára egyfajta privilegizált státuszt biztosító intézkedésnek tekinti a törvényt, visszautalva a korábban felhozott faji alapú választói félelmekre.

A beszéd másnapján Edward Heath eltávolította Powellt a konzervatív árnyékkormányból. Ezt követően több Powell melletti demonstrációra is sor került, az április 22-ét követő sztrájkok és egyéb megmozdulások összesen 10-12 000 résztvevőt érintettek. A legjelentősebb akciók a londoni kikötők és a smithfieldi húsüzem munkásaihoz köthetők, de Birminghamban és környékén – Powell tág értelemben vett bázisában – is több sztrájkra került sor (Lindop 2001, 82). A sztrájkok nyíltan politikai motivációja, Powell véleménynyilvánításához való jogának hangsúlyozása és a bevándorlással kapcsolatban az álláspontja melletti kiállás meglehetősen szokatlan volt egy olyan időszakban, amikor a munkásosztály életszínvonalának növekedése a politikai aktivitásának háttérbe szorulásával járt (Lindop 2001, 82-83).

A beszéd és a Powell melletti demonstrációk nem maradtak reakció nélkül a baloldali proteszt-mozgalmak részéről, Powell gyorsan a radikális baloldal ellenszenvének egyik legjelentősebb fókuszpontja lett. A különböző baloldali csoportosulások természetesen csalódottan néztek szembe azzal a ténnyel, hogy a munkásosztály egy jelentős része szimpatikusan viszonyul Powellhez és a vérfogyam-beszédben kifejtett nézeteihez, jelezve, hogy saját eszméik szélesebb társadalmi bázisának megteremtése a korábban gondoltaknál nagyobb kihívásnak bizonyul (Vinen 2018, 266-267).

1968. május 1-jén radikális baloldali tüntetők – köztük Tariq Ali – a Black Dwarf folyóiratnak Powellt egy SS tiszt papkával ábrázoló címlapjával vonultak fel. A demonstrációt követően Ali és a tüntetők egy csoportja a Powell mellett demonstrálók egy csoportjával találta szembe magát, de az eset végül nem torkollott erőszakba (Ali 2005, 267-268). Más konzervatív politikusokhoz hasonlóan Powelllel szemben is sor került demonstrációkra a diákság részéről egyetemekre való meghívása alkalmával (Marwick 1998, 548). Egy alkalommal Powell gépkocsijában is kárt tettek a tiltakozó diákok, a beszédet követően pedig közel teljesen ellehetetlenítették az egyetemeken való megjelenését (Vinen 2018, 266-269).

Tom Nairn, a brit újbaldal meghatározó értelmiségije adta az egyik legátfogóbb reakciót a vérfogyam-beszédre. A New Left Review egy 1970-es kiadásában részletesen elemzi a Powell-féle „újjobboldal” eredetét és annak hatásait. Nairn megállapítja, hogy a vérfogyam-beszédre adott reakciók szűk, az etnikai viszonyok és a bevándorlás kérdéseit magába foglaló fókusz a elfedi a beszéd valódi alapvető célját, az angol nacionalizmus újra értelmezését a brit gyarmatbirodalom elvesztését követően (Nairn 1970, 3-4). Álláspontja szerint a Powell által képviselt újjobboldal az angol konzervativizmus hanyatlásának tünete és előidézője volt egyidejűleg, így azt tágabb történeti perspektívában kell értelmezni. Ennek megfelelően bemutatta az angol nacionalizmus és a brit birodalmiság kapcsolatát, illetve az angol nacionalizmus annak felbomlása nyomán felmerülő dilemmáját, arra a következtetésre jutva, hogy Powell az obszcén rasszizmus formájában tudta újra feltalálni az angol nacionalizmust. (Nairn 1970, 4-13). Nairn kiemeli továbbá, hogy Powell végletes gondolkodásmódja és „ultra-angol bigottsága” ellentmond a brit konzervatív hagyománynak, és a régi konzervativizmussal szemben egy attól idegen extrémizmust képvisel (Nairn 1970, 15-16).

A powellista újjobboldal megjelenésének baloldalra vonatkozó implikációi közül kiemeli, hogy míg a baloldal azzal volt elfoglalva, hogy milyen hatást gyakorol a fennálló társadalmi rendre – vagy éppen miért nem tud hatni rá –, addig az újjobboldal megjelenésével a fennálló rend átalakulásának teljesen új erővonalai körvonalazódtak (Nairn 1970, 25-16). Nairn szerint a powellista „fasizmus” vagy „tory ellenforradalom” emlegetése figyelmen kívül hagyja a powelli rasszizmusnak a mainstream politikával szemben kialakult fölényének valódi okait, mivel az valós provokáció nélkül, kevés erőfeszítéssel tudta a politikai establishmentet jobbra

tolni, vagyis nem magyarázható önmagában a diákmozgalmakkal és egyéb baloldali megmozdulásokkal szembeni közvetlen ellenreakcióként (Nairn 1970, 26-27). Nairn összességében a powelli újjáboldalt a politikai berendezkedés egészének jobboldali degradációjaként értékeli és nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az így létrejövő új struktúra mennyire tudná kiállni a valós társadalmi konfliktus próbáját (Nairn 1970, 26-27).

A Powellel szembeni reakciók közül érdemes még megemlíteni, hogy a Beatles Get Back című dalának eredeti, kiadatlan változata Powell bevándorlásellenes nézeteit parodizálta volna, egy szintén kiadatlan, The Commonwealth Song-ként ismert felvételen pedig név szerint is kritizálták Powellt (Cummings 2013).

A beszéd közvetlen politikai következményeinél fontos kiemelni annak előzményeit, mivel nem Powell volt az első, aki a bevándorláspolitikára radikális szigorítását követelte – bár kétségtelenül ő volt közülük az első igazán jelentősnek nevezhető. A vérfolyam-beszéd sem volt előzmények nélküli, mivel már 1967 októbertől kezdve érintette a témát (Pearce 2008, 36). Hogy mi volt Powell pontos motivációja a beszédhez, a mai napig erősen vitatott. Heath mindenesetre úgy értelmezte a helyzetet, hogy Powell a bevándorlás témájának fokozatos éleződésével a vezetőség átvétele céljából próbált magának bázist teremteni (Peele 2018, 379-380).

A vérfolyam-beszéd nagyban megpecsételte Powell további politikai pályafutását. Vezetőségi pozíciót nem remélhetett a továbbiakban, Heathszel való személyes kapcsolata pedig tovább romlott. 1974-ben, mindössze öt nappal a február 28-i választás előtt kilépett a pártból, arra hivatkozva, hogy a párt felhatalmazás nélkül vitte végig az Egyesült Királyság Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozását. Powell szimpatizánsait arra buzdította, hogy szavazzanak a Munkáspárta a választáson. Amikor egy beszéde során egy bekiabáló Júdásnak nevezte, a következőképpen reagált: „Júdásnak fizettek, *de* én áldozatot hozok”. Az 1974-es októberi választáson az Ulsteri Unionista Párt színeiben szerzett mandátumot az észak-írországi South Down választókerületben, amit az 1987-es választásig tudott megőrizni.

A Konzervatív Párt tekintetében két okból volt kiemelt jelentőségű a vérfolyam-beszéd. Egyrészt arra készítette a pártvezetőséget, hogy erőteljesebb kiállást tanúsítson a bevándorlás kérdésében, amit jól mutat, hogy míg az 1966-os választás előtti pártprogramban szinte egyáltalán nem említik a bevándorlás kérdését, az 1970-es választási programban már jelentős súlyt kapott (Bale 2012, 143-144). Másrészt pedig Powell a beszédnek köszönhetően jelentősen megnövekedett népszerűsége nagyban hozzásegítette a pártot az 1970-es választáson aratott győzelemhez, melyet követően riválisa, Edward Heath alakíthatott kormányt (McLean 2017 145-151).

Mit lehet összességében mondani arról hogy miképpen értelmezhető a vérfolyam-beszéd és az arra való reakciók az általános értelemben vett '68 viszonylatában, lehet-e egyáltalán valamilyen kapcsolatot felfedezni közöttük?

Erre a legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy ‘68 mint globális jelenség brit leképződése és a Powell-féle brit ellen-’68 részben egyaránt a brit gyarmatbirodalom felbomlásában gyökereznek. Ironikus módon Powell és a ‘68-asok külpolitikai elvei között több párhuzam is megfigyelhető, mivel India 1949-es függetlenedését követően Powell úgy vélte, hogy a brit gyarmatbirodalom idejétműlttá vált és ellenezte a brit katonai jelenlétet „Szueztől keletre” (McLean 2017, 136-137). Egyik legemlékezetesebb parlamenti beszéde a kenyai mau-mau lázadás során brit katonák által elkövetett holai vérengzés ellen szólalt fel (Heffer 2014, 222-223), illetve az Egyesült Királyság nukleáris arzenáljának fenntartása ellen is állást foglalt (Powell 1983). Ugyanakkor Powell és a baloldali ‘68-asok radikálisan eltérő módon képzeltek el az Egyesült Királyság posztkoloniális jövőjét, előbbi esetben a befelé forduló angol nacionalizmushoz való visszatérés nosztalgiája, utóbbi esetben pedig a társadalom radikális átalakításának igénye merült fel.

Az, hogy a hatvanas évek tiltakozásainak csúcspontja és a vérfoogyam-beszéd egyaránt 1968-hoz köthető, egyáltalán nem az évszámok véletlen egybeesése, mivel az Egyesült Királyság dekolonizációs folyamata és a különböző etnikumú bevándorlók körül kialakult feszültségek miatt a kettő kapcsolódott egymáshoz. A ‘68-as proteszt-mozgalmak egyik fontos mozgósító tényezője volt a rasszizmus és a diszkrimináció elleni fellépés, ami nem csak a Nagy-Britanniában élő etnikai kisebbségekkel szembeni diszkrimináció elleni kiállásban nyilvánult meg, hanem a brit gyarmatbirodalom örökségének tekinthető, fehér kisebbségi uralom alatt álló afrikai államok (Dél-Afrika és Rodézia) elleni tiltakozásban is (Vinen 2018, 264-268). A volt gyarmatokról történő bevándorlás ezzel egy időben megteremtette a közvélemény egy jelentős részének fogékonyságát a bevándorlás elleni mozgósításra, lehetővé téve a baloldali – beleértve a radikális ‘68-as baloldalt is –, liberális és mérsékelt jobboldali csoportokkal szembeni pólus kialakulását.

Fennáll továbbá az a kérdés, hogy mennyire helytálló a Powell és vérfoogyam-beszéde melletti tiltakozáshullámot ellen-’68-nak nevezni? Kétségtelen, hogy a powellista demonstrációs hullám alapvetően egy nemzeti sajátosságnak tekinthető, ellentétben ‘68 globális voltával, illetve hogy a bevándorlás ellenzésén és a Powell árnyékkormányból történő eltávolítása elleni tiltakozás melletti kiálláson túl nem merültek fel érdemben tágabb célkitűzések és politikai alternatívák. Mégis van három olyan pont, ami miatt a két jelenség, a korszak Egyesült Királyságát tekintve, párhuzamba állítható. Egyrészt a ‘68-as tiltakozásokhoz hasonlóan a Powell melletti szimpátia-demonstrációk is a hagyományos politikai vagy érdek-képviselési intézményeken kívül, azok megkerülésével történtek meg – a Powell melletti sztrájkokra kifejezetten a szakszervezeti vezetés akaratával szemben került sor. Másrészt azt kell kiemelni, hogy mindkét esetben megfigyelhető az intézményes, parlamenti politikával való szembenállás, illetve a parlamenti és parlamenten kívüli politika közötti érdemi kapcsolat hiánya. Végül

pedig azt kell kiemelni, hogy a vérfolyam-beszédet követő közvetlen reakcióhoz szintén a mai napig megfigyelhető utóhatások köthetők, az első fejezetben tárgyalt kulturális backlash egyik korai meghatározó állomásának lehet őket tekinteni, amiben Powell beszédének szimbolikája a mai napig tovább él. Összességében tehát kijelenthető, hogy a brit '68 mellett beszélhetünk brit „ellen-’68”-ról is.

A vérfolyam-beszéd utóélete

A vérfolyam-beszéd a mai napig érezhető lenyomatot hagyott a brit politikán. Egyik oldalról az „*Enoch was right*” szlogen gyakran fordul elő bevándorlásellenes demonstrációkon, maga a beszéd és Powell személye egyaránt hivatkozási pontként jelenik meg egyes politikai csoportoknál. Másrészről pedig gyakran merül fel a beszéd rasszizmus és xenofóbia jelenlétének egyik forrásaként, amiért Powellt terheli a felelősség. Éppen ezért érdemes áttekinteni a vérfolyam-beszéd hatását a jelenlegi és közelmúltbéli politikai diskurzusra, valamint az egyes politikai irányzatok viszonyát a beszédhez és Powell személyéhez.

A Konzervatív Párt Powellhez való viszonya tekintetében sok belső feszültség jelent meg. A vérfolyam-beszédre való hivatkozás annak faji kapcsolatokat érintő részletei miatt jellemzően tabunak számított a párt képviselőinek kommunikációjában. Ezt jól példázza *Nigel Hastilow* esete, aki 2007-ben Halesowen and Rowley Regis választókerületben lett a párt előzetes képviselőjelöltjének (prospective parliamentary candidate) választva, ám miután egy újságcikkben kijelentette, hogy Enoch Powellnek igaza volt, a párt helyi szervezete visszavonta elő-jelölését a párton belüli negatív visszhang miatt, bár egyesek – köztük a párt korábbi helyettes vezetője, *Michael Portillo* – kiálltak Hastilow mellett (Bourne 2008, 82-83).

Powell összességében kettős örökséget hagyott volt pártjára. Egyrészt részben ő okozta a Konzervatív Párt bevándorláspolitikájának folyamatos szigorodását, másrészt pedig egyfajta stigmát jelent a párt számára, aminek leküzdése érdekében a pártvezetés – különösen *David Cameron* vezetősége alatt – aktívan törekedett az etnikai kisebbségek felé történő nyitásra, illetve a párt jelöltjeinek diverzifikálására (Peele 2018, 383-384).

Ebből kifolyólag Powell apologetái jellemzően a Konzervatív Párton kívüli jobboldalon találhatók. A brexit népszavazás leave-kampányában betöltött szerepe és a népszavazás kiírását megelőző politikai súlya miatt az *United Kingdom Peace Party* (UKIP) tekinthető a leginkább releváns politikai szereplőnek a vizsgálat szempontjából – a UKIP bevándorlásellenességre és kilépéspárti euroszepticismusra kihegyezett politikai profilja miatt adja magát a Powellel való párhuzam. *Nigel Farage*-ra, aki rövidebb megszakításokkal 2006-tól a brexit-népszavazás lezárultáig volt a párt vezetője, Powell nagy hatást gyakorolt. Több interjúban is pozitív fényben nyilatkozott a vérfolyam-beszédéről, álláspontja szerint Powell nem

volt rasszista és „bár lehet, hogy a nyelvezete idejétmúltnak tűnik, az elvei ettől függetlenül jók és igazak maradtak” (Hope 2014).

Farage többször találkozott Powelllel és mellette több más UKIP politikus is kapcsolatban állt vele, köztük a pártalapító *Alan Sked*. Több kísérlet történt arra, hogy Powellt bevonják a UKIP kampányaiba – akár jelöltként is –, ám ő visszautasította a megkereséseket, mivel 1987-ben visszavonult a politikától (Hope 2014). Ugyanakkor a UKIP-en belül sem volt mindig konfliktusmentes Powell és a vérfolyam-beszéd megítélése, amit jól mutat az a 2015 februárjában történt eset, amikor *Douglas Carswell*, a UKIP egyetlen parlamenti képviselője „Miért nem volt igaza *Enoch Powellnek*” címmel tartott volna beszédet egy *think-tank* rendezvényén, ám a pártvezetés nyomására végül visszamondta azt (Goodwin – Milazzo 2015, 226).

A UKIP-pel kapcsolatban ki kell emelni annak korábbi főtanácsadóját, *Raheem Kassam*-ot, aki tavaly könyvet jelentetett meg *Enoch was Right: Rivers of Blood 50 years on* címmel. Kassam könyvében részletesen elemzi a beszéd egyes részeit és reflektál az azokkal szemben megfogalmazott kritikákra. Kassam álláspontja szerint Powell a multikulturalizmus egyik első nagy formátumú kritikusaként központi szerepet játszik a bevándorlásról szóló jelenkori vitákban, a könyv záró fejezetében pedig kijelenti, hogy Powell az Egyesült Királyság egyik legkiválóbb miniszterelnöke lehetett volna (Kassam 2018, 14-24; 133-134).

A vérfolyam-beszéd és Powell személye gyakran kerül elő negatív referenciaként a baloldali és liberális politikai csoportoknál, részben a rasszizmussal és xenofóbiával való általános szembenállás kontextusában, részben pedig a jobboldal irányában megfogalmazott kritikák keretében. A vérfolyam-beszéd ezen kontextusokban a parlamenti vitákban is gyakran felbukkan. A legutóbbi explicit utalásig mindössze idén április 9-ig kell visszamenni, amikor az ENSZ faji diszkrimináció felszámolásának nemzetközi napja alkalmából tartott vitán *Ian Austin* független, volt munkaspárti képviselő annak kapcsán utalt vissza az ötven évvel ezelőtti beszédre, hogy egy évvel ezelőtt más birminghami és Birmingham környéki képviselőkkel ugyanabban a szállodai teremben gyűltek össze a térség egységének és diverzitásának ünneplése céljából, ahol a beszéd elhangzott (HC Deb 9 April 2019).

A közelmúltban Powell és a vérfolyam-beszéd a 2018-ban kirobbant *Windrush*-botrány³ kapcsán került elő leginkább, mint a botrányt lehetővé tévő bevándorlásellenes indulatok kiindulópontja (Andrews 2018). Egy alkalommal *Janet Daby* munkaspárti képviselő azzal

³ A *Windrush*-botrány hátterét az adja, hogy fény derült arra, hogy a Cameron-kormányok alatt a Theresa May által vezetett Belügyminisztérium több, az Egyesült Királyságban évtizedek óta legalísan letelepült karibi bevándorlót telepítettek ki jogtalanul egy 2010-ben bevezetett, az illegális bevándorlás visszaszorítását célzó policy következtében.

zárta *Sajid Javid* belügyminiszternek szánt kritikáját, hogy „*úgy beszél, mintha Enoch Powell reinkarnációja lenne*” (HC Deb 5 February 2019). Ahogy az korábban említésre került, a Konzervatív Párt számára Powell öröksége kínos tehernek számít, politikai ellenfelek számára ezáltal kézenfekvő kommunikációs fogás a Powellel való párhuzamba állítás. Ezt jól szemlélteti az akkor még a Konzervatív Párt soraiban ülő *Anna Soubry* ügyrendi felszólalása Daby megjegyzése kapcsán, melyben azt kérdezte a házelnöktől, hogy nem számít-e túl mélyen sértőnek a Powellhez való hasonlítás a parlamenti vitában (HC Deb 5 February 2019).

Míg a bevándorlás kérdésében a konzervatívok jellemzően igyekeztek magukat a lehető legjobban eltávolítani Powelltől, az európai integráció kérdésében többször is megjelent hivatkozási alapként, különösen a 2016-os brexit-népszavazás körüli vitákban. Ahogy *Sir Edward Leigh* konzervatív képviselő fogalmazott: „*Felmerül a kérdés, hogy Enoch Powellnek igaza volt-e annyi évvel ezelőtt és 1972 óta térünk ki a kérdés előtt. A kérdés, amit feltett, az volt, hogy ha csatlakozunk az Európai Közösséghez, nem veszíti-e el ez a demokratikusan választott ház a szuverenitását. Most egy történelmi pillanat közeleg és a brit népnek kell meghozni a döntést, hogy visszaszerzik-e ezt a szuverenitást, vagy sem?*” (HC Deb 4 February 2016).

A július 5-én, nem sokkal a június 23-án tartott népszavazást követően, a kampány idején megjelenő faji gyűlölet-bűncselekmények témájában tartott parlamenti vitában került elő leginkább a vérfolyam-beszéd utóéletének kérdése. *Yasmin Qureshi* munkáspárti képviselő a UKIP bevándorlásellenes kampányát a vérfolyam-beszéd retorikájának visszatéréseként említi, külön kiemelve a UKIP egy szíriai menekülteket ábrázoló plakátját, melyet a „vérfolyam-beszéd vizuális megfelelőjének” nevez, a kampány által kiváltott indulatokat pedig öszszeköti a gyűlölet-bűncselekménnyel (HC Deb 5 July 2016).

A brit ‘68 és „ellen-’68” ötven év távlatából

Összességében elmondható, hogy a brit ‘68-as tiltakozási és mozgalmi hullám és a vérfolyam-beszéd által elindult ellen-’68 egyaránt a mai napig meghatározó nyomott hagyott a brit politikai kultúrában, és aktuálpolitikai vitákban is gyakran merülnek fel. Ezen felül kijelenthető, hogy mindkettő ellentétes irányú, de egymással komplementer folyamatok eredetéhez köthető, egyik részről a posztmaterális értékek tekintetében végbemenő „néma forradalom” tekintetében, másik részről pedig a posztmaterális értékeken belüli progresszizmus kiteljesedésével szembeni kulturális ellenreakció (backlash) formájában.

A brit ‘68 – bár nem bírt akkora közvetlen hatással, mint más nyugati országokban – hosszú távon az Egyesült Királyság esetében is a politikai értékek XX. század második

felében végbemenő átalakulási folyamatának meghatározó állomása volt. A brit ‘68 a brit és a globális populáris kultúrában szignifikáns lenyomatot hagyott. A hosszú távú politikai hatásokat tekintve más nyugati államokhoz hasonlóan vegyes kép bontakozik ki. Az egyenjogúság eszméjének általánossá válása, a szexualitáshoz és a családhoz való viszony átalakulása tekintetében mindenképpen jelentősnek mondható, a vietnami háború elleni tiltakozás visszhangjai pedig hallhatók voltak az Egyesült Királyság 2003-as iraki háborúban való részvételével szembeni protesztokban. Másik oldalról pedig elmondható, hogy az újból eldőlő elsősorban értelmiségi körökben maradt befolyásos, számottevő politikai erővé nem tudott szerveződni, így kevés közvetlen politikai relevanciára tudott szert tenni.

Ezzel egyidejűleg a Powell-féle ‘ellen-’68’ politikai hatást tudott gyakorolni, mind a maga idejében, mind hosszútávon az etnikai viszonyok és a bevándorlás kérdéseiben. Powell egy, a bevándorlás által kiváltott társadalmi átalakulásra reagáló választói ellenérzésre tudott hatásosan rájátszani, ami megteremtette a progresszív értékek előtérbe kerülésével szembeni backlash alapjait (Rhodes 2010, 78-80). Ez a ‘68-as eszmiséggel, majd későbbiekben a mainstream politikai normákkal szemben álló visszahatás nem csak abból a szempontból érdekes, hogy az Egyesült Királyság esetében a ‘68-as eseményekkel egyidejűleg indult el, hanem elsősorban azért, mert hosszú távú politikai hatásait tekintve legalább olyan releváns, mint ‘68 utóélete. A kulturális backlash jelensége ugyanis a közelmúltban számos meghatározó politikai esemény legmeghatározóbb tényezői közé sorolható, amik közül a kilépéspárti kampány sikere a brexit-népszavazás során kiemelt helyet foglal el (Norris-Ingelhart 2019, 394-398).

A brit ‘68 és ellen-’68 eredetét összeköti a dekolonizáció és az abból fakadó kihívások következtében megjelenő igény az egyes politikai irányzatok megújítására, illetve általánosságban az Egyesült Királyság társadalmi rendjének új alapokra helyezésére. A hatvanas évek végének nemzetközi politikai bizonytalanságai, illetve a más nyugati államokban végbemenő társadalmi és politikai átrendeződések számos kérdést vetettek fel általánosan a brit nemzeti identitással kapcsolatban, melyre többek között a ‘68-asok és az „újjobboldal” egyaránt választ kívánt nyújtani. Az ebből a kontextusból kiinduló politikai folyamatok a mai napig kiemelt relevanciával bírnak az Egyesült Királyság, illetve a brit társadalom identitása körüli eltérő diskurzusokban, melyek mögött továbbra is megtalálhatóak olyan tényezők, mint a volt gyarmatokhoz fűződő viszony, a bevándorlás, illetve a hidegháborút idéző nemzetközi konfliktusok, melyek a hatvanas évek végén is meghatározó szerepet játszottak, de kiegészültek újabb jelenségekkel, mint a klímaváltozás és a globalizáció. A brit ‘68 és ellen-’68 kapcsolata tehát valamilyen módon az Egyesült Királyság világban betöltött helyéről és identitásáról is szól.

Irodalomjegyzék

Ali, Tariq (2005): *Street Fighting Years: An Autobiography of the Sixties* Verso

Andrews, Kehinde (2018): *The Windrush scandal shows that Britain has never fully accepted black people*

https://www.washingtonpost.com/news/global-opinions/wp/2018/04/20/the-windrush-scandal-shows-that-britain-has-never-fully-accepted-black-people/?noredirect=on&utm_term=.ad7907be1a65

Bale, Tim (2012): *The Conservatives since 1945: The Drivers of Party Change* Oxford University Press

Brooke, Peter (2007): *India, post-imperialism and the origins of Enoch Powell's 'Rivers of Blood' speech* The Historical Journal 50(03):669 - 687

Bourne, Jenny (2008): *The Beatification of Enoch Powell*, Race & Class Vol. 49(4): 82-95

Charmley, John (1998): *A History of Conservative Politics 1900-1996*, Macmillan Press

Crines, Andrew – Heppell, Tim – Hill, Michael (2016): *Enoch Powell's 'rivers of blood' speech: A rhetorical political analysis* British Politics (2016) 11, 72–94.

Cummings, Alex Sayf (2013): „No Pakistanis”: *The racial satire the Beatles don't want you to hear*
https://www.salon.com/2013/04/14/no_pakistanis_the_racial_satire_the_beatles_dont_want_you_to_hear/

ó Dochartaigh, Niall (2008): *Northern Ireland In: 1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977*, (szerk.: Martin Klimke, Joachim Scharloth), Palgrave Macmillan

Donnelly, Mark (2005): *Sixties Britain: Culture, Society and Politics*, Pearson

Dorey, Peter (2011): *British Conservatism: The Politics and Philosophy of Inequality* I.B. Tauris, 2011

Ellis, Sylvia A. (2014): *Promoting solidarity at home and abroad: the goals and tactics of the anti-Vietnam War movement in Britain*, European Review of History: Revue européenne d'histoire, 21:4, 557-576

Endres, Thomas G. (2018): *Classic Rock in the Year of Revolt: Using the Illusion of Life to Examine the Hits of 1968* IAFOR Journal of Arts & Humanities vol. 5 issue 2. 99-116

Forster, Anthony (2004): *Euroscepticism in Contemporary British Politics Opposition to Europe in the British Conservative and Labour Parties since 1945* Routledge

Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press

Inglehart, Ronald – Norris, Pippa (2016): *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash* RWP 16-026, HKS Faculty Research Working Paper Series

Garnett, Mark – Hickson, Kevin (2009): *Conservative thinkers: The key contributors to the political thought of the modern Conservative Party* Manchester University Press

Goodhart, David (2013): *The British Dream: Successes and Failures of Post-War Immigration*. London: Atlantic Books

Goodwin, Matthew J. – Milazzo, Caitlin (2015): *UKIP: Inside the Campaign to Redraw the Map of British Politics*

Göbölös N. László (2007): *Hatvannyolc akkor és azóta, (H)ősök, Utódok, Szellemek* Pallas Könyvek

HC Deb (4 February 2016) vol. 605, col 1120

<https://hansard.parliament.uk/Commons/2016-02-04/debates/16020482000001/ParliamentarySovereigntyAndEUNegotiations?highlight=enoch%20powell#contribution-16020482000051>

HC Deb (5 July 2016) vol.612, col. 850

<https://hansard.parliament.uk/Commons/2016-07-05/debates/7FECFE5E-931A-45A2-A978-24B77706D4B5/EUReferendumRaceHateCrime?highlight=enoch%20powell#contribution-8E7CAACE-0F62-4F91-B2B9-8A681BB56E4D>

HC Deb (9 April 2019) vol. 658, col. 107

<https://hansard.parliament.uk/Commons/2019-04-08/debates/947067E5-8BAC-4FFA-BE7C-EB63CA702088/UNInternationalDayForTheEliminationOfRacialDiscrimination?highlight=enoch%20powell#contribution-4C069D52-FBB5-4805-BE21-F65A5FF56518>

HC Deb (5 February 2019) vol. 654, col 181

<https://hansard.parliament.uk/Commons/2019-02-05/debates/42CB5979-2771-437A-B169-2CDC0BB48480/WindrushScheme?highlight=enoch%20powell#contribution-C77BADCD-3369-4117-9FEE-CFB4E3C27635>

Heffer, Simon (2014): *Like the Roman: The Life of Enoch Powell*, Faber & Faber, elektronikus kiadás

Hillman, Nicholas (2008): *A ‘chorus of execration’? Enoch Powell’s ‘rivers of blood’ forty years on*, Patterns of Prejudice, 42:1, 83-104

Hope, Christofer (2014): *Nigel Farage and Enoch Powell: the full story of Ukip’s links with the ‘Rivers of Blood’ politician*

<https://www.telegraph.co.uk/news/politics/ukip/11291050/Nigel-Farage-and-Enoch-Powell-the-full-story-of-Ukips-links-with-the-Rivers-of-Blood-politician.html>

Horn, Gerd-Rainer (2007): *The Spirit of ‘68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956-1976* Oxford University Press

Kassam, Raheem (2018): *Enoch was Right: ‘Rivers of Blood 50 years on* elektronikus kiadás

Lindop, Fred (2001): *Racism and the working class: strikes in support of Enoch Powell in 1968*, Labour History Review, Vol. 66, No. 1, Spring 2001

Marwick, Arthur (1998): *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c.1958–c.1974*, Bloomsbury Reader, elektronikus kiadás

McLean, Iain (2003): *The Failure of Imperialism: Joseph Chamberlain and Enoch Powell* In.: Rational Choice and British Politics: An Analysis of Rhetoric and Manipulation from Peel to Blair, Oxford Scholarship Online

Nairn, Tom (1970): *Enoch Powell: The New Right* New Left Review 1/61 May–June 1970

Nehring, Holger (2005): *The Growth of Social Movements* In: A Companion to Contemporary Britain (szerk.: Paul Addison, Harriett Jones), Blackwell Publishing

Nehring, Holger (2008): *Great Britain* In: 1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977, (szerk.: Martin Klimke, Joachim Scharloth), Palgrave Macmillan

Nehring, Holger (2011): „*Out of Apathy*”: *Genealogies of the British „New Left” in a Transnational Context, 1956–1962* In: Between Prague Spring and French May Opposition and Revolt in Europe, 1960–1980 (szerk.: Martin Klimke, Jacco Pekelder & Joachim Scharloth), Berghahn Books

Norris, Pippa – Ingelhart, Ronald (2019): *Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism* Cambridge University Press

Peele, Gillian (2018): *Enoch Powell and the Conservative Party: Reflections on an Ambiguous Legacy* The Political Quarterly, Vol. 89, No. 3, July–September 2018

Powell, J. Enoch (1968): *‘Rivers of Blood’ Speech*

<https://www.telegraph.co.uk/comment/3643826/Enoch-Powells-Rivers-of-Blood-speech.html>

Powell, J. Enoch (1971): *Britain and Europe* In: Martin Holmes (szerk.): *The Eurosceptical Reader*, Palgrave 1996

Powell, J. Enoch (1983): *UK Nuclear Weapons: A Pointless Exercise* Fortnight April 1983

Spencer, Ian R. G. (2003): *British immigration policy since 1939: The making of multi-racial Britain* Routledge

Thomas, Nick (2002): *Challenging Myths of the 1960s: The Case of Student Protest in Britain* Twentieth Century British History, Vol. 13, No. 3, 2002, pp. 277–297

Vinen, Richard (2018): *1968: Radical Protest and its Enemies* Harper Collins

Wade, Richard (2013): *Conservative Party Economic Policy: From Heath in Opposition to Cameron in Coalition* Palgrave Macmillan

Young, John W (1998): *Britain and European Unity, 1945–1992* Macmillan Education

TÓTH LÁSZLÓ

A polgári engedetlenség és 1968 szelleme

Az 1968-ban globális szintén, az USA-tól Franciaországon át a szovjet blokk országain keresztül Japánig, illetve Mexikóig terjedően kibontakozó tiltakozási hullám számos szempontból újdonságot jelentett a politikai tiltakozások kultúrájának addig megszokott kereteihez képest.¹ Az eltérő társadalmi-politikai környezet ellenére a nyugati és a kelet-európai mozgalmakat egyaránt meghatározta egyfajta általános establishment-ellenesség, az egyén politikai jogainak biztosítását célként meghatározó gondolatiság. Természetesen a nyugati világ háborúellenes, kapitalizmus-kritikára épülő, marxista háttérű romantikus forradalmi ideológiája és a keleti blokk országainak szabadságvágya, egy emberarcúnak gondolt szocializmus iránti igényük megnyilvánulásai teljesen eltérő politikai környezetben léptek színre. Az emberi jogok és a közvetlen demokratikus részvétel iránti elkötelezettségen alapuló megközelítés azonban lehetővé teszi, hogy ezeket a sok tekintetben egymástól különböző mozgalmakat egy globális mozgalmi hullám részeként vegyük górcső alá.

Bár a '68-as események kapcsán elsőként talán a párizsi diáklázadásokra, a fiatalok rendőrséggel való erőszakos összecsapásaira asszociálunk, nem szabad megfeledkeznünk az ehhez hasonló forradalmi hangulatú és forradalmi ideológiából táplálkozó eseményekkel egyidejűleg jelenlévő erőszakmentes tiltakozásokra, a polgári engedetlenség – a hatalomnak való passzív ellenszegülés – módszerét alkalmazó demonstrációkra.² A '68-as események katalizátorként hatottak az új társadalmi mozgalmak létrejöttére, a demokratikus részvételt az önkifejezés részének tekintő, expresszív, az állampolgári kezdeményezéseket előtérbe helyező politikai kezdeményezések nyugat-európai megerősödésére. Az erőszakmentes ellenállás és a polgári engedetlenség volt az eredeti – gyökereit tekintve a *Mahatma Gandhi* által az indiai függetlenségi mozgalom során sikerre vitt – módszere az 1968-ban, *Martin Luther King* meggyilkolását követően radikalizálódó és zavargásokba torkolló amerikai polgári jogi mozgalomnak és az USA vietnámi beavatkozása ellen tüntető békepárti hippiknek egyaránt. Mindezzel időben párhuzamosan – de az alkalmazott módszereket tekintve szemben – álltak a *Marx*, *Mao*, vagy *Che Guevara* tanait követő forradalmi hevületű, a hatalommal szembeni erőszakos ellenállást is legitimnek tartó diáklázadók, vagy a diáklázadásokra rácsatlakozó franciaországi,

¹ Gustave Massiah: 1968 tavasza a nagyvilágban http://www.eszmelet.hu/gustave_massiah-1968-majusa-a-nagyvilagban/ (Letöltés ideje: 2019. április 20.)

² Szabó Máté: Közelítések 68-hoz. Válogatás az angol nyelvű társadalomtudományi szakirodalomból *Educatio* 2018. 27 (3), 508–515. p.

olaszországi munkástüntetők, akik nem a fennálló kapitalista rendszer békés reformját, hanem a radikális, forradalmi átalakulást tartották célravezetőnek. Mindezek mellett úgy látom, hogy az 1968-as tiltakozások által generált társadalmi-politikai változások megerősítették a polgári engedetlenség szerepét a politikai tiltakozások színes palettáján, és hozzájárultak az ezen tiltakozási forma legitimációjáról szóló vita kiteljesedéséhez.

Polgári engedetlenség és állami büntetőhatalom

Az igazságtalan, a természeti törvénnyel ellentétes törvényeknek való morális, felsőbb parancson alapuló ellenszegülés, mint a polgári engedetlenség egyfajta politikai, jog- és kultúrtörténeti előzménye már az ókori gondolkodókat is megérintette, elég, ha az antik görög dráma világából *Szophoklész Antigonéjának* alapkonfliktusát idézzük fel. Antigoné saját erkölcsi meggyőződése és az isteni törvények nevében szegül ellen Kreónnak, amikor kiáll a hazaárulóként megölt és megtorlasként a polisz törvénye alapján temetetlenül hagyott testvére, Polüneikész végtisztessége mellett. A zsarnoki törvénynek való morális ellenszegülés parancsát *Henry David Thoreau* 1849-ben írott klasszikus művében, „A polgári engedetlenség iránti kötelességről” című írásában az egyetlen járható és erkölcsileg vállalható útnak írja le a többségi demokrácia vadhajtsaival szemben. Thoreau esszéjének érvelése mindezt az USA Mexikó ellen ekkor vívott, morálisan igazolhatatlan, területszerző célú háborújával és a természeti törvénnyel, a humanizmus parancsával összeegyeztethetetlen, a rabszolgaság intézményét legalizáló törvények meglétével támasztotta alá. Rámutatott, hogy *„egy olyan kormány uralma alatt, amely bárkit igazságtalanul bebörtönöz, az igaz embernek börtönben a helye”*.³ Értelmezése szerint tehát a belső meggyőződés igazolhatja az igazságtalan törvényeknek való passzív ellenszegülést, mindazzal együtt, hogy a morális igazolás részét képezi a törvényszegésért kiszabott szankció elviselése is.

Thoreau gondolatiságát adaptálta előbb Dél-Afrikában, majd Indiában a helyi viszonyokra Mahatma Gandhi politikája. A brit gyarmati uralom ellen fellépő, erőszakmentes polgári engedetlenségen alapuló, általa *szátjagrahának* elnevezett politikai mozgalom India önálló államiságának létrejöttéhez vezető események sorát indította el. A Gandhi által meghirdetett eszmeiség lényegét képezi, hogy *„meg kell tagadnunk a lealacsonyító jogszabályoknak való engedelmességet, és hagynunk kell, hogy ezért bebörtönözzenek minket, ha úgy kívánják”*.⁴

³ Henry David Thoreau: A polgári engedetlenség iránti kötelességről. In: A polgári engedetlenség iránti kötelességről. A gazdaságról. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. 5-43.p.

⁴ M.K. Gandhi: Az önként vállalt szenvedés meggyőzőereje. In: Misetics Bálint (szerk.) Polgári engedetlenség és erőszakmentes ellenállás. Budapest, Napvilág Kiadó, 2016, 128-129. p.

Az erőszakmentes polgári ellenállás politikai programként és taktikaként való megfogalmazása a Martin Luther King vezetésével fémjelzett, az 1960-as években kibontakozó amerikai polgári jogi mozgalom tiltakozásait is alapvetően meghatározta. King számára lelkeszként meghatározó volt a keresztény vallás tanításainak megfelelő, a kölcsönös elfogadáson és erőszakmentességen alapuló megközelítés, a polgári engedetlenségben való részvétel kockázataként pedig – Thoreau-hoz és Gandhihoz hasonlóan – szintén vállalta az esetleges bebörtönzést is. Ahogyan azt a *„Levél a birminghami városi börtönből”* című írásában megfogalmazta, az igazságos törvény olyan ember által alkotott szabály, amely megfelel az erkölcsi törvénynek, avagy Isten törvényének, az igazságtalan törvény pedig olyan szabály, ami nincs harmóniában az erkölcsi törvénnyel, *Aquinói Szent Tamás* fogalmaival élve, amely nem az örök természeti törvényben gyökerezik.⁵

A polgári jogi mozgalommal párhuzamosan – és azzal részbeni átfedésben és számos kapcsolódási ponttal – kibontakozó, az Egyesült Államok Vietnám ellen folytatott háborújával szemben szerveződő tiltakozási hullám az 1968-as események szempontjából is a diskurzust tematizáló jelentőséggel bírt. A vietnámi háború ellen is fellépő békemozgalom nem csupán az USA-ban, hanem Európában is szerveződött, az 1968-as németországi diákmozgalom esetében például az általános kapitalizmus-ellenesség és baloldali-marxista gyökerű imperializmus-kritika a vietnámi háborút ellenző tüntetésekben is manifesztálódott.

A vietnámi háború elleni tiltakozások egyik leginkább szimbolikus, polgári engedetlenségként gyakorolt formája az Egyesült Államokban a katonai behívók nyilvános elégetése volt. Mindez szimbolikájában rokonságot mutat a Gandhi által még politikai pályája kezdetén, dél-afrikai működése során megszervezett, az indiai vendégmunkások megalázó regisztrációjához kapcsolódóan bevezetett hatósági igazolványok nyilvános rendezvényeken való elégetésével. A Vietnám elleni agressziót elítélő, a katonai behívókat elégető aktivistákkal szemben számos hatósági és bírósági eljárás indult. A Kongresszus 1965-ben törvényt fogadott el, amely a katonai behívók megrongálását büntetőjogi szankcióval fenyegette. A lefolytatott bírósági eljárások során a vádlottak a véleménynyilvánítás amerikai alkotmány által garantált alapjogára hivatkoztak, az Első Alkotmánykiegészítés szellemében szimbolikus, a morálisan megalapozott cselekményként állítva be védekezésükben a polgári engedetlenségi akciót. Mindezen előzményeket követően a Legfelsőbb Bíróság 1968-ban hozott döntést az O'Brien-ügyben, kimondva, hogy a behívók elégetése egyértelműen a vietnámi háború elleni politikai véleménynyilvánításként értékelhető. A döntés szerint mindezzel együtt azonban nem sérti az Első Alkotmánykiegészítésben foglaltakat a behívók elégetését büntetőjogi szankcióval fenyegető jogszabály, az ehhez kapcsolódó kormányzati érdek ugyanis ez esetben alkotmá-

⁵ Martin Luther King: *Levél a Birminghami Városi Börtönből*. In: Misesics 169-185. p.

nyosan korlátozza a véleményszabadság, mint alapvető jog gyakorlását.⁶ Az ügygel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy *Jimmy Carter* elnöki beiktatását követő napon kiadott rendeletével amnesztiát adott valamennyi, a vietnámi háború elleni tiltakozása miatt bírósági eljárás alá vont személy számára, amennyiben ezen törvénytörtő cselekmények célja háború elleni erőszakmentes politikai véleménynyilvánítás volt. Ezzel az elnöki rendelettel tulajdonképpen utólagosan formális jogi értelemben is igazolást nyertek vietnámi háborút ellenző, az elkövetéskori jogszabályok alapján jogsértő, ám erkölcsi meggyőződésből, polgári engedetlenségi akcióként véghez vitt erőszakmentes cselekmények. Magyarországi párhuzamként hivatkozhatunk az 1990-es taxisblokád résztvevői esetében *Göncz Árpád* akkori köztársasági elnök által adott amnesztiára, amely utólag mentesítette a demonstrációsorozat szervezésében résztvevőket az általuk esetlegesen elkövetett jogszabálysértések miatti felelősségvonas alól. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor azt is, hogy a taxisblokád polgári engedetlenségi akcióként való megítélésében nem egyöntetű a tudomány álláspontja.

Az 1968-as év másik, nagy sajtónyilvánosság mellett zajló bírósági ügye a vietnámi háború elleni aktivizmusuk miatt elsőfokon börtönbüntetésre ítélt, majd fellebbezésüket követően felmentett „bostoni ötök” pere volt.⁷ A kortársak számára ügy érdekességét növelte, hogy az egyik, elsőfokon két év börtönbüntetésre ítélt aktivista a kismamák számára a csecsemők gondozását gyakorlati tanácsokkal segítő könyveiről Amerika- és világszerte ismert, humanista gyermekorvos, *dr. Benjamin Spock* volt. Spock orvosi tevékenysége mellett a '60-as években a nukleáris fegyverkezés és a vietnámi háború elleni szervezetek tagjaként aktív tevékenységet fejtett ki, mely működése miatt négy társával együtt államellenes összeesküvés vádjával fogták perbe.

Az aktivisták elleni büntetőeljárás miatti felháborodás és a kibontakozó szakmai és társadalmi vita indította *Ronald Dworkint* az 1968-ban közzétett „*On Not Prosecuting Civil Disobedience*” (*Miért ne büntessük a polgári engedetlenséget*) című írásának⁸ közzétételére. Dworkin vitába száll azokkal, akik szerint a törvénynek való lelkiismereti alapú ellenszegülés, tehát a polgári engedetlenség résztvevőinek szükségszerűen viselniük kell tetteik büntetőjogi kö-

⁶ United States v. O'Brien, 391 U.S. 367 (1968)

<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/391/367/> (Letöltés ideje: 2019. április 20.)

⁷ United States of America, Appellee, v. Benjamin Spock, Defendant, Appellant.united States of America, Appellee, v. Michael Ferber, Defendant, Appellant.united States of America, Appellee, v. Mitchell Goodman, Defendant, Appellant.united States of America, Appellee, v. William Sloane Coffin, Jr., Defendant, Appellant, 416 F.2d 165 (1st Cir. 1969)
<https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/416/165/401712/> (Letöltés ideje: 2019. április 20.)

⁸ Ronald Dworkin: On Not Prosecuting Civil Disobedience. The New York Review Of Books, June 6, 1968 issue

vetkezményeit, hiszen a törvények mindenkire egyenlő mértékben vonatkoznak, és a társadalom normális működése csak akkor tartható fenn, ha a jogsértés minden esetben megtorlásra kerül az állam részéről. Érvelése szerint az államhatalomnak, az igazságszolgáltatás szerveinek toleranciát kellene mutatnia azoknak az irányába, akik valamely morálisan helyesnek tartott cél érdekében választják a polgári engedetlenség útját. A helyes eljárás az volna, ha a büntetőhatalom hajlandóságot mutatna az egyes ügyekben önkorlátozó módon viszonyulni a polgári engedetlenséget lelkiismereti okokból gyakorlókkal szemben.

Dworkin szerint a tisztességes állampolgár belső meggyőződésből követi a törvényt, függetlenül attól, hogy bárki más véleménye szerint mi tekinthető törvényes eljárásnak. Meggyőződését követve az állampolgár mindaddig nem viselkedik helytelenül vagy tisztességtelenül, amíg a saját megítélése szerint és a körülményeket ésszerűen mérlegelve belátja, hogy a törvény mit követel tőle. Dworkin álláspontja alátámasztásaként utal arra, hogy maga a Legfelsőbb Bíróság is felülbírálja kivételes esetekben egyes döntéseit, mindez pedig feljogosítja az egyes állampolgárt is arra, hogy akár a meggyőződésével ellentétes bírói döntéssel kapcsolatban is fenntarthassa saját jogi álláspontját. Rámutat ugyanakkor arra is, hogy a vietnámi háború katonai szolgálatmegtagadói többnyire nem jogászok vagy politikai filozófusok, nincsenek abban a helyzetben, hogy megalapozottan tudnának érvelni az általuk morális alapon igazságtalannak tartott törvények érvénytelenségének alátámasztására. Ugyanakkor az állam nem biztosíthat immunitást a lelkiismereti okok miatt törvényt szegők, így a polgári engedetlenségben résztvevők számára sem, hiszen ez esetben a kormányzati döntések végrehajtása adott esetben teljesen megbénulna. A polgári engedetlenség résztvevőivel szemben indított bírósági eljárások nélkül nem is lenne lehetséges az eltérő vélemények és álláspontok ütköztetése egy, az engedetlenkedők által kétes érvényességűnek vagy nem kellően világosnak tartott jogi norma kapcsán. Ugyanakkor az államnak különbséget kell tenni a közönséges bűnözők és a lelkiismereti okokból engedetlenséget gyakorló, vagy egy nem egyértelmű jogszabályt a saját meggyőződésük szerint értelmező polgárokkal szemben. Az ilyen esetekben a méltányos eljárás tehát megköveteli a bíróságok részéről, hogy a kellő toleranciával járjanak el. A vád alá helyezett „bostoni ötök” esetében tehát a vádnak figyelembe kell vennie azt a tényt, hogy bár a jogszabálysértés ténye nyilvánvaló, a vádlottak nem bátorítottak senkit erőszakra vagy mások jogainak szándékos megsértésére, így ezen kritériumok hiányában a vád nem lehet megalapozott. A Dworkin által is osztott, a polgári engedetlenkedőkkel szemben méltányos ítélezési gyakorlat kialakítását támogató érvelés végül utat talált a bírósági eljárás során is, így a „bostoni ötök”-nek fellebbezésüket követően végül nem kellett börtönbe vonulniuk.

A vietnámi háborúval szembeni polgári engedetlenség jellegzetes formájaként említést érdemel még a keresztény gyökerű, lelkiismereti okból történő katonai szolgálatmegtagadás

(*Conscientious Objection, CO*). Az Amerikai Egyesült Államokban számos katonai szolgálatmegtagadást támogató keresztény szervezet működött, köztük a *Katolikus Béke Társaság* (*Catholic Peace Fellowship*), a *Katolikus Munkások Mozgalma* (*Catholic Worker Movement*), a *Béke és Igazságosság Szövetsége* (*Peace and Justice Commission*) és a *Katonai Szolgálatmegtagadók Nemzeti Vallásközi Szolgálat Tanácsa* (*National Inter-Religious Service Board for Conscientious Objectors, NISBCO*). Az 1933-ban létrejött *Katolikus Munkás* (*Catholic Worker*) mozgalom számos tagja lett már a második világháború, majd a vietnámi háború idején bebörtönzött katonai szolgálatmegtagadó, ahogy az amerikai *mennoniták* is nagy számban kerültek katonai szolgálatmegtagadásért ezidőben börtönbe.⁹ A kérdés kapcsán előrelépést jelentett az USA Legfelsőbb Bíróságának „Seeger-ügyben” hozott döntése, amely a hitbéli meggyőződésből eredő lelkiismereti alapú szolgálatmegtagadás esetében megengedőbb jogértelmezésre adott lehetőséget a korábbi, szigorúbb büntetőjogi szankcióval fenyegető felfogáshoz képest.¹⁰

A polgári engedetlenség és az igazságosság elmélete

A polgári engedetlenség morális, jogi vagy filozófiai igazolása a kezdetektől foglalkoztatta a jelenséget kutató jog- és politikatudósokat egyaránt. Amíg Dworkin az analitikus jogelmélet eszközeit használva próbálta alátámasztani, hogy miért kell az államnak toleránsan viszonyulni a polgári engedetlenséget gyakorló polgárokhoz, *John Rawls* szerződéselméleti gyökerű politikai filozófiai megállapításainak összegzéséül szolgáló elméletének központi elemévé emelte az államhatalommal szembeni morális alapú engedetlenség teóriáját. Bár Rawls főműve „*Az igazságosság elmélete*” csak 1971-ben jelent meg, az amerikai jogász- politikafilozófus már korábban, az 1968-as tiltakozási hullámra reflektáló, *Hugo Adam Bedau* által szerkesztett 1969-es „*Polgári engedetlenség: Elmélet és gyakorlat*” című kötetben¹¹ megjelentett esszéjében – amely „*A polgári engedetlenség igazolása*”¹² címet viselte – összegezte az igazolható polgári engedetlenséggel kapcsolatos fő megállapításait. Bedau válogatásában Rawls tanulmánya mellett a polgári engedetlenség irodalmának klasszikusaként helyet kaptak többek között Thoreau, Martin Luther King, *Bertrand Russell*, *Noam Chomsky* írásai is.

⁹ Csapody Tamás: Elmélet és gyakorlat - Keresztény katonai szolgálatmegtagadók Magyarországon 1979 és 1989 között, különös tekintettel a Bokor római katolikus bázisközösségre. mek.oszk.hu/15600/15636/15636.pdf (Letöltés ideje: 2019. április 26.)

¹⁰ United States v. Seeger, 380 U.S. 163 (1965)

<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/380/163/> (Letöltés ideje: 2019. április 20.)

¹¹ Bedau, Hugo Adam: Civil disobedience: Theory and practice, New York, Pegasus [1969]

¹² John Rawls: The justification of civil disobedience. In: Civil disobedience: Theory and practice. Ed. Hugo Bedau. New York: Pegasus, 1969. 240 – 255. p.

A Rawls által felvázolt elmélet alapján a polgári engedetlenség problémája csak egy többé-kevésbé igazságos, demokratikus államban vetődhet fel, amelyben az állampolgárok elismerik az alkotmány legitimitását. Mindebből következik, hogy a polgári engedetlenségben résztvevők nem az államhatalom megdöntését remélik, nem forradalmat kívánnak kirobbantani, hanem a törekvésük arra irányul, hogy az igazságosság elveinek megfelelő működésre próbálják rábírní az államhatalmat, amennyiben az működése során nem ezen elveknek megfelelően járna el. Mindez természetesen feltételezi az alapvetően demokratikus, a jogállami normáknak megfelelő hatalomgyakorlást, hiszen egy autokratikus rezsimben nincs lehetőség arra, hogy valamely igazságtalan, önkényes döntéssel szemben az állampolgárok békés tiltakozása eredményre vezessen. Mindezen okok miatt a polgári engedetlenséget el kell különíteni a közhatalommal való szembenállás más formáitól, így a próbaperektől, törvényesen bejelentett tüntetésektől, a szervezett vagy fegyveres ellenállástól.

A polgári engedetlenség Rawls meghatározása szerint „nyílt, erőszakmentes, a lelkiismeretre hivatkozó, mégis politikai cselekedet, amellyel megszegik a törvényt, és pedig rendszerint azért, hogy a törvényben vagy a kormány politikájában változást idézzenek elő”.¹³ Rawls megkülönbözteti a polgári engedetlenség közvetlen formáját, amikor az általa igazságtalannak vélt törvényt sérti meg a tiltakozó, és közvetett változatot, amely esetében a tiltakozás formája valósít meg valamilyen törvénysértést (például egy hatósági tiltás ellenére megtartott demonstráció esetében).

Rawls definíciója alapján a polgári engedetlenség egy vállaltan nyilvános aktus, amellyel valaki a közvéleményt kívánja meggyőzni álláspontja helyességéről. A politikai tiltakozásnak egy olyan speciális, kivételes formájáról van tehát szó, amely jellegénél fogva a törvényesség és törvénytenség határán helyezkedik el. Egyfelől törvénytelen, mert a polgári engedetlenséggel a tiltakozók megszegik az írott törvényt, a pozitív jogot, mégis morális szempontból törvényes, mert az erőszak tilalmára vonatkozó erkölcsi normák nem sérülnek. Mindezekkel együtt ki kell emelni továbbá, hogy a polgári engedetlenség a lelkiismeretre hivatkozó cselekedet, mert olyan politikai elvek vezérlik, amelyek a lelkiismeret legbensőbb parancsaiból és az igazságosság elveiből származnak, célja pedig a tiltakozók által igazságtalannak tartott jogszabályok eltörlése vagy megváltoztatása.

A polgári engedetlenség fő dilemmájának a kötelességek konfliktusa tekinthető, amely abból az ellentmondásból fakad, hogy a törvénytisztelő, az alkotmányos rend iránt elkötelezett állampolgár egyaránt hűséggel tartozik a demokratikus eljárási rendben megválasztott, legitim törvényhozó testület által elfogadott jogszabályoknak, ugyanakkor a saját lelkiismeretének és morális meggyőződésének is. A polgári engedetlenséget ugyanakkor meg kell különböztetni

¹³ John Rawls: Az igazságosság elmélete. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 431.p.

az igazságtalan törvényekkel szembeni ellenállás másik formájától, a lelkiismereti ellenszegüléstől. „*Lelkiismereti okokra hivatkozó ellenszegülésről akkor beszélünk, ha nem engedelmessékedünk egy többé-kevésbé közvetlen jogi felszólításnak vagy hivatalos utasításnak.*”¹⁴ Előbbiekből következik, hogy Rawls felfogása szerint például a lelkiismereti alapú szolgálatmegtagadás, vagy az az eset, amikor Thoreau az amerikai kormányzat politikája elleni tiltakozásként megtagadta az adófizetést, nem a polgári engedetlenség, hanem a lelkiismereti ellenszegülés kategóriájába esik.

A polgári engedetlenség megalapozottsága körében rámutatott arra is, hogy a törvénytörtő tiltakozás csak több feltétel együttes fennállása esetében tekinthető igazoltnak. Az első feltétel az, hogy az így orvosolni kívánt igazságtalanságnak komolynak, egyértelműnek és mindenki számára nyilvánvalónak kell lennie. A második feltétel azt mondja ki, hogy polgári engedetlenségre csak akkor kerülhet sor, ha más eszközök igénybevétele már sikertelennek bizonyult. A harmadik feltétel szerint több csoportot ért sérelem esetén ezen csoportok tevékenységét össze kell hangolni és megfelelően korlátozni kell; ha ugyanis olyan helyzet áll elő, hogy mindegyik csoport igényét a társadalmi rendnek és az igazságos alkotmány érvényesülésének a veszélyeztetése nélkül nem lehet kielégíteni, akkor ezen igények arányos részéről az egyes csoportoknak az egész társadalom érdekében le kell mondaniuk. Végül a negyedik feltétel alapján a polgári engedetlenséget úgy kell gyakorolni, hogy az, amennyire lehetséges, ne sértse harmadik személyek jogait.

Részben Rawls nyomdokain járva, de reagálva a '68-as diáklázadások utóhatásaira is, Jürgen Habermas arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állami ellenőrző és beavatkozó mechanizmus szemszögéből a '70-es évek németországi, a szélsőbaloldali *Rote Armee Fraktion*, *RAF (Vörös Hadsereg Frakció)* által elkövetett terrorakciókat követően kialakult közhangulat következtében összemosódott az erőszakos, tömegzavargásba torkolló demonstrációk és a morálisan megalapozott polgári engedetlenség jelensége. Habermas – utalva a 60-as évek egyesült államokbeli és németországi diákmozgalmaira, majd a 70-es években kibontakozó expresszív, szubkulturális gyökerű alulról szerveződő társadalmi mozgalmaira – úgy vélte, hogy egyértelműen világossá kell tenni a diáklázadások, zavargások, szélsőséges terrorakciók, és a morálisan igazolható polgári engedetlenség közti különbségeket. Ennek ellenére a jogállami demokrácia működésének igazolása megköveteli, hogy a polgári engedetlenség az alkotmányos politikai kultúra szükségszerű alkotórészeként jelenjen meg.¹⁵

¹⁴ Rawls 436. p.

¹⁵ Habermas, Jürgen: Polgári engedetlenség – a demokratikus jogállam próbaköve in: Felkai Gábor (szerk.) Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás - Németországi tapasztalatok és általánosítások, Rejtjel Kiadó 2003

Habermas konklúziója, hogy a modern alkotmányos állam rászorul a morális igazolásra, hiszen a jogállam magas legitimációs igénye megkívánja a polgáraitól, hogy a jogrendet önszántukból ismerjék el. A törvényekhez való hűségnek az igazságosság iránt támasztott normatív igény szabad elismeréséből kell adódnia, ez az elismerés a törvényhozási eljárás legitimációján nyugszik (eljárás általi legitimáció). A legitimáló eljárás legitimációja, a törvényeknek való alávetettség ideája akkor érvényes, ha elismerésre méltó elvekre támaszkodik, melyek fényében legitimként lehet igazolni, vagy illegitimként elvetni a pozitív jogi normát. Paradoxonként merül fel azonban, hogy a jogállam mint a legitimitás őrzője egyúttal fenn is kell, hogy tartsa a legális alakzatban fellépő jogtalansággal szembeni bizalmatlanságot.

A polgári engedetlenség legalizálásának lehetősége Habermas elmélete szerint problémás lehet, hiszen amennyiben a legalizálás révén elmúlik a személyes kockázat, kérdésessé válik a szabálysértő tiltakozás morális alapja, leértékelődik felhívó funkciója. A probléma feloldásaként Rawls és Dworkin a polgári engedetlenkedőkkel szembeni modifikált bűnüldözési és igazságszolgáltatási gyakorlat kialakítását ajánlja, amely figyelembe veszi, hogy a tiltakozók – bár törvénysértést követnek el – mindezt lelkiismeretük szerint, a társadalom demokratikus működésének elősegítése érdekében és szimbolikus politikai véleménynyilvánítás körében teszik.

Magyarországi reflexiók – polgári engedetlenség és demokratikus tiltakozási kultúra

A kommunista diktatúra éveiben a polgári engedetlenség Rawls, Habermas vagy Dworkin által ismertetett formájában nem jelent meg, a rendszerkritikus politikai vélemények szabad kifejtésére a rendszer nem biztosított lehetőséget. Az 1968-as, kelet-európai országokat is megérintő tiltakozási hullám Magyarországon nem váltott ki látványos tiltakozó akciókat, a legdrámaibb esemény az önmagát felgyújtó 17 éves *Bauer Sándor* esete volt, aki a kommunista elnyomás és a Varsói Szerződés tagállamainak – köztük Magyarországnak – Csehszlovákia elleni inváziója elleni tiltakozásul vállalt önkéntes mártíromságot. Ez az eset jól illeszkedik a hatvanas évek legradikálisabb, a hatalmi-politikai önkénnyel szembeni ellenszegülést az önként vállalt tűzhálalal (önégetés – *self-immolation*) kifejezni kívánó tiltakozások nemzetközi sorozatába, amelynek inspirálói a vietnámi háború elleni tiltakozásként önmagukat feláldozó buddhista szerzetesek voltak. Miután a Varsói Szerződés tagállamainak csapatai 1968. augusztus 20-21-én megszállták Csehszlovákiát – csírájában fojtva el a prágai tavaszként ismert, az emberarcú szocializmus illúzióját megfogalmazó reformokat –, a katonai agresszió elleni tiltakozásul 1969. január 16-án a fiatal diák, *Jan Palach* a prágai Vencel téren felgyújtotta magát, ezt követte néhány nap múlva Bauer Sándor tette a budapesti Múzeumkertben. Meg kell jegyezni, hogy az önégetés mint tiltakozási forma nem csak Vietnámban és Közép-

Európában, hanem az USA-ban is megjelent, *Norman Morrison*, az amerikai *kvéker* egyház tagja 1965-ben a washingtoni Pentagon előtt gyújtotta fel magát a vietnámi háború elleni tiltakozásként.¹⁶

Bár a polgári engedetlenség mint politikai tiltakozási forma a rendszerváltást megelőző időszakban nem volt jellemző, korábbi politikatörténeti előzményeket azonban Magyarországon is azonosíthatunk. Meg kell említenünk az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követő, elnyomó Bach-korszak időszaka alatt a *Deák Ferenc* vezetésével kibontakozó passzív ellenállási mozgalmat, amely nagy részben hozzájárult az Ausztriával való 1867-es kiegyezéshez. Ez a tiltakozás, amely részleteiben az osztrák elnyomó hatalommal való együttműködés és a rezsimben való hivatalviselés visszautasításától a magyaros öltözék viseléséig terjedt, egyes források szerint Mahatma Gandhi számára is például szolgált a brit gyarmati uralom elleni rezisztencia megszervezésében. A deáki passzív rezisztenciát *Gene Sharp* politikatudós, a polgári engedetlenség és az erőszakmentes ellenállás kutatója – egyben műveivel világszerte több erőszakmentes politikai ellenállási kezdeményezés inspirálója, a balti államok 1991-es szovjetellenes függetlenségi mozgalmaitól a közelmúlt szerbiai, arab világbeli, vagy iráni tiltakozásaiig – is több helyen említi „*The politics of nonviolent action*” (*Az erőszakmentes cselekvés politikája*) című művében.¹⁷

A magyar politikafilozófiai és jogelméleti diskurzusban a demokratikus átalakulást eredményező rendszerváltást követően az 1990-es taxisblokáddal kapcsolatban bukkant fel első ízben a polgári engedetlenség mint politikai tiltakozási forma tudományos igénnyel való vizsgálatának lehetősége.¹⁸ A taxisblokádnak kiváltó oka az Antall-kormány 1990. október 25-én bejelentett, 65 százalékos benzináremelést eredményező döntése volt. A döntés ellen tiltakozó taxisok, miután a közlekedési miniszter nem vette át a petíciójukat, lezárták Budapest összes hídját. Ezt követően az immár országossá bővült blokádhhoz csatlakoztak a fuvarozók is, végül a tiltakozás október 28-án kompromisszumos megállapodással zárult. A taxisblokádnak polgári engedetlenségi akcióként való értelmezése meglehetősen problematikus, sokkal inkább *single issue* tiltakozásként (a benzinár megemelése elleni proteszt), semmint az igazságosság elveinek érvényesüléséért folytatott politikai tiltakozásként jellemezhetjük.¹⁹

¹⁶ Sanburn, Josh: A Brief History of Self-Immolation
<http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2043123,00.html>
 (Letöltés ideje: 2019. április 20.)

¹⁷ Csapody Tamás: Passzív rezisztencia szekunder formái Magyarországon 1848 és 1865 között. Politikatudományi Szemle, 2005. 1. szám, 183–196.p.

¹⁸ Csapody Tamás (szerk): A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban. T-Twins Kiadó, Budapest, 1991.

¹⁹ Szabó Máté: A taxisblokádnak és utóélete – Kihívás a társadalomtudományok számára. Szociológiai Szemle 1993/1. 121–140. p.

A 2002-es választásokat követően július 4-én az „Erzsébet-hídi csata” néven elhíresült spontán hídfoglaló akció során a demonstrálók a szavazatok újraszámolását és *Medgyessy Péter* miniszterelnök lemondását követelték. Tekintettel arra, hogy a blokádnak nem jelentett, tehát az akkori szabályok alapján törvénysértő gyülekezésnek minősült, a tüntetők viszont erőszakmentesen, a rendőri intézkedésnek passzív módon ellenszegülve tiltakoztak, ez az akció a polgári engedetlenség kritériumainak megfelelt. A tiltakozás polgári engedetlenségi akciónak tekinthető amiatt is, hogy a választási eredmények megváltoztatására, a szavazatok újraszámolására ekkor már nem volt legálisan biztosított hatósági vagy bírósági út. A demonstráció rendőrségi felosztatását utóbb az *Emberi Jogok Európai Bírósága* is megvizsgálta, és ítélete szerint a rendőrség megfelelően járt el az oszlatás során.²⁰

A 2004-es, a Zengő-hegyre telepíteni tervezett NATO-radar építésének megakadályozására környezetvédő szervezetek és helyi civilek által szervezett akció mind céljaiban, mind alulról építkező, erőszakmentes megvalósításában és a passzív ellenszegülési taktika alkalmazásával a polgári engedetlenség klasszikus jegyeit viselte magán. A Zengőre telepített radar elleni polgári engedetlenségi akció a magyar politikatörténetben – a bős-nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozás mellett – a legjelentősebb zöld ügygé vált, amelyben a környezetvédelmi indíttatáson túl a demokráciával, a jogállamisággal kapcsolatos járulékos konfliktusok is megjelentek. A radarállomás megépítésére a zengői helyszínen 2003-ban kapott engedélyt a Honvédelmi Minisztérium. A munkagépek 2004. február 12-e után vonultak fel a Zengőre, miközben a környezetvédő szervezetek tagjai (*Civilek a Zengőért Mozgalom, Pécsi Zöld Kör, Védjegylet, Greenpeace*) éjjel-nappal őrizték a hegyet, annak érdekében, hogy a beruházók ne tudják folytatni a munkálatokat. A mozgalom mellé állt *Sólyom László* korábbi köztársasági elnök is, aki hivatalba lépése előtt is felszólalt a Zengő ügyében, megválasztásakor az Országházban pedig a Zengő-mozgalom kitűzőjét viselte.²¹

A 2006. május 26-án, *Gyurcsány Ferenc* akkori miniszterelnöknek az MSZP frakció balatonörszödi zárt ülésén ülésen elhangzott, az elégtelen kormányzati teljesítményt kritizáló beszédének kiszivárogtatását követően kormányellenes tiltakozási hullám vette kezdetét. 2006. október 23-án a tüntetéseket a rendőrség sok helyütt aránytalanul erőszakos, jogállami követelményekkel össze nem egyeztethető fellépése kísérte. A rendőri oszlatással szembeni ellenállás, valamint a tiltakozások legitimációjának aláátamasztása érdekében a tüntetők részéről szintén felmerült az „elnyomó” hatalomnak való ellenszegülés igazolhatóságának kérdése. A 2006. őszi kormányellenes demonstrációk kapcsán azonban, függetlenül a rendőrségi túl-

²⁰ Molnár Eva v. Magyarország (Application no. 10346/05; Judgement of 7 October 2008)

²¹ Míkecz Dániel: Zengő-konfliktus a napisajtóban

https://mediakutato.hu/cikk/2007_02_nyar/03_zengo_konfliktus

kapások miatt indult büntetőeljárások tényétől, rá kell mutatni arra, hogy a polgári engedetlenség fogalma az igazságtalan hatalmi aktusokkal szembeni erőszakmentes ellenállás esetében tartja igazottnak a tiltakozás ezen formáját. Mindebből következik, hogy amíg a rendőri intézkedésnek való passzív ellenszegülés, az előbbi kritériumok szerint polgári engedetlenségnek minősül, mindez nem igaz a rendőrséggel való erőszakos összecsapásokban résztvevőkre, hiszen ez utóbbi már más politikai és jogi megítélés alá esik. A 2006-os eseményekkel kapcsolatban a gyülekezési jog érvényesülésének kérdéseit az akkori helyettes ombudsman is megvizsgálta. Az ombudsmani jelentés szerint a gyülekezési jog gyakorlása a közvetlen demokrácia korlátozott megjelenési formája, korlátozott annyiban, hogy a gyülekezés során jogilag kötelező döntés nem születhet. A demonstráció nem terjedhet odáig, hogy a képvisleti hatalomgyakorlásnak alternatívája legyen. Ebből az is következik, hogy a gyülekezési jog keretében ellenállási jog sem gyakorolható.²²

Bizonyos tekintetben a 2006-2007. évi kormányellenes demonstrációkkal szembeni hatósági gyakorlat következményének tekinthető a FIDESZ országgyűlési képviselői által végrehajtott 2007-es kordonbontási akció. A rendőrség által a Kossuth téri, a miniszterelnök lemondását követelő elhúzódnó tüntetések folytatásának megakadályozása érdekében felállított, az ellenzék és a gyülekezési jogokkal élni kívánó demonstrálók által is jogsértőnek tartott kerítés lebontása az akkor ellenzéki és kormánykritikus FIDESZ kommunikációjában is vállaltan polgári engedetlenségi akcióként jelent meg. A kordonbontás következményeként megindult szabálysértési eljárás erejéig az érintett képviselők lemondtak a mentelmi jogukról, tehát a polgári engedetlenség klasszikus definíciója szerint vállalták az esetleges szankció lehetőségét is. A frakciótagok a polgári engedetlenség igazolásaként kifejtett véleménye szerint a politikai véleménynyilvánítás szabadságát, a gyülekezési jog gyakorlását ellehetetlenítő rendőrségi határozat súlyosan korlátozta az állampolgárok alkotmányos jogainak gyakorlását, mindezért tehát az egyedüli alkotmányos cselekmény az állampolgári szabadságot sértő kordon szimbolikus elbontása lehetett. A tiltakozó akciót követően megindult szabálysértési eljárást a Pesti Központi Kerületi Bíróság végül megszüntette, a döntés indokolása szerint a politikai vélemény kifejtésének körébe tartozó, szimbolikus jellegű, demonstratív aktusról volt szó, amely így, bár a normasértés megvalósult, nem minősül társadalomra veszélyes cselekménynek. *Varga Csaba* a kordonbontási akciót követően publikált írásában kiemelte, hogy a polgári engedetlenség nem jogi fogalom, még a jog legtágabban megvont fogalmának sem része, „hiszen épp a fennálló jog kötelező erejét tagadja egy magasabb rend érvényére hivatkozással, és szembezegülésének pontosan az a célja, hogy elérje e jog megváltozását”. Ugyanakkor Varga

²² OBH 4435/2007. számú jelentés

szerint különösen visszas, ha a morális lázadás gyakorlását a közhatalom birtokosa minősítgeti.²³

A polgári engedetlenség „intézményesülése” és a jogalkalmazás dilemmái

A politikai tér és az alkotmányos keretrendszer 2010-et követő átalakulása Magyarországon, párhuzamosan a hagyományos ellenzéki pártok mozgásterének szűkülésével, új keretfeltételeket teremtettek a tiltakozások számára.²⁴ Az erőter megváltozása a politikai tiltakozási szcéná új szereplőinek megjelenésével járt, illetve a társadalmi mozgalmak, a civil szféra tiltakozási aktivitásának erősödését eredményezték. A politikai keretfeltételek átalakulása a politikai akaratkifejezés új formáinak hangsúlyosabb válását is előidézte, a kormányzati legitimitációt biztosító, választási eredményeken alapuló kétharmados „szavazati hatalom” ellensúlyaként szerveződő tiltakozások révén a társadalmi mozgalmak a „mobilizációs hatalom” lehetőségeit próbálták szélesíteni. A „mobilizációs hatalom” alapja a nem formalizált társadalmi, politikai tiltakozás megszervezése, kulcsa pedig, hogy az érintett társadalmi szervezetek milyen mértékben képesek támogatóikat nyilvános politikai tiltakozásra bírni.²⁵ A kormánypártok által kezdeményezett alkotmányozási folyamat, az Alkotmánybíróság jogköreinek átalakítása, az új Alaptörvény és annak módosításai körül kialakult jogi és politikai vita életre hívta egy új típusú tiltakozási közeget. Ezek a tiltakozások egy részben nagyvárosi, civil gyökerű, a jogállamiság, a társadalmi igazságosság, az emberi jogok eszméire fogékony közegben fogantak. Az „új tiltakozás” kezdeményezői a '68-as mozgalmak hatásait is magukon viselő új társadalmi mozgalmakhoz, illetve a globalizáció- és kapitalizmuskritikus, a zöld-környezetvédő hullámhoz is köthető ideológiai háttérrel, heterogén bázisra épülnek. Fontos kiemelni, hogy a tiltakozások szerveződése során megfigyelhető hálózatépítés jellege erősen posztmodern jegyeket mutat, a demonstrációk az interneten, a közösségi média csatornáit használva szerveződnek, az érintett társadalmi szervezetek közötti laza koalíció kevésbé a hagyományosan értelmezett szervezeti-politikai kontextusban, mint inkább egyfajta érték-közösségben és a virtuális politikai térben manifesztálódik. A jogállamisággal, alkotmányozással összefüggő kérdésekben állást foglaló, a korábban megszokott tiltakozási formákhoz képest a polgári engedetlenség hívószavával egyre gyakrabban élő aktivizmus egyes elemzők szerint jól illeszkedik a „tarka ellenállás” új, posztmodern, posztindusztriális tiltakozásainak

²³ Varga Csaba: A polgári engedetlenség és az erkölcs szava <https://mno.hu/velemeney/a-polgari-engedetlenség-es-az-erkölcs-szava-462940> (Letöltés ideje: 2018.07.04.)

²⁴ Szabó Máté: Új politika-új tiltakozás? In: Replika. Társadalomtudományi Folyóirat 2013/3. 49. p.

²⁵ Szabó Máté: Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001. 55. p.

sorába.²⁶ A kétharmados parlamenti többség birtokában megvalósított, a tiltakozók által a többségi elv hagyományos bírálatával („a többség zsarnoksága”) illetett kormányzati lépésekkel szembeni, tudatosan polgári engedetlenségi akcióként megszervezett tiltakozó megmozdulások (FIDESZ székház elfoglalása, ülősztrájkok, egyetem- és hídfoglalások) ugyan tömegmozgalommá nem váltak, de a 2010 óta eltelt időszak nagy sajtónyilvánosságot kapott politikai és médiaeseményeivé tették ezeket az akciókat.²⁷ A polgári engedetlenség hazai tiltakozási kultúrában való kvázi „intézményesülését”, illetőleg rutinszerűvé válását jól mutatja például, hogy a *Társaság a Szabadságjogokért* jogvédő szervezet online jogi útmutatót bocsátott közre *Tanácsok polgári engedetlenkedőknek* címmel.²⁸

A 2010. óta eltelt időszak polgári engedetlenségként minősíthető demonstrációi közül a *Hallgatói Hálózat (HaHa)* nevű diákmozgalom akciói kifejezett párhuzamot mutatnak az 1968-as nyugat-európai egyetemfoglalásokkal.²⁹ A szervezet 2011-2012-ben több megmozdulást is szervezett a felsőoktatási források megvonása, a röghöz kötés és az alacsony keretszámok miatt. *Schmitt Pál* akkori köztársasági elnök plágium-ügye miatt ülősztrájkot tartottak, követelve, hogy vonják vissza a köztársasági elnök doktori címét. Az egyetemi keretszámok csökkentése miatt a mozgalom szimpatizánsai blokád alá vonták a Petőfi-hidat, az ELTE bölcsészkarának legnagyobb termét pedig 45 napra foglalták el.

Példaként hivatkozhatunk az Alaptörvény negyedik módosítása elleni, 2013-ban lezajlott polgári engedetlenségként meghatározható tiltakozásra is, amelynek keretében a demonstrálók a kormánypárt FIDESZ Lendvai utcai székházának demonstratív célú elfoglalásával és az ott tartott ülősztrájk-jellegű tüntetéssel adtak hangot a kormánykritikus politikai véleményüknek. A tüntetéssel kapcsolatban utóbb a bíróság nem állapította meg a gyülekezési jog megsértésével összefüggő szabálysértést. A jogi érvelés alapjául az szolgált, hogy a székház felé tartó demonstrálók csak útban voltak a tüntetés helyszínére, ezért nem követhettek el ilyen jogsértést, maga a demonstráció pedig magánterületen (azaz a székház udvarán) zajlott, a gyülekezési jog hatálya pedig a szabálysértési ügyben eljáró bíróság szerint csak a közterületi rendezvényekre terjed ki, tehát magánterületen nem lehet megsérteni az idevágó szabályokat. Annak ellenére, hogy a szabálysértési ügyben a demonstrálók tömeges elmarasztalása elmaradt,

²⁶ Krasztev Péter-Jon Van Til (szerk.): Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békésekknek. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013

²⁷ Szirmák Erik: Polgári engedetlenségeink https://gondola.hu/cikkek/80238__8222%3BPolgari_engedetlensegeink__8221%3B.html (Letöltés ideje: 2018.07.04.)

²⁸ Tanácsok polgári engedetlenkedőknek – Társaság a Szabadságjogokért <https://tasz.hu/cikkek/tasz-tanacsok-polgari-engedetlenkedoknek> (Letöltés ideje: 2019.04.20.)

²⁹ Mikecz Dániel: Az egyetemfoglalás mint akcióforma és felszabadított tér. In: Replika. Társadalomtudományi Folyóirat 2013/3. 103-113. p.

a magánterület engedély nélküli elfoglalása nyilvánvalóan szintén jogsértő helyzet, amelyre azonban nem a szabálysértési jog, hanem a magánjog, azon belül is a birtokvédelem szabályai irányadók.

Szintén meg kell említeni, hogy a polgári engedetlenséget gyakran alkalmazta a 2010-et követő időszakban a *Város Mindenkié mozgalom* is a lakhatási körülmények javítását, a budapesti kilakoltatások és a hajléktalanok elleni szabálysértési eljárások megakadályozását célzó tiltakozásai során. Ide sorolhatjuk a végrehajtás alá vont, kilakoltatásra ítélt személyek lakásai előtti, a hatósági intézkedést akadályozni próbáló élőláncok felállítását vagy az üresen álló épületek elfoglalását, amelynek szimbolikus célja a szociális lakások létesítésének lehetőségére való figyelemfelhívás volt. A mozgalom tagjai polgári engedetlenségi akció keretében 2013-ban a Fővárosi Közgyűlés üléstermében is tiltakoztak az életvitelszerű közterületi tartózkodást szabálysértéssé minősítő rendelet elfogadása ellen, később a budapesti VIII. kerületi polgármesteri hivatalt is „elfoglalták” az önkormányzat hajléktalanokkal szembeni intézkedései elleni tiltakozásul.³⁰

2017-ben a külföldről támogatott civil szervezetek kötelező regisztrációját előíró törvénymódosítás kapcsán egyes érintett civil szervezetek részéről felmerült, hogy a regisztrációs jogszabályi kötelezettség teljesítésének megtagadásával, polgári engedetlenséget gyakorolva tiltakozzanak az általuk alapjogsértőnek tartott rendelkezés ellen. A kialakult vitában jogvédő civilek, jogtudósok és kormányzati szereplők is megnyilatkoztak. A jogalkotói oldalról elhangzott érvelés a törvények betartásának elsődleges követelményére és a polgári engedetlenség rutinná válásának elkerülésére hívta fel a tiltakozók figyelmét, kiemelve, hogy a törvénysértő módon megvalósuló politikai tiltakozások elterjedése jogon kívüli állapotot és ezáltal kaoszt eredményezhet.³¹ A jogvédő-alapjogi indíttatású érvek a polgári engedetlenség kivételes igazolhatósága mellett érveltek, rámutatva arra, hogy az igazságtalan törvények elleni tiltakozás végső eszközként legitimnek tekinthető a polgári engedetlenség gyakorlása.³²

A jogalkalmazás oldalán megjelenő dilemmákat jól demonstrálja az a 2015-ös példa is, amikor a polgári engedetlenség résztvevői a bevándorlásról tartott nemzeti konzultáció során kihelyezett kormányzati plakátokat rongálták meg, majd a letépett plakátdarabokkal együtt

³⁰ Bencze Bertalan Barnabás, Illés Gábor, Varga András: Új politika, új tiltakozás? A Város Mindenkié mozgalom. In: Replika. Társadalomtudományi Folyóirat 2013/3. 65–84. p.

³¹ Trócsányi László. A polgári engedetlenség nem egy mottó <http://www.origo.hu/itthon/20170623-trocsanyi-laszlo-ekint-polgari-engedetlenseg-nyilt-level.html> (Letöltés ideje: 2019.04.20.)

³² Majtényi László – Somody Bernadette: A polgári engedetlenség valósága és a magyar kormányt képviselők igazmondása <http://www.ekint.org/autonomiavedelem/2017-06-21/a-polgari-engedetlenseg-valosaga-es-a-magyar-kormanyt-kepviselok-igazmondasa> (Letöltés ideje: 2019.04.20.)

megjelentek a legközelebbi rendőrkapitányságon, ahol feljelentették magukat a plakátrongálás miatt. A lefolytatott szabálysértési eljárás bírósági szakában született döntés alapján a nemzeti konzultációs plakátok letépése nem minősült társadalomra veszélyes szabálysértésnek, mivel az elkövetők a véleménynyilvánítási szabadságukat gyakorolták, amikor az általuk gyűlöletkeltőnek tartott plakátokat eltávolították. A bíróság hivatkozott az Alaptörvény IX. cikkére is, miszerint annak célja, „hogyan a közéleti szólásszabadság biztosításával a demokratikus közvélemény és az egyén számára biztosítsa a demokratikus közélet fejlődését. Lehetővé tegye az egyén számára véleményének kifejtését, mások véleményének formálását és hogy meggyőzhessen másokat a saját álláspontjáról. Jelen esetben az eljárás alá vontak az előzőekben hivatkozott alapjogaikkal éltek, amikor politikai véleményüknek a plakát mondanivalója okán annak részbeni eltávolításával adtak hangot”.³³

Az előbbi jogértelmezés kapcsán a dolog elleni erőszakkal megvalósult polgári engedetlenségként meghirdetett politikai akciók köréből ki kell emelni a *Gulyás Márton* által 2016-2018 között szervezett eseményeket, köztük az Országos Választási Iroda táblájának eltávolítását és a Sándor-palota, valamint az Állami Számvevőszék festékpátronokkal való megdobálását. Ezek az akciók, bár nyilvánvaló, hogy az aktivista célja polgári engedetlenség gyakorlására, a politikai véleménynyilvánításra irányult, a polgári engedetlenség Rawls által meghatározott kritériumainak nem feleltethetőek meg, tekintettel arra, hogy az előbbi definíció az erőszakmentességet a polgári engedetlenség konjunktív feltételei közé sorolja, és e körben nem csak a személy elleni erőszakot, hanem a károkozást is kizáró oknak tartja.³⁴

Szintén problematikus lehet azoknak a politikai akcióknak a minősítése, amelyek esetében a tiltakozók nem civil állampolgárok, hanem professzionális politikusok, országgyűlési képviselők. Ebbe a körbe sorolhatjuk a FIDESZ 2007-es, már említett kordonbontási akciója mellett az LMP képviselőinek 2011. év végi, parlamenti „önlelancolását.” A LMP politikusai azért láncolták magukat a Parlament Kossuth téri autókijárata elé, hogy megakadályozzák, hogy a kormánypárti képviselők a parlamentbe jutva megszavazzák többek közt a pénzügyi stabilitási és a választójogi törvényt. A tiltakozáshoz később más ellenzéki képviselők is csatlakoztak, akiket a demonstrációt felszámoló rendőrség rabszállító autókkal vitt el a Parlament elől. Ide sorolhatjuk még a Munka Törvénykönyvét a túlórakeret felemelésére vonatkozóan módosító – az ellenzék által rabszolgatörvényként aposztrofált – jogszabály, illetve a közigazgatási bíróságokra vonatkozó törvények elfogadása elleni 2018. december 12-ei parlamenti

³³ Jámor András: Ha a szándék véleménynyilvánítás mehet a gyűlölet-plakát rongálás a bíróság szerint http://kettosmerce.blog.hu/2015/07/17/ha_a_szandek_velemenynyilvanitas_mehet_a_gyulolet-plakat_rongalas_a_birosag_szerint (Letöltés ideje: 2019 április 20.)

³⁴ Rawls 433. p.

obstrukciót is, melynek során az ellenzéki képviselők fizikailag próbálták ellehetetleníteni a szavazást az országgyűlésben. Ezeknek a tiltakozásoknak a kapcsán ki kell emelni, hogy bár a polgári engedetlenség klasszikus definíciója nem zárja ki, hogy ilyen akcióban profi politikusok is részt vegyenek, mégis elgondolkodtató, hogy amennyiben ezt a tiltakozási formát az állampolgári kezdeményezések körébe soroljuk, a civil jelleg elvesztésével megmarad-e az engedetlenség „polgári” jellege.

Összegzés

A polgári engedetlenség mint a „jogon kívül álló” tiltakozási eszköz nem csak elméleti, hanem számos jogértelmezési és jogalkalmazási problémát is generál, amelyek megoldása a polgári engedetlenséggel élni akarók által elkövetett, a jogszabálysértő magatartások miatt indult eljárásokat lefolytató hatóságok vagy bíróságok részéről is elvontabb jogelméleti megközelítést igényel. Rá kell mutatni ugyanakkor, hogy ezek az állami intézmények elsősorban és kizárólagosan a törvényeknek alárendelten működhetnek és hozhatnak döntéseket. A polgári engedetlenségi akciók kapcsán kialakult rendőrségi, illetve bírósági gyakorlat szintén kiemelt figyelmet érdemel, hiszen a gyülekezési jog – mint a politikai szabadságjogok egyik legfontosabbika – gyakorlásának szempontjából nem lényegtelen elem, hogy az utóbbi évek bejelentett budapesti tüntetései mellett, sokszor azok folytatásaként spontán út-és hídfoglalásokkal tarkított, többnyire passzív ellenállással megvalósított tiltakozó akciók kezelése során a rendőrség milyen módon tudja kezelni ezeket a sokszor irányíthatatlanul alakuló demonstrációkat. Kijelenthetjük, hogy a sok szempontból 1968 szellemét is megidéző, lelkiismereti alapú, jogsértő, a jogsértés következményeit demonstratív céllal felvállaló tiltakozások sorozatossá válása új szint hozott a hazai tiltakozási kultúrába azzal, hogy a Rawls, vagy Habermas szerint kizárólag a demokratikus jogállamiság keretei között gyakorolható tiltakozási módot „rutinszerű” formában honosították meg. Habermas nyomán kijelenthetjük, a polgári engedetlenség igazolása az alkotmányozásnak olyan dinamikus értelmezésén alapul, amely az alkotmányozásra soha nem befejezett feladatként, hanem folyamatosan alakuló projektként tekint, amely mindig nyitott a változó társadalmi igényeknek megfelelő újraértelmezésre. A polgári engedetlenség lakmusztesztjét elvégezve igazolhatónak látszik a tétel, hogy az engedetlenkedők a jogsértés elkövetésének szándékával a jogállam lelkiismeretének felélesztésére törekcszenek, s tehetik mindezt anélkül, hogy komolyabb szankcióval kellene szembenézniük annál, amit ügyük előmozdítása és a nyilvánosság elérése céljából maguk számára elfogadtak és tiltakozásuk logikája alapján elismertek. A polgári engedetlenség fogalmának használata körében azonban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy mind Rawls, mind Habermas az igazságtalan politikai döntések elleni tiltakozások közül utolsó érvként alkalmazva tekinti csak morálisan igazol-

hatónak ezt a tiltakozási formát, abban az esetben, ha a legális keretek közötti hatásgyakorlás lehetőségei már kimerültek vagy ellehetetlenültek. Mindebből következik az is, hogy a polgári engedetlenség-jellegű demonstrációk szervezésének egyre gyakoribbá válása magában rejtheti a fogalom devalválódását is, hiszen a polgári engedetlenség figyelemfelhívó jellegét pontosan a kivételessége erősíti. Következmény az is, hogy a polgári engedetlenséget, mint tiltakozási formát a jog soha nem ismerheti el, a polgári engedetlenségben résztvevőknek tehát a jogszabályok megsértése miatti felelősség vállalásával az esetleges szabálysértési vagy büntetőjogi szankciókkal is szembe kell nézniük. Ugyanakkor a hatóságok vagy az igazságszolgáltatás számára a kialakult gyakorlat alapján adott a mérlegelés lehetősége, az erőszakmentes, a társadalomra veszélyt nem jelentő, szimbolikus, a politikai véleménynyilvánítás körébe sorolható akciók esetén a szankció adott esetben elkerülhető, vagy minimalizált formában is alkalmazható.

A Jürgen Habermas által is vizsgált paradoxon ma is ugyanolyan kérdéseket vet fel, mint a '70-es évek Német Szövetségi Köztársaságában, amelyet a korábbi időszakokhoz képest Habermas a tiltakozás megváltozott színpadképeként jellemez.³⁵ Adja magát a párhuzam a 2010-et követő magyarországi tiltakozási színpadkép megváltozásával, amelyet szintén erősen meghatároz a civil kötődésű, az új társadalmi mozgalmak tiltakozási kultúrájához, vagy különöségeiben a közelmúlt globalizációkritikus mozgalmainak tüntetésihez, polgári engedetlenségi akcióihoz hasonlítható politikai véleménynyilvánítások terjedése. Míg a Habermas által tárgyalt tiltakozások elsősorban a '70-es–'80-as évek környezetvédő, illetve békemozgalmainak az atomerőmű-építéseket, illetve az Egyesült Államok rakéta-telepítési programját lehetővé tevő jogalkotási és kormányzati lépések elleni akciók voltak, a magyarországi tiltakozási formák megújulása többek között a jogállamiság-diskurzus mottója jegyében zajlik. A helyzetkép ugyanakkor hasonló abban a tekintetben, hogy a magát demokratikusnak valló hatalom egyszerre kell, hogy örködjön a joguralom, a jogállamiság garanciáit jelentő normarendszer mindenki általi betartása felett, egyidejűleg pedig a polgári engedetlenséget legitim tiltakozásnak tartók szerint fenn kellene, hogy tartsa a lehetőségét a rendszerhibák elleni akár normasértő tiltakozás becsatornázásának, hiszen, ahogy azt Habermas megfogalmazta, a polgári engedetlenség a demokratikus jogállam próbaköve.³⁶

³⁵ Habermas 151. p.

³⁶ Habermas 150. p.

Felhasznált irodalom:

Bedau, Hugo Adam: Civil disobedience: Theory and practice, New York, Pegasus 1969

Bencze Bertalan Barnabás, Illés Gábor, Varga András: Új politika, új tiltakozás? A Város Mindenkié mozgalom. In: Replika. Társadalomtudományi Folyóirat 2013/3.

Csapody Tamás: Passzív rezisztencia szekunder formái Magyarországon 1848 és 1865 között. In: Politikatudományi Szemle, 2005. 1. szám

Csapody Tamás: Elmélet és gyakorlat - Keresztény katonai szolgálatmegtagadók Magyarországon 1979 és 1989 között, különös tekintettel a Bokor római katolikus bázisközösségre. *mek.oszk.hu/15600/15636/15636.pdf* (Letöltés ideje: 2019. április 26.)

Csapody Tamás (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban.* T-Twins Kiadó, Budapest, 1991.

Dworkin, Ronald: On Not Prosecuting Civil Disobedience. The New York Review Of Books, June 6, 1968 issue

Gandhi, M.K. : Az önként vállalt szenvedés meggyőzőereje. In: Missetics Bálint (szerk.) Polgári engedetlenség és erőszakmentes ellenállás. Budapest, Napvilág Kiadó

Habermas, Jürgen: Polgári engedetlenség – a demokratikus jogállam próbaköve. In: Felkai Gábor (szerk.): Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás - Németországi tapasztalatok és általánosítások, Rejtjel Kiadó, 2003.

Jámbor András: Ha a szándék véleménynyilvánítás mehet a gyűlölet-plakát rongálás a bíróság szerint http://kettosmerce.blog.hu/2015/07/17/ha_a_szandek_velemenynyilvanitas_mehet_a_gyulolet-plakat_rongalas_a_birosag_szerint (Letöltés ideje: 2019 április 20.)

King, Martin Luther: Levél a Birminghami Városi Börtönből. In: Missetics Bálint (szerk.) Polgári engedetlenség és erőszakmentes ellenállás. Budapest, Napvilág Kiadó

Krasztev Péter-Jon Van Til (szerk.): Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békésekknek. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013

Majtényi László-Somody Bernadett: A polgári engedetlenség valósága és a magyar kormány képviselők igazmondása <http://www.ekint.org/autonomiavedelem/2017-06-21/a-polgari-engedetlenseg-valosaga-es-a-magyar-kormanyt-kepviselek-igazmondasa> (Letöltés ideje: 2019.04.20.)

Massiah, Gustave: 1968 tavasza a nagyvilágban http://www.eszmelet.hu/gustave_massiah-1968-majusa-a-nagyvilagban/ (Letöltés ideje: 2019. április 20.)

Mikecz Dániel: *Zengő-konfliktus a napisajtóban*

https://mediakutato.hu/cikk/2007_02_nyar/03_zengo_konfliktus (Letöltés ideje 2019. április 20.)

Mikecz Dániel: Az egyetemfoglalás mint akcióforma és felszabadított tér. In: Replika. Társadalomtudományi Folyóirat 2013/3. 103-113. p.

Rawls, John: Az igazságosság elmélete. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Rawls, John: The justification of civil disobedience. In: Civil disobedience: Theory and practice. Ed. Hugo Bedau. New York: Pegasus, 1969. 240 – 255. p

Sanburn, Josh: A Brief History of Self-Immolation <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2043123,00.html> (Letöltés ideje: 2019. április 20.)

Szabó Máté: Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001.

Szabó Máté: Új politika-új tiltakozás? In: *Replika*. Társadalomtudományi Folyóirat 2013/3.

Szabó Máté: Közelítések 68-hoz. Válogatás az angol nyelvű társadalomtudományi szakirodalomból Educatio 2018. 27 (3)

Szabó Máté: A taxisblokádnak és utóéletének – Kihívás a társadalomtudományok számára. Szociológiai Szemle 1993/1.

Szirmák Erik: Polgári engedetlenségeink https://gondola.hu/cikkek/80238__8222%3BPolgari_engedetlensegeink__8221%3B.html (Letöltés ideje: 2018.07.04.)

Thoreau, Henry David: A polgári engedetlenség iránti kötelességről. In: A polgári engedetlenség iránti kötelességről. A gazdaságról. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. 5-43.p.

Trócsányi László. A polgári engedetlenség nem egy mottó <http://www.origo.hu/itthon/20170623-trocsanyi-laszlo-ekint-polgari-engedetlenseg-nyilt-level.html> (Letöltés ideje: 2019.04.20.)

Varga Csaba: A polgári engedetlenség és az erkölcs szava. <https://mno.hu/velemeney/a-polgari-engedetlenseg-es-az-erkolcs-szava-462940> Letöltés ideje: 2018.07.04.

KISS ALEXANDRA

A „free speech movement”. A berkeley egyetem mozgalmi és mai visszhangjuk

A kaliforniai Berkeley Egyetem – a UC Berkeley – az 1960-as években az egyetemi szólásszabadság központja volt, de az elmúlt években is nagy vitákat kiváltó diáktiltakozások színhelyeként szolgált. Tanulmányomban először az 1964-es *Free Speech Movement* (Szólásszabadság Mozgalom, a továbbiakban FSM) előzményeinek, majd eseményeinek átfogó leírásával foglalkozom, igyekezve azok kiegyensúlyozott bemutatására, mind a diákok, mind az egyetemi vezetés nézőpontjából. A Berkeley szólásszabadság-mozgalma ugyanis elsőként példaként szolgál számos diákmozgalomnak, mind gondolat-, mind pedig eszközrendszerében. Emellett az egyetemi szólásszabadság ma is téma Budapesten és a Berkeley-ben is, de ma eltérően vetődik fel.

A Berkeley-n történtek olyan módszereket vezettek be az egyetemi kampuszokra, amelyekkel a hallgatók könnyen nyomás alatt tudták tartani az egyetem vezetését, ezzel megalapozva a békés állampolgári engedetlenség kultúráját számos olyan mozgalomnak, mint amilyenek például a vietnámi háborút ellenző, vagy éppen az egyetemeken a faji egyenlőségért küzdő szervezetek voltak az 1960-as évek hátralevő részében. Az FSM megmutatta, hogy radikális, de mégis a célra fókuszáló és annak megfelelően cselekvő erős vezetőikkel és az őket támogató hallgatókkal elérhetőek a kitűzött célok, és így inspirációként tudott szolgálni számtalan őket követő egyetemi szervezetnek szerte az Egyesült Államokban.

A Berkeley-n a hatvanas években történtek napjainkban is meghatározók az Egyesült Államok egyetemi életének törésvonalait megvizsgálva. Az egyetemen napjainkban rendezett demonstrációkkal kapcsolatos tudósításokban is előkerül az FSM, egymással ellentétes gondolkodású csoportok hivatkoznak rá álláspontjuk alátámasztásakor. Az FSM ma sok ember és csoport számára bír eltérő jelentéssel, és egyike a hatvanas évek azon mozgalmainak, amelyek az öröksége ma is rendszeresen előkerül, újabb és újabb megvilágításban.

A jelenlegi viták, különösen a politikai korrektség és a szólásszabadság tekintetében a mozgalmat vizsgálva kiderül, miben hasonlított és különbözött a mai és az ötven évvel ezelőtti egyetemi diáklelet és politikai állásfoglalás az Egyesült Államokban.

Előzmények – SLATE, Civil Rights Movement

A Berkeley-n nem a FSM volt az első olyan diákszervezet, amely politizálást, politikai aktivizmust hozott a kampuszra. Az egyik első ilyen szervezet a SLATE – a név a hallgatói önkormányzati választások indulóinak zárt listájára [*slate*] utal –, amelyet 1958-as alakulását

követően számtalan faji egyenlőséghez, szólásszabadsághoz és szervezeti szabadsághoz kötődő ügyben foglalt állást az egyetemen. A SLATE célja gyakorlatilag a kampuszon kívüli politikai ügyek népszerűsítése, támogatók toborzása volt az egyetemen (Moren, *The History of SLATE.*).

A *Civil Rights Movement* (Emberi Jogi Mozgalom, a továbbiakban CRM) összefoglalt több különböző emberi jogi aktivista csoportot, amelyek az 1950-es évektől egészen az 1970-es évekig működtek. Céljuk egy olyan Egyesült Államok létrehozása volt, ahol a jogi egyenlőség a törvény előtt mind alkotmányos, mind egyéb legális úton megvalósul. A faji egyenlőség felé vezető úton szerepük megkerülhetetlen, a 60-as évek mozgalmai között nagyon jelentősek.

A CRM több mint húsz éven keresztül tudta demonstrációival napirenden tartani a faji egyenlőség ügyét. Gazdagították a tiltakozó mozgalmak eszköztárát, és – habár voltak erőszakosabb megmozdulások is ezen idő alatt – összességében a kitartó és békés állásfoglalás, ülősztrájkok, szegregált templomok, éttermek, üzletek százainak „elfoglalása” révén értek el sikereket. Habár az 1960-as évek addig nem látott mértékben javították a feketék körülményeit, az életszínvonaluk még mindig jelentősen a fehéreké alatt maradt, 1965-ben a feketék családi bevételeinek mediánja a fehérek 55 %-a volt (National Center for Educational Statistics, n.d.). Ezen kívül a szavazati joguk még mindig nem volt teljes és a felsőoktatásban való részvételük is jóval alacsonyabb volt, mint az összetársadalomban.

A CRM ülősztrájkjai azért voltak különösen jelentőségteljesek, mert ezek vezettek több fontos diákmozgalom, például az *Erőszakmentes Diák Koordinációs Bizottság* (*Student Non-violent Coordination Comittee, SNCC*) megalakulásához, amely később megszervezte kisebb közösségek együttműködését a CRM-mel, és megalapozta a későbbiekben a fehér diákok becsatlakozásának kereteit a polgári jogokért folyó küzdelemben (Morris, 1999, 525.). Az ő szervezésük alá tartozott többek a *Faji Egyenlőség Kongresszusa* (*Congress of Racial Equality, CORE*), amelynek jelentős bázisa volt a Berkeley-n.

A CRM-hez kötődő egyik legnagyobb olyan demonstráció, amin a Berkeley hallgatói közül is sokan részt vettek, 1964. március 7-én egy San Franciscó-i hotelben, a Sheratonban rendezett ülősztrájk volt. Az összegyűlt, többségében fiatal tömeg szeretne volna elérni, hogy feketék ne csak fizikai munkákat, hanem ennél felelősségteljesebb beosztást is kaphassanak, mely a szállodaiparban ekkor a kimondatlan gyakorlat szerint lehetetlen volt.

Az ezt követő tavaszi demonstrációhullám több mint 500 ember letartóztatását hozta magával, közöttük Mario Saviót, aki pár hónappal később a Berkeley-i történések egyik szimbolikus alakja és informális vezetője volt

Mario Savio 1942-ben született, New Yorkban, egy munkásosztálybeli olasz származású családban [és 1966-ban hunyt el – a szerk.]. A neveltetésében semmilyen helyet nem kapott a radikalizmus, a baloldaliság sem különösen. A családja inkább konzervatívnak volt mond-

ható, de leginkább apolitikusnak, a középiskolai diákeveit ő is így töltötte. Vallásos, katolikus nevelésben részesült, melytől tizenévesen kezdett elhatárolódni, túl szűkösnek találta a teret, amelyet itt biztosítottak, nem volt hely kérdéseknek. Később azt mondta, az 1950-es évek iskolái „olyanok, mint az egyház: nem volt hely megvitatni a félelmeinket” (Cohen, 2009, 33). Ugyanakkor a Berkeley-re kerülése előtt túlzás volna azt állítani, hogy az FSM-ben játszott szerepe addigi életéből előre megjósolható lett volna. Savio különösebb lázadás nélkül járt a szülei által neki kijelölt utat, fizikát tanult, de mellette nagyon érdekelt a filozófia. Első politikusabb megmozdulása a középiskolai végzős beszéde, melyben, habár dicsérte az Egyesült Államokat, mint a szabadság és gazdagság földjét, arról is beszélt, milyen fontos részt vennie a politikában társainak – habár itt még nem demonstrációkra, hanem a választásokon való részvételre gondolt (Cohen, 2009, 31.).

Az egyik tüntetésen kezdte el őt megfigyelni az FBI „Civil Rights Section” névre hallgató, polgári jogi aktivistákkal foglalkozó osztálya – talán kissé visszás, hogy a második ügy az FBI-aktában azzal foglalkozik, miként bántalmazta Saviót és egy barátját két fehér nacionalista, amiért feketékkel mutatkoztak az utcán (FBI, 1964, 7.). Ezeken a tüntetéseken nemcsak ő, hanem a későbbi FSM számos többi résztvevője is jelen volt, a tavaszi események olyan diákok közösségét hozták létre, akik elkötelezettek voltak a civil aktivizmus mellett, és jól ismerték a békés állampolgári engedetlenség eszközeit (Freeman, 2002, 72-75.).

Az FSM születése – asztalok a Berkeley kampuszán

A Berkeley Egyetem kampuszán kialakult gyakorlat szerint a diákszervezetek különböző asztaloknál népszerűsíthették ügyeiket, itt lehetőség nyílt vitatkozni, akár pénzt gyűjteni is különböző ügyekhez. Ezek az asztalok szolgáltak a politikai nyilvánosság tereként.

Dr. Clark Kerr, a Kaliforniai Egyetem rektora [president] az 1960-as évek Amerikájának konzervatív gondolkodását képviselte a hallgatókkal szemben. Az egyetem elvárt szerepét így foglalta össze egy 1963-ban a Harvardon elmondott beszédjében: „Az egyetemtől elvárás, hogy oktatást biztosítson korábban elképzelhetetlen mennyiségű diáknak, válaszoljon a nemzet szolgálatának bővülő igényeire, hogy tevékenységeit egyesítse az iparral úgy, mint eddig soha. [...] A tudás előállítás, szétszórása és fogyasztása a nemzeti össztermék 29 százalékát adhatja, és a tudás termelése [knowledge production] körülbelül kétszeres ütemben növekszik, mint a gazdaság többi területe. Amit a vasút tett a 19. században és az autók a 20. század első felében, azt teheti most meg a század második felében a tudásipar.”

Ebben az értelmezésben a politizálás, viták, a szabad gondolatáramlás másodlagos az egyetemen, hiszen annak elsődleges feladata a tudás gyártása, és annak a nemzet, a gazdaság szolgálatába állítása. Később Mario Savio egy beszédjében utalt is a véleménykülönbségre:

„...mi egy tradicionálisabb oktatásfilozófiát képviselünk. Mi egy tudósokból és hallgatókból álló egyetemen hiszünk, aminek meghatározó jellemzője a kíváncsiság, és a szabadság az alapvető eszköze.” Kerr visszaemlékezéseiben mégis azt állítja, nem a szólásszabadság, sőt nem is a politikai véleménycsere, hanem a konkrét politikai aktivizmus ellen szeretett volna fellépni. Kerr szavait idézve: „a Szabad Szólás Mozgalomra Szabad Pártfogás Mozgalomként [Free Advocacy Movement] tekintettünk, és valóban az volt, azokkal a külső és belső eredményekkel, amikre számítottunk.” (Kerr, 2002, 365-366.)

1964. szeptember 14-én a Berkeley diákszervezeteit a kancellár, *Edward W. Strong* utasítására levélben értesítette a dékán, hogy az egyetem területén a továbbiakban tiltott mindenfajta politikai tevékenység, adománygyűjtés, egyetemen kívüli politikai eseményekről való állásfoglalás, az asztalok használatát a kampuszon dékáni jóváhagyáshoz kötötték. Ez a lépés az egyetem részéről a fentebb már említett SLATE-hez és a CRM-hez kötődő aktivistákat volt hivatott akadályozni, és illett az egyetem vezetésének elképzeléseihez. Ugyanakkor, mivel a tiltás minden diákszervezetet érintett, egységet kovácsolt a hallgatók között, akik az ideológiai spektrum bármelyik oldalán is állhattak.

Clark Kerr egy későbbi visszaemlékezésében felveti a problémát, amivel akkor szembesültek. Az egyetemi politikai ügyek támogatása ugyanis nem csak a politikai vélemények cseréjében merült ki. Az asztaloknál nem csak politikai viták zajlottak, hanem adománygyűjtés, aktivisták toborzása egyetemen kívüli tevékenységekhez, melyek – a CRM-hez kötődve – néha illegálisnak is minősültek (Kerr, 2002, 364.). Az egyetem vezetése folyamatosan politikai nyomás alatt volt, az állami törvényhozás Amerika-ellenes ügyekért felelős bizottsága ugyanis a kommunizmus felé való nyitással vádolta őket (California Legislature, 1965). Az 1954-ben az Egyesült Államok Kongresszusa által elfogadott *Communist Control Act* ugyanis, habár a törvényben csak a Kommunista Párt működését lehetetlenítette el arra hivatkozva, hogy mint egy külföldi erő ügynöksége, veszélyezteti a USA-t, a későbbiekben alapként szolgált a kommunizmushoz kötődő, vagy az állam ellen szerveződő csoportok üldözéséhez (Communist Control Act, 1954).

A következő két hét kisebb demonstrációkkal telt. Két hét múlva, szeptember 30-án következtek az első szankciók: 8 hallgató ellen fegyelmi eljárást indítottak, akik dékáni engedély nélkül állítottak asztalt diákszervezetüknek – az SNCC-nek és a CORE-nak, mindkettő a CRM-hez tartozó szervezet. Ennek eredménye volt az első ülőstrájk a Berkeley-n, amin több mint 500-an vettek részt. A demonstrációt éjjel 2-kor rendőrök oszlatták fel. Az érintett 8 hallgató jogviszonyát felfüggesztették.

Másnap a CORE egyik tagja, *Jack Weinberg* kitette szokásos asztalukra a Sproul csarnokban a különböző politikai írásokat, könyveket, és amikor felszólították, hogy igazolja a személyazonosságát, ő ennek azonban nem tett eleget. Letartóztatták és beültették egy a kampusz közepén parkoló rendőrautóba.

Az autó a következő 36 órában nem indult el, több száz hallgató vette ugyanis körül, akik addig figyelemmel kísérték a letartóztatást, és amikor Weinberget beültették a kocsiba, ők helyet foglaltak, ezzel maradásra kényszerítve a rendőrautót. A demonstrálók a lehúzott ablakon keresztül adtak ételt Weinbergnek, aki a blokádnál végig az autóban ült. Ehhez a naphoz kötődik a megmozdulások első szimbolikus eseménye, ugyanis pár órával a blokádnak kezdete után Mario Savio felmászott a rendőrautó tetejére és innen szólította meg a tömeget. Előtte levette a cipőjét, hogy ne tegyen kárt az autóban, és így mondta el követeléseiket – Jack Weinberg szabadon engedését és a politikai tevékenységek újbóli engedélyezését az egyetemen. Pár óra leforgása alatt az autóhoz vittek mikrofont is, és bárki felszólalhatott három perces időkeretben. Ez az eset meghatározta az ellenállást a továbbiakban: a rendőrautó nem mint autoritás, hanem a szólásszabadság platformja érvényesült, de a lehető legbékésebb módon.

A konfliktus ideiglenes feloldása akkor következett, amikor az iskola rektorával folytatott tárgyalások után megállapodtak: Jack Weinberg ellen mégsem tettek feljelentést, és a rektor beleegyezett, hogy egy bizottság alakuljon az egyetemi politikai ügyek kérdését megvitatni és rendezni.

Ezen a napon kialakultak a frontok, az iskola vezetése, akik látszólag egy tömbként a rendőrök oldalán álltak és azok támogatását élvezték; szemben a hallgatók meglehetősen színes koalíciójával. Megjegyzendő, a későbbiekből kiderült, az Igazgatótanács [*University Board of Regents*] többi tagja teljesen elvesztette bizalmát Clark Kerr rektorban, amiért belement egy ilyen megállapodásba, szerintük ugyanis a rendőrautó akadályozása a jog és rend totális semmibevétele volt (Kerr, 2002, 385.). Ugyanakkor a következő demonstrációk békés jellegét előrevetíti, hogy a tárgyalások végén, amikor Savio tájékoztatta a tömeget, kérésére az pillanatok alatt feloszlott.

A következő pár napban a diákszervezetek tárgyaltak és újrászerveződtek, végül 1964. október 3-án nevet és ügyet választva maguknak, ekkor alakult meg tehát az FSM, vagyis Szólásszabadság Mozgalom.

Ezek után többhetes egyezkedés következett, mely során az FSM-nek saját, belső konfliktusai ellenére is egyben kellett maradnia és ezeket megoldania, mindeközben az egyetem vezetésével és képviselőivel meg kellett egyeznie. Tekintve a hallgatói szervezetek nézeteinek sokféleségét, a tárgyalások alatt először mindig belső konszenzusra kellett jutniuk, és csak ezek után kezdődhetett a párbeszéd az egyetem vezetésével. Jackie Weinberg, a mozgalom egyik vezető alakja egyik visszaemlékezésében azt mondta, a megbeszélések általában tíz-tizenkét, néha tizenhat órán keresztül tartottak. Ők úgy utaltak rá, „unalmas, undorító, időigényes demokrácia” (Kitchell, 1990, 15.). A koalíció összetartásához úgy kellett kompromiszszumkésznek maradniuk, hogy céljukat sem téveszthették szem elől.

A diákokat támogatta az egyetem adminisztrációjának jónéhány tagja, akik igyekeztek segíteni a szervezésben, egyezkedésben, és abban, hogy a diákoknak is elérhetővé tegyék a rendelkezésükre álló eszközöket és felszerelést (Chamberlain, 2002, 358.). Ez a támogató hozzáállás az egyetemi kar tanárainak és dolgozóinak részéről nem volt véletlen, a Berkeley híres volt a kritikus megmozdulásairól. 1949-ben például, amikor „hűségesküt” kellett tennie az egyetemi tanároknak, hogy nem támogatnak semmilyen az Egyesült Államokkal szemben álló szervezetet vagy nézetet – ez természetesen a kommunizmus ellen irányult – a Berkeley-n ennek az aláírása nagy ellenállásba torkolt, és ez más egyetemekről is odavonzott aktivista szellemű diákokat és oktatókat (Kerr, 2002, 375.). Ebből fakadóan nem különösebben meglepő, hogy az ő részükről is érkezett támogatás a lázadó diákok felé.

A célok között nemcsak az szerepelt, hogy szabad legyen a politikai állásfoglalás, hanem az is, hogy a hallgatók nyíltan, az egyetemen támogathassanak, tervezhessenek és pártfogolhassanak [*advocate*] politikai akciókat, amelyek akár a kampuszon, akár azon kívül kapnak helyet (Zelnik, 2002, 283.). Az egyetem vezetésének pont ezzel volt problémája, hiszen az akkori politikai klímában kellemetlen volt emberi jogi mozgalmakkal összefüggésben olvasni, hallani a Berkeley-ről, és eredetileg ezt szerették volna kikerülni a politikai aktivizmus kitiltásával a kampuszról. A tiltással ugyanakkor ezek a szervezetek jóval hátrányosabb helyzetbe kerültek volna, mint amiben előtte voltak, ez ugyanis az aktivizmus, demonstrációk szervezését jelentősen megnehezítette volna.

November 7-én a tárgyalások holtpontra értek. Az egyetem kijelentette, jogot formál a politikai tevékenységek szabályozására és szankcionálására, ezzel illegálissá téve a politikai állásfoglalást mind a kampuszon és azon kívül a diákszervezeteknek. Az egyetem vezetése továbbá ragaszkodott ahhoz, hogy a korábban meghallgatott 8 diák jogviszonyát felfüggeszse. A hallgatók véleményük kifejezésének első alkotmánykiegészítésben biztosított jogukra hivatkozva újra felállították a kampuszon az asztalokat.

Késő novemberre valóban kikristályosodott a stratégiájuk, amely a diákközlés egységének megtörése volt. Felajánlották, hogy a szervezetek visszakaphatják az asztalaikat, kivéve azokat, akik illegális tevékenységeket támogatnának. Ezzel a kiegyezés oldalára kívántak csalni mindenkit, a polgári engedetlenséget alkalmazó – tehát a baloldali, CRM-hez kapcsolódó – szervezeteken kívül, így elérték volna eredeti céljukat, amely a számukra kellemetlenségeket okozó hangok elhallgattatása volt (Kitchell, 1990, 17.). A hallgatók ugyanakkor átlátták, az egység megszűnésével pont a lényegi céljukról mondanának le. Azok a diákszervezetek is maradtak, akik ezzel az engedménnyel visszakapták volna a politizálás lehetőségét.

Az egyetemi vezetés részéről a továbbiakban megszakadt a hajlandóság a tárgyalások folytatásra, így a hallgatók visszatértek a korábbi békés ellenálláshoz és demonstrációhoz, továbbá decemberig adtak ultimátumot feltételeik elfogadására.

A következő hetekben az Egyetemi Igazgatótanács továbbra is ragaszkodott álláspontjához, így december 2-től az addigi legnagyobb demonstrációk és ülsztrájkok vették kezdetüket. Ezek összesen több mint 800 diák letartóztatásával jártak, a rendőrség erőszakkal tudta csak felosztatni ezeket a tüntetéseket.

December 3-án hangzott el Savio leghíresebb beszéde a Sproul csarnok előtt. „Eljön az idő, amikor a gépezet működése annyira gyűlöletes, annyira lesújtó, hogy nem vehetsz már részt benne; hallgatólagosan sem vehetsz már részt benne, és muszáj a testeddel megakadályozni a fogaskerek működését, a kerekét, a fogantyúját, az egész szerkezetét, és muszáj megállítanod az egészet. És jelezned kell az embereknek, akik működtetik, az embereknek, akik birtokolják, hogy ameddig nem vagy szabad, megakadályozod, hogy a gépezet egyáltalán működni tudjon.” (Kitchell, 1990, 19.)

December 3-án legalább 1200 hallgató maradt éjszakára a Savio beszéde utáni spontán ülsztrájkon, és 14 órán keresztül maguknál tarták tartani a Sproul csarnokot, az egyetem adminisztrációjának épületében. A rendőrség ezt túlkapásokkal, a szükségesnél erőszakosabban oszlatta fel, valószínűleg azért, mert nem engedtek be újságírókat, és azt hitték, nem jut el a sajtóhoz képekkel, videókkal, ahogyan a tüntetőkkel bánnak. A férfiakat a lépcsőn rángatták le, a nőket a liftig húzták a földön – a diákok között a gyakorlott, „veterán” ülsztrájkolók hamar elterjesztették, hogy amennyiben a letartóztatás közben teljesen elernyesztik az izmaikat, két rendőr kell az elmozdításukhoz, így ezzel nem csak békésen és viszonylag fájdalommentesen maradhatnak, de rendkívül hosszassa tehetik a felosztatást a hatóságok számára. Az egyetemen órák maradtak el, a tanárok szolidaritásából vagy a hallgatók sztrájkjából, demonstrációiból eredően.

Habár a rektor december 7-én bejelentette, hogy az érintett hallgatók amnesztiát kapnak, rögtön ezután kevésbé volt szerencsés lépés, hogy a felszólalni kívánó Mario Saviót rendőrök hurcolták le a színpadról. Az FSM támogatói egyből azt feltételezték, Clark Kerr hívta ki őket, aki azonban állította, hogy nem, viszont csak annyival kommentálta a történeteket, hogy ezt nem egy nyitott fórumnak szánták, ahol bárki bejelentés nélkül beszédet mondhat. Az amúgy is feszült viszony a hallgatók és az egyetem vezetése között tovább súlyosbodott.

Egy nappal később szavazott a dékánokból és a különböző karok képviselőiből álló Akadémiai Szenátus az egyetemi véleménynyilvánítás ügyéről, és 824 a 115-höz arányban elfogadta az FSM legfőbb követelését, mely az egyetemnek csak formai, nem tartalmi szabályozást enged a hallgatók politikai aktivitását illetően. A formai szabályozás az „idő, hely és mód” hármasát takarja, a gyakorlatban azt jelenti, a politikai tevékenység nem ütközhet a szigorúan akadémiai funkciókkal (Kerr, 2002, 385.). Érdekes, hogy a Szenátus által elfogadott szabályozásban az Akadémiai Szabadságért Felelős Bizottság javaslatára nem szerepeltek a szólásszabadságnak olyan korlátozásai sem, mint a nyilvánvaló és közvetlen veszélyeztetés, rágalmozás, összeesküvés vagy obszcenitás.

A döntés innentől az Egyetemi Igazgatótanács kezében volt. Az Igazgatótanács legtöbb tagját Kalifornia kormányzója jelöli ki a feladatra, a többiek *ex officio* kerülnek a pozícióba, mint az egyetem rektora, az állam kormányzója és egyéb, főleg adminisztrációs feladatokat ellátó személyek. Az Igazgatótanács tehát leképezi az egyetemet körülvevő politikai környezetet. December 18-án egyetértettek abban, hogy a szólásszabadságot alkotmányos jogként védelmezni kell az egyetemen, és majdnem egészében elfogadták a Szenátus javaslatát. Kijelöltek továbbá egy bizottságot, mely a konkrét szabályozást elkészítené ennek fényében.

A szabadság kezdetét jelölő nap 1965. január 3., ezen a napon kezdte el munkáját az új kancellár az egyetemen, és kimondta: az egyetemen a Sproul csarnok előtti tér a nyílt viták helyszínévé szolgál, és minden nap – adott időszavokban – nem csak politikai állásfoglalás, de politikai pártfogás is lehetséges itt, melynek tartalmát az egyetem nem kívánja a továbbiakban szabályozni.

Kitekintés a téma egyetemi szabályozására

A Berkeley Egyetem a hatvanas évekre az egyik leginkább liberálisan szabályozott intézmény volt. Az érvényben lévő *Communist Control Act* ellenére az egyetemen engedélyeztek Szovjetuniót támogató kommunistákat is beszélni, illetve a diákszervezeteknek jogukban állt önállóan, külön engedélyezés nélkül hívní előadókat, akik politikai témában is felszólalhattak, ezeket „nyitott fórumnak” nevezték.

Ami az asztalokat érinti, az Egyetemi Igazgatótanács már eleve elnézett a politikai pártfogás tilalmától, amikor engedélyezte azok kihelyezését és politikai célokra való használatát az egyetem udvarának egy külön kijelölt, nyolcszor tizenkét méteres területén. Ebből a szempontból érthető, hogy amikor támadások érték őket az egyetem kommunizmus felé való megnyitásának vádjával, rögtön ez a terület vált a szabályozások céltáblájává.

A vezetés részéről ugyanakkor nem csak a korábban már említett, külső politikai nyomás felől volt érthető, ahogyan szabályozni kívánták az ügyet. A rektor, Clark Kerr, az 1935-ben életbe lépett 5. számú szabályozást tekintette mérvadónak. Ez lefektette, hogy „*az Egyetem fenntartja a jogot és megakadályozza, ha valaki a jó hírnevével visszaélve, például propagandatevékenységet platformjaként használná azt. [...] Tagjai, mint egyének és mint polgárok, szintén [likewise] mindig tiszteletben tartják, és ne kihasználják az Egyetemmel való kapcsolatukat. Az Egyetem elvárja az Államtól cserébe, és annak hasznára, hogy megtarthassa nélkülözhetetlen szabadságát.*” (Kerr, 2002, 365.)

Ezen kívül Clark Kerr meglátása szerint nem esett különösebben szó a Berkeley-n a szólásszabadságról, és különösen nem az FSM sarkalatos kérdéséről, amely a politikai vélemény-szabadság és a politikai pártfogás [*advocacy*] megkülönböztetése. Ez volt tulajdonképp a legfontosabb tisztáztnivaló a tárgyalások során: az FSM ragaszkodott ahhoz, hogy pártfogás is

lehetséges legyen, míg az egyetem csak a véleményszabadságot engedélyezte volna, a konkrét politikai aktivitást nem.

Az Igazgatótanács által legvégül elfogadott szabályozás annyiban különbözött az Akadémiai Szenátus javaslatától, hogy abba belekerültek a bíróságok által hagyományosan a szólásszabadságot korlátozó kitételek – a nyilvánvaló és közvetlen veszélyeztetés, rágalmozás, összeesküvés és obszcenitás. Az Igazgatótanács ezzel bizalmat szavazott a hallgatóknak, átruházta annak a felelősségét a diákszervezetekre, hogyha valamilyen kampuszon kívüli demonstrációjuk, állásfoglalásuk illegálisnak minősülne az Egyesült Államok valamely hatósága szerint, mondjuk a kommunizmushoz köthető vagy polgári jogvédő akcióról volna szó.

Az FSM ideológiai háttere, megítélése

Az FSM, különösen a korabeli tudósításokban – és néhány, a témát taglaló tanulmányban is – gyakran kizárólag mint a „*new left*”, az új baloldal és a marxizmus képviselője jelenik meg, amelynek több oka is van a mozgalom hátterét tekintve.

Először is a nyilvánosság korlátozása az egyetemen valóban leginkább a baloldalhoz köthető aktivizmust szerette volna elhallgattatni. A mozgalom vezető alakja, Mario Savio pedig bevallottan baloldali nézeteket vallott magáénak. Ennek leggyakrabban idézett alátámasztása Savio leghíresebb beszéde, melyben az egyetem működését gépezetként írja le, amely a hallgatókat pusztán dehumanizálja, őket piaci szemléletben adható-vehető terméként kezeli (Kitchell, 1990, 19.). A tradicionális hierarchiák megkérdőjelezése baloldali színezetet ad Savio felszólalásának.

További magyarázat az Egyesült Államokban a „*mccarthyizmus*” utóhatása, mely a baloldali gondolatokat az antikommunizmus jegyében üldözendőnek tartja. Saviot számtalan interjúban és újságcikkben kérdezték arról, mennyire igaz az FSM-re, hogy radikális, marxista erőt képvisel. Habár nem tudták a kommunista párthoz kötni, és a vizsgálatok elején bírósági végzésük sem volt, Saviot mint a legjelentősebb diák-aktivistát mégis egy évtizeden keresztül ellenőrizték a hatóságok, „bűnei” között többek között a „faji ügyek”-hez kötődő aktivizmusa és más tanulók felbujtásának lehetősége volt. Mint az 1999-ben kiderült, már azelőtt, hogy Savio felmászott a rendőrautó tetejére, az FBI megfigyelés alatt tartotta, több száz oldalnyi jelentés érhető el róla a nyilvános adatbázisukban.

Robert Cohen tanulmányában összefoglalja, miért hiba az FSM-et pusztán az új baloldal [*new left*] egyik fejezetévé redukálni. Az alkotmányos jogokra való hivatkozás sok olyan hallgatót bevonzott a mozgalomba, akik politikailag kevésbé voltak tapasztaltak, és elkötelezettek, az FSM pedig valódi gondolati, ideológiai nagykoalícióvá tudott alakulni (Cohen, 2002, 7-8.). A közös identitást nem egy adott oldal háttere adta, az összefogás a véleményszabadság,

és annak szabad kifejtése mellett állt ki, nem pedig a politikai bal-jobb skála bármelyik meghatározható pontján.

Habár voltak, akik illiberális módon az egyetemen szerzett új befolyásukat arra használták volna, hogy a konzervatív hangokat elhallgattassák, végeredményben mégis azok voltak többen, akik a kiharcolt politikai nyilvánosságot inkluzívnak kívánták tartani. A probléma Cohen szerint az, hogy az egyetemi baloldalt a felületes szemlélők egy homogén tömbnek látták – vagy akarták láttatni –, és nem ismerték fel annak sokszínűségét. Kisebb, radikális csoportok az új baloldalon, és a „régibb”, kommunizmushoz kötődő baloldalon is voltak, akik a sajátjukon kívül más szólásszabadságával nem igazán törődtek, a többség mégis kiállt az állami elnyomás ellen akkor is, amikor nem kifejezetten önös érdekük függött annak leküzdéséhez. Ez magyarázható a civiljogi csoportok közötti átfedésekkel, hiszen a résztvevők jelentős része nem csak az egyetemi szólásszabadság elnyomását tapasztalta meg, hanem ott voltak fekete jogi és háborúellenes tüntetéseken is, így több helyen is találkoztak a hatalom igazságtalanságával. Ez létrehozott egy szolidaritást más csoportok felé és egy általános ellenérzést bármifajta politikai elnyomás ellen (Cohen, 2002, 472.). A radikálisabb, konzervatív hangokat elhallgattatni, és nem vitatni kívánók nem a mozgalom vezetői közül kerültek ki.

Jackie Goldberg, a mozgalom egy szintén jelentős vezető személyisége – később demokrata politikus – visszaemlékezéseiben elmondja, az FSM-ben akár 16 órás megbeszéléseket is tartottak, ugyanis a cél a teljes konszenzus elérése volt (Kitchell, 1990, 15.). Ha egy csoport egy többségi döntés folytán kisebbségbe kerül és véleménye nem számít a végeredménybe, egyszerűen kísértálhatott volna a megbeszélésekről. Egységes politikai tömb esetén ez a probléma nem állt volna fent, a közvéleménybe mégis sokszor egyszerűen radikális baloldali megmozdulásokként kerültek be az FSM demonstrációi, ami nagyban betudható a társadalmat, a médiát átható általános kommunizmus- és baloldal-ellenességnek.

Az FSM részéről valóban történtek olyan vádaskodások, amelyek a baloldali szemléletből fakadtak. Clark Kerr rektort például proto-fasisztának, később egyszerűen fasisztának bélyegezték – ez a vád még a mozgalom jelentősebb figuráitól származott –, amivel Kerr nem tudott azonosulni, sőt, a későbbiekben karaktergyilkossággként utal vissza ezekre (Kerr, 2002, 392.). Kerr már a konfliktus megoldása alatt sem utalt az FSM-re kommunistákként, sőt, többször is kijavította a sajtóban megjelent ilyen tartalmú tudósításokat.

Clark Kerr közgazdaságtan-professzor volt a Berkeley-n, innen került 1952-től 1957-ig a UC Berkeley kampuszának kancellári pozíciójába, majd 1958 és 1967 között az egyetem rektoraként dolgozott. A rektori pozícióból végül elbocsátották, mégpedig az Igazgatótanács első olyan ülésén, ahol a frissen megválasztott *Ronald Reagan* is részt vett, 1967. január 20-án. Reagan kampányában sokszor és hangosan bírálta a Berkeley diáktüntetéseit, az Igazgatótanács *ex officio* tagjaként pedig sikerült Kerrt eltávolítania a helyéről. Másnap, az egyik helyi lap, a *San Francisco*

Chronicle címlapján a főcím: „*A Kaliforniai Egyetem Igazgatótanácsa kirúgja Kerrt – Nagy győzelem Reagannek*”. Kerr megítélése a diákok által akármilyen negatív is volt, kiállása és egyezménye velük, ha nem is egyből, az állásába került (Online Archive of California, n.d.)

Szintén érdekes részlet Ronald Reagan kormányzóságért folytatott kampányában az FSM jellemzése. Reagan egy beszédében a Berkeley-n történeteket botrányosnak és megengedhetetlennek írja le, a demonstrációkból annyit emelve ki, hogy fiatalok a jog és rend jelképeit, rendőröket aláztak meg a kampuszon (Kitchell, 1990, 31.) Reagan a későbbiekben, elnöki kampányában a Berkeley háborúellenes demonstrációit egyértelműen felhasználta népszerűségének növeléséhez. Az FSM ugyanis kiváltott a társadalomban egy olyanfajta ellenérzést, amely kiaknázása a későbbiekben Reagan előnyére vált (Cohen, 2002, 14.). A jobboldali, konzervatív szavazóbázist valóban sokkolták a Berkeley-n történetek. Reagan aktívan igyekezett visszaszorítani a '68-asokat, így hozzá kötődik Angela Davis egyetemi munkaviszonyának a megszüntetése is, amelyet később a bíróság megsemmisített.

A Berkeley a mozgalmak metszéspontjában

A későbbi háborúellenes, faji egyenlőségért küzdő mozgalmak mind aktivistáikban, mind módszereikben kapcsolódtak az FSM-hez. Savio már az új szabályzat kihirdetésekor, beszédében azt mondta, „...*ne menjetek még el. Van egy háború, amit meg kell állítanunk...*” (Kitchell, 1990, 26.). Valóban, az egyetemi szólásszabadság kiküzdése után a Berkeley továbbra is aktív maradt, a '60-as évek számos későbbi megmozdulása volt az egyetemhez köthető, a kampusz a továbbiakban is számtalan demonstrációtól volt hangos.

A Berkeley mozgalmainak ugyanakkor Savio a továbbiakban már nem volt aktív részese. 1965. április 1-jén kezdődtek meg az FSM tagjainak bírósági tárgyalásai, a demonstrációk alatt ugyanis többször letartóztatták őket. Savio az FSM őszi működése alatt végig arra hivatkozott, a bírósági tárgyalások lesznek a „megmentőik”, úgy gondolta ugyanis, hogy ott az egyetem vezetésével szemben megvédenék az első alkotmánykiegészítésben lefektetett szólásszabadság jogát. Ebben tévedett, a tárgyalások alatt ugyanis az FSM-et kis, jogellenes csoportnak tekintették, és demonstrációikat is ez alapján ítélték meg (Cohen, 2009, 231-232.). Savio április végén kilépett az FSM-ből, arra hivatkozva, hogy annak céljai elérése után fel kell oszlania (Cohen, 2009, 337.). Ezen év júliusában megszületett az ítélet: Savio 4 hónap börtönbüntetést kapott.

Ezek után szeretett volna visszatérni a tanulmányaihoz, de a következő évben újból politizálásba keveredett a Berkeley-n, egy kisebb háborúellenes megmozduláson való felszólalásával, ezt pedig feszült figyelem kísérte a média és az egyetem jobboldali erői részéről. Ennek tudható be, hogy a UC Berkeley megtagadta jelentkezését tőle a következő tanévben, ezzel egy évtizedre elvágva Savio akadémiai karrierjét.

Az ülösztájkok, a passzív ellenállás, a polgári engedetlenség mind olyan nyomásyakorló módszerek voltak, melyeket a későbbiekben számos másík egyetemi mozgalom átvett és alkalmazott, így mondhatjuk, hogy a Berkeley tulajdonképp remek alappal szolgált az 1960-as évek későbbi diákszervezeteinek. Habár ezek a módszerek kölcsönhatásban alakultak ki például a CRM-től átvéve elemeket, mégis, az egyetemeken elsőként a Berkeley-n tudhatott magának diákmozgalom ekkora sikert. Éppen ez a sokszínűség az, ami lehetővé teszi, hogy ma a bal- és jobboldali erők egyaránt hivatkozahassanak az FSM-re.

Az FSM megítélése napjainkban

Több mint 50 év telt el az FSM demonstrációi óta, napjainkban a Berkeley a szólásszabadságot védelmező öröksége mégis talán fontosabb, mint valaha. 2017-től kezdve sok – nem csak jobboldali – újság cikkezett arról, hogyan egyeztethető össze az FSM által megalapozott kultúrával például az, hogy *Milo Yiannopoulos* jobboldali provokátor érkezésének hírére antifasiszta szervezetek a kampuszon gyűjtogattak, majd ugyanebben az évben obstrukcióval zavarták a megvalósult előadását – mindezt ráadásul a szólásszabadság-mozgalom emlékhéten, amit nem mellesleg jobboldali, Trumpot támogató diákok hirdettek meg, miután Yiannopoulosnak egyszer már meghíúsult a felszólalása a Berkeley-n (*UC-Berkeley Says 'Free Speech Week' is Cancelled. Milo Yiannopoulos Says He's Coming Anyway*, Svrluga, 2017)

Milo Yiannopoulos, habár az *alt-right* vezetőjeként való karakterizálást mindig tagadja, egyike azon személyeknek, akik a *mainstream* társadalmi diskurzusba bevonták annak főbb nézeteit, legyen az a baloldalhoz köthető identitáspolitikával, a feminizmussal, vagy a politikai korrektség kultúrájával való szembenállás. Yiannopoulos a Trump későbbi tanácsadójához, *Steve Bannon*-hoz tartozó *Breitbart* újságírójaként dolgozott 2015 októberétől 2017 februárjáig, amikor korábbi – a szexuális beleegyezés korhatárát érintő – kommentjeinek előkerülése miatt lemondott (*Milo Yiannopoulos Resigns From Breitbart News After Pedophilia Comments*, Peters, 2017). Yiannopoulos a *Breitbart*-nál olyan szalagcímekkel tett szert ismertségre, mint „*A fogamzásgátlás taszítóvá és örvltné teszi a nőket*”, míg a közösségi médiában egyszer ezt a kérdést tette fel: „*Melyiket választanád, a gyereked rákos legyen vagy feminista?*”. Magát félig zsidónak és katolikusnak vallja, és nyíltan vállalja homoszexualitását. Yiannopoulos olyan pozícióból feszegeti tehát a baloldal felkarolt témáit, ami a szélsőjobb többi tagjára nem jellemző.

Különösen annak tekintetében kerül elő sokszor az FSM, hogy az elmúlt évek egyetemi diákmozgalmi, szabályozásai az emberi méltósághoz való alapjogból több helyen is korlátozzák a kampuszon a szólásszabadságból eredő jogokat, a gyűlöletbeszéd tilalma pedig kibővített egyetemi és egyéb szabályzatokat hozott magával. Az egyetemen a „politikai korrektség” kultúrájához kötött befogadó légkör létrehozása több, mai baloldali liberalizmushoz kötött jelenséget hozott magával,

melyek korlátokat szabnak a nyelvezetnek, a témáknak, és amelyek a jobboldal szerint cenzúrárt, véleménydiktatúrát jelentenek. Ez a vélemény a jobboldalhoz köthető, szólás- és sajtószabadsággal foglalkozó cikkekben, tanulmányokban, publicisztikákban szinte mindenhol megjelenik.

Ezek egyik példája *Tom Slater* – jobboldalhoz köthető újságíró, szerkesztő – *Szólásszabadság a kampuszon* című könyvének bevezetője, amely a „64 szellemének felélesztése” címet kapta. Ebben az FSM tagjait, akik hősiiesen küzdöttek a szólás- és véleményük kifejezésének szabadságáért, ellentétbe állítja a mai egyetemi diákokkal, utóbbiakat azzal vádolva, hogy túlságosan érzékenyek, szemükre vetve, hogy valójában elnyomják a nekik nem tetsző, provokatívabb jobboldali hangokat (Slater, 2016, 2.). Szerinte szükséges egy olyan harc és határhúzás a magát konzervatívnak és jobboldalinak vallók felől, mint ami a FSM-re volt jellemző.

Valóban beszélhetünk arról, hogy a diákok az inkluzivitást kevésbé fontosabbnak tartják a szólásszabadságnál – egy 2018-as felmérésben a diákok 53 százaléka ezt előbbre helyezte, és a kettő kiegyensúlyozottsága közül a szólásszabadságot inkább absztrakt szinten preferálhatják, mint a valóságban (Knight Foundation, 2018). Vannak olyan vélekedések, melyek szerint most a mai jobboldal viszi az eredetileg kifejezetten a baloldalhoz kötött szólásszabadság-mozgalom zászlaját. Ugyanakkor párhuzamot vonni napjaink szólásszabadságért küzdő csoportjai és az FSM között félrevezető lehet, amennyiben nem vesszük figyelembe a körülmények jelentős változását az Egyesült Államokban 1964 óta. A Berkeley diákjai, amikor megfosztották őket a kampuszon az asztalok használatától, gyakorlatilag azért küzdöttek, hogy újra lehetséges legyen politikai – és nem a többséggel egyező – véleményüket kifejezni. Maguk az asztalok fizikailag jelentették a teret és a platformot a diskurzushoz, a diákok ezek után gyakorlatilag semmilyen szabályos módon nem fejezhették ki az ellenérzésüket ezen döntéssel kapcsolatban.

Az internet korában az egyetem szimbolikus térré változott, amely nem kizárólagos: a politikai aktivizmushoz a nézetek terjesztése, a demonstrációk szervezése, az adománygyűjtés már nem igényli ezt a konkrét fizikai teret, hiszen ezek online még egyszerűbben is megvalósíthatók. Ebből fakadóan, a kampuszon a szólásszabadság korlátozása, habár szimbolikusan nagyon is jelentős, nem fosztja meg a platformtól az ellene felszólalni kívánókat olyan módon, mint ami az FSM létrejöttét kiváltotta.

Pont az FSM jelentőségét mutatja minden olyan véleménycikk, mely például arról ír, mit szólna Mario Savio a jelenlegi állapotokhoz. A Free Speech Movement nem csak a '60-as éveknek, napjainknak is egy megkerülhetetlen témája, ha az egyetemi szólás- és véleménysszabadságról szeretnénk vitatkozni. A Free Speech Movement megmutatta, hétköznapi emberek is elérhetnek változást egységgel, céltudatossággal és kitartással, a szabadság szeretetével, ezzel inspirálva az őket követő diákok ezreit az egyetemeken az elkövetkező években. A hatvanas évek fiataljai felborították a meglévő társadalmi rendet, és lefektették egy újnak az alapjait, ahol az egyéni mérlegelés és szabadság győzedelmeskedhetett a paternalizmus felett.

Források

Balogh Lidia – Dinók Henriett (2017). Szólásszabadság a neoliberalizmus korában. In *Medias Res*, 2017/2, 6, 339–360.

Ben-Porath, Sigal R. (2017). *Free Speech on Campus*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Bilgrami, Akeel – Cole, Jonathan M. (szerk.) (2015). *Who's Afraid of Academic Freedom?* New York: Columbia University Press.

Cahn, Jeffery (2004). Ronald Reagan launched political career using the Berkeley campus as a target. *Berkeley.news.com*, 2004. jún. 1.

https://www.berkeley.edu/news/media/releases/2004/06/08_reagan.shtml (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Chamberlain, Keith (2002). The Campus Ministry. In Robert Cohen – Reginald E. Zelnik (szerk.), *The Free Speech Movement. Reflections on Berkeley in the 1960s*, 357–361.

Cohen, Robert (2002). The Many Meaning of the FSM. In Robert Cohen – Reginald E. Zelnik (szerk.) (2002)., *The Free Speech Movement. Reflections on Berkeley in the 1960s*. Berkeley: University of California Press, 1–44.

Cohen, Robert (2009). *Freedom's Orator: Mario Savio and the Radical Legacy of the 1960s*. New York: Oxford University Press.

Draper, Hal (1965). Berkeley: The New Student Revolt. Centre of Socialist History. <http://csh.gn.apc.org/BerkeleyStudentRevolt.pdf> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Freeman, Jo (2002). From Freedom Now! to Free Speech. The FSM's Roots in the Bay Area Civil Rights Movement. In Robert Cohen – Reginald E. Zelnik (szerk.), *The Free Speech Movement. Reflections on Berkeley in the 1960s*. Berkeley: University of California Press, 73–82.

Fuller, Thomas (2017). A Free Speech Battle at the Birthplace of a Movement at Berkeley. *nytimes.com*, 2017. febr. 2. <https://www.nytimes.com/2017/02/02/us/university-california-berkeley-free-speech-milo-yiannopoulos.html> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Kerr, Clark (2002). Fall of 1962 at Berkeley. Confrontation Yields to Reconciliation. In Robert Cohen – Reginald E. Zelnik (szerk.), *The Free Speech Movement. Reflections on Berkeley in the 1960s*. Berkeley: University of California Press, 362–398.

Kitchell, Mark (1990). *Berkeley in the Sixties*. United States: California Newsreel. Leírat: <http://www.newsreel.org/transcripts/Berkeley-in-the-60s-transcript.pdf> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Knight Foundation (2018). Free Expression on Campus: What College Students Think About First Amendment Issues. *Knighfoundation.org*, 2018 dec. 3. <https://knightfoundation.org/reports/free-expression-on-campus-what-college-students-think-about-first-amendment-issues> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Moran, Jessica (n.d.). The History of SLATE. *Slate Archives*. <http://www.slatearchives.org/history.htm> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Morris, Aldon D. (1999). A Retrospective on the Civil Rights Movement: Political and Intellectual Landmarks. *Annual Review of Sociology*, 25, 1, 517-539.

National Center for Educational Statistics. (n.d.) *Median family income, by race/ethnicity of head of household: 1950 to 1993* <https://nces.ed.gov/pubs98/yi/yi16.pdf> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Nolte, Carl (2014). S.F. Palace Hotel sit-in helped start revolution 50 years ago. *SFGate.com*, 2014. márc. 1. <https://www.sfgate.com/bayarea/article/S-F-Palace-Hotel-sit-in-helped-start-revolution-5279160.php> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Online Archive of California (n.d.) *The Firing of Clark Kerr* <https://oac.cdlib.org/view?docId=hb896nb4tk;NAAN=13030&doc.view=frames&chunk.id=div00013&toc.depth=1&toc.id=&brand=oac4> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Peters, Jeremy W. (2017). Milo Yiannopoulos Resigns From Breitbart News After Pedophilia Comments, *NYTimes.com*, 2017. február 21. <https://www.nytimes.com/2017/02/21/business/milo-yiannopoulos-resigns-from-breitbart-news-after-pedophilia-comments.html> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Slater, Tom (2016). Introduction: Reinvigorating the Spirit of '64. In Tom Slater (szerk.), *Unsafe Space: The Crisis of Free Speech on Campus*. London, Palgrave Macmillan.

Steinmetz, Katy (2017). Milo Yiannopoulos Finally Spoke at Berkeley. But the Protesters Were Louder. *time.com*, 2017. szept. 25. <http://time.com/4955245/milo-yiannopoulos-berkeley-free-speech-week/> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Svrluga, Susan (2017). UC-Berkeley Says 'Free Speech Week' is Cancelled. Milo Yiannopoulos Says He's Coming Anyway. *washingtonpost.com*, 2017. szept. 23. https://www.washingtonpost.com/news/grade-point/wp/2017/09/23/uc-berkeley-says-free-speech-week-is-cancelled-milo-yiannopoulos-says-hes-still-coming-to-campus/?utm_term=.41f2d8154738 (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

US Federal Bureau of Investigation (1964). *FBI Records: the Vault. Subject Mario Savio*. (Ügyiratszám: 4426027). <https://vault.fbi.gov/mario-savio/mario-savio-part-01-of-09/view> (Utolsó letöltés: 2019. okt. 18.)

Zelnik Reginald E. (2002). On the Side of the Angels. In Robert Cohen – Reginald E. Zelnik (szerk.), *The Free Speech Movement. Reflections on Berkeley in the 1960s*. Berkeley: University of California Press, 264-338.

SCHLETT BÁLINT GERGŐ

Vietnam: a mozgalmi koalíció az USA-ban

Vietnam szerepe, szimbolikája és aktuálpolitikai kontextusa aligha vitatható módon került az 1968-as amerikai mozgalmak és tiltakozási hullámok centrumába. A háborúellenes ellenállás pedig leginkább úgy vonult be a történelmi emlékezetbe, mint azon kevés mozgalmak egyike, amelyek rövid időn belül értékelhető politikai eredményt értek el. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a monolit egységként kezelt, és a vietnami háború lezárásában játszott szerepüket hangsúlyozó narratíva mellett a Vietnam-ellenes mozgalmakat mint sokszínű, partikuláris érdekek és különböző értékek által definiált mozgalmi „koalíciót”, annak összetett és sokszor ellentmondásos voltát helyezze előtérbe. A központi konfliktus által kialakított összetartás mellett a fragmentáltság, illetve a radikális-mérsékelt felfogások miatti szétartás dinamikájára hívja fel a figyelmet. A '68-hoz legtöbb esetben társított tematikák és mozgalmak mellett pedig a szintén háborúellenes platformra került jobboldali konzervatív, pacifista aktivizmus hatását és a kérdéshez való viszonyulását is igyekszik röviden érinteni, aláhúзва e mozgalmak szerepét a tiltakozások szélesebb bázisra terelésében. Végezetül a tiltakozási hullámnak a közvéleményre, valamint a politikai elite gyakorolt hatását, illetve a média közvetítő szerepét érintő diskurzusokat mutatja be. A háborúellenes mozgalmak tevékenysége fél évszázad tán is megosztó, vélhetően nyugvóponttra a jövőben sem jut.

I. A hidegháborús kontextus és Vietnam

A tanulmánynak nem célja a vietnami háború előzmény-, valamint hadtörténetének részletes bemutatása, ugyanakkor a mozgalmak és az amerikai külpolitikai döntések kapcsolódási pontjainak megértéséhez fontos adalékként szolgálhat a kül- és belpolitikai relevanciájú események rövid áttekintése.

A hidegháborús világtrend és a vele együtt járó katonai, világpolitikai és gazdasági rivalizálás következtében viszonylag korán, a gyarmatbirodalmak fokozatos felszámolásával párhuzamosan megjelent az úgynevezett „Harmadik Világ”, a két nagy tömbön kívüli, korábban marginálisabb nemzetközi relevanciájú államok csoportja. A lokális szintű konfliktusok pedig a nagyhatalmak közvetlen vagy névleges, indirekt részvételével „képviselési” (*proxy*) összecsapásokká, hidegháborús érdekellentétekké váltak.

Miközben az Egyesült Államok az '50-es évektől a kommunizmus-ellenességre, valamint a piaci alapú kapitalizmus és kereskedelmi szabadság kiterjesztésére alapuló fejlesztési modellel jelent meg a politikailag el nem kötelezett konfliktusokban, a Szovjetunió az államközpontú,

tervgazdaságon és importhelyettesítő modellre építő gazdasági modell terjesztésén keresztül kívánt befolyást gyakorolni ugyanezekre a térségekre. Mindkét hatalom aktívan részt vett politikai rendszerek megdöntésében vagy fenntartásában, elsősorban realista számítások mentén, amelyek gyakran váltak a katonai nagyhatalmak közvetett hadszíntereivé. A gyarmati múlttól való mentességre és gazdasági fejlődési modellre hivatkozó két szuperhatalom mellett a kommunista tömbön belül önálló külpolitikai mozgástérre szert tett Kína befolyása is megjelent a Harmadik Világ térségeiben, és éppen Vietnamban a térség egyik helyi hatalmaként – tulajdonképpen külön hatalmi tényezőként – vett részt az északi rendszer támogatásában (Latham, 2010).

Az amerikai szerepvállalás előzményei Vietnamban a második világháború utolsó szakaszában ragadhatók meg először, amikor a japán hadsereg 1945. augusztusi fegyverletételét követően Franciaország megkezdte a korábbi gyarmati uralmának helyreállítását a japán hadsereg kiszorításával párhuzamosan. Ezzel együtt már évtizedekkel korábban észlelhetők voltak a térségben olyan politikai, illetve gerillataktikára alapozó ellenállási és függetlenségi mozgalmak, amelyek a Vietnamban ellenőrzés alatt tartó katonai alakulatok kiszorítását kívánták elérni. A háború lezárásáig ezek a törekvések jobbára jelentősebb sikerek nélkül zajlottak. A francia hatalmi restauráció folyamatával párhuzamosan viszont már egy politikailag és katonailag is jobban szervezett csoport, a *Ho Shi Minh* vezette *Viet Minh* ellenőrzése alá került Hanoi központtal az északi területek jelentős része. Bár voltak tárgyalások, illetve megállapodási kísérletek a két fél között, 1947-re – a Viet Minh minél nagyobb függetlenség elérését szorgalmazó célkitűzései, valamint a francia nagyhatalmiság fennmaradását a gyarmatok feletti uralom megerősítésében látó *de Gaulle* elnök közötti nézeteltérések nyilvánvalóvá válásával – folyamatos fegyveres provokációk és összecsapások alakultak ki, amelyek a nyolc évig tartó indokínai háborúban kulminálódtak (Willbanks, 2009).

Az amerikai álláspont szintén ebben az időszakban vált az USA globális nagyhatalmi státuszának és politikai szerepvállalásának alapjává délkelet-ázsiai térségben is. Míg *Roosevelt* elnök politikai céljai között mindenekelőtt az európai gyarmatbirodalmak felszámolása, a megszállt területek függetlenné válása kapott hangsúlyos szerepet, a hidegháború kontextusában a *Truman* elnök vezette adminisztráció prioritásai között a kommunizmus visszaszorítása vette át a vezető szerepet (Hunt, 2010). A „dominóeffektus” hangsúlyozása annak ellenére vált kulcsfontosságúvá az amerikai külpolitika Vietnammal kapcsolatos lépéseiben, hogy az első indokínai háború idején lényegében egyáltalán nem, később pedig csak nagyon korlátozottan jelent meg kifejezett szovjet érdekelttség a délkelet-ázsiai régióban. Amikor Ho Shi Minh, csatlóva az először a függetlenséghez támogatóként felkeresett Washington passzivitásában, Moszkvához fordult, a szovjetek csak külső támogatóként jelentek meg mind a franciák, mind pedig az amerikaiak ellen. Bár ezek a fegyverzetellátás és a taktikai

siker szempontjából nem elhanyagolható jelentőséggel bírtak, továbbra sem Vietnam jelentette a kommunizmus terjesztésének szovjet részről kitűzött elsődleges térségét.

Az 1949-ben a kínai polgárháborúban győztes Mao Kínája nagyobb és közvetlenebb segítséget nyújtott a konfliktusok során az észak-vietnami kormánynak, a két kommunista állam, Kína és a Szovjetunió szakítása, valamint az ezt követően körvonalazódó kínai politika azonban megkérdőjelezte a kommunista tömb befolyás-növekedésének alapját. Az amerikai belpolitikában a „mccarthyizmus”, valamint Kína „elvesztésének” (a Mao vezette kommunisták győzelmének) közeli emléke ezzel együtt is meghatározó nyomásként nehezedett Eisenhower elnökre, ezt követően pedig a győzelemben való hit, majd a kiszállás jelentette presztízavesztés veszélye határozta meg az amerikai stratégiát és a konfliktusban való egyre mélyebb elmerülést.

Sajátos módon a szovjetek és a kínaiak részéről is visszafogott érdekeltség mutatkozott a konfliktus kiélezésében, Moszkva kifejezetten igyekezett hűteni észak-vietnamiakat, hogy elkerülje/elkerüljék a nyílt összesterítést az USA-val (Logewal, 2010). Sőt, újabb kutatások szerint a kínai és szovjet részvételt egyenesen az egymással való rivalizálás, majd az 1963-as szakítást követően bizalmatlanság és ellenségeskedés határozta meg, mintsem az amerikai agresszióval szembeni fellépés. Moszkvában a kezdetektől gyanakvással szemlélték Kína szerepvállalását Vietnamban, és a veszélyt épp abban látták, hogy Peking délkelet-ázsiai befolyása negatívan hathat az ottani szovjet pozíciókra (Szőke, 2010).

A '40-es évek végétől Washington a formális támogatástól indulva egyre nagyobb szerepvállalással vett részt az indokínai konfliktusban, az 1950-es évektől – nem függetlenül a néhány évig párhuzamosan zajló koreai háborútól – pedig jelentős anyagi forrásokkal és katonai tanácsadókkal segítette a kommunista mozgalom részének tekintett Viet Minh ellen harcoló franciákat (Hunt, 2010). *Ho Shi Minh* kommunista kapcsolatai, illetve az '50-es évektől egyre látványosabb kínai beavatkozás az észak-vietnamiak oldalán a kommunizmus feltartóztatása mellett érvelők felé billentette az egyensúlyt a *State Department*en belül, és ha Washington nem is kívánta hosszabb távon elfogadni a francia fennhatóságot, rövid távon a Nyugat-barát *Bao Dai*-rezsím hatalmon maradása tűnt számukra megfélemlőnek.

A Viet Minh azonban fokozatosan átvette a kezdeményezést a csatatéren, és a francia győzelem lehetőségének távolodásával csökkenő belpolitikai támogatottság miatt Párizs béketárgyalásokra kényszerült. A helyzetet amerikai-francia nézőpontból az is súlyosbította, hogy a Washington által elismert saigoni *Bao Dai*-rendszer sem váltotta be a kormányzóképeségével és integratív politikájával kapcsolatos reményeket (Bradley, 2009).

Az 1950-es évek elejére az USA hivatalos megállapodás szerint nyújtott anyagi és fegyverzet-ellátási segélyeket nemcsak Vietnam francia támogatta vezetésének, hanem a szintén kommunista erők által fenyegetett laoszi és kambodzsai kormányzatoknak is. Az Eisenhower

elnök idején is fokozatosan növekvő washingtoni segítség ellenére azonban a franciák 1954-ben a genfi béke megkötésére kényszerültek, amely tulajdonképpen a kivonulással vált egyenértékűvé. A függetlenül maradó területeken ugyanakkor nem sikerült végrehajtani a békében tervezett országegyesítést és az ezt szentesíteni hivatott közös választásokat, a kettéosztottságból fakadó konfliktus pedig a francia erők kivonulása után is folytatódott, jóllehet néhány évig szünetelt a nyílt fegyveres összecsapás (Willbanks, 2009).

A két politikai rendszer közül a déli kormányzat a korábbi francia gyámkodás miatt lényegesen kevesebb tapasztalattal és kiépített kapacitással rendelkezett, a vezetésben szerephez jutó *Ngo Dinh Diem* rendszere pedig továbbra is nagy mértékben az amerikai gazdasági és katonai támogatásra támaszkodott. A gazdasági sikertelenség és a politikai rendszer elnyomó, autoriter intézkedései jelentős ellenállást váltottak ki a déli városi és vidéki lakosság körében, a helyi tiltakozások és sporadikus ellenállási mozgalmak pedig 1959-től az északi kommunista rendszer növekvő beavatkozásával zajlottak (Bradley, 2009). Az amerikai adminisztráció – érzékelve a társadalmi ellenállásból fakadó kockázatokat, valamint a politikai koordinációban fellépő nehézségeket – még Diem meggyilkolására is kidolgozott egy végül csak évekkel később végrehajtott tervet.

Az egymást követő amerikai elnökök, így *Kennedy*, majd *Johnson* ideje alatt is folytatódott az a tendencia, amely fokozatosan, ám egyre gyorsuló ütemben vette igénybe az amerikai szerepvállalást. 1962-re többszöröződött a hivatalosan katonai tanácsadói, illetve kiképzői szerepben Vietnamban tartózkodó amerikaiak száma, és immár meghaladta a 10 ezer főt. Egyre több komolyabb fegyverzettel ellátott katonai egység érkezett, miközben az északi *Viet Kong* gerillatámadásai ellen nem bizonyult elégségesnek a hadsereg megújításába jelentős összegeket fektető Diem stratégiája. Ekkorra már az elnöki tanácsadók is hosszú és költséges háborúról beszéltek. 1963-tól jelentek meg az első komolyabb háborúellenes tiltakozások az Amerikaiak a Demokratikus Tevékenységekért (*Americans for Democratic Actions*, ADC) szervezésében (Willbanks, 2009). Mindeközben a kínai és részben szovjet tanácsadók megjelenése Vietnamban, illetve a koreai háború, majd a berlini és kubai válság tovább erősítette a kommunistaellenes „dominóelv”-narratívát és az erre épülő amerikai stratégiai érdekeket előtérbe helyező érvelést az amerikai politikai diskurzusban (Anderson, 2002).

Az amerikaiak egyre nyíltabb részvétele a konfliktusban 1964-ben vált nyílt háborúvá, amikor a Tonkin-öbölbeli incidens után Johnson elnök kongresszusi jóváhagyással – lényegében kétpárti támogatottsággal – a közvetlen beavatkozás mellett döntött. Az amerikai katonák száma 1965-ben elérte a 70 ezret, az elnök pedig a létszám 125 ezer fősbővítésére adott utasítást, egyúttal megduplázva a havi besorozási elvárásokat is (Willbanks, 2009). Diemet végül egy 1963-as puccs során – amelyben a CIA is érintett volt – meggyilkolták.

Ugyanebben az évben nagyszabású tüntetések szerveződtek a korábbi tiltakozások nyomvonalain, amelyek immár a *Diákok a Demokratikus Társadalomért* (*Students for Democratic Society, SDS*) és más háborúellenes szervezetek irányításával zajlottak. A tiltakozások egybeesnek európai, illetve jelentős részben – különösen 1966-tól – buddhista szervezésű – vietnami tüntetésekkel. Utóbbiaknál valóságos szimbólummá vált a két évvel korábbi tiltakozás, amelynek részeként egy buddhista szerzetes a nyílt utcán felgyújtotta magát Saigonban. Ezt követően több hasonló esetre is sor került, sőt az USA-ban is volt ilyenre példa. A *Nemzeti Koordinációs Bizottság* (*National Coordination Committee, NCC*) szervezésében 1965-ben mintegy 40 amerikai városban voltak tüntetések, ahol egyre gyakrabban megjelent a behívók felgyújtása mint tiltakozás forma. A Fehér Ház közelében közel 35 ezren tiltakoztak a vietnami intervenció ellen. A nagy létszámú tömegmegmozdulások mellett a kisebb, ám nagy médiafigyelmet kapó egyetemi akciók is általánossá váltak, ennek egyik legjelentősebbike *McNamara* védelmi miniszter harvardi szereplésének megakadályozása volt (Willbanks, 2009).

A kezdeti időszakban ugyanakkor a közvélemény alapvetően még a háború mellett állt, az 1965-ös bombázásokat például a megkérdoztetek több mint kétharmada helyesnek ítélte (Gardner, 2011). A Johnson-adminisztráció a szerepvállalás elmélyítésével párhuzamosan a háttérben fegyverszüneti, sőt esetleges békekötési megállapodások kezdeményezésén is dolgozott annak érdekében, hogy megfelelő feltételek mellett az Egyesült Államok képes legyen kilépni a konfliktusból. A háború egyre erőteljesebb belpolitikai tematizálása – köszönhetően a tiltakozó akcióknak, valamint a hadi tudósításoknak is – azonban nehéz dilemma elé állította a döntéshozókat: miközben a kivonulási tervek kudarca miatt a csapatjelenlét fokozása, a bombázások számának növelése tűnt a háború megnyeréséhez szükséges taktikának, addig a bombázások kezdeti elfogadottsága csökkenésnek indult, hatásuk éppen hogy kontraproduktívvá kezdett válni a közvéleményben (Gardner, 2011).

A légitápasokat ábrázoló képek mellett a Viet Kong gerillataktikája miatt célponttá vált és elpusztított dél-vietnami falvak helyi szinten is szították az amerikaiakkal és az általuk támogatott rendszerrel szembeni elégedetlenséget és ellenállást. Míg a háború kezelésével kapcsolatban mind a „galambok”, mind pedig a „békák” kritizálták a hivatalos politikát, a közvélemény álláspontja drasztikusan csak 1967-ben változott meg, párhuzamosan az ismét felerősödő háborúellenes aktivizmussal. Ekkor viszont már egyes közvélemény-kutatások szerint relatív többségbe kerültek az intervenciót hibásnak tartók (Lawrance, 2008). Johnson politikájával csak a megkérdoztetek 34%-a értett egyet, és bár a magát a háborút illető támogatottság továbbra is abszolút többséget mutatott, ezen a téren is számottevő elbizonytalanodás és felerősödő ellenzés vált észlelhetővé (MacMahon, 2011). Az elnök mögül egyre több kongresszusi politikus hátrált ki, köztük demokraták is. 1967-ben pedig egy közel 75 ezer főt mozgósító washingtoni tömegmegmozdulásban kulminálódott az elutasítás (Lawrance, 2008).

Az 1968-as évet a történészek hagyományosan fordulópontként szokták értelmezni a háború történetében, ekkorra vált ugyanis világossá az amerikai döntéshozók számára is, hogy a háború nem nyerhető meg, vagy csak jelentős áldozatokkal. A felismerésben kulcsszerep jutott az észak-vietnamiak által 1968 januárjában indított *Tet-offenzívának*, amely az amerikai hírszerzést is meglepve egy nagyszabású, koordinált katonai megmozdulást jelentett mélyen a dél-vietnami területeket elérve. Katonailag az akciót az amerikai és dél-vietnami erők tulajdonképpen sikeresen állították meg, a Fehér Ház pedig hivatalos közleményeiben folyamatosan hangsúlyozta a Viet Kong kudarcát. Ennek ellenére az offenzíva – és annak részeként a saigoni amerikai követség elleni támadás –, valamint a nagy veszteségekkel járó harcok komoly vitákat váltottak ki az adminisztráción belül, illetve az elnököt támogató demokraták körében is – a közvéleményről nem is beszélve (MacMahon, 2011).

A sajtó eközben kiszivárogtatta a már így is félmillióra duzzadt katonai erők újabb, 200 ezer főnél is nagyobb emelést szorgalmazó javaslatot, ami egy olyan légkörben érkezett a nyilvánosságba, amikor az amerikaiak 69%-a már a kivonulás mellett állt. Az elégedetlenséget az egyre nyilvánvalóbb álló háború veszélye, valamint a súlyosbodó és egyre inkább észlelhető gazdasági problémák is táplálták (MacMahon, 2011). Johnson végül május elején bejelentette a formális tárgyalások megkezdését Párizsban az észak-vietnamiak képviselőivel. Eközben a kongresszusi választások, majd pedig az elnökválasztás közeledte is szűkítette az adminisztráció mozgásterét, a dél-vietnami vezetés pedig folyamatosan próbálta az amerikai elkötelezettséget biztosítani, időnként szándékosan hátráltatva a tárgyalásokat (Willbanks, 2009).

Végül több hónapos eredménytelen tárgyalásokat követően Johnson október végén bejelentette a légitámadások azonnali és teljes felfüggesztését az északi területeken, teljesítve ezzel az észak-vietnamiak előfeltételeit bármilyen de-eszkálációval kapcsolatban (MacMahon, 2011). Az elnökválasztáson győztes republikánus Nixon első intézkedései között bejelentett egy kisebb, szimbolikus értékű haderőcsökkentést, ami a háború „vietnamizálásának” szándéka mellett a tiltakozó akciók, azon belül is különösen a sorozásokkal kapcsolatos elégedetlenkedők felé mutatott gesztusként is értékelhető. A „*Csendes többség*” (*Silent Majority*) néven elhíresült beszédében Nixon a fokozatos, tudatos stratégia mentén történő leépítés említése mellett ugyanakkor a demonstrálók követeléseit visszautasítva azzal érvelt, hogy csak a békekötés teremtheti meg a lehetőséget annak, hogy a későbbi nemzedékeknek „*a jövőben ne kelljen a világ következő Vietnámban harcolniuk*”.¹ Ezzel párhuzamosan folytatta az elődje által megkezdett béketárgyalásokat (Anderson, 2002).

¹ [...] *will not have to fight in some future Vietnam someplace in the world*

Azonban 1970-ben azonban újraindultak az amerikai erők légicsapásai Észak-Vietnamban, majd nem sokkal később a támadások Kambodzsára is kiterjedtek, 1972-től pedig a háború legintenzívebb offenzívái (húsvéti és karácsonyi) keretében igyekezett Nixon és külpolitikai tanácsadója, *Henry Kissinger* nyomást gyakorolni a Viet Kong vezetésére. Bár az 1972-es elnökválasztáson sikerült újraválasztatni magát, Nixon kezdeti háborúellenes lendülete és a béketeremtéssel kapcsolatos vele szembeni várakozások eltűni látszottak. A Kenti Egyetem kampuszán pedig a tüntetők és a fegyveres erők összecsapásában négyen is meghaltak, ami komoly eskalációt jelezett. A fokozatos csapatkivonást és a dél-vietnami hadseregnek juttatott muníció növelését jelentő új politikai irány eredményeképp Nixon végül 1973 januárjában aláírta a békeszerződést az érintett vietnami felekkel Párizsban, ami hivatalosan is lezárta az amerikai szerepvállalást Vietnamban. Később, 1975-ben az észak-vietnami kormány legyőzte a magára maradt és a kiújuló harcokban alulmaradó Dél-Vietnamot, és kommunista rendszerben egyesítette a két országrészt (Anderson, 2002).

A háború jelentőségének csökkenésével és a fokozatos kivonulással párhuzamosan az egész mozgalom hatása, ereje és egysége drasztikusan csökkent, látványos demobilizáció ment végbe. Egyik oldalról a célok elérése, illetve – más nézőpontból – a társadalmi-politikai kontextus változása, a civil karrier feláldozásának költsége, valamint az ügy jelentőségének ártértékelése játszhatott szerepet a csökkenő aktivitásban (Ampar, 2013). A kezdeményező polgárjogi mozgalom bizonyos értelemben azonban leágazásokban, *spin-off* mozgalmakban továbbélt, noha a '60-as évek látványos demonstrációit és tematizáló hatását nem tudta megismételni.

Magyarországon – Kelet-Európa más országaihoz hasonlóan – a Vietnamhoz kötődő háborúellenes mozgalmiság nem, vagy csak marginálisan jelent meg, elsősorban pedig a külpolitika irányítói láttak lehetőséget a konfliktusban. A szolidaritási mozgalmak viszont az egyetemeken tematizálták Vietnamot (Múlt-kor, 2004), noha ezek legtöbbször gyűlések, beszélgetések formájában valósultak meg, nem váltak az amerikaihoz hasonló tüntetésekké és nem hasonlított a témák széleskörű koalíciója sem a nyugati mozgalmakra (Szegedi Egyetem, 1966; Zoltán, 2008). A magyar kormány olyan potenciált tulajdonított a vietnami háborúnak, amelyben Magyarország közvetítőként fellépve egyszerre szerezhet pozíciókat Délkelet-Ázsiában és javíthatja kapcsolatát a Nyugattal, mindenekelőtt az Egyesült Államokkal, ami hosszabb távon segítheti az ebben az időszakban bevezetni kívánt gazdasági reformok kivitelezhetőségét. Moszkva ekkori álláspontjához hasonlóan a magyar kormány is olyan kockázatot látott Hanoi s Peking kooperációjában, amely ellehetlenítheti az enyhülést és a két blokk békés egymás mellett élését (Szóke, 2010).

II. A Vietnam-koalíció, mint mozgalmi olvasztótégely

Vietnam mint téma (igazságtalanság, elnyomás, nyugati dominancia, helyi igények elnyomása, brutalitás) és tiltakozási motívum – mint az imperialista rendszer szinonimája – a felhasznált tiltakozási formák széles repertoárjával jelentkezett, és hatékony szimbolikájával, célkitűzésével (a háború befejezése) központi jelentőséggel bírt a kortárs mozgalmak és a civil társadalom számára. Visszatekintve pedig egy meghatározó „kulcsszóként” fogható fel, amivel a ’60-as évek közepétől egészen a ’70-es évek első feléig tartó mozgalmi áramlatok, hullámok tevékenységének egyik „epicentruma” azonosítható. A konfliktus fentebb ismertetett eszkalációja, majd lecsengése jól párhuzamba állítható a Vietnam-tematikát felölelő, vagy akár csak részben érintő csoportok és akciók életciklusával, felfutásával és hanyatlásával. Az ugyanakkor már a kortársak számára is látható volt, hogy a relatíve tiszta és jól artikulált célkitűzés – az amerikai Vietnam-politika, vietnami katonai szerepvállalás elutasítása – a valóságban egymástól sokszor gyökeresen eltérő célokért küzdő, különböző hagyományokkal és értékrendi bázissal bíró, eltérő érvrendszerrel és eszközkészlettel rendelkező egyének és csoportok sajátos, pillanatnyi koalíciója volt, amelyet a látszólagos egyetértés ellenére már a kezdetektől komoly konfliktusok, érdek- és értékellentétek feszítettek. A Vietnam-ellenes mozgalomban a pacifista tradíciók a ’68-as újbaldoldali mozgalmak világszerte érzékelhető agendáját képviselő szervezeteken át a konfliktusban külön érintett csoportok érdekvédelméért ellátó szereplőig terjedtek, ugyanakkor az elmúlt évtizedek kutatásai a konzervatív-jobboldali kötődésű áramlatok és azok szerveződéseit által betöltött fontos szerepre is felhívták a figyelmet. A legtöbb mozgalom nehezen manifesztálható, „víziószzerű”, utópikus célkitűzéseinek Vietnam megfelelő és kézzelfogható viszonyítási pontot jelentett, ami aztán a kérdés relevanciájának elvesztésével szükségszerűen a sokforrású koalíció bomlásához vezetett.

A korabeli közvélemény és az utókor értékelése általában is azokat az áramlatokat emeli ki, amelyek az újbaldoldalhoz, polgár- és emberi jogi napirendet követő, részben generációs alapon szerveződő mozgalmak körül jöttek létre, és vagy követeléseikkel, vagy akár szervezetiileg is kapcsolódhattak a világ más részein is szerveződő tiltakozásokhoz. Jelentős hatást gyakorolt a kortársakra és az utókorra a látványosság és radikalizmus terén kiemelkedő jelentőségű Vietnam-centrikus „háborúellenes mozgalom”. De azt leginkább egy struktúrájában és ideológiai vetületeiben is állandó átalakuláson keresztülment koalícióként írhatjuk le, nem pedig homogén és egységes egészként. A sokcélú, hol érdekek, hol értékek mellett kiálló mozgalmak körében azonban a ’60-as évek közepétől az USA-ban Vietnam tematikája dominálta a tüntetéseket ideológia, szervezés és a célok szempontjából egyaránt (Nolan, 2018).

Háború- és gyarmatosítás-ellenes mozgalmak

Ha a Vietnam-tematikájú tüntetések és mozgalmak forrásait keressük, kétségtelenül az egyik kézenfekvő megoldás a háborúellenes békemozgalmak tradíciója. Ezek valóban részesei voltak, főképp a kezdeti, még az indokínai háború idején zajló tiltakozások szervezésének, szerepük ugyanakkor a '60-as évek közepétől háttérbe szorult. Az Egyesült Államokban viszonylag nagy tradíciója van a békemozgalmaknak, ugyanakkor fontos azt is látni, hogy már a függetlenség kivívásától kezdve egy sokrétű, egymással is vitatkozó ágakból álló struktúráról beszélhetünk, amelyben a fegyveres konfliktusok teljes elutasításától az egyes, egyedi helyzetek ellenzéséig, a harcok elutasításától az azokat lehetővé tevő technológiák kifejlesztéséig és elérhetővé tételének ellenzéséig terjedtek. Az értékrend egyes esetekben vallási alapokon nyugvó, jobboldali, míg más esetekben liberális, globális szinten gondolkodó politikai filozófiára épült, és külön törésvonalat képzett az USA világban betöltött helyét vitató izolacionalista-globalista diskurzus újabb és újabb reinkarnációja.

A változó amerikai történelmi kontextus szintén újabb és újabb variánsokat és vitákat eredményezett a békemozgalmak számára, hiszen az indiánok elleni harcok, az 1812-es britek elleni szabadságharc, a Mexikóval szembeni terjeszkedő háborúk, a két világháború, majd pedig a hidegháború értelemszerűen eltérő helyzetekbe ágyazva hívta életre a békemozgalmak aktivitását. Vietnam kapcsán ennek megfelelően korán kialakultak kisebb csoportok, amelyek a fenti különböző megközelítések szerint tiltakoztak az akkor még csak pénzügyi és fegyverszállítási segélyezést jelentő amerikai politika ellen. Jelentőségük, súlyuk azonban gyorsan marginalizálódott, ahogy az újbaloldali platformokon működő szervezetek és mozgalmak beléptek a tiltakozási akciókba és mind számban, mind eszközökben dominálni kezdték azt (Volo, 2010).

Ennek a pacifista hagyománynak egy sajátos, immár baloldali politikai ideológiával ötvöződő válfaja volt a gyarmatosítás- és imperializmus-ellenes platform. Az anti-imperializmus gondolata az afrikai gyarmatok révén összekapcsolhatóvá vált a polgárjogi kérdésekkel, szervezeten pedig az NAACP jelentősége nőtt meg. Ezek a mozgalmak a belső problémákon túl kritizálták az USA világpolitikában betöltött szerepvállalását, amivel explicit vagy implicit módon támogatta a gyarmati rendszerek, neokoloniális (formális vagy informális) birodalmak fennmaradását vagy éppen további épülését. A kialakuló új agendák a születőben lévő, a marxizmushoz való viszonyát újraértelmezni kívánó újbaloldali részeként váltak láthatóvá, amelyek összességében képesek voltak a politikai és közéleti napirend tematizálására, így egészen 1964-ig a nagyobb nemzetközi konfliktusok, valamint a polgárjogi mozgalmak küzdelmei jelentették a közvélemény legfontosabb témáit (Lucks, 2014; Haley, 1969).

Fekete polgárjogi mozgalmak

A polgárjogi mozgalmak gyökerei korábbra és részben a diákmozgalmakon kívüli szférákra nyúlnak vissza, noha kapcsolódási pontok, valamint aktivizálódás szempontjából ezek a még háborút nem fókuszba állító szervezetek is nagyban építettek a hallgatói aktivitásra. Ugyanakkor a '60-as évek első felében – különösen Lyndon B. Johnson elnökké választását követően – a polgárjogi mozgalom munkájának is köszönhetően jelentős előrelépések történtek a jogok szintjén, olyannyira, hogy 1964-ben elfogadták az új polgárjogi törvényt, egy évvel később pedig maga *Martin Luther King*, valamint a mozgalom több prominens képviselője is jelen volt a szavazati jogi törvény aláírásakor. King, a szerveződés karizmatikus alakja, a Nobel-békedíj várományosa, kifejezetten jó kapcsolatot ápolt a megválasztott új elnökkel, így a kezdetekben kifejezetten óvatosan, diplomatikusan nyilvánult meg az éppen ebben az időszakban egyértelműen változó amerikai Vietnam-politika kapcsán. A polgárjogi mozgalom több vezetője is felszólalt az elnök támogatása mellett, *Whitney Young* például egyenesen úgy fogalmazott, „*ha nem támogatjuk Lyndon Johnsont Vietnam ügyében, nem fog támogatni bennünket a polgárjogok esetében.*”² Ezzel együtt – részben saját ázsiai útjain nyert tapasztalatai hatására, részben pedig a felerősödő háborúellenes hangoktól a nagyobb mozgalmi szerepvállalásra buzdító nyomás miatt – fokozatosan lépett a beavatkozás bírálói közé. Miközben nyilvánosan óvatos kritikával, humanitárius elvekre hivatkozva tett megjegyzéseket a vietnami hadműveletekre, a polgárjogi mozgalom presztízsét, eredményeit és egységét féltve pedig nem nyilvánult meg markánsan, a polgárjogi mozgalmon belül egyre erősebb vélemények jelentek meg a háborúellenes mozgalmakhoz való csatlakozást követelve, ahogy a liberális keresztény szervezetek részvétele miatt is erősödött rajta a nyomás (Lucks, 2014).

Komoly dilemmát jelentett számára a Vietnam-mozgalom látható militarizálódása: radikális fekete militáns csoportok több támadást is intéztek rendőrörsök, katonai létesítmények ellen, miközben az egyetemi kampuszokon is gyakorivá váltak a bombafenyegetések miatti evakuálások (Rhodes, 2001). Az erőszakmentes ellenállás szószólójaként igyekezett visszaszorítani az erőszakos tendenciákat a tiltakozásokon belül, amivel végső soron elkerülhetetlenül belesodródott a háborúellenes agendát képviselők közé (Lucks, 2014). A szerveződések élére állva elsőként 1967. március 25-én szólalt fel nagyobb közönség előtt a háború ellen (Sawinski, 2001). King április 4-i *Beyond Vietnam* beszédében a háborúellenes tiltakozás és a szabadságjogokért folytatott küzdelem kapcsolatát hangsúlyozta. Egyfelől utalt a mind a feketéket, mind a fehéreket érintő sorozása, a tényre, hogy míg a csatatéren együtt harcolnak egy „*nemzetért, amely még arra sem volt képes, hogy egy helyre ültesse őket az iskolákban*”; másrészt beszélt a sorozások és a szegénység kapcsolatáról is („*Amerika sosem fog elegendő forrást vagy*

² „*If we are not with Lyndon Johnson on Vietnam, then he is not going to be with us on civil rights.*”

*energiát szentelni a szegényeinek, amíg a vietnamihoz hasonló kalandok démoni szivattyúként szívnak el embereket, képességet, pénzt.*³⁾). Emellett humanitárius érvekkel, a vietnamiakat ért támadások negatív hatásainak elítélésével is hitet tett saját háborúellenes véleménye mellett. Az 1967. április 4-i beszéde a külön agenda alapján működő mozgalmak közötti első tudatos kapcsolatépítésnek is tekinthető (Sawinski, 2001), egyben pedig fordulópont is, amikortól személyesen nyílt szembenállását fejezte ki az amerikai Vietnam-politikával kapcsolatban (Lucks, 2014).

A kritikák ekkor lényegében irányt váltottak Kinggel szemben. A mérsékeltbb, továbbra is a polgárjogi kérések elsődlegességét valló és a Vietnam-ellenes (vagy akár általánosságban vett) militarizmus eszközeit elutasító csoportok és liberális donorok igyekeztek megakadályozni a két mozgalom összefonódását, formális egyesülését, például a botrányosra sikerült chicagói baloldali gyűlésen. Nemcsak a mozgalmon belül mutatkoztak ellenállás jelei, hanem újabb, rivális szervezetek felemelkedésével is (Lucks, 2014). King mellett az afroamerikai szabadságjogi mozgalom másik emblematis figurája Muhammad Ali lett, aki a nagy nyilvánosság elé állva utasította el az amerikai hadseregbe történő bevonulást (Sawinski, 2001).

A fekete baloldal prominens személyiségei, köztük például *Malcolm X*, már az ezt megelőző időszakban is aktívan részt vett a közéletben, noha a nemzetközi agendát a kubai forradalom és hasonló események uralták (Lucks, 2014; Haley, 1969). Miközben Vietnam a '60-as évek közepére elfoglalta az amerikai gyarmatbirodalom épülésének agendáját, a mozgalmak széles körben elvetették a Vietnamt mint biztonsági fenyegetést hangsúlyozó, realista geopolitikát alapul vevő nézetrendszert is (Ninkovich, 2003). A fekete polgárjogi mozgalom is erősen háborúellenes, antikolonialista, antiimperialista jellegű volt (Benson, 2015). Radikálisabb szószólók, így például a *Black Power* egyes csoportjai jelképes haderő-felajánlásokkal is élt az észak-vietnami hadsereg irányába (Rhodes, 2001), de a radikális újbaloldaliak körében az észak-vietnami kommunista rendszerrel való szimpátia is több esetben megjelent (Ninkovich, 2003).

A háború mint jóléti és emberi jogi kérdés

Mind a fekete polgárjogi, mind pedig a hallgatói mozgalmak tematikájában megjelent a jóléti, szociálpolitikai érvelés, a *Black Power* által szervezett faji zavargások (*riot*) pedig sokak szemében ráerősítettek a probléma eszkalálódásának következményeire. A háború költségei, a katonai kiadások a szociálpolitikai kiadások ellenében, azok helyettesítőjeként jelentek meg. Ez összességében tovább mélyítette a már meglévő gazdasági és szociális problémákat,

³ *America would never invest the necessary funds or energies in rehabilitation of its poor so long as adventures like Vietnam continued to draw men and skills and money like some demonic destructive suction tube.*

így a vagyoni egyenlőtlenségek, gettósodás, szegénység növekedéséért is felelt (Clayson, 2010). Az újbóloldal jóléti megközelítéssel politizáló csoportjai számára a *corporate liberalism* lett az új „főellenség”: a háború okait és fenntartását segítő tényezőit a liberális alapokon nyugvó értékrendet valló intézményrendszerben találták meg (Woods, 2003b).

Ami az emberi jogi irányvonalat illeti, bár a polgár- és emberjogi alapon szerveződő mozgalmak közül a feketék érdekében fellépőké kapcsolódott legerősebben a Vietnam-tematikához, a többi irányzat is igyekezett megtalálni a maga üzenetét háborúellenességgel összefüggésben, változó erősséggel és sikerrel.

A *feminista mozgalom* kapcsolata a háborúellenességgel szintén többretű és sok szempontból ellentmondásos. Egyrészt a háborúellenes és feketék által indított polgárjogi mozgalmak aktivizmusa mintaként és platformként szolgált a nőjogi célzattal fellépő szervezetek számára is, másrészt pedig maguk a feminista mozgalmak is szerves részét képezték a 60-as években szárnyait bontogató újbóloldalnak. A nők helyzetére való fókuszálás időnként szükségszerűen a békemozgalmak agendájának rovására, illetve azzal vetélkedve jelent meg; a feminizmuson belül pedig egyszerre volt jelen a hadseregen belül szolgáló nők helyzetének és lehetőségeinek javítása és a Vietnambot példaként használó, ám azon jóval túllépő háborúellenesség (Tischler, 2001).

A Vietnam-ellenes „koalíció” egyik sajátos példája a Berkeley GLF *melegjogi mozgalom* üzenete, amelyben a sorozások befejezését és a harcoló katonák hazahozását a hadseregben harcoló meleg katonák elismertetésével kötötték össze (D’Emilio, 2015).

A Vietnam-ellenes mozgalmon belül *etnikai alapú szerveződések* is feltűntek, így például a mexikói származású amerikaiak körében is: eleinte komoly megosztottság mutatkozott a latin-amerikai kisebbség körében is, ugyanakkor az ún. *Chicano*-mozgalom megerősödésével a mexikóiak jogaiért és helyzetéért való küzdelem a vietnami áldozatokkal való szolidaritással párosult (Oropeza, 2005). A háborúval, rasszizmussal és szexizmussal szemben fellépő tiltakozások sokakban azt az érzetet keltették, hogy az amerikai társadalom válsága egy teljesen új alapokra helyezett társadalom létrehozásával oldható meg – a résztvevők és a célkitűzések partikuláris jellege azonban kevésnek bizonyult egy valódi forradalmi változáshoz, a tiltakozások pedig a háború lezárulásával tulajdonképpen meg is szűntek, illetve a radikális keménymag aktivizmusára korlátozódtak (Epstein, 2015).

A diákmozgalmak és Vietnam

Vietnam esetén is komoly szerep jutott a diákmozgalmaknak, amelyek az USA szinte minden részén, de különösen a keleti partvidék elitegyetemeinek kampuszain kezdték tematizálni a konfliktust. A helyi szerveződésű, elsődlegesen *sit-in*-ek, *teach-in*-ek, tájékoztató kampányok formájában induló akciók átfogóbb mozgalmi keretekbe ágyazódtak. Az első kifejezetten Vietnam-ellenes platformként létrejött emberjogi szervezet a *Diákok Erőszakmentes Koordináló*

Bizottsága (SNCC) volt (Sawinski, 2001). A legjelentősebb szerepre mégis az egyfajta vezető és ernyőszereplőként funkcionáló *Diákok egy Demokratikus Társadalomért* (SDS), a *Nemzeti Diák Egyesület* (NSA), valamint – jöllehet, inkább a konzervatív oldalról – a *Fiatál Amerikaiak a Szabadságért* (YAF) tett szert (Rhodes, 2001). A diákmozgalmi jelleg és a kampuszok mint mozgalmi gócek magukba foglalnak különböző témákat és politikai irányzatokat (etnikum, feminizmus, újbaldal), viszont sajátos profiljuk miatt külön is vizsgálhatók.

A liberálisabb szellemiségűnek tartott kampuszokon a háborúellenesség egyszerre volt értékrendi kérdés, az egyéb kérdésekben is kialakuló egyetemi tiltakozások számára táptalajt és témát nyújtó lehetőség, valamint érdekvédelem is, hiszen az egyetemisták egy részét is – ha sokszor inkább közvetett módon is – potenciálisan érinthette a katonai sorozások veszélye. (1) Az értékrendi szempont a pacifizmuson, a háború mint külpolitikai eszköz elutasításán, valamint a fekete polgárjogi mozgalommal való szimpátia kifejeződésén keresztül érvényesült. Az egyetemmel szembeni tiltakozásoknak volt kimondottan „intellektuális” vonulata is, amikor a kampuszon folyó oktatás tartalmáról és a háború kutatás irányultságáról is ítéletet mondtak, egyben nehezményezték a feketék társadalmi-gazdasági helyzetének behatóbb vizsgálatának hiányát is. (2) A *Berkeley Free Speech Movement*⁴ az egyetem autoriternek, kirekesztőnek és igazságtalannak tartott rendszerével szembeni tiltakozásaival meglévő struktúrákat, tapasztalatokat biztosított a Vietnam-ellenesség kifejezésének, másrészt maga Vietnam témája és az egyetemi vezetőségnek a tiltakozásokkal szembeni ellenállása is ösztönözte a mozgalmakat. (3) Az érintettség többeknél közvetlen volt, másokat pedig családtagokon vagy szimpátia-kifejezésen keresztül érintett a katonai behívókat adminisztráló irodák működése, a vietnami csatatérre való kivezénylés veszélye és lehetősége (Rhodes, 2001) Emiatt a katonai szolgálat kötelezettségének megtagadása is sokaknál felmerült az igazságtalan háború miatt.

Hogy a kibontakozó diákmozgalmak nem előzmény nélküliek és *Karl Mannheim* szociológus nyomán generációs jelenségként is értelmezhetők, jól alátámasztja egy kvalitatív kutatás is. Eszerint az SDS-ben résztvevő baloldali fiatalok jellemzően kedvező anyag helyzetű zsidó vagy protestáns háttérű családokból érkeztek, a legtöbbjüknek pedig a mozgalomhoz való csatlakozást megelőzően is szilárd progresszív-liberális meggyőződéseik voltak társadalmi vagy politikai kérdésekben (Klatch, 2002). A periodikus, alapvetően békés tüntetések mellett az 1968-as vietnami hírek, különösképpen a Tet-offenzíva következménye és utóélete nyíltabb és erőszakosabb megmozdulásokat idézett elő. Martin Luther King április 4-i meggyilkolása a zajló sztrájkok, tüntetések és zavargások közepette adott táptalajt az elégedetlenkedőknek, így került sor a Columbia Egyetem kampuszán a négy évvel korábbi Berkeley-i eseményekhez hasonlítható ellenállási akciókra (Rhodes, 2001). Az 1970-es kambodzsai fejlemények hatására

⁴ vö. Kiss Alexandra tanulmányával ebben a kötetben – Sz.M.

spontán demonstrációk törtek ki az egyetemi kampuszok környezetében a Michigan, Wisconsin, Washington, Maryland és Yale egyetemeken, több, a katonai behívókat adminisztráló szervezet székházaként szolgáló épület felgyújtásához vezetve (Rhodes, 2001).

A behívások ellen többféle stratégiát alkalmaztak a bevonulni nem kívánó fiatalok: az egyetemi tanulmányokra, egészségügyi jellegű diszkvalifikációra, hitéleti-morális megfontolásra való hivatkozás és az emigráció mellett a nyilvános behívás-megtagadások is elterjedté váltak. Különösképpen jellemző volt ez 1969-től, amikor a közvélemény is egyértelműen háborúellenessé vált. A behívólevelek nyilvános elégetése szimbólumává vált ezeknek a mozgalmaknak, és mintegy 200 ezer fiatal ellen indult eljárás a sorozás megtagadása miatt (Sawinski, 2001). Az egyik legnagyobb, még sokszor a háborút összességében támogatók körében is ellenállást kiváltó ügy a sorozások menete volt, amit a növekvő hadi humánerő-kapacitás-igény miatt egy erre létrehozott intézményhálózat vezényelt le. Sokakat érintett közvetlenül a bevonulás realitása (2,2 millió fő), összességében csaknem 27 millió amerikai érezhette potenciálisan a kötelező hadi szolgálat fenyegetését (Sawinski, 2001).

Az egyetemi vezetés bizonyos esetekben igyekezett kompromisszumok keresésével eljárni, meghallgatva és lehetőség szerint pacifikálva a militáns csoportokat; az ilyen erőfeszítéseket azonban a tüntetésekkel szembeni erőteljesebb fellépést szorgalmazók folyamatosan bírálták, nehezítve ezzel mindenfajta párbeszéd lefolytatását (Rhodes, 2001). Az SDS vezetésével mind komolyabb tiltakozások valósultak meg, a békemozgalmon belül ugyanakkor jelentős, megosztó kérdéssé vált az ideológiai vagy akár szervezeti is kommunista kötődésű entitásokkal fenn tartott viszony; miközben nemcsak kívülről, hanem a mozgalom belsejében is komoly aggodalmak övezték a kommunisták beszivárgását és befolyásuk érzékelt növekedését. Az 1963-as washingtoni menetelésnél az SDS az a döntést hozta, hogy a hidegháborús logikát félretéve, a részvételi demokrácia eszméjére építve minden csatlakozni kívánó szervezet részt vehet az eseményen (Lucks, 2014), így ez a kommunistáknak is ajtót nyitott egyfajta „népfrontos” logikával.

Az egyre radikálisabb fellépések, behívóégetések, vasúti blokádok, valamint a főként Black Power köthető városi zavargások további generációs és ideológiai ellentéteket eredményeztek a mozgalmon belül. Az SNCC és a CORE ugyanakkor egyre közelebb kerültek a Black Power militáns felfogásához, valamint ideológiai síkon is nemzetközi dimenzióba került a rasszizmus és faji egyenlőtlenségek felszámolására irányuló célkitűzés. Ahogyan az SNCC közleményében fogalmazott már 1966-ban: „*bíszünk abban, hogy a polgárjogi mozgalomban végzett munka helyes alternatívája a sorozásnak*”⁵ (Lucks, 2014:3). A Vietnam-tematikát az is erősítette, hogy egyre nyilvánvalóbbá vált – a feketék körében részben önkén-

⁵ „We believe that work in the civil rights movement and with other human relations organizations is a valid alternative to the draft”

tessegen, a sanyarú otthoni életkörülményekből való kimenekülés miatt katonai pályára lépésen, részben a sorozások rendszerén alapuló – a feketék felülreprezentáltsága az egyre nagyobb létszámú vietnami kontingensen belül, ami az egyetemista korú generációt is viszonylag közelről érinthette.

A Vietnam-ellenes mozgalmak kvázi „balszárnya” tehát önmagában is egy ellentmondásos érték- és érderendszerrel bíró, sokféle különböző agendát kialakító koalícióként írható le, mintsem egy homogén és tartósan koherens entitásként. Egyszerre volt meg benne a megelőző évtized *mccarthyizmusa* elleni lázadás, a diákmozgalmak nemzetközileg is jelentős kampuszokon belüli és részben kívüli „éledezése”, a hagyományos békemozgalmak háború- és gyarmatosítás-ellenessége, valamint a fekete polgárjogi mozgalmak jogi és társadalompolitikai hivatkozásai (Lucks, 2014).

A nagyobb hatású nyomásgyakorlás növekvő paranoiát eredményezett a radikálisabb aktivisták körében. Ez összességében – a háborúból érkező hírekkel, a gettózavargásokkal vagy az olyan gyújtópontot jelentő eseményekkel, mint Martin Luther King, Robert Kennedy, illetve *Malcolm X* halála – a mozgalom militarizálódásához és ideológiailag radikális dogmatikussá válásához vezetett.⁶ Mindez pedig előrevetítette a törekény kötődésekkel rövid időre „összeállt” koalíció fokozatos, ám elkerülhetetlen divergenciáját és felbomlását (Klatch, 2002).

A YAF és a jobboldali Vietnam-ellenesség

Az újbaldali, illetve polgárjogi mozgalmak köré csoportosuló szerveződések a tiltakozó akciók leghangosabb, leghatározottabb és a később taglalt hagyaték szempontjából is a leglátványosabb megnyilvánulásai voltak. Az elmúlt évtizedek kutatásai ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy mindezek árnyékában konzervatív, jobboldali, sok esetben vallási kötődésű szerveződések is részt vettek a háborúellenes megmozdulásokban, szerepüket pedig jó ideig alábecsülte a témával foglalkozó szakirodalom. Az újbaldalhoz hasonlóan itt sem egy egységes frontról, hanem ideológia, radikalizmus és karizmatikus személyiségek által tördelt, állandó átalakulások közepette formálódó mozgalmak sokaságáról beszélhetünk.

Az egyik legjelentősebb, szervezatként is kiemelhető entitás a YAF konzervatív ifjúsági mozgalom, amelyet kampuszokon végzett tevékenységei miatt az SDS jobboldali ellenpólusaként is szoktak megemlíteni a szakirodalomban. Aktivizmusának középpontjában a kisebb és passzívabb államért folytatott küzdelem állt politikai és gazdasági szempontból egyaránt, ugyanakkor – többek között ezzel is összefüggésben – az egyéni

⁶ vö. Angela Davis körözése, bebörtönzése, és a nemzetközi szolidaritási mozgalom hatására való felmentése *Márton Ágnes* tanulmánya ebben a kötetben – Sz. M.

szabadságjogok kiterjesztése és védelme is meghatározó témájává vált (Andrew, 2001). Mannheim generációs elméletét alkalmazva a YAF-hoz kötődő csoportosulások külön generációs egységként értelmezhetők az SDS mellett. Ez egyben arra is rámutat, hogy a „korszellemre” (*Zeitgeist*), generációs öntudatra való hivatkozásnál a közös élmény nem egyfajta nézetrendszert és aktivizmus alakít ki, hanem adott esetben időben párhuzamosan létező, ám egymással ellentétes generációs struktúrákat is. Szociológiai jellemzőik alapján ugyancsak inkább jómódú, azonban erősebben vallásos, protestáns családi háttérrel rendelkezők alkották a szervezet támogatóinak gerincét (Klatch, 2002).

Így a YAF, amely már a '60-as évek elejétől foglalkozott a vietnami eseményekkel, kezdetben határozottan a Johnson-kabinet háborús politikája mellett foglalt állást, méghozzá elsősorban értékrendi alapon. A szervezet ekkoriban az amerikai szabadság és a republikánus értékek megmaradását részben a kommunizmus elleni sikeres küzdelemben látta, amihez az amerikai „szabadságethosz” külpolitikai lenyomata is társult. Mindez ellentmondott a radikálisabb újbalsoldali imperializmus-ellenesérveknek, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a Johnson-adminisztráció külpolitikájának támogatásával egy sok szempontból baloldali, polgárjogi eredményeket felmutató belpolitika is hallgatólagos jóváhagyást kapott a részükről.

Egy kérdésben viszont már ebben az időben is a kormányzatnak ellentmondó álláspont alakult ki. Ez aztán a mozgalom fokozatosan erősödő háborúkritikusságának fontos lépcsőfokaként is szolgált: az egyén szabadságának garantálásába nem fért bele a kötelező sorozások rendszere, ami ellen a YAF kritikusan lépett fel, és az önkéntes hadsereg létrehozását tartotta kívánatosnak a háború lefolytatásához. Tiltakozó akcióik azonban inkább óvatos, mérsékelt kritikának tekinthetők az újbalsoldal látványosabb akcióihoz képest. Mindebben az is szerepet játszott, hogy mozgalom főárama kifejezetten elítélően vélekedett az újbalsoldali szervezetek tevékenységéről és legtöbb céljáról (Andrew, 2001).

A mozgalom egysége azonban a YAF esetében is gyors ütemben repedezett. A hatvanas évek közepétől, a vietnami háború amerikanizálódásától egyre látványosabban és nagyobb befolyással jelentek meg a szervezet radikálisabb háborúellenes platformjai, amelyek túlléptek a kritikák megfogalmazásán, és a baloldaliakhoz hasonló tüntetésekbe, látványosabb akciókba kezdtek, önmeghatározásukban pedig egy szélsőségesebb, már-már anarchista felfogás vált dominánssá. A YAF megosztottsága az évek során eszkalálódott, és a szervezeten belül a „tradicionalista” jobboldaliakkal szemben kialakult viták és nyílt ellentéthez vezető nézetkülönbségek egyre közelebb sodorták a szervezet háborúellenes csoportjait az újbalsoldali békemozgalmakhoz, amiben kétségtávol a Vietnam-kérdés szolgáltatta a legnagyobb hajtóerőt (Klatch, 2002).

Az erősebb aktivizmus nemcsak a belső konfliktusokat éllezte, hanem a közvélemény háborúhoz való hozzáállásával együtt a YAF fősodrának háborúhoz fűződő viszonyát is meg-

változtatta, és bár a Nixon-éra alatt is megmaradt a kormányzat álláspontjának óvatos védelme, az „amerikai győzelem” célkitűzését a „méltóságteljes”, majd egyre sürgetőbb kivonulás követelése jellemezte (Andrew, 2001).

A YAF ernyőszervezetén kívül is megtalálható volt a háborúellenesség sajátos jobboldali-konzervatív változata, amely jellemzően itt is a libertáriánus elveket képviselő csoportosulásokhoz kötődött. Szerepük a békemozgalmakon belül elhanyagolható jelentőségű, ezzel együtt is rávilágítanak arra, hogy Vietnam negatív megítélése jóval túlmutatott a baloldali mozgalmakon és azok érvrendszerén (Schoenwald, 2001).

A korszak politikai szereplőinek háborúhoz való viszonya külön elemzést igényelne, és közvetettebben kapcsolódik a mozgalmiság témájához is, azonban *J. William Fulbright* szenátor, a külügyi bizottság tagjának esete további bizonyítékot szolgál a háborút ellenzők sajátos, „nem szándékolt” koalíciójának dinamikájáról. Miközben Fulbright politikai tevékenységében, nyíltan vállalt értékrendjében a déli konzervativizmus helyenként rasszista világlátást is magában foglaló változatát képviselte – még a vietnami háború kapcsán is –, az amerikai szerepvállalással kapcsolatos elutasító álláspontja miatt az újbóloldal egyik sajátos hőisévé vált. Kétségtől elterít nézetrendszere a déli konzervativizmus legtöbb politikusának és támogatójának álláspontjától, ugyanakkor háborúellenességében elsősorban a klasszikus angol liberalizmus és az északiak „imperializmusát” elutasító elvei tükröződtek, érvelésében pedig a hazai republikanizmussal összeegyeztethetetlennek tartotta az amerikai imperializmust életre hívó vietnami beavatkozást. Miközben a vietnamiakkal és a polgárjogi mozgalommal kapcsolatos rasszista vélekedései érthető módon váltottak ki ellenérzéseket és megítélésével kapcsolatban belső vitákat a baloldali táboron belül, tevékenységével hozzájárult a konzervatív „héják” körében meglévő konszenzus megtöréséhez (Woods, 2003a).

Az antiimperializmus korábban bemutatott Vietnam-relevanciájú nézetrendszere köré több, ideológiailag egymástól távol álló és ezzel együtt teljesen eltérő tradíciókon alapuló csoport is a Vietnam-ellenes táborban talált helyet, így hagyományai pedig a jobboldalon is megtalálhatók voltak. Így fordulhatott elő, hogy a 19. század végi konzervatív imperializmus-ellenes mozgalom tagjai látszólag – és a felszínen, a háború elutasításának bináris kérdésénél maradványok a gyakorlatban is – ugyanolyan pozíciót foglaltak el ebben, mint az újbóloldal egyébként is sokszínű csoportjai (Ninkovich, 2003). A közös ügyek és akciók (például a behívókat adminisztráló irodákkal szembeni fellépés), illetve a közösségként észlelt hatósági restriktciók együttesen vezettek el a jobboldali mozgalmon belüli szakadáshoz, ami az 1970-es évek elején új libertáriánus mozgalmak létrehozásával intézményesedett is. A kivált csoportok osztoztak a baloldali aktivisták központi hatalom-ellenességében, a háború elutasításában, valamint bizonyos, az individuum szabadságát növelő elvi és gyakorlati kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásban (marihuána legalizálása, fasiszmusellenesség) (Klatch, 2002).

Katolikus baloldaliság

A tiltakozók között külön csoportot alkotott a radikális-anarchista katolikus mozgalom, a *Plowshares* (Sarlósok), amely egyfajta keresztény munkásmozgalmi szerveződésként a szekuláris újbaldoldali békemozgalomhoz hasonló Vietnam- és háborúellenes célkitűzéssel, valamint eszközökkel (demonstrációk szervezése, behívók elégetése) jelent meg. Sokakat közülük a vietnami buddhisták demonstrációja indított el a tiltakozás útján; a mozgalom később is háború- és fegyverellenes agendával működött világszerte (Nepstad, 2008). Az amerikai katolikus egyházon belüli kis létszámú csoport a '60-as évek közepétől tett szert komolyabb figyelemre a katolikus baloldal részeként, amely a szociális kérdéseken túl vallási alapon – egyes szélsőséges megnyilvánulásokban az észak-vietnamiak és amerikaiak harcát Jézus és Sátán küzdelmeként ábrázolva – lépett fel az embertelennek ítélt amerikai beavatkozás ellen. Noha létszámban és radikalizmusban jelentősen elmaradtak az SDS-től vagy más szervezetektől, komoly fejleménynek számított, hogy a háborúellenes aktivizmus a katolikus kötődésű egyetemeken, valamint az egyetemi kampuszokon kívül is megnyilvánult. Az intellektuális érvelés mellett egyes csoportjaik a behívóirodák elleni támadásokban is szerepet vállaltak, jóllehet ebben inkább kisebbségnek számítottak minden szempontból (Heineman, 2001).

A déli államok sajátos viszonya Vietnamhoz

Jóllehet a Vietnam-ellenes mozgalmak központja az északi államokban, azon belül is a keleti partvidéken volt, a déli államok sem maradtak ki a mozgalmi hullámból. A hagyományos értékrendi és politikai különbségek viszont Vietnammal összefüggésben is megmutakoztak. Bár voltak megmozdulások mind a háború, mind pedig a szélesebb újbaldoldali napirend kapcsán, ezek támogatottsága, elterjedtsége, nagysága és gyakorisága lényegesen alacsonyabb volt (persze az északi államokban is kisebbségben voltak az aktivisták). Ugyanez igaz a háborúval összefüggő attitűdökre is, ugyanis az országos átlaghoz képest jóval magasabb volt a mindenkorai amerikai elnökök háborús politikájának támogatottsága, miközben egyébként Lyndon B. Johnson szociálpolitikai lépéseit az átlagnál alacsonyabb pozitív fogadtatás érte Délen. A katonai bevonulást illetően is jelentős különbség mutatkozott, itt a megkérdezett déliek fele vállalta volna a katonai szolgálatot egy felmérés szerint, míg az ország többi részén ugyanezek az arányok 20-30 százalék körül alakultak. Mindez azzal együtt jelentett jelentős támogatást az elnök háborús politikájának, hogy az évek során a déli államokban is csökkent annak elfogadottsága, pedig beszámolók és interjúk szerint bizonyos helyeken Délen kifejezetten kockázatos volt akár még a véleménynyilvánítás is a háború ellen (Nepstad, 2008).

A Vietnam-ellenesség egyik jelentős déli városában, Kansasben lecsendesedő etnikai-szociális feszültségeket a vietnami háború kitörése ismét felerősítette. A közvélemény

támogatása nem volt egyértelmű, bár sokan szimpatizáltak a behívás-ellenes pacifista és vallás mozgalmak akcióival (tüntetések, békés *teach-in*ek, petíciók), de 1967 előtt kevesen vállalkoztak erőteljesebb, provokatívabb akciókra. A vietnami háború megítélésének változása a közvéleményben azonban a fellépések radikalizálódásában is megmutatkozott. Kezdetben az egyetemi kampuszon belül is marginális csoportot tettek ki a militánsabb fellépést szorgalmazók és megvalósítók, ugyanakkor a külvilág hírei és a politikai fejlemények közepette a kampuszon belüli és kívüli tiltakozások is felerősödtek, kölcsönösen hatva egymásra. Komoly megosztottság volt megfigyelhető a látzólag egységes agendával fellépő tiltakozók között: hiába vált közös üggyé a vietnami háború, a tiltakozókat szociális háttérük, érdekeik és motivációik, értékrendjük erősen megosztotta, ez pedig Délen különösen erős fragmentációt eredményezett (Rhodes, 2001).

III. A mozgalmak szerepe és megítélése

A média közege

A vietnami háború szakirodalma nagy hangsúlyt fektet a sajtó szerepére és a tömegkommunikációs eszközök és csatornák kibővülésének hatásának bemutatására a háborúellenes közvélemény kialakulásainak okait vizsgálva (Hallin, 2006). A média eleinte döntően pozitívan, a beavatkozás legitimitását és szükségességét hangsúlyozva számolt be a konfliktusról, majd ez fokozatosan, a technikai fejlődéseknek köszönhetően korábban nem látott minőségben és mennyiségben közvetített harcok valóságának bemutatásával kritikusabb hangvételre váltott, különösen a Tet-offenzíva idején (Spencer, 2005). A média háborúhoz való viszonyában történő változások csak mérsékeltek ezt a tendenciát, de nem alakították át lényegesen (Hallin, 2006).

A tömegmegmozdulások, háborúellenes szerveződések hatását illetően ugyan már 1965-től kezdve érezhetővé vált a kormány beavatkozásával szembeni erőteljes ellenállás, a korabeli sajtó 1968 előtt rendkívül korlátozottan és jellemzően negatív felhanggal, a tüntetések erőszakos voltára koncentrálva, az elhangzó beszédek tartalmát mellőzve számolt be a megmozdulásokról (Hallin, 2006). A jellemző keretezési (*framing*) stratégiák között a „trivializáció” (a mozgalmak jelentőségének megkérdőjelezése), a mozgalmakon belüli ellentétek bemutatása, a radikálisok és az erőszakos fellépések kiemelése, valamint a megmozdulások létszámának és hatékonyságának megkérdőjelezése jelent meg. Gyakran a kommunizmussal, annak jelképeivel kötötték össze a tudósítások a tüntetőket, és a nemzetbiztonságot és konszenzust veszélyeztető tényezőként számoltak be a háborúellenes mozgalmak tevékenységéről (Spencer, 2005).

A média mint külső tényező és a mozgalmakon belüli „endogén” folyamatok kölcsönösen hatottak egymásra: a szervezet tevékenysége a nyilvánosság szűrőjén keresztül jutott el a tár-

szélesebb köreihez, amihez a szervezet is bizonyos mértékben alkalmazkodott, miközben az SDS-re irányuló figyelem maga is nagyobb tagsági-aktivista érdeklődést idézett elő, ami a belső ideológiai- és érdekkellentétek élesedésével és önjáró „médiacsillagok” színre lépésével járt (Klatch, 2002). Sajátos módon a médiareprezentáció maga is jelentősen hozzájárulhatott a minták terjedéséhez és az erőszakos cselekmények iránti „igényekhez”, összességében tehát a mozgalmak radikalizálódásához (Rhodes, 2001).

A politika szintje

A kezdetekben, 1965-ben mind a demokráták, mind a republikánusok elítélték a felforgatónak vélt tiltakozásokat (ekkor még jobbra békés tüntetések, *teach-in*ek képviselték ezeket), Johnson elnök pedig egységre szólított fel, jóllehet már ekkor is voltak prominens háborúellenes figurák mindkét pártban (Johns, 2010). Mind Johnson, mind Nixont komolyan foglalkoztatták a diáktüntetések és az elutasítás növekedése a közvéleményben. A politikai döntéshozók körében ezek a tendenciák pedig azt a meggyőződést erősítették, hogy a belső társadalmi béke csak a háború befejezésével állítható helyre (Nepstad, 2008).

Az amerikai kormányzat Johnson elnök idején a legmagasabb szinten, a CIA bevonásával tárgyalta a diáktüntetések ügyét, azok közpolitikai és nemzetbiztonsági relevanciáját. A szervezet jelentése komolyan foglalkozott a tüntetők esetleges kommunista, akár észak-vietnami kapcsolatainak feltárásával, több kabinettag – az elnökkel egyetemben – ugyanis egyfajta ellenséges propaganda-eszközt látott a tüntetésekben, ugyanakkor igyekezett összetetten keresni az okokat (Klimke, 2010). Nixon elnök is komolyan számításba vette a tüntetéseket a vietnami háborúval kapcsolatos manőverek és lépések megtervezésekor. Egy diáknak írt levelében úgy fogalmazott, felelőtlenség lenne a részéről a demonstrációk hatására visszalépni a Vietnam-politikájától (Johns, 2010).

Külön témaként kezelték a mozgalmak nemzetközi kapcsolatait, ugyanis a Nyugat-Európában zajló tüntetések és a hazai tiltakozások között a fejlett tömegkommunikációnak, valamint a hallgatói csereprogramoknak köszönhetően léteztek kapcsolódási pontok. Az amerikai vezetést kifejezetten aggasztotta, hogy egyrészt az interakcióval az újbóloldali ideológiák kaphattak további muniációt, másrészt az ideérkező európai diákok is részt vettek a tüntetésekben (amit próbáltak korlátozni is a deportálással, kiutasítással való fenyegetéssel); harmadrészt külön hangsúlyt kapott az amerikai társadalmi problémákat észlelő és ezekkel a tapasztalatokkal hazatérő cserehallgatók esete, mint az amerikai külpolitika lehetőségeit korlátozó kihívás (Klimke, 2010).⁷

Később – a háborúval összefüggő nemzeti konszenzus összeomlásával – a tüntetők mellett több kongresszusi tag is kiállt a háború ellen, noha leginkább itt is csak a háború befejezése

⁷ Pl. Angela Davis is hosszan tanult Európában, Franciaországban és az NSZK-ban – vö. Márton Ágnes tanulmánya ebben a kötetben – Sz.M.).

volt a korlátozottan osztott közös cél, nem pedig mozgalmak tevékenységével való teljes szimpátia (Anderson, 2002). Emellett *McAdam* és *Su* kutatása kimutatót bizonyos összefüggést a tüntetések és a szavazások között, az eredmények azonban vegyesek. A legradikálisabb fellépések növelték a tüntetők számára kedvező döntések valószínűségét, de csökkentették a folyamat sebességét, míg a békésebb eszközök épp fordítva, növelték a sebességet, ám a kiemelés kevésbé valószínű módon volt kedvező (McAdam & Su, 2009).

A közvélemény álláspontjának változása

Hogy a média közvetítő szerepe mennyiben játszott szerepet a mozgalmak csekély népszerűségében, az erősen vitatott, ugyanis kedvezőbb médiakörnyezetben is fennálltak volna eredendő strukturális problémák: belső szervezeti-ideológiai megosztottság és egy egységes üzenet hiánya jellemezték az amerikai Vietnam-ellenes mozgalmakat. A radikalizmus valóban megjelent, és maguk a mozgalmak is látványos, sok embert érintő vagy éppen figyelmet felhívó akciókkal próbálták fenntartani a közvélemény érdeklődését, amivel a mérsékeltbbséket elidegeníthették, maguk pedig az idő múlásával egyre nehezebben voltak képesek újabb és újabb nagy létszámú akciókat végrehajtani, maguk ellen fordítva ezzel a fő eszközüket. A célok és elvek szükségszerűen bizonyos fokig a nemzeti érzelmek, illetve a domináns társadalmi normák és értékrend ellen hatottak, sőt a kommunista keretkezéssel kifejezetten ellenséges szimbólumokkal kapcsolódtak össze sokak szemében, ami újabb nagyobb csoport esetleges szimpátiáját csökkenthette. Végül képtelenek voltak rövid távon eredményt, közpolitikai változást felmutatni, ami a mozgalmakon belül is növekvő frusztrációt eredményezett. A kritikusabb Vietnam-megítélésű média pedig „ráunt” a sokéves ismétlődő demonstrációkra, az események fokozatosan elvesztették a *newsvalue*-t, és „kikoptak” az érdeklődés közép-pontjából (Spencer, 2005).

Bár voltak kortárs vélemények, amelyek szerint a mozgalmak „Amerika lelkiismeretét” képviselték (Rid, 2007), a tiltakozó akciók megítélése lényegében a háborúval kapcsolatos attitűdök alakulásától függetlenül negatív maradt. Sikerük értékelése, a közvélemény növekvő háborúellenességének kétségkívül kimutatható tendenciájához való hozzájárulásuk éppen ezért a mai napig vitatott kérdés a szakirodalomban, és még abban az alapvető dilemmában sincs konszenzus, hogy végső soron a tüntetések hatottak-e érdemben a háborúval kapcsolatos közpolitikai döntésekre.

Ha a politikai napirend alakulását vagy a választási kampányok tematikáját vesszük figyelembe, a Vietnam-kérdés ténylegesen meghatározó politikai diskurzusoknak ágyazott meg 1964-től kezdődően (illetve kisebb mértékben már korábban is). Empirikusan nehéz igazolni az oksági viszonyt, az viszont feltételezhető, hogy a kormányzati politikusok egy része a közvéleményre gyakorolt potenciális hatás miatt is szentelt kitüntetett figyelmet a Vietnam-

ellenes mozgalom tevékenységének. A közvélemény pedig a nagyobb, kampuszokon kívül is egyre gyakoribb tüntetésekkel párhuzamosan egyre kritikusabban viszonyult az adminisztráció háborús politikájához, a háború támogatottsága 1967-re a megkérdezettek körében 50% alá zuhant (Johns, 2010). Az állandósult tiltakozó akciók, valamint a Luther Kinghez hasonló karizmatikus figurák szerepe egyszerűen kihagyhatatlan tényezők a támogatottság csökkenésében és a háború befejezésében (Laird & Zunes, 2010).

Ha elfogadjuk, hogy a tiltakozásoknak legalábbis részben lehetett hatásuk a döntéshozatalra és a konfliktus kimenetelére, akkor a sikerek egy részét abban kell keresnünk, hogy a mozgalmak képesek voltak jelentős kulturális hatást kifejteni a szűkebben vett szubkultúrán kívül is, erősen befolyásolva az általános körülvevő kultúrát is szimbolikus üzeneteikkel, jelképeikkel, újszerű tiltakozási formájukkal, sajátos nyelvezetükkel és vizuális kifejezőeszközeikkel (Zald, 2008). Ez azonban csak egy szűkebb támogatói csoportra lehetett közvetlen pozitív hatással, a szélesebb közvéleményt az erőszakos fellépés adott esetben akár kontraproduktívan is érintette. Márpedig a háború folytatódásával – a tiltakozások eredménytelensége miatti frusztrációból is fakadóan – egyre erőszakosabbá váltak a tiltakozások. Ezzel párhuzamosan az eleve ellenséges közvélemény – mindenütt, de különösen Délen – kifejezetten a tüntetők ellen fordult, a részvétel pedig a megmozdulásokon jelentősen apadt a csúcshoz képest (Fry, 2015).

Jóllehet a '60-as évek aktivizmusát nem megalapozatlanul és előszeretettel szokás a „*baby boom*” generációhoz kötni, a képet némileg árnyalja, hogy még a korosztály egyetemen tanuló tagjainak is csak a töredékevevett részt az aktivizmusban, megítélésben pedig itt is inkább ellenséges-negatív vélekedések övezték a diákmozgalmak szerepét. Mindebben a kutatók szerint olyan tényezők is szerepet játszottak, mint az ideológiai nézetek és a családi háttér, a közvetlen Vietnam-érintettség hiánya, valamint a tanulmányi előrehaladáshoz szükséges elkötelezettség mértéke (Lyons, 2001). Ha mégis lehetett pozitív hatása a tiltakozásnak akkor az a Vietnam-kérdés napirenden tartásával magyarázható: a közvéleményt állandóan foglalkoztató, elsődleges kérdéssé vált az USA vietnami intervenciója, függetlenül attól, hogy magával a mozgalmi üzenetekkel mennyien és mennyire értettek egyet (Nepstad, 2008; Hallin, 2006).

A mozgalmak szerepét szkeptikusabban szemlélők érvelése szerint a háborúellenes mozgalmak maguk nem voltak képesek a várt külső támogatottságot elérni a társadalomban, sőt bizonyos mérések szerint még a háborúnál is népszerűlenebbek voltak, amit a kormányzat igyekezett is kihasználni – paradox módon a háborús politikájának támogatására. A háborúellenes csoportok jelentősége ezen értékelések szerint abban merül ki, hogy egy szélesebb körű elégedetlenséggel párhuzamosan, hasonló célokkal léptek fel, ugyanakkor tényleges bizonyítékot nem lehet találni arra, hogy a mozgalmak változtattak volna igazán a szélesebb közvélemény hozzáállásán (Spencer, 2005). Mivel a háború eleve vitatott témakör volt, a

tüntetések csak limitáltan voltak képesek újfajta keretezéseket létrehozni és széles körben elfogadtatni (Hallin, 2006).

A humanitárius és békét szorgalmazó diskurzus behatárolhatta az elnökök és katonai parancsnokok mozgásterét a katonai taktika megválasztásában, amihez a média fentebb említett megváltozott szerepe és eszközrendszere is segített. Johnson elnök a közvélemény megnövekedett figyelme miatt tudatosan választott a politikai ellenállást minimalizáló bombázási célpontokat, míg Nixon saját bevallása szerint is a békemozgalmak jelenlétének is betudhatóan óvakodott akár csak blöff szintjén is utalni egy esetleges nukleáris csapásra, vagyis az USA vezetése számára egy hidegháborús kontextusban lehetséges stratégiai opció vált elérhetetlenné – jóllehet ez nem jelenti azt, hogy a tiltakozások hiányában ténylegesen sor került-e volna ilyen lépésre. Ha pedig magától a háború egészétől elvonatkoztatva egy konkrét, követelésekben is megjelenő közpolitikát nézünk, aligha vonható kétségbe, hogy a sorozást felváltó önkéntes hadsereg ideája és megvalósítása a Vietnam-ellenes mozgalom egyik nagyon is komoly intézményalakító részsikereként értékelhető (Meyer, 2015).

A háborúnak a mozgalmak szélesebb körére gyakorolt hatása szintén ambivalensnek mondható. Míg ugyanis 1969-ben még tömegek vettek részt demonstrációkon, a háborúellenes mozgalom törekény egysége egyre látványosabban kezdett repedezni. Ennek oka elsősorban a mozgalmakon belül egyre radikálisabb ideológiát, ellenkultúrát hirdető és akár erőszak alkalmazását is legitimnek tartó csoportosulások kialakulása és hangadóvá válása volt – amely részben kormányzati beépített ügynökök tevékenységének is köszönhetően ment végbe (Laird & Zunes, 2010). Vietnam így egyszerre szolgált katalizátorként, közös platformként a máskülönben önállóan, szerteágazó célkitűzések, érdekek és értékek mentén politizáló mozgalmak és személyiségek számára, majd vált a mozgalmi lendület és az ehhez kapcsolódó tiltakozó akciók kifulladásának egyik fontos tényezőjévé.

Hosszabb távú hatások

Ha a hosszabb távú, a vietnami amerikai intervención túlmutató hatásokat nézzük, három fejleményt is azonosíthatunk, amelyek a „Vietnam-ügy” kibontakozásán keresztül hosszabb időtávban nyomták rá bélyegüket az amerikai és nemzetközi politikára.

Az egyik az a tény, hogy a háborút követő liberális konszenzus a '60-asévek második felére lényegében összeomlott, a liberális reformok lelassultak, amit Nixon megválasztásán túl a polgárjogi mozgalom háborúval kapcsolatos vitái következtében előrehaladó megosztottságával, fragmentálódásával is összefüggésbe hozható (Lucks, 2014).

Az újbaloldali aktivista-hálózatok körében diffúzió zajlott, egy új generáció élményei és tapasztalatai több kontinensen jelen voltak és, részben immár belpolitikai tematikájú tilta-

kozások keretében is megjelentek az új tiltakozási kultúra mintái, nemcsak az USA-ban, de nyugat-európai államokban, Ausztráliában és Kanadában is (Tarrow, 2008). Szimbolikája és az mozgalmi élmény továbbélése szempontjából szerzett tapasztalatok oldaláról a háborúellenes, illetve békemozgalmak számára is mintaként, mérföldkőként és hivatkozási alapként szolgált a Vietnam-mítosz és valósága. A diákszervezetek között szervezeti és ideológiai kapcsolat is fennállt, így például az SDS-nek megvolt a nyugat-németországi megfelelője is, amely nem kis részben egy „második háborúellenes front”, a háborúellenes tiltakozás nemzetközi szintre emelésének célkitűzésével jött létre (Klimke, 2010). A Vietnam-konfliktus világszerte nyomot hagyott a béke- és diákmozgalmak tevékenységében és célkitűzéseiben. A tiltakozások nemcsak az európai, hanem a harmadik világ mozgalmaira is kihatottak (Rostam-Kolayi, 2018). Mindemellett a Vietnam-ellenes mozgalom, különösen a kampuszokon zajló akciók, jelentősen megváltoztatták a háborúval foglalkozó tudományos diskurzust is, egyrészt nyomást gyakorolva tartalmi változtatásra, másrészt világszerte bevonva bizonyos elkötelezett kutatókat is a mozgalmi tevékenységbe (Earl, 2004).

Végezetül fontos látnunk, hogy az amerikai külpolitikai hagyományban a „Vietnam-szindróma” fogalommá vált, amely a hasonló nagyságrendű későbbi katonai beavatkozásokat övező vitákban Vietnamra, mint az amerikai háborús politika első nagyobb volumenű fiaskójára hivatkozó érvrendszerre, az ellenállásra és a kudarcos beavatkozásra utal (Smith, 1996). Mindez pedig nem egyszerűen egy katonai szintéren elszenvedett vereséget takar, hanem sokkal inkább egy zászló mögötti felsorakozás, a háború iránti állami és társadalmi összefogás hiányának jelentős társadalmi és politikai költségeit, ami a következő évtizedekben is ott lebegett az intervenciókat fontolgató amerikai döntéshozók szeme előtt, vagy éppen szervesen beépült az ellenzők érvkészletébe.

Rövidítések

Americans for Democratic Actions (ADA)

Students for a Democratic Society (SDS)

National Student Association (NSA)

Young Americans for Freedom (YAF)

Student Nonviolent Coordinating Committee (SNCC)

Reserve Officers' Training Corps (ROTC)

National Association for the Advancement of Colored People (NAACP)

Congress of Racial Equality (CORE)

Gay Liberation Front (GLF)

Felhasznált irodalom

Ampar, A. C. (2013). The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements. <https://doi.org/10.1002/9780470674871>

Anderson, D. L. (2002). *The Columbia Guide to the Vietnam War*. Columbia University Press. Retrieved from <http://books.google.com/?id=lpDTIuklB2MC&pg=PA45>

Andrew, J. (2001). Pro-War and Anti-Draft: Young Americans for Freedom and the War in Vietnam. In M. J. Gilbert (Ed.), *The Vietnam War on Campus Other Voices, More Distant Drums* (pp. 1–19). Praeger Publisher.

Benson, R. D. (2015). *Fighting for Our Place in the Sun*. Peter Lang.

Bradley, M. P. (2009). *Vietnam at War*. Oxford University Press.

Clayson, W. S. (2010). *Freedom is Not Enough - The War on Poverty and the Civil Rights Movement in Texas*. University of Texas Press. Retrieved from <http://ir.obihro.ac.jp/dspace/handle/10322/3933>

D'Emilio, J. (2015). The Gay Liberation Movement. In J. Goodwin & J. M. Jasper (Eds.), *The Social Movement Reader - Cases and concepts* (3rd ed., pp. 24–29).

Earl, J. (2004). The Cultural Consequences of Social Movements. In D. A. Snow, S. A. Soule, & H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 508–531). Blackwell Publishers.

Epstein, B. (2015). The Decline of the Women's Movement. In *The Social Movement Reader - Cases and concepts* (pp. 347–353).

Fry, J. A. (2015). *The American South and the Vietnam War - Belligerence, Protest, and Agony in Dixie*. The University Press of Kentucky.

Gardner, L. C. (2011). Lyndon Johnson and the Bombing of Vietnam - Politics and Military Choices. In D. L. Anderson (Ed.), *The Columbia History of the Vietnam War* (pp. 168–190). Columbia University Press.

Haley, A. (1969). *Malcolm X életrajz*. Európa Kiadó.

Hallin, D. (2006). Rolling Thunder in a Gentle Land - The Vietnam War Revisited. In A. Wiest (Ed.) (pp. 276–291). Ospery Publishing.

Heineman, K. J. (2001). American Schism: Catholic Activists, Intellectuals, and Students Confront the Vietnam War. In marc J. Gilber (Ed.), *The Vietnam War on Campus Other Voices, More Distant Drums* (pp. 89–118). Praeger Publisher.

Hunt, M. H. (2010). *A Vietnam War Reader*. The University of North Caroline Press.

Johns, A. L. (2010). *Vietnam's Second Front - Domestic Politics, the Republican Party, and the War*. The University Press of Kentucky.

Klatch, R. E. (2002). The Development of Individual Identity and Consciousness among Movements of the Left and Right. In D. S. Meyer, N. Whittier, & B. Robnett (Eds.), *Social Movements: Identity, Culture, and the State* (pp. 185–201). New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1086/380524>

Klimke, M. (2010). *The Other Alliance: Student Protest in West Germany and the United States in the Global Sixties*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1353/jsr.2012.0001>

Laird, J., & Zunes, S. (2010). The US Anti-Vietnam War Movement (1964-1973), (January). Retrieved from <https://www.nonviolent-conflict.org/the-us-anti-vietnam-war-movement-1964-1973/>

Latham, M. E. (2010). The Cold War in the Third World, 1963–1975. In M. P. Leffler & O. A. Westad (Eds.), *The Cambridge History of Cold War, Volume II* (pp. 258–280). Cambridge University Press.

Lawrance, M. A. (2008). *The Vietnam War - A Concise International History*. Oxford University Press.

Lee, J. R. (1997). Rallying around the Flag : Foreign Policy Events and Presidential Popularity. *Presidential Studies Quarterly*, 7(4), 252–256. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/27547364>

Logewal, F. (2010). The Indochina wars and the Cold War, 1945–1975. In M. P. Leffler (Ed.), *The Cambridge History of Cold War, Volume II* (pp. 281–304). Cambridge University Press.

Lucks, D. S. (2014). *From Selma to Saigon -The Civil Rights Movement and the Vietnam War*. The University Press of Kentucky.

Lyons, P. (2001). Not Born to Run: The Silent Boomer Classes of '66. In M. J. Gilbert (Ed.), *The Vietnam War on Campus Other Voices, More Distant Drums* (pp. 216–228). Praeger Publisher.

MacMahon, R. J. (2011). Turning Point - The Vietnam War's Pivotal Year, November 1967-November 1968. In D. L. Anderson (Ed.), *The Columbia History of the Vietnam War* (pp. 191–216). Columbia University Press.

Mcadam, D., & Su, Y. (2009). The War at Home: Antiwar Protests and Congressional Voting, 1965 to 1973. *American Sociological Review*, 67(5), 696–721.

Meyer, D. S. (2015). How Social Movements Matter. In 3rd (Ed.), *The Social Movement Reader - Cases and concepts* (pp. 386–390).

Múlt-kor. (2004). Veled vagyunk, Vietnam! Retrieved from <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=6381>

Nepstad, S. E. (2008). *Religion and War Resistance in the Plowshares Movement*. Cambridge University Press.

Ninkovich, F. (2003). Anti-Imperialism in U.S. Foreign Relations. In R. B. Woods (Ed.), *Vietnam and the American Political Tradition* (pp. 12–41).

Nolan, M. (2018). Where was the Economy in the Global Sixties? In *The Routledge Handbook of the Global Sixties: Between Protest and Nation-Building*.

Oropeza, L. (2005). *¡Raza Sí! ¡Guerra No! Chicano Protest and Patriotism during the Vietnam War Era*. University of California Press. Letöltve: <http://ir.obihiro.ac.jp/dspace/handle/10322/3933>

Rhodes, J. P. (2001). *The Voice of Violence - Performative Violence as Protest in the Vietnam Era*. Praeger Publisher.

Rid, T. (2007). *War and Media Operations - The US military and the press from Vietnam to Iraq*. Routledge.

Rostam-Kolayi, J. (2018). “Beautiful Americans”: Peace Corps Iran in the global sixties. In C. Jian, M. Klimke, M. Kirasirova, M. Nolan, M. Young, & J. Waley-Cohen (Eds.), *The Routledge Handbook of the Global Sixties: Between Protest and Nation-Building* (pp. 303–314). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315150918>

Roxborough, I. (2015). Counterinsurgency. In J. Goodwin & J. M. Japser (Eds.), *The Social Movement Reader - Cases and concepts* (pp. 370–378). Blackwell Publishers.

Sawinski, D. M. (2001). *Vietnam War: Primary Sources*. UXL. Retrieved from <http://www.la-voisier.fr/livre/notice.asp?id=OLSWLXAKSSLOWD>

Schoenwald, J. (2001). No War, No Welfare, and No Damn Taxation: The Student Libertarian Movement, 1968–1972. In M. J. Gilbert (Ed.), *The Vietnam War on Campus Other Voices, More Distant Drums* (pp. 20–53). Praeger Publisher.

Smith, C. (1996). *Resisting Reagan - The U.S. Peace Movement in Central America* (Vol. 3). The University of Chicago Press.

Spencer, G. (2005). *The Media and Peace: From Vietnam to the “War on Terror.”* *The Media and Peace: From Vietnam to the “War on Terror.”* <https://doi.org/10.1057/9780230505506>

Szegedi Egyetem. (1966). Veled Vagyunk, Vietnam! *Szegedi Egyetem*, 10.25. Letöltve http://univ.bibl.u-szeged.hu/331/1/sze_1966_016_001.pdf

Szőke, Z. (2010). Magyarország és a vietnami háború, 1962-1975. *Századok*, 144(1), 47–98.

Tarrow, S. (2008). States and opportunities: The political structuring of social movements. In D. McAdam, J. McCarthy, & M. N. Zald (Eds.), *Comparative Perspectives on Social Movements - Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings* (9th ed., pp. 41–60).

Tischler, B. (2001). The Refiner’s Fire: Anti-War Activism and Emerging Feminism in the Late 1960s. In M. J. Gilbert (Ed.), *Vietnam and the American Political Tradition* (pp. 54–71). Praeger Publisher.

Volo, J. M. (2010). *History of War Resistance in America*.

Willbanks, J. H. (2009). *Vietnam War Almanac*. Fact On File.

Woods, R. B. (2003a). Dixie's Dove: J. William Fulbright, the Vietnam War, and the American South. In R. B. Woods (Ed.), *Vietnam and the American Political Tradition* (pp. 159–170). Cambridge University Press.

Woods, R. B. (2003b). World War II, Congress, and the Roots of Postwar American Foreign Policy. In R. B. Woods (Ed.) (p. 42_56). Cambridge University Press.

Zald, M. N. (2008). Culture, ideology, and strategic framing. In D. McAdam, J. D. McCarthy, & M. N. Zald (Eds.), *States and opportunities: The political structuring of social movements - Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings* (9th ed., pp. 261–274).

Zoltán, D. I. (2008). Diákmozgalom Budapest 1969-ben. 2000, 7–8. Letöltve: <http://ket-ezer.hu/2008/07/diakmozgalom-budapest-1969-ben1/>

MÁRTON ÁGNES

Angela Davis. A fekete gettóból a frankfurti iskolába, majd a börtönbe

A feketék egyenjogúságáért küzdő mozgalmak egyik legkülönösebb „arca” volt az 1968-as mozgalmak egyik globális jelentőségre szert tett szereplője, *Angela Davis*. A déli államok mélyéről származó filozófus-aktivista fiatalkora óta fokozódó tudatosodással foglalkozott a rasszizmussal, a saját környezetében élte meg az alabamai fajgyűlölet szélsőségeit, sőt élete során többször életveszélybe került. Részesült oktatásban a szegregált délen és integrált New York-i iskolában is, hogy aztán európai elitegyetemeken tanulhasson és a frankfurti iskola képviselőinek egyik mentoráltjává váljon. Képességei és teljesítménye fényében az akadémiai pálya minden ajtaja nyitva állt előtte, prioritásai között azonban előkelő helyen szerepelt az aktivizmus is. Letartóztatását és súlyos vádak alá helyezését követően büntetőeljárása alatt világméretű szolidaritási akció támogatta, és a globális média ugyanúgy középpontba állította, mint egy korabeli rocksztrát vagy *Che Guevarát*. Szabadon bocsátása és – többek között különösen Kelet-Európában, a volt szocialista országokban kiemelkedő – ünneplése után kritikai társadalomtudósként és elkötelezett feministaként működött. Az ő életútja számos tanulsággal szolgálhat ma is a '68-as aktivizmus, valamint a kritikai társadalomelmélet és társadalomkutatás kapcsolatáról.

Fekete radikalizmusa mellett egy nyíltan militáns szervezetben és a kommunista pártban is szerepet vállalt. Tevékenysége élete minden területén visszaütött: kommunista párttagságával összefüggésben elveszítette munkahelyét, koncepciók perre emlékeztető elfogatása és tárgyalása koholt vádak alapján csaknem két éven át húzódott. A szabadulását követelő, popkulturális személyiségeket felvonultató nemzetközi kampány során Angela Davis korszakos szimbólummá vált. A fiatal kommunista fekete filozófusnő ügye egyesíteni tudta a fekete közösségek és mozgalmak legkülönbözőbb szereplőit nemcsak az Egyesült Államokban, hanem a keleti blokk országainak többségében Moszkvától Berlineen át Budapestig. Angela Davis egy kivételes tehetség és jelenség, élete tanulmányozásával korabeli társadalmi problémák és megoldási kísérleteik tárulnak fel. Dolgozatomban felidézem Davis tevékenységét és a korabeli polgárjogi mozgalmakat. Az egyéni életút bemutatása mellett célozom a fekete mozgalmak hatvanas évekbeli kontextusának feltárásaa.

I. A fekete polgárjogi mozgalmak a hatvanas években az USA-ban: Martin Luther King

1968 az Egyesült Államokban többek között a feketék egyenjogúságáért küzdő mozgalmak törekvéseit jelzi a vietnámi háborút ellenző mozgalom mellett (Klaniczay 2018, 384). A

hatvanas éveket megelőző évszázadban a fekete felszabadítási és egyenjogúsítási mozgalmak jelentős, ám sok esetben nem teljes körű, nem szövetségi szintű és nem maradandó eredményeket értek el a jog területén. Az amerikai polgárháborút, valamint milliók felszabadítását követően a helyreállítás koraként („*Reconstruction Era*”) ismert időszakban 1869. február 26-án fogadták el többek között a tizenötödik alkotmánykiegészítést, mely a választójog fajra, bőrszínre vagy korábbi rabszolgá mivolta hivatkozással történő megtagadását tiltja.

Az egyenlőtlenségek ennek ellenére csak valamelyest enyhültek. Délen a fehér földbirtokosok továbbra is kizsákmányolták fekete munkásaikat, a legtöbb északi állam pedig továbbra is megtagadta a feketéktől a választójogot. A jelentősnek ígérkező alkotmánykiegészítés szűk tárgyköréből következően nem tudta kiküszöbölni a fejadót (*poll tax*) és a szavazat írástudáshoz vagy földbirtokláshoz kötését. Az 1876-os év jelzi a „helyreállítás korszakának” végét. A gazdasági recesszió és az osztálykonfliktusok következtében újonnan megválasztott déli demokraták a helyreállítás több eredményét is megsemmisítették, például a fekete munkavállalók jogainak korlátozásával vagy a szegregált oktatás intézményesítésével. A „Jim Crow törvényekként” ismert jogszabályok a faji alapú megkülönböztetés jogszerű formáira nyújtottak lehetőséget, a lincselések pedig egyre szaporodtak, amelyek miatt rengeteg fekete költözött északra az 1890-es években. Az a korlátozott számú munkalehetőség északon, amelyeket feketék számára tartottak fenn, feszültséget és végső soron erőszakos eseményeket szült. A *Plessy v. Ferguson* ügyben hozott legfelsőbb bírósági döntés megerősítette a szegregáció alkotmányosságát az „elkülönített, de egyenlő” („*separate but equal*”) doktrína jegyében. Az ügyben a vita egy louisianai törvényről zajlott, amely büntetőjogi szankciót helyezett kilátásba a vasúti elkülönítésre vonatkozó szabályok megsértéséért. *H. A. Plessy* 1892-ben nem volt hajlandó átlépni a feketék vagonjába, ami letartóztatásához vezetett. Bíróságon a tizennegyedik alkotmánykiegészítésre hivatkozott: érvelése szerint az elkülönítést előíró törvény sérti a kiegészítés privilégiumokról és mentességekről, valamint az egyenlő jogvédelemről szóló klauzuláját. A Legfelsőbb Bíróság azonban védelmébe vette a faji szegregációt: a döntés szerint a törvény a fajok közötti konfliktusok elkerülését segíti, és amíg az elválasztás egyenlő módon végrehajtott (fehérek sem utazhatnak a feketék számára fenntartott kocsikban), addig nem sérti az alkotmánykiegészítést. Az elkülönített, de egyenlő formula még évtizedekig tette lehetővé az megkülönböztetést az élet rengeteg területén (Kiss 2001, 10-1).

Az első világháborúval a szolgálatba vonuló fehér munkavállalók megüresedett helyei új munkalehetőségeket jelentettek a feketék számára, azonban ez és a *New Deal* ellenére is folyamatos volt a diszkrimináció jelenléte az alkalmazásban, bérezésben és a szociális ellátások tekintetében. A második világháború új perspektívába helyezte a feketék helyzetét: az Egyesült Államok nem tudta hitelesen elutasítani a tengelyhatalmak által képviselt világnézetet addig, amíg jogokat tagadott meg saját fekete állampolgáraitól. A konfliktus végével azonban ahhoz,

hogy a háború után hazaérkező fehér veteránok ismét munkába állhassanak, az átmeneti üresedéseket betöltő fekete munkásokat tömegével bocsátották el munkahelyükről végkielégítés nélkül. A hidegháború ismét nehezen megválaszolható kérdéseket vetett fel az Egyesült Államok és a szabadság viszonyáról.

A szegregáció felszámolásában egyik legnagyobb mérföldkő a *Brown v. Board of Education* perben hozott legfelsőbb bírósági döntés volt. Egy fehéreknek fenntartott állami iskola tagadta meg a fekete *Linda Brown* felvételét. Az ügyben eljáró szövetségi kerületi bíróság álláspontja szerint a feketéknek fenntartott iskola minőségében azonos a fehérek számára fenntartottal, így a diáknak vissza kell mennie a fekete iskolájába. Fellebbezés után 1952-ben az ügy a Legfelsőbb Bíróságra került, ahol összevonták négy hasonló perrel. Az ügyet a *Nemzeti Szövetség a Színesbőrűek Támogatására* (National Association for the Advancement of Colored People), vagyis a NAACP támogatta, valamint *Thurgood Marshall* koordinálta, aki később a Legfelsőbb Bíróság első fekete bírója lett. Az 1954 májusában megszületett egyhangú ítélet szerint az állami iskolákban alkalmazott faji elkülönítés sérti az alkotmány tizennegyedik kiegészítését (Kiss 2001, 11-2).

Miközben a *Brown v. Board of Education* ügyben hozott döntés hatalmas lépés volt a szegregáció felszámolásában és az addig meghatározó „elkülönített, de egyenlő” doktrína elvetésében, országszerte a szegregáció megőrzésére törekvő, alulról szerveződő fehér egyesületek kezdtek felbukkanni. Ebben az időszakban – pontosabban 1956-ban – született meg republikánusok és déli demokraták összefogásából a *Southern Manifesto*. A 101 képviselő által aláírt dokumentum kiállt a tagállamok azon joga mellett, hogy visszautasítsák a deszegregációt.

A Brown-ügyben hozott döntés lendületet adott az alulról szerveződő fekete törekvéseknek is. *Rosa Parks* letartóztatását követően – miután nem volt hajlandó átadni a helyét a buszon egy fehér utasnak 1955-ben, Montgomery városban – az egynaposra tervezett buszbojkott több mint egy éven át tartott és messze túlnőtte a város határait. A bojkotthullám egyértelmű főszereplőjévé és az erőszakmentes ellenállás szimbólumává *Martin Luther King Jr.* vált (Aiken, Salmon és Hanges 2013, 384-6).

Martin Luther King Atlantában, egy baptista lelkész fiaként látta meg a napvilágot. Apja hivatását követve teológiai tanulmányokat folytatott. Doktori fokozata megszerzése után Montgomery városában került egy gyülekezet élére. Montgomery *Rosa Parks* letartóztatását követően első aktivista megmozdulásának helyszíne is lett, a Montgomery buszbojkott során pedig King a mozgalom egy vezetőjévé emelkedett.

A húszas éveiben járó King megalapította a *Déli Keresztény Vezetők Konferenciáját* az ötvenes években, amely az evangélikus értékek hirdetését ötvözte a polgári engedetlenségi mozgalommal. A szervezet több száz egyházi és polgári egyesületet foglalt magába. Az 1958-ban megjelent *Út a szabadság felé* című könyve nagy hatást gyakorolt a polgárjogi küzdelemre.

Martin Luther Kingnek közvetett és közvetlen jelentősége is van az üléssztrájkok terjedésében és a „szabadság-utasok” (*freedom riders*) aktivizmusában, akik az autóbuszok szegregációja ellen léptek fel (Göbölös 2007b, 9-10). King növekedő befolyásának következménye, hogy 1963-tól *Robert Kennedy* legfőbb ügyész utasítására az FBI lehallgatta telefonbeszélgetéseit kommunista kapcsolatokat kutatva (Tarján n.d.a).

1963 volt a Birmingham-kampány éve, amely összefüggő üléssztrájkok és vonulások sorozatát takarja. King vezető szerepe ezekben letartóztatásához vezetett. Ez év januárjában nyolc befolyásos alabamai fehér vallási vezető nyilvános levélben szólította fel Kinget arra, hogy a polgárjogi küzdelem helyszínének hagyja meg a helyi és szövetségi bíróságokat és hagyjon fel ellenállásának eddigi formájával, mert az erőszakmentessége ellenére polgári zavargásokat szíthat. King április 16-án, a börtön falai között írt válaszevelet, melyben az igazság és egyenlőség keresztény mivoltára világít rá. Kifejti álláspontját a mozgalom eszközhasználatáról: az erőszakmentes nyílt megmozdulást olyan feszültségteremtő nyomásnak tekinti, amellyel aztán nem lehet az adott kérdést figyelmen kívül hagyni. Rávilágít a nyomásgyakorlás időszzerűségére is, melyet eredeti levelükben az egyházi személyek kétségbevonak: „[h]ogy őszinte legyek, eddig még soha nem vettem részt olyan nyílt megmozdulásban, ami »jól időzített« lett volna azoknak az időbeosztása szerint, akik nem szenvedtek indokolatlanul a szegregáció kórjától.” (King 2010, 134).

A mozgalom kész törvényt szegni, ismeri be King, és az ezzel kapcsolatos aggodalmak jogosságát is aláírja. „*Felmerülhet a kérdés: »Hogyan emelhetnek szót egyes törvények megszegése és mások betartása mellett?« A választ abban találjuk, hogy kétfajta törvény létezik: igazságos és igazságtalan törvény. Egyet kell értenem Szent Ágostonnal: »Az igazságtalan törvény nem is törvény egyáltalán.«*

Nos, és mi a különbség a kettő között? Hogyan döntheti el valaki, hogy egy törvény igazságos-e, vagy igazságtalan? Az igazságos törvény olyan ember alkotta törvény, amely összhangban áll az erkölcsi törvénnyel vagy Isten törvényével. Az igazságtalan törvény olyan törvény, ami nem áll összhangban az erkölcsi törvénnyel. Hogy Aquinói Szent Tamás szavait használjuk, az igazságtalan törvény olyan emberi törvény, ami nem az örökkévaló és természeti törvényben gyökereszik. Minden törvény, amely felemeli az emberi személyiséget, igazságos. Bármely törvény, amely lealacsonyítja az emberi személyiséget, igazságtalan. Minden szegregációs rendelet igazságtalan, mert a szegregáció eltorzítja a lelket, és tönkreteszi a személyiséget. Az elkülönítőben hamis többségérzetet kelt, az elkülönítettben pedig hamis alsóbbrendűség-érzetet. A nagy zsidó származású filozófus, Martin Buber szavaival élve, a szegregáció az »Én-te« összefüggést az »Én-az« összefüggéssel váltja fel, és a személyeknek tárgyakká való leminősítéséhez vezet. A szegregáció tehát nem csupán politikailag, gazdaságilag és szociológiailag egészségtelen, hanem erkölcsileg is helytelen és bűnös. Paul Tillich mondta, hogy a bűn nem más, mint elszakadás.

Hát a szegregáció nem az ember tragikus elszakadásának, rettenetes elidegenedésének, borzalmas bűnösségének egzisztenciális kifejeződése-e? Úgyhogy biztathatom az embereket arra, hogy ne engedelmeskedjenek a szegregációs rendeleteknek, mert ezek erkölcsileg helytelenek.

Nézzünk meg egy konkrétabb példát az igazságos és igazságtalan törvényekre! Az igazságtalan törvény olyan törvény, amelyet a többség ró ki a kisebbségre, saját magára nézve azonban nem tekinti érvényesnek. Ezzel a különbözőséget emelik törvényerőre. Másfelől viszont, az igazságos törvény olyan törvény, amelynek követésére a többség kényszeríti a kisebbséget, és amelyet önmaga is követ. Ezzel az azonosságot emelik törvényerőre.” (King 2010, 136-7)

A szélsőségesesség vádjára példák egész sorával reagál: Jézus, Luther Márton, Abraham Lincoln is mind szélsőségesnek tekinthetők. A kérdés így valójában az, hogy milyen fajta a szélsőség. „*Szélsőségesen gyűlölködők, vagy szélsőségesen szeretetteljesek leszünk? Az igazságtalanság megőrzése érdekében leszünk-e szélsőségesek, avagy az igazságosság ügyéért leszünk-e szélsőségesek?*” (King 2010, 143)

A kezdetben újságpapírok szélére, majd az ügyvédje által becsempésztett papírra írott levél a polgárjogi törekvések elveinek egyik legfontosabb nyilatkozata. A levelet az irodalmi és történelmi munkák azon „kánonjába” sorolják, amelyet minden amerikainak ismernie illik (Oppenheimer 1993, 812-6).

Mindeddig a déli államokon kívüli fehér lakosság szinte semmit nem tudott a polgárjogi mozgalmakról. Ezt mutatja, hogy felmérések alapján az ezzel összefüggő kérdések fontosságát a lakosság egyáltalán nem ismerte fel a korai hatvanas évekig (Santoro 2008, 1396-7).

A feketék mindeddig politikailag szervezetlenek voltak, ekkor azonban az utcára vitték ügyeiket – olyan problémákat, amelyek létezéséről és mértékéről az átlagos fehér amerikai korábban semmit nem tudott. A diszkrimináció jelenléte azonban teljes súllyal rászakadt a köztudatra 1957 szeptemberében a *Little Rock*-eset idején. Arkansas állam deszegregáció ellen hozott törvényeivel összhangban *Orval Faubus* kormányzó a fekete gyerekek iskolába belépésének megakadályozására utasította a nemzeti gárdát. A konfliktus tetőpontján *Eisenhower* elnöknek katonai kíséretet kellett biztosítania a fekete diákok számára az iskolába jutáshoz (Lytle 1966, 280-1).

1960-ban született meg az ellenállás egy új formája: Észak-Karolinában négy fekete egyetemista, miután megtagadták tőlük a kiszolgáltatást egy bolt kávézóként működő részlegében, zárásig nem voltak hajlandók elhagyni ülőhelyeiket. Ezzel megkezdődött az ülősztrájkok („*sit-in*”) gyakorlatának meglehetősen sikeres hulláma: többek között Atlanta, Memphis, Chattanooga és New Orleans városában is folytatódtek az ülő tüntetések. Az *Erőszakmentes Koordináló Diákbizottságnak* (*Student Non-Violent Coordinating Committee – SNCC*) két év alatt tizennégy állam több mint száz városában sikerült elérni boltok és más vendéglátó intézmények de-szegregációját. A polgárjogi mozgalmak ezzel megkerülhetetlenné váltak,

és a televíziós csatornák, újságok és rádióadások végre érdemben foglalkoztak a problémával – amelyet több esetben a fokozódó konfliktusok között szenzációhajhász motivációk is vezéreltek. A feketék valóságának láthatatlansága véget ért (Lytle 1966, 283).

1960-ban *John F. Kennedy* még elnökjelöltként egyenjogúságot hozó polgárjogi törvényt ígért. Elnökségének első éveiben a déli államok megtartása érdekében még nem foglalt állást olyan erőteljesen a polgárjogok kérdésében. 1963 júniusára azonban az országosan zajló erőszakmentes tüntetések és az ezekkel szembeni növekvő szimpátia megerősítette álláspontjában (Jeong, Miller és Sened 2009, 596).

1961-ben az elsőként egyikeként használta a „pozitív diszkrimináció” elvét egy elnöki rendelet során. A közsférában a munkaadóknak ezentúl erőteljesen toboroznia kellett ahhoz, hogy biztosítani tudják a kisebbségi jelentkezőket minden állás esetében. Az alkalmazás azonban továbbra is hagyományos, érdemi szempontok alapján történt. Az állami vállalatoknak biztosítania kellett az alkalmazottakkal való egyenlő bánásmódot fajra, hitre, bőrszínre vagy származásra való tekintet nélkül (Graham 1992, 53-4).

1963-ban terjesztette a kongresszus elé törvényjavaslatát, amely az egyik legnagyobb kísérlet volt a diszkrimináció törvényi úton történő felszámolására. A javaslat többek között a javak, közszolgáltatások valamint az oktatás teljes és egyenlő mértékű élvezetésre jogosított fel mindenkit faj, bőrszín, vallás vagy származás alapján történő diszkrimináció nélkül (Kiss 2001, 13).

A törvényjavaslat vitája idején hangzott el 1963. augusztus 28-án Washingtonban a Lincoln-emlékmű előtt King híres, „*Ván egy álmom...*” kezdetű beszéde. Abraham Lincoln szobra előtt követelte a diszkrimináció felszámolását. Beszéde sajtószenzációként járta körbe az országot. (Tarján n.d.b). A washingtoni menetben közel kétszázezren vettek részt, és egy egész ország hallgatta Martin Luther King vízióját a társadalomról, melyben jelentőségét veszítette a bőrszín. Ettől kezdve a polgárjogi mozgalom már nem kizárólag a feketék szívügye volt, hanem az egész országra (Lytle 1966, 284-5).

Népszerű a narratíva, mely szerint a közvélemény támogatása, valamint a négy áldozatot követelő birminghami bombamerénylet – amelyről a későbbiekben hosszabban is szó lesz – is hozzájárult a törvényjavaslat elfogadásához. A Képviselőház február 10-én fogadta el a javaslatot, ezzel megkezdődött a leghosszabb szenátusi vita, amely rendkívül sok módosítóval járt és obstrukciótól sem volt mentes. Az ellenzők meggyőződése volt, hogy a polgárjogok támogatottsága nem erős, és a közvélemény számára kielégítő lehet egy szűk hatáskörű és szimbolikus törvény. A módosító javaslatok célja láthatóan az eredeti javaslat gyengítése volt. A módosítók körülbelül hetven százaléka a törvény hatáskörét szűkítette volna, a maradék pedig a kikényszeríthetőségnek szabott további határokat. Egy georgiai szenátor így számolt be a vitáról: „*tisztában voltunk vele, hogy nem tudjuk megakadályozni az elfogadást,*

de azt hittük, képesek vagyunk addig obstruálni, míg a másik fél belemegy a módosítóba, amelyektől a javaslat kevésbé lenne sértő.” (Jeong, Miller és Sened 2009, 596). A törvényjavaslat egy kompromisszumosabb változatát végül 73-27 szavazataránnyal fogadta el a Szenátus (Lytle 1966, 296).

Körülbelül egy évvel később, 1964 júliusában írta alá *Lyndon B. Johnson* elnök az egyik leghosszabb szenátusi vitát kiváltó polgárjogi törvényt. Az 1964-es *Polgárjogi törvény*, vagyis a *Civil Rights Act of 1964* (továbbiakban CRA) széleskörű, szövetségi szintű védelmet biztosított a diszkrimináció különböző formái ellen: legfontosabbként kiemelhető a diszkrimináció tilalma a munkahelyen. A törvény emellett egyes tagállamok által szándékosan lassított folyamatokat igyekezett felgyorsítani. Ilyen volt például a szavazati jog kiterjesztése és az iskolák deszegregációja, valamint létrehozott egy sor különböző testületet is a célkitűzések megvalósításának biztosítására (The Harvard Law Review Association 1965, 684). Az egyik legfontosabb és szimbolikusabb eredmény a diszkrimináció tilalma hotelekben, éttermekben, színházakban és ehhez hasonló intézményekben (Ware 2013, 1091).

1965-re vívta ki King mozgalma, hogy azoknak is biztosítva legyen választójoga, akikről egyes államok megtagadnák azt. A tényleges környezet és következmények azonban jelentősen eltértek a törvényhozásban elért eredményektől, amelynek következtében a polgárjogi harc folytatódott, sőt, radikalizálódott (Göbölös 2007a, 9-12). A CRA hatása látványos volt például a fekete középosztály növekedésében, az elfogadást követő események azonban az optimizmus csökkenésére adtak okot. A véres vasárnapként (*Bloody Sunday*) elhíresült napon az alabamai Selma városában rendezett menet, mely a feketék szavazástól való megfélemlítése ellenében szerveződött, brutális rendőri erőszakba torkollott. Selmában a választói regisztráció céljából szervezett utaztatás indította be az erőszakos események sorát, az általuk gerjesztett sajtóvisszhang és az eseményekről készült fotók nagyban hozzájárultak az 1965-ös *Választójogi törvény*, a *Voting Rights Act* (VRA) elfogadásához (Aiken, Salmon és Hanges 2013, 388).

A választójogi törvény közvetlen előzményének tekinthető a tizenötödik alkotmánykiegészítés és annak folyamányai. A választójog faji vagy bőrszín alapú megtagadásának tilalmát garantáló 1870-es *Enforcement Act* értelmében szövetségi bűncselekménynek számít a tagállami törvények választások során történő megsértése, a választópolgárok szavazati jogának gyakorlásába való beavatkozás, illetve a választási csalás a névjegyzékbe vétellel és szavazatszámlálással kapcsolatban. Ennek sem hatékony, sem maradandó változásokat nem sikerült elérnie, ugyanis 1894-ben a Kongresszus a legtöbb rendelkezést hatályon kívül helyezte. Az írástudásra vonatkozó követelmények és a fejadó továbbra is megbízhatóan korlátozta a feketék választójogát. Mindeközben alternatív megoldások születtek arra, hogy ez a követelmény az írástudatlan fehéreket viszont ne tartsa vissza a választásokon való részvételtől, ilyen volt például a „szavazó nagyapa klauzula”, a „barcoló nagyapa klauzula”. Felmentést nyertek

az írástudás tesztje alól azok a fehérek, akik bizonyos ingatlannal rendelkeztek, akik „tudatában voltak” állampolgári kötelességeiknek és akik hallás alapján megértették és értelmezni tudták a tagállami vagy szövetségi alkotmány egy részét. A Kongresszus egészen 1957-ig nem tett kísérletet a tizenötödik alkotmánykiegészítés garantálására, amikor is az 1957. évi polgárjogi törvény visszaállította az 1870-es *Enforcement Act* több rendelkezését is. Az 1965. évi választójogi törvény pedig ezen rendelkezések nyomán megtiltotta a tagállamoknak bármely olyan követelmény vagy előfeltétel alkalmazását, amely alkalmas a választójog gyakorlásának megtagadására faj vagy bőrszín alapján (Christopher 1965).

A fekete mozgalmak színeváltozása

Összességében a feketék társadalmi és gazdasági helyzete a hatvanas évek során javult. A szegénység csökkent 1959 és 1969 között, a jövedelem, foglalkozás és iskolázottság szempontjából pedig egyaránt kedvező változások figyelhetők meg. Csökkent a szakadék a feketék és a fehérek között. Annak ellenére azonban, hogy a hatvanas években tapasztalt fejlődés minden korábbi időszakot felülmúl gyorsaság szempontjából, a feketék és fehérek közötti általános különbségek továbbra is lényegesek maradtak. A gazdasági helyzet fejlődése önmagában egyáltalán nem eredményezi a társadalmi integrációt. Több vizsgálat is azt mutatja, hogy a lakóhelyi szegregáció nem mutatott semmiféle csökkenést. A nagyvárosi iskolák szegregációs szintje 1967-ben még mindig megközelítette a vidékiekéét, a hetvenes évek elején pedig a nagyvárosok fehér lakossága tömegesen költözött környező kertvárosokba (Farley és Hermalin 1972, 365-7). A bebörtönözött feketék száma a huszadik század során mennyiségileg és a börtönpopuláció belső arányait tekintve is jelentősen nőtt (Langan 1991).

A gazdasági egyenlőtlenségeket az iskolázottság csekély mértékben enyhítette: a munkanélküliség ekkoriban magasabb volt a bármilyen szintű egyetemi végzettséggel rendelkező feketék között, mint a középiskolát el nem végző fehérek körében. A hatvanas évekbeli mozgalmi események pozitív hozományának tekinthető a fekete öntudatosság kikristályosodása és a „fehérség” (*whiteness*) idealizálásának elvetése. Fekete és fehér szerzők is megkérdőjelezték az elképzelést, miszerint a feketék kulturális asszimilációjára van szükség – helyett a sajátos kultúra és közösség megőrzése kellene legyen a cél úgy, hogy az összeegyeztethető maradjon a demokrácia és a modernitás követelményeivel (Jorgenson 1984).

A fekete polgárjogi mozgalmak a hatvanas évek végén olyan, feketéket érő kézzelfogható materiális egyenlőtlenségeket állítottak a középpontba, mint a továbbra is létező lakóházakon belüli faji alapú elkülönítés. A mozgalmak célja ezek eltörlése és a tényleges jogegyenlőség megvalósítása volt. A „szabadságutazók” (*freedom riders*) jóval a hatvanas évek előtt eredményeket értek el például az autóbuszokon történő szegregáció terén. A *Diákok a Demokratikus Társadalomért* (*Students for the Democratic Society* – SDS) gyökerei egészen az 1910-es évek

szocialista mozgalmáig nyúlnak vissza. A szervezet 1962-ben az amerikai újbaldoldali programját fogalmazta meg. A valódi képviseleti demokrácia követelése mellett felszólaltak a rasszizmus, az atombomba, az éhség és szegénység, illetve a kizsákmányolás ellen is. A kaliforniai Berkeley egyetem *Szabad Szólás Mozgalma* (Free Speech Movement) szintén kiemelt helyen kezelte az afroamerikaiak felszabadítását. Ezen az egyetemen a faji szegregáció mellett az intézmény diktatórikus vezetése miatt is nőtt az elégedetlenség. A szintén Kaliforniában alakult *Béke és Szabadság Pártja* (*Peace and Freedom Party*) a háborúellenességet, a gazdaság békés átalakítását, a környezetvédelmet, a faji egyenlőtlenséget, a nők egyenjogúságát, a homoszexualitás tolerálását és az amerikai indiánok jogvédelmét tűzte ki célul (Göbölös 2007a, 67-70).

1963-as beszédében *George Wallace*, Alabama kormányzója kinyilvánította elköteleződését a faji elkülönítés fenntartása mellett (Aiken, Salmon és Hanges 2013, 384). Martin Luther King törekvései a chicagói deszegregációra tömeges erőszakot és felkelést szítottak, ami negatív fényt vetett a polgárjogi mozgalmak egészére. A fekete nacionalista és fekete hatalmat hirdető csoportok támogatottsága és láthatósága növekedett. Ezek a csoportok a diákszervezetek és a Martin Luther King által fémjelzett megközelítés erőszakmentességével és inklúziójával szemben kizárólag a fekete közösség tagjait vonták be és nem vetették el az erőszakot sem. Extrémnek számító állásfoglalásaikkal megkezdődött a korábban viszonylag egységes mozgalom szétaprózódása. *Stokey Carmichael* és *Malcolm X* vezetői szerepbe emelkedése és Martin Luther King halála a polgárjogi törekvések egy új korszakát hozta el és új karakterét jelezte. 1968. április 4-én a Tennessee állambeli Memphisben King gyilkosság áldozata lett. A feltételezett gyilkos *James Earl Ray* először bevallotta bűnösségét, majd vallomását megtagadva azt állította, hogy bűnbakká tették és nem is volt Memphisben a merénylet napján. King családja sincs meggyőződve Ray bűnösségéről: felesége, *Coretta* szerint egy hatalmas összeesküvés áll a merénylet hátterében. King két gyereke is biztos Ray ártatlanságában (Jackman 2018). A gyilkosság hírével olyan erőszakhullám söpört végig az országon, amelyhez egy korábbi sem volt hasonlatos. A fekete hatalmat hirdetők igazoltnak érezték erőszakpárti pozíciójukat, amely szerint a békés harc semmit sem ér. A hetekig tartó zavargások során a hatóságoknak lehetősége nyílt lecsapni többek között a Fekete Párducok tagjaira (Göbölös 2007b, 15).

Richard Nixon 1968-as elnöki kampánya már erőteljesen hagyatkozott a polgárjogi „extrémizmus” visszaszorításának ígéretére (Aiken, Salmon és Hanges 2013, 388-9). *Tom Hayden* polgárjogi aktivista később ezt írta az évről: „[t]alán illett az 1968-as évhez, hogy egy olyan rossz év, mint az, *Richard Nixon* elnökké választásával végződjön” (Kurlansky 2006, 318).

Az erőszakos és erőszakmentes aktivizmus kérdése hatalmas törésvonalat képezett a mozgalmon belül. A felszabadításhoz vezető út és az erőszak kérdésében az erőszakmentességet teljes mellszélességgel Martin Luther King képviselte. Az erőszakmentes ellenállás gondolatában elsősorban *Thoreau* és *Gandhi* inspirálta. A morális megfontolások mellett láthatóan

tisztában volt az erőszakmentesség hirdetésének gyakorlati hasznával is: a liberális-fehér támogatás megszerzéséhez, a dühös fekete ember sztereotípiájának eloszlatásához ez a leghatékonyabb út. A Birminghamben és Selmában békés fekete demonstrálók ellen elkövetett erőszak pedig országos döbbenetet váltott ki, ami általános szimpátiát teremtett a mozgalommal szemben. 1967-ben jelent meg *Merre visz az utunk: káosz vagy közösség* című műve, amelyben a szélsőségek veszélyeire figyelmeztet. Halála után a mozgalomban létrejött a tér a „Black Power”, vagyis fekete hatalom jelszó alatt egyesülő fekete nacionalista szervezetek és szereplők számára (Boros 2012, 46-8).

Malcolm X egyértelműen a mozgalmak legnagyobb hatású fekete nacionalista alakja. 1925-ben, Malcolm Little néven született a Nebraska állambeli Omahában. Michiganbe költözésük után apja gyaníthatóan a *Ku Klux Klán* áldozatává vált, anyja pedig rövidesen elmeorvosi intézetbe került. Malcolm X és testvérei szülők nélkül maradtak. Kiemelkedő tanulmányi eredményei ellenére nyolcadik osztály után nem folytatta az iskolát, miután egy tanára az asztalos szakmát javasolta neki a jogász pálya helyett, mert az szerinté jobban illene egy „négerhez”. Az iskola otthagynya után Bostonba költözött nővéréhez, ahol többek között cipőtisztítóként és bárosként is dolgozott, ezután pedig vasutasként hosszú időn át ingázott New York és Boston között. Az évek során mindkét városban az éjszakai élet volt fő mozgástere, az alkohol- és drogfogyasztás hamar meghatározóvá vált életvitelében. Idővel barátai segítségével lakások kirablásába kezdett. Húszévesen letartóztatták és tíz év letöltendőre ítélték.

A börtönben Malcolm X olvasni kezdett, amely azonban nem mindig ment akadálytalanul. A bostoni és New York-i éveit után a levelek írása és az olvasott szöveg megértése is nehezebbre esett. Testvérei leveleiből hallott először az Iszlám Nemzet (*Nation of Islam*) nevű szervezetről és vezetőjéről, *Elijah Muhammadról*. A szervezetről bátyja leveleiben hallott először, aki azt írta, megtalálta a „fekete ember természetes vallását” (X 1969, 235). *Reginald* bátyja javasolta neki: „Malcolm, ne gyél többé disznóhúst, és ne dohányozzál. És én megmutatom neked a börtönből kivezető utat” (X 1969, 233). Ennek Malcolm X többévnnyi láncdohányzás ellenére szinte azonnal eleget is tett. Testvérei látogatásai és olvasmányai útján apránként sajátította el Elijah Muhammad tanait, melyek közül egyik legfontosabb, hogy „a fehér ember az ördög”. Önéletrajzában úgy emlékszik vissza az időszakra, mint ami fokozatos, de visszafordíthatatlan: „[a]z igazságot még hetekig nem tudtam magamra mint fekete emberre vonatkoztatni. Még mindig olyan volt, mint valami vakító fény. [...] Olyasmin mentem át, ami minden ember számára a legnehezebb, de egyben legnagyobb dolog is: elfogadni azt, ami már belül s kívül megvan bennünk” (X 1969, 244).

Malcolm X olvasmányait ettől kezdve új vallásának szentelte, a börtön vitakörén fejlesztette retorikai képességeit és szűk környezetében igyekezett átadni szemléletmódját fekete rabtársainak (X 1969). Hat és fél év után szabadlábra helyezték és csatlakozott a kizárólag afro-

amerikai tagságú szervezethez. Az *Islám Nemzet* volt közszereplésének első lépcsője. Megnyilvánulásaiban egyszerre támadta a fehér Amerikát, valamint a polgárjogi mozgalom integrációs törekvéseit és erőszakmentes politikáját. Tizenkét aktív év, valamint szószólói tevékenység után 1963-ban Elijah Muhammad felfüggesztette tagságát, miután Malcom X megszegte arra vonatkozó utasítását, hogy nyilvánosan ne szóljanak hozzá a Kennedy-mérénylet (Harper 1971, 388-9).

Az *Islám Nemzet* elhagyása után nyilvánosan foglalt állást a fekete szeparatizmus több alapvetésével szemben: nem ítélte el többé a feketék és fehérek közötti házasságot és összefogásra buzdított a rendszer felszámolása érdekében. Oxfordban tett látogatása során jelentette ki, hogy nemsokára megölik, miután egy brit újságíró a viszontlátás reményében búcsúzott el tőle. A megdöbbennt újságíró kérdéseire azt felelte, hogy biztos benne: az *Islám Nemzet* egy tagja vagy az FBI, esetleg a kettő együttműködése okozza majd vesztét. Hozzátette: a rendszer megengedő a fekete vezetőkkel szemben mindaddig, amíg sikerül őket a gettó keretei között tartani, bármely ezen túlmutató mobilizációs kísérletet azonban megsemmisítenek (Ali 2019).

Létrehozta az *Afroamerikai Egység Szervezetét* (Organization of Afro-American Unity – OAAU), amely már nem fekete-szeparatista, hanem fekete-nacionalista szervezet. Utazásai során a fekete kormányok látogatása után ideológiájába ágyazott egy sajátos pán-afrikai koncepciót. Szervezete 1965. február 21-ei gyűlésén, három hónappal oxfordi látogatása után gyilkolták meg New Yorkban több korábbi sikertelen kísérlet után (Boros 2012, 49-50). A merénylet pontos körülményei máig tisztázatlanok, amelynek okai részben a nyilvánosság elől elzárt nyomozási iratokban keresendők (Felber 2015). Ami azonban bizonyos, hogy korábbi szervezete, az *Islám Nemzet* három tagja is az elkövetők között van, indíttatásuk pedig feltételezhetően Malcolm X irányváltásával függött össze. Képviselt értékei a halála utáni évtizedben mintává és referenciává váltak a Black Power mozgalomnak (Boros 2012, 49-50).

Martin Luther King 1956-os beszédében figyelmeztetett az erőszak veszélyeire. Szerinte az erőszak csábításának való engedés rányomhatja a mozgalom örökségre a bélyegét. Az erőszakpárti mozgalmak elégedetlenek voltak a fejlődés vánszorgó tempójával. A kaliforniai Oakland városban 1966-ban alakult *Fekete Párducok Önvédelmi Pártja* (Black Panther Party) az egyik legfontosabb erőszakpárti formáció. Megalakulásának előzményei közül kiemelendő a *James Meredith*-t érő merénylet 1966-ban – Meredith volt a Mississippi Egyetem első fekete hallgatója, akit egyetemi éve alatt végig atrocitások értek többek között hallgatótársai részéről is (Joseph 2009, 755). A Párducok vezéregyéniségei többek között *Huey Percy Newton* és *Bobby Seale* voltak. Közös volt bennük a nehéz gyerekkor és javítóintézetben, valamint börtönben töltött idő. Ebben is kimutatható az eltérő háttér: King mozgalmának ve-

zetői szinte mindannyian lelkészek voltak. A szervezetet 1968-ban az FBI igazgatója, *J. Edgar Hoover* a nemzetbiztonságra leselkedő legnagyobb fenyegetésnek nevezte. Hamarosan Fekete Párducok helyi szervezetei jelentek meg az ország minden pontján, és olyan konkrét problémákra reflektáltak, mint a rendőri erőszak, rasszista igazságszolgáltatás és a közösségi fellépés szükségessége. A szervezet egyenesen fekete hatalmat hirdetett és félkatonai szervezeteket hozott létre. Lincshangulatú megmozdulásaik majdhogynem fehérrel szembeni fajvédő gyűlöletről árulkodtak. Szellemi gyökereik egyik legfontosabb alakja és a fekete hatalom (*Black Power*) jelszavának népszerűsítője az eredetileg erőszakellenes *Stokely Carmichael*. A Fekete Párducok legnagyobb tábora Mississippiben jött létre, ahol ekkoriban még gyakoriak voltak a Ku-Klux-Klan által feketék ellen elkövetett atrocitások (Williams 2008) (Göbölös 2007b, 9-12). A korai hetvenes évek jelzik a Fekete Párducok politikai jelentőségének hanyatlását. Külső támadások, jogi problémák és belső feszültségek is mind hozzájárultak a szervezet gyengüléséhez (Carson és Carson 1990).

A Black Power koncepcióját a polgárjogi mozgalmakat illető csalódottság szülte. Az elvitatathatlan eredmények ellenére a feketék életét rengeteg nehézség sújtotta a munkanélküliségtől és iskolázatlanságtól elkezdve a tömeges droghasználaton át a sűrűsödő nagyvárosi nyomornegyedek kilátástalanságáig. 1966-ra a jelszó meghatározóvá vált a fekete mozgalmon belül: szolidaritást, kulturális büszkeséget és önmegvalósítást sugallt. Idővel katonai hangulatúvá és a fekete felszabadítás felhívásává vált. A média kezdetben erőszakos, dühös, botrányos és fehérellenesként ábrázolta a fekete hatalom jelszava mögött felsorakozó aktivizmust. 1964-es, *Charles Hamilton* politikatudóssal közös könyvében Carmichael a fekete hatalmat az egyesülésre, az örökség felismerésre és közösségépítésre való felhívásként határozza meg (Joseph 2009, 755-6). A megkerülhetetlen gazdasági dimenzió ellenére a Black Power mozgalom elsősorban faji kérdésekkel foglalkozott, gyakran tematizálva a fehér tekintély és fehér hatalom kérdését. Az erőszakmentesség elvének elutasítását az önvédelemhez való joghoz kötik. A Faji Egyenlőség Kongresszusának (*Congress of Racial Equality*) vezetője, *Floyd McKissick* szerint „az erőszakmentesség halott filozófia” (Boros 2012, 51-2).

II. Davis szocializációja a radikális miliőben

Angela Yvonne Davis 1944. január 26-án született az alabamai Birmingham városban egy viszonylag jómódú afroamerikai családba. 1948-ban a család szociális lakásból egy fehérrek lakta környékre költözött, ahol addig egyedüli fekete családként merev ellenségességgel és kirekesztéssel találkoztak a fehér szomszédok részéről. Idővel egyre több fehér szomszédjuk elköltözött, az így megüresedett házakba pedig fekete családok költöztek. 1949 tavaszán (ekkor Davis 5 éves volt) történt az első merénylet, egy családi ház felrobbantása a környéken.

A robbantgatások ettől fogva folytonossá váltak, az utca pedig a Dinamit Domb (*Dynamite Hill*) elnevezést kapta – Birminghamre pedig gyakori volt a „*Bombingham*”-ként való hivatkozás. Az ellenséges légkör nem enyhült az idők során, a környéken élő fehérek nem voltak hajlandóak elfogadni fekete szomszédaik jelenlétét. Minden alkalommal, amikor egy fekete család összeszedte a bátorságát az odaköltözéshez, a feszültség gyújtogatásokban és robbantgatásban csúcsosodott ki (Davis 1974, 77-95). Birmingham városa majdhogynem önmagában elegendő magyarázat későbbi radikalizmusára, a szűkebb városnegyedben sorozatos erőszakos cselekmények később Angela négy barátnőjének a halálát okozták.

Családja viszonylag jómódúnak számított a fekete közösségen belül, tanárként dolgozó édesanyja pedig már négy éves korára megtanította olvasni (Davis 1974, 97). Tizennégy évesen olyan ösztöndíjprogramra jelentkezett, amely célja déli fekete tanulók beíratása volt az északi, integrált iskolákba. Így költözött Davis New Yorkba, ahol középiskolája történelemórán és diákszervezeteken keresztül ismerkedett meg először a marxizmussal (Davis 1974, 103-11).

1963-ban, már a Brandeis University hallgatójaként Párizsba költözött, ahol többek között a Sorbonne-on is tanult. Franciaországi tanulmányútján egy újságcikkből szerzett tudomást négy birminghami barátnője merénylet okozta haláláról (Davis 1974, 129-30). A merénylet helyszíne a birminghami fekete közösség egyik központjaként szolgáló templom volt, amely magának a mozgalomnak is fontos helyszínévé vált, miután többek között Martin Luther King is megfordult falai között. A merénylő Ku Klux Klan-tagok a templom lépcsője alá elhelyezett dinamittal okozták a négy lány halálát, közel kéttucatnyi sérülést és az épületet ért hatalmas kárt. A merénylet és visszhangja nagy szerepet játszott az 1964-es polgárjogi, valamint az 1965-ös választójogi törvény elfogadásában (Ravitz 2013).

Francia irodalomra szakosodva már a diplomázás küszöbén döntött a filozófiatanulás mellett. Ekkor ismerkedett meg a frankfurti iskolával, valamint ezen belül *Herbert Marcuse* műveivel, aki a Sorbonne-on, majd a Brandeis-en is tartott kurzusokat, és hamar a szárnyai alá vette Davist. A „frankfurti iskola” terminus érvényessége nem könnyen körülhatárolható. Sem működésének idejét, sem tagjai körét nem lehet határozottan megjelölni, bár abban egyetértés mutatkozik, hogy a „belső kört” *Max Horkheimer*, *Theodor W. Adorno*, *Herbert Marcuse*, *Leo Löwenthal* és *Friedrich Pollock* alkotják. A frankfurti iskolának a hatvannyolcasokra gyakorolt hatása elvitathatatlan, azonban nagy különbségeket mutatnak a jövőkép tekintetében. Míg a frankfurti iskola gondolkodói meglehetősen pesszimista attitűddel foglalkoztak az elidegenedés, elnyomás és tekintélyelvűség témaival, addig a mozgalmi elképzelések a változás megvalósításában gondolkodtak. Horkheimer kifejezetten nem örült annak az érdeklődésnek, amely a mozgalmak felől hirtelen személyére irányult. A nyugatnémet diákmozgalmakat Amerika-ellenességgel és totalitarianizmus-pártisággal vádolta. Adorno vala-

mivel elnézőbb volt, azonban ambivalens volt a viszonya a diákmozgalmakkal. Nem foglalkozott velük igazán, az esztétika és filozófia érdekelték.

E tendencia alól a frankfurti iskola idősebb nemzedékében Herbert Marcuse volt a nagy kivétel: ő állt legközelebb a tiltakozó mozgalmakhoz, elemezte működésüket és hozzájárult elemzéseivel gondolati spektrumuk gazdagodásához. Csak úgy, mint Horheimerre és Adornóra, a diákok Marcuse-ra is szellemi vezérként tekintettek, ő azonban valamilyen szinten vállalta is ezt a szerepet. A megmozdulásokban aktívan részt vett beszédeivel, előadásaival, levelezésével, utazásaival, konferencia-részvétellel stb. A diákmozgalmakkal szemben hangzottatott szimpátiája mellett viszont többször is kiemelte, hogy azokat nem tekinti igazi forradalmi erőnek, a diákokat pedig nem látja elnyomott kisebbségnek. Marcuse szerint a Rendszertől nem indulhat ellenállási mozgalom. A kívülről jövő hatás hordozója nem lehet a munkásosztály: az csak egy rendszeridegen társadalmi réteg, marginalizálódott csoport lehet. Marcuse is negatív, rendszerkritikus gondolkodónak tekinthető, de az ő műveiben jelen van egy afirmatív, pozitív elem is – a harmadik világ és a nagyvárosi gettók mozgalmainak „szívárványkoalíciója” számára a változások előjelei (Tanyi 2009).

1967-ben kristályosodott ki két határozott tudósszerep-felfogás Nyugat-Berlinben. A nyitottabbnak számító Adorno július 7-én a hallgatóság kéréseinek ellenére *Goethéről* tartott egyetemi előadást. A hallgatók indítványozták a politikai témájú beszélgetést, de miután Adorno nem tett eleget ennek az elvárásnak, kb. kétszáz ember felállt és elhagyta az auditoriumot. Két nap múlva Adorno találkozott az aktivisták egy kisebb csoportjával és ragaszkodott hozzá, hogy a tudományos szabadságot és következetességet nem szabad alárendelni semmilyen gyakorlati célkitűzésnek sem. Ezt a meggyőződését az egyetemi autonómia védelme vezette a társadalmi-politikai mozgalmak nyomásával szemben a fasiszta és a kommunista rendszerekben.

Ugyanezen egyetem falai között e hó tizedikén Marcuse előadásain aktuálpolitikai beszélgetések zajlottak többbezes hallgatóság előtt. Ezt követően Marcuse népszerűsége rohamosan növekedett. A New York Times 1968-ban azt írta, hogy ő lehet a legfontosabb ma is élő filozófus a mindennapi jelentőségét tekintve. (Swift 2010, 146-7). Témánk szempontjából kiemelendő, hogy Marcuse elfogadta az erőszak alkalmazását az elnyomással szemben a változás kiharcolásához. *Represszív tolerancia* című 1965-ös esszéjében írja, hogy akik a törvény és a rend ellen küzdenek, az erőszak alkalmazásával nem új erőszakhullámot keltenek, hanem a létezőt próbálják megtörni. Ez nyilvánvalóan nyitást jelentett a forradalmi erőszak *Mao-, Castro-, Guevara- és Dutschke*-féle értelmezései felé (Tarr 1991).

Davist Marcuse filozófiájához elsősorban a társadalomkritika vonzotta: marxistaként Marcuse hitt abban, hogy a filozófia célja a világ megváltoztatása és a létező kritikája. Davis először 1964-ben hallotta beszélni Marcuse-t, és fokozatosan kialakult benne a filozófiatanulás

ambíciója. Marcuse-nak tudható be az első lökés, amely Davist az aktivizmus és a jobb életéről való aktív vizionálás felé terelte. Marcuse elmondása szerint Davist Frankfurtba küldte Adorno barátjához, hogy tanulja azt a filozófiát, amit ő maga is tanult. Adorno Marcuse szerint lenyűgözőnek találta Davist (Nadelson 1972, 103), és hajlandó lett volna tanítványává fogadni.

III. Az elméletből a politikába

A német diákmozgalom és köreibben a kommunális életforma kialakítása Davis Frankfurtba érkezésekor éppen csak elkezdődött: egy lebontásra szánt, használaton kívüli gyárépületet egy német diáknak sikerült „aprópénzért” kibérelnie. A „*Gyár*” (*Fabrik*) lakosai többnyire egyetemisták voltak, legtöbbszörük a *Német Szocialista Diákszövetség* (Sozialistischer Deutscher Studentenbund), vagyis az SDS tagjai, ide költözött be Frankfurtba érkezésekor Davis is. A kommunális életforma, alternatív munkamegosztása, a nemi szerepek és párkapcsolatok anti-autoriter újragondolása a lakóközösséget a '68-as mozgalmak egyik fontos intézményévé tette: az utópiák gyakorlati megvalósítására törekedtek. A diákok többségével egyetemben ez Davis számára is semmi korábbihoz nem hasonlítható tapasztalat volt. Barátai Frankfurtban többnyire fehér német egyetemisták voltak, és bár kezdeti visszafogottságát és félénkségét idővel sikerült leküzdenie, hiányolni kezdte saját közegét. Kihívás volt a német nyelv is, amelyet kezdetben csak nagyon kevésbé beszélt. Adorno óráit az elbeszélések alapján még német anyanyelvi diákok is nehézségek árán tudták követni. A szak klasszikus társadalomtudományi és filozófiai kurzusok ötvözetét kínálta, különös hangsúlyt fektetve a német idealizmusra. Egy frankfurti oktatója szerint a dialektikus gondolkodás elsajátításával érzékenyebbé vált a társadalmi tapasztalatokra, ami következményeként fordult az aktivizmus irányába. 1966 közepe táján a német diákság erőteljesen mozgolódni kezdett, Davis pedig az SDS-szel egyetemben az aktív politizálás felé fordult a politikaelmélet helyett. A marxista tanulmányok hagyományos központjaként Frankfurt a diákmozgalmak legfontosabb helyszínévé vált (Nadelson 1972, 113).

Míg Davis az NSZK-ban tanult, megváltozott a fekete felszabadítási mozgalom jellege az Államokban, megjelent a Black Power jelszó, illetve erősödtek az erőszakot pártoló megközelítések. Davis egyre feszültebb belső konfliktusként élte meg akadémiai előrehaladásával járó izoláltságát és a továbbra is erős igényét a politikai aktivizmusra. 1967 tavaszára kikristályosodott benne a hazatérés szándéka. Bár Adorno beleegyezett a doktori disszertációjának témavezetésébe, Davis Németország elhagyása mellett döntött (Davis 1974, 129-45). Davis politika felé fordulását Adorno nem nézte különösebben jó szemmel és ahhoz hasonlította, mintha egy médiakutató rádió-műszerésszé válna (Jeffries 2017). Fennmaradt ajánlólevelében

Adorno Angela Davist mint Kant morál és esztétikai filozófiájának tanulmányozóját méltatta. Tanulmányait a San Diego-i Kaliforniai Egyetemen folytatta, ahol ekkor Marcuse dolgozott. Marcuse Kaliforniába érkezésekor rögtön észlelte az Angelában lejátszódott változásokat – a közösségről való elszigeteltsége után újra látva, hogy hogyan élnek az amerikai feketék, Angela cselekvésre készült. 1967-ben Marcuse-nál a „Kant elemzése a francia forradalmi erőszakról” témát választotta, amelyet ugyan sosem dolgozott ki, de témaválasztása jelzi, hogy elméleti munkásságát a kortárs mozgalmak problematikája ihlette. Az egyetemválasztását nagyrészt Marcuse motiválta, valamint többé nem akarta az elitegyetemek apolitikus kényelméből szemlélni az eseményeket.

1968-ban szerzett mesterszakos diplomát, és ez volt a terepe első börtöntapasztalatának is: hallgatótársaival egy tüntetés után három letartóztatott fekete fiatalról érdeklődtek a rendőrségen, amikor az ügyeletessel folytatott beszélgetésük letartóztatásukba torkollott. Egy hét után engedték őket szabadon. Ezt követően Davis minden korábbinál aktívabban részt vett a san diego-i, illetve a nemzeti fekete mozgalmak szervezésében. Ekkoriban lett tagja a Fekete Párducoknak, 1968 júliusában pedig csatlakozott a *Kommunista Párthoz*. 1969-től a kaliforniai egyetemen volt tanársegéd, ahonnan *Ronald Reagan* nyomására bocsátották el ugyanebben az évben kommunista párttagsága miatt. Ezt aztán egy bírósági döntés rendezte (Davis 1974, 153-246).

Zuhanás a börtönbe

George Jackson polgárjogi aktivista 1960-ban, tizennyolc évesen a vád szerint másodmagával betört egy benzinkútra, ahol 70 dollárt loptak. Letartóztatták, és mivel priusza volt, egy évi börtönre ítélték, szabadlábra helyezéséről vagy további fogvatartásáról minden évben mérlegelt a bíróság. Jackson a börtönkönyvtár minden lehetőségét kimerítette és kapcsolatot teremtett a Fekete Párducokkal. Olvasmányai révén hatottak rá az anarchisták, marxisták és Angela Davis is. 1970 augusztusában bíróság elé állították *James McClaint*, akinek a tárgyalásán *George Jackson* öccse, *Jonathan Jackson* megkísérelte kiszabadítani bátyját és két társát: fegyveresen behatolt a tárgyalóterembe, fegyvert adott McClainnek is, akivel sikerült kitörniük a bíróság épületéből. Két foglyot, az ügyész helyettesét, három esküdtet és a bíróság elnökét túszként magukkal vitték. Jonathan terve az volt, hogy túszaikért cserébe követeli majd a három „soledadi testvér” (*The Soledad Brothers*), vagyis bátyja, *John Clutchette* és *Fleeta Drumgo* szabadlábra helyezését. Az utcai szolgálatban lévő rendőrök azonban tüzet nyitottak, Jonathan Jacksont, a bíróság elnökét és az esküdtszék két tagját halálos találat érte. Ez az esemény vezetett Angela Davis letartóztatásához, Jonathan ugyanis akcióját megelőzően a Fekete Párducok megbízásából az akkorra meglehetősen veszélyeztetetnek tekinthető Davis „testőre” volt. Jonathan ezen megbízatása keretében szerzett, Davistól kapott fegyvereit használta tár-

gyalótermi akciójához. A Davis ellen kibocsátott letartóztatási parancs Davis kapcsán „*bűntársi bűnrészességre és felbujtásra*” hivatkozik (Farkas 1971). Davis elmenekült Kaliforniából és helyet kapott az FBI top 10-es körözési listáján. Körülbelül két hónap után találták meg New Yorkban. Nixon elnök gratulált az FBI-nak „*Angela Davis veszélyes terrorista sikeres elfogásáért*” (National Archives n. d.).

Börtönben töltött ideje alatt a *Muhammad Speaks* nevű fekete újság New York Harlem nevű, többségében feketék lakta városnegyedét járva lehetőséget adott a lakosságnak arra, hogy kérdéseket tegyenek fel Davisnek. A leggyakrabban előforduló tizenhárom kérdést ügyvédje, *Margaret Burnham* tette fel Davisnek, ezek közül a második az üldözésének körülményeit firtatja. Davis meggyőződése volt, hogy Nixon és Reagan mellett John Edgar Hoover, az FBI akkori igazgatója példát statuál ügyével. Semmilyen hálózati szerveződés nem segíthetett Davisen a szokásosnál tekintélyesebb erőket bevető FBI-jal szemben. Davishez hasonló külsejű nők százait tartóztatták le a folyamatban, környezetét és távoli ismerőseit is megfigyelés alatt tartották. „*Néger kommunista vagyok. Az ország korrumpt kormánya nem hajlandó elfogadni ilyen eszmetársítást. Ezért aknázzák ki a San Raphael-i eseményeket, hogy megpróbáljanak meggyilkolni engem. [...] Mi több, személyemen keresztül a kormány azzal próbálkozik, hogy a néger nép elleni támadásaiban még messzebbre mehessen, még jobban terrorizálja a négereket...*” (Várkonyi 1971b, 33)

„*Amikor Ronald Reagan és fasiszta légiója kampányt szervezett ellenem, hogy elüldözzön a Los Angeles-i egyetem tanári posztjáról – nem azért, mert nem volt meg a kellő képesítem, hanem mert egyszerűen néger vagyok, kommunista, és a népem szabadságharcát vállaltam – akkor persze, hogy fölsímlertem: meggyilkolásomat határozták el.*” (Várkonyi 1971b, 35-6)

Az interjúban kitért a mozgalmi célokra, a mozgalom fehérekkel való kapcsolatára is. A kommunista párt szerint azt hirdeti, hogy a feketék nemcsak az Egyesült Államok lakosságának legelnyomottabb csoportja, hanem a legerősebb ellenállási hagyományok örököse is. „*Következésképpen mi, a néger nép természetes vezetői vagyunk annak a forradalomnak, amelynek végső célja megdönteni az amerikai uralkodó osztályt, és ezzel főlsszabadítani az amerikai tömegeket. A négereknek kell önmagukat főlsszabadítaniuk. A harcban értettük meg, mennyire ártalmas a faji eszme ebben az országban. Akkor tanultuk ezt meg, amikor a polgári jogokért harcoltunk, és sok valójában jóindulatú fehér úgy akarta állandósítani a faji eszmét, hogy védelmezőnknek csapott föl. Azt mondták, »segítenek« bennünket, négereket; vagyis segítenek abban, hogy beépüljünk egy halófélben lévő kultúrába.*” A kommunista párt „*felismerte a fehérekre, elsősorban a fehér munkásokra nézve a felszabadító harcban a négerek élenjáró szerepének szükségességét. Ha meg akarnak szabadulni egy napon lánciktól, akkor meg kell érteniük, hogy mindenekelőtt a fajüldözés minden megnyilatkozása ellen kell harcolniuk.*” (Várkonyi 1971b, 35).

Az ügy visszhangja minden várhatót felülmúlt. Az Egyesült Államokban és azon kívül is számtalan ember fejezte ki tiltakozását: a *Rolling Stones* a *Sweet Black Angel*, *John Lennon* és *Yoko Ono* zenekara pedig az *Angela* című dalt írta róla (Ingram 2012).

Angela Davis bebörtönzése és a szabadon engedésért folytatott kampány, illetve ünneplése marxista szimbólumként a keleti blokkot Moszkvától Budapestig igencsak megmozgatta. Különösen erőteljes volt a kampány az NDK-ban, ahol *Erich Honecker* új vezetőként fontos nemzetközi elkötelezettséggel kívánta kitüntetni az NDK-t. A kampány viszont mozgósította a társadalmat, melynek tagjai az Angela Davis melletti elkötelezettségükkel feltehetőleg éppen az 1968-as nyugatnémet diákmozgalmak iránti szimpátiájukat nyilvánították ki. A politikai vezetést magát is meglepte saját kampányának óriási sikere, miközben elutasították a balos '68-at, de mégis kokettáltak vele, sőt – mint 1989-ben kiderült – több egykori nyugatnémet terroristát is letelepítettek az NDK-ban. Angela Davist mindenütt fényes külsőségekkel csúcsetvezetők fogadták a szocialista országokban, elhalmozták kitüntetésekkel és elismerésekkel: Lenin békédíj, a Lipcsei Egyetem díszdoktora, stb. Másként volt ez Magyarországon, ahol ugyancsak a '68-as szimpátiák jelentek meg a kommunista szolidaritás áruhájában.

IV. Szolidaritás – magyar módra

Magyarországon az *Illés zenekar Human Rights* címmel hat számból álló oratóriumot jelentetett meg elvileg Angela Davis tiszteletére, amely az 1971-es cím nélküli, úgynevezett „fehér albumuk” teljes A oldalát alkotja. Az első kiadású hanglemezhez tartozott egy fekete-fehér, Angela Davist bilincsben ábrázoló fénykép is. *Erdős Péter*, a szocialista kultúrpolitika kapuőre az Angela Davisnek ajánláshoz kötötte az album kiadását, hiszen a címadó emberi jogok kérdésköre tabu volt akkoriban (Kocsis 1999, 95) (Jávorszky 1996). Sokáig a történet anekdotaként tartotta magát csupán, aztán *Bródy János* egy 2018-as interjúbán így emlékezett vissza az album körülményeire: „[a]mikor beállítottunk a *Human Rights* elképzelésével *Erdős Péter*hez, tudta, hogy ez jogilag nem támadható, de gyorsan hozzátette, hogy akkor sem lehet így kiadni. De nagy ravaszul kieszelt egy trükköt: azt mondta, ha hajlandók vagyunk a lemezt – a szocialista országokban akkor hősként tisztelt amerikai polgárjogi harcos-mozgalmár – Angela Davisnek ajánlani, akkor megjelenhet. [...] Annyi vitánk volt csak, hogy ő azt is szerette volna, ha ezt ráírjuk a lemezre, mi viszont nem. Végül abban állapodtunk meg, hogy egy Angela Davisről készült képet beleteszünk a lemezborítóba, és mindenütt elmondjuk, hogy neki ajánljuk. Arra gondoltunk – és jól gondoltuk –, hogy ez a levelezőlap méretű kép könnyen kihullik a borítóból, a lemez pedig megmarad. Úgy gondolom, hogy egy művésznek az a dolga, hogy marandó értéket hozzon létre, de belátom, hogy ehhez sokszor alkalmazkodnia kell a környezetéhez.” (Legát 2018) Az Illés tehát nem kezdeményezője volt a gesztusnak, hanem egy felülről jövő

utasítás végrehajtója. A történet jól példázza a szimbólum-jelleget, amelyet a szocialista országok vezetése ruházott Davisre, aki őszintén marxista volt és hitt a marxizmus jövőképében. A keleti blokk lakosai számára viszont ez már akkor lejáratott volt, éppen a 1968-as prágai katonai beavatkozás növelte hiteltelenségét, és csalódást keltett azokban, akik alternatív szocializmus-koncepciókban reménykedtek. Szolidaritásuk egy fekete amerikai marxista, sőt kommunista iránt többnyire csak a hivatalos elvárások miatt nyilvánult meg.

A rendszerellenességről ismert, francia hatvannyolcasokkal szimpatizáló *Orfeo* együttes ifjúsági klubját hasonló manőverezéssel Angela Davisről nevezte el: „[n]evet kellett választanunk, s azt, amit szívünk szerint választottunk volna, nem lehetett, ugyanis Che Guevara neve tabu volt. Ezért aztán mi Angela Davisről neveztük el a klubot, de a névválasztás cseles volt, hiszen a polgárjogi harcos kommunistának vallotta magát, tehát nálunk hivatalosan szalonképessnek számított, ugyanakkor a Fekete Párduc mozgalommal is szimpatizált, ezért az újbals eszmékért lelkesedők is elfogadták.” A csoport egy másik tagja így egészíti ki a névválasztás történetét: „[o]lyan valamit jelképezett, ami számunkra elérhetetlennek tűnt. Tapadt hozzá valami romantikus, naiv forradalmiság, ami vonzó volt a fiatalok körében. Egyfajta ki törési alternatívát láttak bele” (Nánay 1972).

1971 márciusában *Szabadságot Angela Davisnek* címmel felolvasóestet szerveztek a budapesti Eötvös Klubban (Paternák 2002). A magyar sajtó rendszeresen beszámolt Angela Davis ügyéről. Húga, *Fania Davis* 1971-ben Budapestre látogatott a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség vendégeként európai körútja keretében. Látogatásának célja az volt, hogy beszámolót adjon a polgárjogi küzdelem helyzetéről és Angela perének fejleményeiről (Pest Megyei Hírlap 1971).

A fent hivatkozott börtöninterjú egy olyan, eredetileg franciául megjelent könyv magyar fordításában jelent meg, melyhez a KISZ Központi Bizottságának akkori titkára írt előszót: „[a] szabadságszerető emberek szerte a világon megértették, hogy az Angela Davis elleni kíméletlen hajsza része az Egyesült Államokban a haladó és demokratikus erőkkal szemben folyó újabb támadásnak. E fiatal néger kommunista nőt teljesen ártatlanul helyezték vád alá, mert az amerikai reakció elhatározta, hogy megfélemlítésül életét veszi. [...] Természetes emberi fejlődésről van itt szó: egy bátor és kiváló képességű néger lány tanulmányai és élettapasztalatai során eljut a marxizmus megismeréséig, tagja lesz az Egyesült Államok Kommunista Pártjának, s népe, egyszersmind az összes elnyomottak szabadságáért harcol. A természetellenesség ott kezdődik, hogy az Egyesült Államokban – a »szabadság« országában – a szabadságharcosokra, a forradalmárookra börtön és kivégzés vár. Így érte utol Angela Davist is a politikai boszorkányüldözés. A reakció példát akar statuálni, meg akarja félemlíteni az amerikai kommunistákat és a békemozgalom harcosait, a jogaikért küzdő négereket és a háborús politika ellen tiltakozó diákokat. [...] A haladó ifjúság és a haladó közvélemény jól tudja, hogy csakis a nemzetközi összefogás ereje mentheti meg Angela Davist, e

hőslelkű kommunista filozófusnőt. A tiltakozó gyűlések sora, a magyar fiatalok tiltakozó leveleinek ezrei már eddig is megmutatták, hogy ifjúságunk világosan látja az Angela Davis ellen szőtt összeesküvés politikai tartalmát és a kiszabadításáért indult küzdelem jelentőségét. Ezt a küzdelmet kívánja szolgálni a KISZ és a Kossuth Könyvkiadó e könnv megjelenésével is.” (Várkonyi 1971a, 3-4).

A hosszú tárgyalási folyamat végén egy egészében fehérekből álló esküdtszék ártatlannak ítélte Davist mindhárom vádpontban (National Archives n. d.).

Utólag Davis az időkzakkal kapcsolatban kifejezte, hogy bár nem igazán érdekli, hogy emberek megismerik-e az élettörténetét vagy sem, azt fontos felismerni, hogy milyen erejű kampány született meg kiszabadítására. *„A politikai fogoly az, aki politikai nézetei vagy hovatartozása miatt van bebörtönözve. Mumia Abu-Jamal például még mindig börtönben van. Ugyanakkor érvelhetünk a politikai fogoly tágabb definíciója mellett, amely magába foglalja azokat, akik fogva tartásának oka a tágabb értelemben vett politikai helyzet. Az Egyesült Államokban természetesen több ember van börtönökben, mint a világon bárhol máshol. A börtön az alapbeállításává vált azoknak a problémáknak a kezelésére, amelyeket oktatási intézményeknek, egészségügynek, lakhatásnak kellene megoldania. A politikai fogoly koncepciójának rugalmasnak kell lennie”* (Ingram 2012). Ezzel a radikális fekete-marxista társadalomkritikát képviseli a korabeli, a börtönt mint sajátos társadalmi intézményt elemző társadalomtudósokkal egyetemben, de a kriminológiával szemben, amelytől eltérően úgy véli, a börtönt felszámolni, és nem elemzés alapján megjavítani kellene.

Rengetegen kapcsolódtak be a követelésbe, akik közül többen érezték azt, hogy ez az ő történetük is. Davis példaértékűnek tartja, hogy az összefogás és a szolidaritás képes etnikai, gazdasági, nemi és nemzetállami határokon átívelni (Ingram 2012).

V. A börtön-ipari komplexum kritikája

Angela Davis munkásságának börtönfókuszsa saját börtöntapasztalataitól eltekintve önmagában sem meglepő: a polgárjogi mozgalmak kritikája egyebek mellett alapvetően az igazságszolgáltatás és végrehajtás feketékkel szembeni brutalitásának és igazságtalanságának mi-voltját és mértékét helyezte a középpontba. Az európai hatvannyolc egyik legmeghatározóbb gondolkodója, *Foucault* fontos témája volt a börtön intézményének és a társadalom egészének összefüggése (Foucault 1990). Angela Davis börtönbüntetéssel, illetve a szabadságvesztéssel szembeni kritikáját sajátossá teszi annak radikalizmusa, az abolicionizmus, vagyis a börtönbüntetés teljes és maradéktalan felszámolásának követelése.

Angela Davis börtönelményei súlyosbíthattak az intézményről alkotott véleményén, ám a drasztikus börtönállapotok tapasztalata ellenére – kaliforniai fogva tartása alatt egerekkel és svábbogarakkal osztozott ötször kilenc láb méretű, beton padlójú celláján (Várkonyi

1971b, 38) – a börtönreformokkal szemben határozottan a börtönök felszámolása mellett foglal állást.

Bár már első könyvétől (Davis 1971) kezdve behatóan foglalkozik a börtönön kérdésével, egyik legnagyobb hatású és legátfogóbb műve a témában, az *Are Prisons Obsolete?* (*Idejétmúltak-e a börtönök?*) csak 2003-ban jelent meg. A röpiratszerűen rövid könyv kiindulópontja, hogy a bebörtönzést a világ legtöbb pontján természetesnek tekintik. Az Egyesült Államok egyes államaiban még jelen van a halálbüntetés, az eltörlését szorgalmazó törekvésekről és a kapcsolódó széleskörű morális vitákkal egyetemben. Még a legelkötelezettebb támogatói is beismerik, hogy a büntetés ezen formája több ponton is támadható. A halálbüntetés nélküli társadalom nem elképzelhetetlen – Davis felteszi a kérdést, hogy akkor a börtönök nélküli társadalom miért az? Hiszen az abolicionizmus gondolata a börtönök megjelenésével egyidős.

Kiemeli a Reagan-időszak politikusainak „zéró tolerancia” retorikáját a bűnelkövetéssel szemben, ami többek között hosszabb letöltendő szabadságvesztés-büntetések kiszabásával járt. A korszakra jellemző tömeges bebörtönzések semmilyen hatással nem voltak a bűnelkövetés mértékére. Davis szerint az egyetlen levonható következtetés, hogy minél nagyobb a börtönpopuláció, annál jobban növekedni fog maga a börtönpopuláció. A börtön-bűnözés-börtön ördögi körében tehát egyre több ember, egyre több helyszínen és egyre több időre záródik be, közülük is kiemelkedik a fekete avagy színesbőrű, fiatal, nagyvárosi férfiak aránya. Egymás után jöttek létre az újabb és újabb börtönök. Az építés, majd a fenntartás és a börtönmunka idővel elkezdte bevonzani a tőkét a katonai-ipari komplexum kialakulásához hasonlatosan. A szerző *Ruth Gilmore*-t idézi, aki szerint a kaliforniai börtönök számának növekedése egy földrajzi megoldás olyan társadalmi-gazdasági problémákra, mint a tőke-, föld- és munkatöbblet. Kalifornia új börtönei ugyanis értéktelen rurális földeken épülnek. Az állam nagy földbirtokosoktól vásárolt fel földet olyan települések közelében, amelyeket ez a gazdasági recesszió által nem fenyegetett, és nem is szennyező „ipar” fellendíthet. Mind a fellendülés, mind a foglalkoztatás reménye meghiúsult, ezek ígérete a bűnözés csökkenésének kilátása mellett azonban jól magyarázza, hogyan adták a választók áldásukat ennyi új börtön felhúzására (Davis 2003, 9-14).

A börtön köztudatban elfoglalt helyét Davis kettősnek látja: egyrészt elképzelhetetlennek tartjuk nélkülik az életet, másrészt nem vagyunk hajlandók a börtönökön belüli valóságot tudatosítani. Egyszerre van jelen és egyszerre hiányzik az életünkben. Az amerikai köztudat megbúvó rasszizmusa a börtönbe való bűnözőket burkoltan színesbőrűnek tekinti. A börtön egy absztrakt helyszíne a nemkívánatos elemek eltávolításának, ami megszabadítja a társadalmat a felelősségtől, hogy a bebörtönzött közösségeket érintő valódi problémákra reflektáljon. (Davis 2003, 15-6).

Davis a börtönt az amerikai rabszolgaság intézményéhez hasonlítja már csak abban is, hogy nem is olyan rég sokak számára elképzelhetetlen volt az amerikai társadalom rabszolgaság

nélkül. Fel kell tenni a kérdést, hogy rasszistának tekinthető-e a börtön intézménye (az Egyesült Államokban), illetve hogy összefonódott-e annyira a rasszizmus a börtönökkel, hogy utóbbit nem lehet felszámolni az előbbi megszűnése nélkül. A börtön rasszizmusát igazoló számtalan példa közül kiemelhető, hogy egyes amerikai államokban a felnőtt fekete férfiak több mint harmada elítélt (Davis 2003, 22-38).

A könyv végül alternatívákat vázol fel. Azzal a kérdéssel nyit, hogy felszámolásuk után mi helyettesíthetné a börtönöket? Davis elismeri, hogy nagyon nehéz elképzelni egy hasonló struktúrájú rendszert, amely képes lenne ilyen széles tömegek kezelésére. Ha azonban nem egyetlen helyettesítő formulát keresünk, hanem a börtön-ipari komplexumra mint viszonyrendszerek egészére gondolunk, könnyebb élhető (és partikuláris) megoldásokra jutni. A következő kérdések mentén érdemes gondolkodni:

1. Mi lenne, ha a büntetés nem lenne lehetséges bevételi forrás vállalatok számára?
2. Hogyan előzhetnének meg, hogy a faji hovatartozás vagy az osztály determinálja a büntetést?
3. Hogyan képzeljük el azokat a társadalmakat, amelyekben a büntetés már nem áll az igazságszolgáltatás figyelmének központjában?

Az abolicionista megoldásnak nem lehet köze olyan helyettesítő, de hasonló szellemű büntetésekhez, mint amilyen például a házi őrizet. A megoldásnak rendszerszintűnek kell lennie, ilyen lehet a közoktatás reformja, az egészségügy ingyenessé és széleskörűvé tétele, vagy az igazságszolgáltatás céljának megváltoztatása büntetésről helyreállításra. Az alternatívák elképzeléséhez meg kell fontolni azt is, hogy miért kezeljük a bűnözőket valamiféle osztályként, akik nem érdemlik meg az alapvetőnek tekintett emberi jogokat. Radikális kriminológusok a törvényszegők kategóriájának kibővítése mellett érvelnek azzal, hogy egy adott ponton szinte mindenki megsértett már valamilyen jogszabályt. A kérdés, amely körül az igazságszolgáltatásnak forognia kellene az, hogy miként lehet kezelni, gyógyítani azokat, akik saját maguknak vagy másoknak ártanak. *Herman Bianchi* szerint a büntetőjogot egyenesen fel kellene váltani „helyreállító” joggal (*reparative law*) (Davis 2003, 105-15).

A börtön-abolicionista mozgalom a mai napig aktív, azonban láthatólag semmilyen sikerrel nem járt még – az abolicionizmus ugyanis radikális mivoltából fakadóan nemhogy nem elégszik meg reformokkal, hanem éppen hogy erőteljesen elutasítja azokat, mint a meglévő rendszer erősítését és csiszolását.

VI. Egyetem-politika – feminizmus

Davis munkásságának kiemelkedő szegmense maradt a börtönkritika, melyet első két jelent könyve is képvisel. *A Ha reggel megjönnek: Az ellenállás hangjai* (*If They Come in the Morning: Voices of Resistance*, 1971) illetve az 1974-es *Angela Davis: önéletrajz* (*Angela Davis:*

An Autobiography) is önéletrajzi narratívával fejt ki később kibontakozó börtönkritikáját. Az abolicionista mozgalomban előljáró *Critical Resistance* (*Kritikus ellenállás*) nevű szervezet, melynek egyik alapítója Davis, ma is aktív első látásra lehetetlen küldetésében. A börtönjárta és börtönrel foglalkozó értelmiségiek közül kiemelkedik Davis páratlan népszerűsége, intellektusa és előképzettsége révén (Shaw 2009).

Emellett a kezdetektől fogva radikális feministaként is ismert. A fekete feminista irodalom egyik első képviselőjének tekintett Davis egyik első feminista fókuszú könyvében az amerikai fekete nők helyzetének történelmi áttekintését adja, kezdve a rabszolg család szerkezetének elemzésétől a fekete nők tizenkilencedik és huszadik századi nőmozgalomban betöltött szerepéig, a szűfrazsett-mozgalom előtt álló kihívásokig. A könyv olyan klasszikus feminista kérdésköröket tárgyal a fekete nők vonatkozásában, mint amilyen a gazdasági státus, házasság, házimunka, nemi erőszak vagy a munkakör. Egyik legeredetibb gondolata a rabszolgacsalád matriarchális mivoltának megkérdőjelezése. Míg a rabszolgassággal kapcsolatos irodalomban szinte konszenzusnak örvend az elképzelés, hogy a nő volt a rabszolgacsalád feje, Davis bizonyítékokkal igyekszik alátámasztani a rabszolgák közötti házasságok körülményekhez képesti egalitárius voltát és a házimunka racionális megosztásának gyakorlatát (Davis 1983). Bár maga a fogalom még hat évig nem született meg, Davis könyve az interszekcionális feminizmus eredeti értelmében vett szellemében íródott. Az interszekcionalitás szempontját a feminista diskurzusból *Kimberlé Crenshaw* amerikai jogász és polgárjogi aktivista emelte be 1989-es tanulmányával. Ebben arra a tendenciára reflektál, amely a nemet és a bőrszínű tapasztalatokat és elemzést két, egymást kölcsönösen kizáró kategóriaként kezeli – ez az egydimenziós megközelítés kizárja azokat, akik többszörösen terheltek. A fekete nők helyzetének vizsgálatával mutat rá arra, hogy ez a csoport sokszor ki van zárva mind a feminista elméletből, mind az antirasszista politikából. Mindkét diskurzus a tapasztalatok egyedi körére alapoz, ezek pedig gyakran nem képviselik pontosan a nem és az etnikum kapcsolatát. Ezek a problémák a fekete nők már létező elemzési rendszerbe való pusztá bevonásával nem oldhatóak meg. Az interszekcionális tapasztalás több, mint a rasszizmus és szexizmus együttese. Crenshaw szerint nem tudja megfelelően megragadni a fekete nők alárendelődésének sajátosságait bármely olyan értelmezés, amely nem veszi figyelembe az interszekcionalitást (Crenshaw 1989, 139-140) (Sheehan 2017). Davis a fenti szemlélet tükrében további írásaival, mint a *Nők, kultúra és politika* (*Women, Culture & Politics*, 1990), vagy *A blues hagyományai és a fekete feminizmus: Gertrude „Ma” Rainey, Bessie Smith, Billie Holiday* (*Blues Legacies and Black Feminism: Gertrude „Ma” Rainey, Bessie Smith, and Billie Holiday*, 1999) a fekete feminista irodalom egyik fontos szerzője.

Davis a politikában továbbra is részt vesz hagyományos és kevésbé hagyományos csatornákon keresztül. Az 1980-as és 1984-es elnökválasztásokon a kommunista párt elnökjelöltjeként indult – értelemszerűen sikertelenül. „*Azt akartuk sugallni, hogy vannak alternatívák. Senki nem gondolta, hogy nyerni fogunk, de a nyolcvanas években a tőke globalizációja a börtön-ipari komplexum növe-*

kedésével fontos volt alternatív értelmezéseket kínálni.” 1991-ben kilépett a pártból, mert azt érezte, nem volt jelen benne a hajlandóság a demokratizálódásra. (Morrison 2014)

Oktatóként több különböző intézményt is megjárta – legutóbb 2014-ben, a Kaliforniai Egyetemet, itt tartotta meg 45 évvel korábban első előadását (Marquez 2014). Vendégelőadóként napjainkig járja a különböző egyetemeket világszerte. Számára fontos kérdésekben továbbra is aktív maradt – felszólalt többek között a vietnámi háború kérdésében, jelen van az évente megrendezésre kerülő Washingtoni Női Menetekén. Nagy hajlandóságot mutat korábbi álláspontjai felülvizsgálatára: radikálisként a hatvanas és hetvenes években az erőszakpárti mozgalmárok közé tartozott, napjaink Amerikájában viszont másképp látja a fegyverviselés kérdését: „[f]ontos megérteni a különbségeket az akkori és mostani korszak között. A fegyverekhez való viszonyunk nagyon más volt, és nagyrészt az önvédelem körül forgott. Ma, hogy közel 300 millió fegyver van az országban és borzalmas lövöldözéseket élünk meg, nem lehetünk ugyanazon a véleményen. Teljes mértékben a fegyverviselés szabályozása mellett álllok, nemcsak civilektől, de a rendőrségtől is elvenném a fegyvereket” (Morrison 2014).

A radikális, huszonéves fekete kommunista értelmiségi alakja megmaradt a '68-al foglalkozó emlékezetben. Davis elmondása szerint megbékélt a személyétől valamelyest elszakadt történelmi figura létezésével és hatásával a tevékenységére. A figyelem középpontjába akarva-akaratlanul került, hírnévre ambíciója sosem volt, gyorsan megváltozott helyzetét azonban intelligensen és célirányosan kezelte, újonnan megnyílt kommunikációs csatornáit szerényen és önzetlenül használta a közös ügy érdekében. Továbbra is az igazságszolgáltatás áll érdeklődése középpontjában (Younge 2007). Bár a nevével fémjelzett börtön-abolicionista mozgalom kompromisszumra nem hajlandó elvei révén valós eredményeket nem ért még el, Davis kritikai attitűdje mégis közönségre talál. Az amerikai feminizmus megkerülhetetlen alakjaként és hagyományteremtőként tarthatjuk számon, aki érdemei és intellektusa mellett kritikai önreflexióra nemcsak hajlandó, de hajlamos is.

Angela Davis élete a legtágabb értelemben sem nevezhető tipikusnak, áttekintésével mégis árnyalt képet kapunk a hatvanas-hetvenes évek Amerikájáról. Arról az Amerikáról, amelyben a jogegyenlőség megvalósulásának küszöbén feketék nap mint nap az életüket félthették úgy fehér merénylők, mint rendőri túlkapásokkal szemben. Ahol a fekete polgárjogi mozgalom jelentős vezetői emberölés áldozatai lettek. Ahol kommunista nézeteket vallani gondolatbűn, és ahol kormányzók és elnökök uszítanak koholt vádak alapján szövetségi szerveket huszonéves lányokra. Angela Davis a nem alaptalanul Bombingham-nek csúfolt város szülöttjeként minden amerikai fekete közös tapasztalatával rendelkezve, de egyéni életútját járva vált a korszak törekvéseinek ikonikus alakjává, mint aktivista, értelmiségi és forradalmár. Ezen különböző szerepek ritka egyesülésében Davisről és Davist olvasva a huszadik századi amerikai fekete ember körülményeinek kivételesen részletes és mély láttelejét találjuk.

Felhasznált irodalom

Aiken, Juliet R., Elizabeth D. Salmon, és Paul J. Hanges. 2013. „The Origins and Legacy of the Civil Rights Act of 1964.” *Journal of Business and Psychology* 383-99.

Ali, Tariq. 2019. „Malcolm X at Oxford: ‘They’re going to kill me soon.’” *The Guardian*. 02. 19. Hozzáférés dátuma: 2019. 04. 19. <https://www.theguardian.com/film/2019/feb/19/malcolm-x-oxford-kill-me-soon-assassination-tariq-ali>.

Allen, Anita L. 2013. „African-American Philosophers and the Critique of.” *The Black Scholar*, 43:4 17-23.

Boros, Gábor. 2012. „„Erőszakmentesen vagy minden lehetséges eszközzel?” Az afrikai-amerikai gazdasági és társadalmi problémáira adott ideológiai válaszok a XX. század második felében.” *Interdiszciplináris Doktorandusz Konferenciakötet* 45-63.

Carson, Clayborne, és David Malcolm Carson. 1990. „Black Panther Party.” In *Encyclopedia of the American Left*, szerző: Mari Jo Buhle et al. (szerk). New York: Garland Publishing.

Christopher, Warren M. 1965. „The Constitutionality of the Voting Rights Act of 1965.” *Stanford Law Review*, Vol. 18, No. 1, *The Voting Rights Act of 1965* 1-26.

Columbia Law School. 2017. „Kimberlé Crenshaw on Intersectionality, More than Two Decades Later.” *Columbia Law School*. június 8. Hozzáférés dátuma: 2017. december 10. <http://www.law.columbia.edu/news/2017/06/kimberle-crenshaw-intersectionality>.

Crenshaw, Kimberle. 1989. „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex:.” *University of Chicago Legal Forum* (1): 139-167.

Davis, Angela. 1974. *An Autobiography*. New York : Random House.

—. 2003. *Are Prisons Obsolete?* New York: Seven Stories Press.

—. 1999. *Blues Legacies and Black Feminism: Gertrude „Ma” Rainey, Bessie Smith, and Billie Holiday*. Vintage Books.

—. 1971. *If They Come in the Morning: Voices of Resistance*. New York: Third Press.

—. 1990. *Women, Culture & Politics*. Vintage.

—. 1983. *Women, Race & Class*. New York: Random House, Inc.

Farkas, László. 1971. „George Jackson: A soledad testvérek.” *Korunk* 1371-80.

Farley, Reynolds, és Albert Hermalin. 1972. „The 1960s: A Decade of Progress for Blacks?” *Demography*, Vol. 9, No. 3. 353-70.

Felber, Garrett. 2015. „Malcolm X assassination: 50 years on, mystery still clouds details of the case.” *The Guardian*. 02. 21. Hozzáférés dátuma: 2019. 04. 29. <https://www.theguardian.com/us-news/2015/feb/21/malcolm-x-assassination-records-nypd-investigation>.

Foucault, Michel. 1990. *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.

Göbölös, László N. 2007a. „Diákok, anarchisták, gerillák, terroristák I. - Amerika, Ázsia iszlám világ.” In *Hatvannyolc - akkor és azóta*, szerző: Göbölös N. László, 67-87. Budapest: Pallas Kiadó.

Göbölös, László N. 2007b. „Fekete polgárjog, fekete hatalom.” In *Hatvannyolc - akkor és azóta*, szerző: Göbölös N. László, 7-32. Budapest: Pallas Kiadó.

Graham, Hugh Davis. 1992. „The Origins of Affirmative Action: Civil Rights and the Regulatory State.” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 523, 50-62.

Harper, Frederick D. 1971. „The Influence of Malcolm X on Black Militancy.” *Journal of Black Studies*, Vol. 1, No. 4 387-402.

Ingram, Livia Bloom. 2012. „Angela Davis on Free Angela Davis & All Political Prisoners.” *Filmmaker Magazine*. 09. 15. Hozzáférés dátuma: 2019. 03. 22. <https://filmmakermagazine.com/51669-angela-davis-on-free-angela-all-political-prisoners/#.XJkwZdpKjIW>.

Jackman, Tom. 2018. „Who killed Martin Luther King Jr.? His family believes James Earl Ray was framed.” *The Washington Post*. 03. 30. Hozzáférés dátuma: 2019. 04. 18. https://www.washingtonpost.com/news/retropolis/wp/2018/03/30/who-killed-martin-luther-king-jr-his-family-believes-james-earl-ray-was-framed/?noredirect=on&utm_term=.81d1deb11500.

Jávorszky, Béla Szilárd. 1996. „Bors Jenő: A szó veszélyes fegyver.” *jbsz.hu*. 05. 8. Hozzáférés dátuma: 2019. 03. 24. <http://www.jbsz.hu/szekcio-blog/71-egyedi-oldalak/illes-kueloen-szam-1996/816-illes-szekeren-13-a-szo-veszelyes-fegyver>.

Jeffries, Stuart. 2017. „The Effect of the Whip: The Frankfurt School and the Oppression of Women.” *Verso Books*. 09. 29. Hozzáférés dátuma: 2019. 05. 02. <https://www.versobooks.com/blogs/2846-the-effect-of-the-whip-the-frankfurt-school-and-the-oppression-of-women>.

Jeong, Gyung-Ho, Gary J. Miller, és Itai Sened. 2009. „Closing the Deal: Negotiating Civil Rights Legislation.” *American Political Science Review*, Vol. 103, No. 4 588-606.

Jorgenson, Carl. 1984. „Blacks in the 60s: A Centennial Reprise.” *Social Text*, No. 9/10, *The 60's without Apology (Spring - Summer)* 313-317.

Joseph, Peniel E. 2009. „The Black Power Movement: A State of the Field.” *The Journal of American History*, Vol. 96, No. 3 751-76.

King, Martin Luther. 2010. „Levél a birminghami városi börtönből (1963).” In *A reménység testamentuma: válogatás*, szerző: Martin Luther King, 129-50. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem Internátusa.

Kiss, Barnabás. 2001. „Az egyenlő jogvédelem alkotmányjogi kérdései az Egyesült Államokban.” *Acta Jur. et Pol. Szeged* 3-23.

Klaniczay, Gábor. 2018. „1968 és az ellenkultúra.” *Educatio* 27 382-90.

Kocsis, Mihály L. 1999. *Illés: Énekelt történelem*. Budapest: Média Nova.

Kurlansky, Mark. 2006. „A remény hal meg utoljára.” In *1968 - Egy év, amely felrázta a világot*, szerző: Mark Kurlansky, 318-33. Budapest: HVG Kiadó.

Langan, Patrick A. 1991. *Race of Prisoners Admitted to State and Federal Institutions, 1926-86*. U. S. Department of Justice.

Legát, Tibor. 2018. „Nem a régi dalokkal van bajuk?” *Magyar Narancs*. 11. 15. Hozzáférés dátuma: 2019. 03. 24. <https://m.magynarancs.hu/zene2/nem-a-regi-dalokkal-van-bajuk-115025?pageId=7>.

Lytle, Clifford M. 1966. „The History of the Civil Rights Bill of 1964.” *The Journal of Negro History*, Vol. 51, No. 4 275-96.

Marquez, Letisia. 2014. „Angela Davis returns to UCLA classroom 45 years after controversy.” *UCLA Newsroom*. 05. 05. Hozzáférés dátuma: 2019. 04. 29. <http://newsroom.ucla.edu/stories/angela-davis-returns-to-ucla-classroom-45-years-after-controversy>.

Morrison, Patt. 2014. „Angela Y. Davis on what’s radical in the 21st century.” *LA Times*. 05. 06. Hozzáférés dátuma: 2019. 05. 02. <https://www.latimes.com/opinion/op-ed/la-oe-morrison-davis-20140507-column.html>.

Nadelson, Regina. 1972. „A Radical Process.” In *Who is Angela Davis?*, szerző: Regina Nadelson, 95-138. New York: Peter H. Wyden.

Nánay, István. 1972. „Az Orfeo-ügy.” *Beszélő Online*. Hozzáférés dátuma: 2019. 04. 19. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-orfeo-ugy>.

National Archives. n. d. *Angela Davis (January 26, 1944)*.

Oppenheimer, David Benjamin. 1993. „Martin Luther King, Walker v. City of Birmingham, and the Letter from Birmingham Jail.” *U. C. Davis Law Review*, Vol. 26, No. 4. 791-833.

Pest Megyei Hírlap. 1971. „Angela Davis huga Budapestre érkezett.” *Pest Megyei Hírlap* 15. évfolyam, 251.szám, 10. 24: 249.

Peternák, Miklós. 2002. „Hétköznapi művészettörténet III.” *Élet és irodalom*. 12. 13. Hozzáférés dátuma: 2019. 03. 24. <https://www.es.hu/cikk/2002-12-16/peternak-miklos/hetkoznap-muveszettortenet-iii.html>.

Ravitz, Jessica. 2013. „Siblings of the bombing: Remembering Birmingham church blast 50 years on.” *CNN*. 09. 17. Hozzáférés dátuma: 2019. 03. 21. <http://edition.cnn.com/2013/09/14/us/birmingham-church-bombing-anniversary-victims-siblings/>.

Santoro, Wayne A. 2008. „The Civil Rights Movement and the Right to Vote: Black Protest, Segregationist Violence.” *Social Forces*, Vol. 86, No. 4. 1391-414.

Shaw, Robin Ferguson. 2009. „Angela Y. Davis and the prison abolition.” *Contemporary Justice Review* 101-4.

Sheehan, Lily. 2017. „Angela Davis: Feminist & Fugitive.” *Manchester Historian*. 11. 07. Hozzáférés dátuma: 2019. 05. 02. <https://manchesterhistorian.com/2017/angela-davis-a-biography/>.

Swift, Christopher. 2010. „Herbert Marcuse on the New Left: Dialectic and Rhetoric.” *Rhetoric Society Quarterly*, Vol. 40, No. 2 146-71.

Tanyi, Attila. 2009. „A frankfurti iskola és 1968.” *Fordulat* 6. szám 8-33.

Tarján, Tamás M. n.d.b. „1963. augusztus 28. | „Van egy álmom...” – Martin Luther King washingtoni beszéde.” *Rubicon Online*. Hozzáférés dátuma: 2019. 04. 18. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1963_augusztus_28_van_egy_almom_martin_luther_king_washingtoni_beszede/.

—. n.d.a. „1968. április 4. | Halálos merénylet Martin Luther King ellen.” *Rubicon Online*. Hozzáférés dátuma: 2019. 04. 19. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1968_aprilis_4_halalos_merenylet_martin_luther_king_ellen/.

Tarr, Zoltán. 1991. „Lukács, Marcuse and After.” *Studies in Soviet Thought*, Vol. 42, No. 1 57-69.

The Harvard Law Review Association. 1965. „The Civil Rights Act of 1964.” *Harvard Law Review*, Vol. 78, No. 3 684-96.

Várkonyi, Tibor (ford.). 1971a. *Angela Davis Beszél*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Várkonyi, Tibor (ford.). 1971b. „Angela Davis válaszai 13 kérdésre.” In *Angela Davis beszél*, szerző: Tibor (ford.) Várkonyi, 27-41. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Ware, Leland. 2013. „Civil Rights and the 1960s: A Decade of Unparalleled Progress.” *Maryland Law Review*, Vol. 72 1087-95.

Williams, Yohuru. 2008. „Some Abstract Thing Called Freedom”: Civil Rights, Black Power, and the Legacy of the Black Panther Party.” *OAH Magazine of History*, Vol. 22, No. 3 16-21.

X, Malcolm. 1969. *Önéletrajz*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Younge, Gary. 2007. „We used to think there was a black community.” *The Guardian*. 11. 08. Hozzáférés dátuma: 2019. 04. 29.

<https://www.theguardian.com/world/2007/nov/08/usa.gender>.

NAGY ANDRÁS

Az ENSZ és a válságok. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének szerepvállalása 1956-ban és 1968-ban

E tanulmány kérdésfeltevése arra vonatkozik, hogy egy nemzetközi politikai szervezet kudarca alulmúlható-e ugyanannak a szervezetnek egy másik kudarcával? Mégpedig egy olyan folyamat eredményeként, amikor az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) reményforrás helyett a válság és megtorlás részesévé válik? Ennek kapcsán – részben levéltári forrásokra alapozva – azt mutatja be, hogy miként reagált a világszervezet az 1956-os „magyar kérdésre”, s annak tanulságai mennyiben hatottak az 1968-as „prágai tavasz” brutális leverésének ENSZ-beli reakciójára.

Az 1956-os tragédiát követő „viccgártás” egyik emlékezetes darabja volt az ENSZ újrakeresztelése „*impotenssé*”, s ez pontosan kifejezte azt a reményt és csalódást, amit a vérbe fojtott magyar forradalom áldozatai éltek át a nemzetek közösségének tehetetlenségét érzékelve, saját bőrükön.¹ 1968. augusztus 20-át követően Prágában aligha volt ilyen egyetemes a csalódás. Ott nem vártak „kéksisakosokat”, mint Magyarországon,² ott nem merült fel a világszervezet főtitkárának azonnali látogatása, mint 1956-ban Budapesten,³ és aligha hitték még egy évvel később is, hogy egy megalapozott ENSZ-határozat nyomán majd szépen hazautaznak a szovjetek, mint ahogy ez elgondolható volt a „magyar kérdésről” szóló ENSZ-határozat elfogadása nyomán 1957-ben.⁴ Remények azonban bizonyosan voltak, akár megalapozottabbak is, mint 12 évvel azelőtt Budapesten, és ezek szertefoszlása nem maradt tanulságok nélkül!

Az ENSZ-tagság megszületésének körülményei és tapasztalatai

A két esetben mind az eltérések, mind az analógiák fontosak. A magyar illúziókhöz természetesen – és nem kevésbé paradox módon – hozzájárulhatott, hogy Magyarországot csak 1955-ben vették fel az ENSZ-be, míg a csehek és szlovákok már csatlakozhattak a megalakulás történelmi eufóriájában, 1945. október 24-én. A világszervezet nevébe emelt nemzetek

¹ Minderről bővebben lásd: Nagy András: *Az ENSZ csendje*. Alföld, 2016. 10. továbbá Nagy András: *Illúziók vágóhídján*. Külügyi Szemle, 2018. tavasz és 2018. nyár.

² Mások mellett Király Béla, Kéthly Anna és Bibó István is elképzelhetőnek tartotta ENSZ-békefenntartók megjelenését.

³ Lásd a korabeli indiai ügyvivő visszaemlékezéseit: M. A. Rahman: *Magyarország, 1956–1959*. Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2006.

⁴ Poór Edit – Cseh Gergő Bendegúz: *Az ENSZ és Magyarország, 1957*. Társadalmi Szemle, 1990. 5.

„egyesülése” ugyanis egykor éppen a tengelyhatalmakkal – tehát közöttük Magyarországgal – szemben történt, a második világháború utolsó szakaszában, s nem sokkal a szövetségesek győzelmét követően alakult meg formálisan is a nemzetek közötti békét garantáló intézmény mint a győztes országok szervezete. A *Népszövetség* kudarcából éppúgy okulniuk kellett, mint alkalmazkodniuk a politikai realitásokhoz, hiszen egykor éppen Csehszlovákia feldarabolásához asszisztált a Népszövetség, akkor béke helyett éppen további békétlenséget teremtve.

Míg Csehszlovákia egykori első áldozatként az alapítók között lehetett, Magyarországgal együtt több második világháborús vesztes országot csak sokszori kérelmük után vették fel. A magyar ENSZ-csatlakozás 1955-ben, a forradalmat megelőző politikai erjedés idején következett be,⁵ akár annak részeként is értelmezhető volt, míg a csehszlovákok már egy évtizede jelen voltak New Yorkban. Így a sztálinizmus „vaskorát” is átértékelték a világszervezet tagjaként, annak *Alapokmányát* korábban ratifikálva, és a sztálini időkben azt szükségképpen semmibe véve.

A magyar csatlakozás lehetőségét természetesen nem a magyar diplomácia sikere teremtette meg, hanem hidegháborús alkudozások kölcsönös cinizmusa,⁶ „frissességét” pedig beárnyékolta, hogy elsősorban az államvédelem terveit váltotta be, amely New York-i „rezidentúrát” kívánt teremteni, a nemzetközi szervezet delegációjának „fedésében.”⁷ És ez segített megpecsételni a magyar forradalom sorsát a világpolitikában.

A csehszlovák sztálinisták feltehetően ugyancsak teret engedtek a titkosszolgálatoknak, hogyan is lehetett volna másként egy olyan intézményben, amelynek egyik meghatározó diplomátája *Visinszkij*,⁸ a szovjet konstruált perek közvetett sorozatgyilkosa volt. Az FBI pedig éppenséggel irodát működtetett a világszervezet épületében.⁹ Mindez azonban alapvetően megváltozott Sztálin halálával, majd pedig a világszervezet vezetőjeként intézményesen ügyetlenkedő korábbi főtitkár, *Trygve Lie*¹⁰ lemondásával.

A svéd *Dag Hammarskjöld* 1953-as megválasztásával¹¹ és egyszerre kompromisszumkész, ám hatékony munkájával, karizmatikus személyiségével és a változó politikai légkör érzéke-

⁵ A kérelmek időpontját és a felvétel folyamatát pontosan dokumentálja Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv: *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben 1956–1963*. Magyar ENSZ Társaság, 2006.

⁶ Az 1950-es évek közepének relatív enyhülése során alakult ki az a kompromisszum, hogy mely országok kerülhetnek be a világszervezetbe.

⁷ Lásd az erre vonatkozó aktákat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (továbbiakban: ÁBTL) 3.2.6. OL-011/II.

⁸ Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954) Sztálin főügyésze, a konstruált perek végrehajtója, később politikusi és „tudományos” pályát fut be, 1946-tól 1949-ig pedig ő a szovjet ENSZ-képviselő.

⁹ Brian Urquhart: *Dag Hammarskjöld*. Alfred A. Knopf, New York, 1972.

¹⁰ Trygve Lie (1896–1968) norvég politikus, munkáspárti vezető és külügyminiszter, 1947–1952 között az ENSZ első főtitkára.

¹¹ Dag Hammarskjöld (1905–1961) svéd értelmiségi, gazdasági szakember, diplomata, majd az ENSZ második főtitkára.

lésével az ENSZ megszerezte a megalapításakor hozzá rendelt bizalmat, sikeresen oldott meg drámai kríziseket, a nemzetközi konfliktuskezelés legfőbb letéteményesévé vált.

1968 augusztusára azonban már átalakult a csehszlovák ENSZ-misszió, hiszen a prágai politikai változások – szemben az 1956-os magyarországi események rövidre zárt ritmusával – ha lassan is, de áthatották, pontosabban: átmosták az állam működésének egészét, beleértve a jelentős közegellenállást tanúsító – mert szovjet érdekek mentén szervezett - diplomáciát is. Prága ENSZ-delegátusa, *Jan Muzik*, a „tavasz hírnöke” volt, a reformista politikusok nemzetközi terepen működő szószólója, akit sem Prágából, sem Moszkvából nem instruáltak a tények letagadására, mint magyar kollégájával tették 12 évvel azelőtt. Így tehát az 1968. augusztus 20-i szovjet beavatkozással szinte egy időben kaphatott hangot a világszervezetben a megtámadott ország képviselője,¹² aki szinte óráról órára tudósított arról, hogy idegen csapatok lépték át az országhatárt, benyomultak egy szuverén állam területére, annak kormányzatát letartóztatták és ismeretlen helyre szállították.

A szovjet delegátus, *Jakob Malik*¹³ azonban ugyanekkor és ugyanezek kapcsán veszedelmes összeesküvésről beszélt, közvetlen háborús veszélyről, s az azt megelőző „testvéri segítségnyújtásról”, amit csehszlovák vezetők kértek szövetségeseiktől, mégpedig egy általa birtokolt, majd a Pravdában is napvilágra hozott levélben.¹⁴ A minden bizonnyal KGB-rendfokozattal is rendelkező diplomata nem kevés tapasztalattal rendelkezett a világszervezetben, hiszen már a koreai konfliktus idején is képviselte hazáját, így ő nem is a neosztálinista, hanem az igazi és így „autentikus” sztálinista nomenklatúrához tartozott. A szovjet beavatkozás hivatalos legitimálása pedig ezt a sémát követte, hasonlóan a magyarországi intervenció megokolásához.

A világszervezet ezt követően vitát kezdett a csehszlovákiai helyzetről, amelybe rövidesen bekapcsolódhatott a prágai kormány külügyminisztere, az ugyancsak reformista *Jiří Hájek*,¹⁵ tehetséges és karizmatikus politikus is. Hájek egy adriai fürdőhelyről repült egyenesen az ülésterembe, és másfél órán keresztül érvelt a hivatlan vendégek állításaival szemben, beavatkozásuk legitimálásának kétségbe vonásával megszállásnak nevezve a segítségnyújtást. Jól ismerte az ENSZ működését, hiszen korábban Csehszlovákia delegátusa volt a világszervezetben, terminológiája – ami később karrierjébe került – ilyen értelemben volt beszédes és az Alapokmány ismeretében igencsak imperatív. Bár hiábavaló.

¹² Jiří Hájek (1913–1993) csehszlovák politikus és diplomata, 1968 után az ellenzéki mozgalom egyik meghatározó alakja.

¹³ A Külügyminisztérium épülete akkor a Bem rakparton állt és áll még ma is.

¹⁴ Horváth Imre (1901–1958) kommunista politikus, diplomata, külügyminiszter.

¹⁵ Jiří Hájek (1913–1993) csehszlovák politikus és diplomata, 1968 után az ellenzéki mozgalom egyik meghatározó alakja.

A prágai tavasz azért kaphatott méltó képviselést a világ közvéleménye előtt, mert nyolc hónapon keresztül érlelte a reményeket, bontotta le a késő-sztálinista rémuralmat és alapozott meg a helyén egy emberibbet; evolúciós jellege és „emberarcú” kommunizmusának illúziója áthatotta az apparátust is, mégpedig a legmagasabb szinttől kezdődően csaknem a teljes hierarchiát.

1956-ban Magyarországon minderről nem lehetett szó: a forradalom 13 napja nem volt elegendő arra – miként az azt megelőző erjedés sem –, hogy lecserélje a Bem rakparti sztálinistákat,¹⁶ hogy hazahívja a követeket és lebuktassa a kirendelt titkosszolgákat. És így arra sem, hogy egységes és koncepciózus külügyi irányítás képviselje külföldön a forradalmat. Az október 23-át követő napokban még a sztálinista *Horváth Imrén*¹⁷ kellett – volna – engedelmesskednie az eseményekkel sodródó, majd azok élére álló főnökének, míg helyettese, *Sík Endre*¹⁸ a Külügyminisztérium épületét fegyveresekkel őriztette, és a betévedt forradalmárokat rögtönzött zárkába csukatta.¹⁹

Nagy Imre a velük kapcsolatos gondokat jól érzékelve, rövidesen nemcsak a külügyek irányítását vette át, de a forradalom rövid ideje alatt a Parlament lett a Külügyminisztérium is, ahol közvetlen híveivel, *Heltai Györggyel*²⁰ és *Félix Pállal*²¹ dolgozott együtt. A Bem rakparton ugyanakkor Dudás József fegyveresei igyekeztek „rendet teremteni,” akiket végül Nagy Imre utasítására Király Bélának kellett kikergetnie a külügy épületéből. A parlamenti forradalmárok azonban nem voltak olyan jártasak a diplomáciában, mint a sértett és nem kevésbé ignorált apparátus, jelentős hibákat követtek el,²² a szomorú persze az volt és maradt, hogy bár az eseménymenet alakulása szempontjából mindennek jelentősége lehetett, a csehszlovák példa pontosan mutatja, hogy az eredményen mindez semmit sem változtathatott.

¹⁶ A Külügyminisztérium épülete akkor a Bem rakparton állt és áll még ma is.

¹⁷ Horváth Imre (1901–1958) kommunista politikus, diplomata, külügyminiszter.

¹⁸ Sík Endre (1891–1978) jogász, író, történész, diplomata, külügyminiszter-helyettes, majd külügyminiszter.

¹⁹ Sík Endre: *Bem rakparti évek*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1970.

²⁰ Heltai György (1914–1994) kommunista értelmiségi, Nagy Imre híve, rövid ideig külpolitikus.

²¹ Félix Pál (1926–2010) kommunista értelmiségi, külpolitikai szakember, majd fordító.

²² Egyebek mellett Magyarország semlegességének „garantálását” kérték november 1-jén a világszervezettől, noha csak elismeréséről volt szó a nehezen kialakított osztrák államszerződésben is. Lásd Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. 1956-os Intézet, Bp. 1996.

A forradalom és a prágai beavatkozás kérdései az ENSZ mechanizmus fogaskerekei között

A magyar forradalom 1956 októberében előbb a Biztonsági Tanácsban, majd – a szovjet vétó nyomán – a Közgyűlésen került napirendre,²³ hírei pedig folyamatosan érkeztek a különféle diplomáciai csatornákon és a sajtón keresztül New Yorkba. Ugyancsak folyamatosan, bár az újabb kutatások eredményei szerint nem éppen elfogulatlanul tájékoztatták az eseményekről ENSZ főtitkárát,²⁴ aki – alkatánál, neveltetésénél, tapasztalatainál fogva – nem éppen a revolúciós, hanem az evolúciós fejlődés híve volt. Ami ugyanekkor a magyarországi eseményekből elé került, inkább a szovjet álláspontot tükrözte, mint a valóságot, legalább is a helyettese, *Dragoslav Protitch*²⁵ által vezetett osztályról komoly „dezinformáció” érkezett hozzá. Ennek is része lehetett abban, hogy a magyar forradalmárok nem kaphattak szót New Yorkban, a világszervezet tagállamainak képviselői nem hallhatták érveiket, majd segélykérésüket – vagyis mindazt, amire tizenkét évvel később Prága képviselői lehetőséget kaptak.

1956. október 28-án ugyanis *Kós Péter*²⁶ olvasta fel Nagy Imre – ma már tudjuk – eredetileg Moszkvában fogalmazott táviratát,²⁷ amelyben belügynek nyilvánította a magyarországi eseményeket, beleértve az első szovjet intervenciót is, amibe – Alapokmánya szerint – az ENSZ-nek nem lehet beleszólása. Nem Kós kezdeményezése, még kevésbé „árulása” volt ez, hanem hivatalos utasítás, ekkor ugyanis Budapesten még joggal lehetett remélni, hogy ez az ára a szovjetekkel való megegyezésnek, amit Nagy Imre kormánya kész volt megadni. A magyar forradalmárok által sietve hazahívott ENSZ-képviselő helyére táviratilag nevezte ki Nagy Imre a delegáció második emberét, *Szabó Jánost*, és bár az akkreditáció efféle megadása szokatlan volt a világszervezet történetében, az események rendkívüli voltára való tekintettel elfogadták.²⁸

²³ A Biztonsági Tanács öt állandó tagjának vétójoga volt, effélével azonban a Közgyűlésen egy ország sem rendelkezett, az úgynevezett „United for Peace” kezdeményezéssel hozhatott tehát érvényes határozatokat az ENSZ.

²⁴ Az ENSZ főtitkárához továbbított helyzetelemzések sokszor a szovjet álláspontot tükrözték, mint az ENSZ Levéltárának dokumentumai bizonyítják. Lásd *United Nations Archives and Records Management* (továbbiakban: UNARM) S-0188-0006-00003, (Protitch files).

²⁵ Dragoslav Protitch (1902–1972) horvát származású jugoszláv diplomata, 1945-től az ENSZ nemzetközi alkalmazottja, 1954–1958 között főtitkár-helyettes. Lásd: Nagy, *Az ENSZ csendje*, op. cit.

²⁶ Kós Péter (1921–1994) Oroszországban született vegyész, majd diplomata, anyja révén néhány évig a Konduktorov Leó nevet használta (apja, Raab Nándor ekként akarta mentesíteni fiát zsidó származása nyomán a jogfosztástól). Jelentős külügyi karriert futott be, majd szótárakat szerkesztett.

²⁷ Lásd: Gál Éva (szerk.): *Jelcin-dosszié. Századvég – 1956-os Intézet*, Budapest, 1993. p. 59.

²⁸ 1956. november 3-án az ENSZ főtitkára idézte azt a táviratot, amely megfelelő ideiglenes felhatalmazást jelentette. Lásd *Andrew W. Cordier* iratait a Columbia Egyetem kéziratárában (Columbia University, Butler Library, Rare Books and Manuscript Collection, a továbbiakban: Andrew Cordier Papers, rövidítve: ACP) 182. doboz.

Nagy Imre azt persze éppúgy nem tudhatta, mint a Kós-Konduktorov „árulásán” felháborodó magyar forradalmárok sem, hogy a kormány által meghatalmazott delegátus valójában az ávó ügynöke volt „Székely Bertalan” fedőnéven,²⁹ közvetlen instrukciókkal „Arany Jánostól” – hogy a magyar művészettörténet se hiányozzon a borzalmas cselszövésből –, vagyis *Rácz Pál*³⁰ államvédelmi őrnagytól, és *Hollai Imre*³¹ rezidenstől. Ők pedig a szovjetek parancsait teljesítették, mint erről később személyesen is beszámoltak a Külügyminisztériumban,³² bár ávós identitásukat ekkor sem fedték – nem is fedhették volna – fel. Nem rajtuk múlt, hogy a „magyar kérdés” mégis napirendre került, ahogy 1968-ban sem a megtámadott állam képviselője kezdeményezte az ENSZ-vitát, erre az Alapokmány nem is adott lehetőséget, meghívása a Biztonsági Tanács ülésére érintettsége miatt történt, de státuszán nem változtathatott. A történeti hitelességhez természetesen hozzátartozik, hogy a Biztonsági Tanács nem állandó tagjaként Magyarország 1968-ban szerepet kapott a konfliktuskezelésben, s ez éppolyan szégyenletes volt, mint részvétele a Varsói Szerződés országainak katonai beavatkozásában.³³

Nagy Imre diplomatai nem juthattak el New Yorkba, így a miniszterelnök-külügyminiszter csak távirataiban adhatott hangot kéréseinek, és az események drámai fordulata nyomán ugyancsak ezen az úton továbbíthatta nyilatkozatát Magyarország semlegességének kinyilvánításáról és a Varsói Szerződésből való kilépésről, ami ismét csak komoly különbséget jelentett a prágai eseményekhez képest.

Budapestről ugyanis 1956. november 1-jén egy pontatlanul fogalmazott üzenet került a nemzetek közössége elé: a magyar semlegesség „garantálásának” kérésével, amit egy javított változat követett – már csak a magyar semlegesség „elismeréséről” szólva. Ugyanekkor dek-

²⁹ „Székely Bertalanról” lásd: ÁBTL K-1360/I.

³⁰ Rácz Pál (1928–1986) hírszerző tiszt (BM III/I) 1952–1957 főhadnagy, külügyi alkalmazott, később vezérőrnagy, és az ENSZ-küldöttség vezetője (1980–1986).

³¹ Hollai Imre (1925–2017) műszerész, majd diplomata és hírszerző tiszt, ebben az időszakban őrnagy, diplomáciai „fedésben”. 1960-ban szerelt le, ezt követően az MSZMP Külügyi Osztályát vezette, 1974-től 1980-ig ENSZ-képviselő, majd 1982–83-ban az ENSZ közgyűlés elnöke lett, mindeddig egyetlen magyarként.

³² 1957. március 6-án számolt be Mód Péter és Hollai Imre a budapesti Külügyminisztérium ENSZ Osztály tagjainak. *Magyar Nemzeti Levéltár* (továbbiakban: MNL) XIX-J-24-a 1. doboz. (New Yorki Főkonzulátus iratanyaga).

³³ A történeti igazsághoz tartozik, hogy Kádár még az invázió előtti utolsó napokban is – állítólag – közvetíteni próbált Prága és Moszkva között, vagy éppen figyelmeztetni Dubčeket az intervencióra. Volt veszténivalója Magyarországnak: 1968-ban vezették be az új gazdaságirányítási rendszert, és számos olyan mozzanat érzékelhető volt, ami hangulatjavításon túl szerény világpolitikai nyitásra utalt: a fogamzásgátló tabletta forgalmazásától a Coca-Cola gyártásáig. Vö.: Murai András – Tóth Eszter Zsófia: 1968 Magyarországon. Scolar, Budapest, 2018.

larálták a Varsói Szerződésből való kilépést is, ekként téve kísérletet a tervezett és érlelődő szovjet beavatkozás jogalapjának megvonására. Az ENSZ főtitkára a szokásos módon igazolta vissza az üzenetek érkezését,³⁴ amelyeket hivatalos dokumentumként közre is adott a tagországok képviselőinek, de részben a szövegezés gondjai, továbbá a nagyhatalmak vonakodása, a közeledő hétvége, no meg a táviratilag kinevezett ávós szabotázsja sikerrel keltett komoly zavart, amit azután olyan üzenetek fokoztak, mint Nagy Imre sietős közleménye, hogy minden korábbi üzenete hivatalos magyar álláspont volt, mintha másként is lehetett volna.

1968-ban ilyesmiről nem volt szó, a kérdés drámai felvetése és az ENSZ felhívása annak rendezésére egyértelmű volt a megtámadott ország részéről, és egyértelmű is maradt, mégpedig hónapokon keresztül, mivel a később kinevezett neosztálinista delegátus is csak 1968 decemberében kérte az ügy levételét a napirendről. Mindezt a „magyar kérésben” Kádár már november 4-én követelte, mégpedig a korábbi – vagyis október 28-i – távirat értelmében, ezek szerint a második szovjet beavatkozás is belügynek tekintendő. Így a csehszlovák reformisták álláspontja bő három hónapon át kaphatott – volna – hangot a világszervezetben, míg a magyar forradalmároké mindössze három napig.

A Nagy Imre-kormány egyetlen minisztere, aki szabad földön élte át a második szovjet bevonulást, *Kéthly Anna*³⁵ sietve repült New Yorkba, mégpedig azzal a szándékkal és csaknem érvényes felhatalmazással,³⁶ hogy szóljon a világszervezet tagállamaihoz. A „csaknem” azonban az ENSZ ügymenetében fatálissá vált, így Kéthly nem juthatott szóhoz a pulpituson, érvényes akkreditációval ugyanis ekkor Szabó titkosszolgá rendelkezett. No meg efféle precedenstől a nyugati hatalmak is viszolyogtak, és sokáig a főtitkár sem kívánta fogadni a karizmatikus miniszterasszonyt, előbb jogászaihoz irányította, hátha azok el tudják magyarázni, mit is jelent a világszervezet ügymenete és mit is jelent az érvényes mandátum.³⁷ A csalódás elementáris volt, a Nagy Imre kormány tagja csak a karzaton, a dán delegációtól kapott vendégjeggyel foglalhatott helyet, míg a szószéken a sztálinisták „képviselelték” Magyarországot.

³⁴ 1956. november 3. Nagy Imre táviratát Hammarskjöldnek, majd annak visszaigazolását lásd: UNARM S-0442-0138-06.

³⁵ Kéthly Anna (1889–1976) szociáldemokrata politikus, Nagy Imre kormányának államminisztere.

³⁶ Kéthly november 4-én indult el New Yorkba, mint Bécsben feladott táviratában jelezte: UNARM S-0442-0139-06, majd megérkezett New Yorkba, de sem Hammarskjöld nem fogadta, sem szót nem kapott a Közgyűlés előtt. November 7-én ismét írt a főtitkárnak, mint „Anna Kéthly Minister of State, free Hungarian Government. Apt. 12A 336 Central Park West.” ACP 184. doboz. Hivatalos akkreditációját a november 3-i kormányhatározat alapján megszövegezték, de november 4-én fogadták volna el, amikor erre már nem volt mód.

³⁷ Protitch-hoz, illetve Constantin Stavropuloshoz, az ENSZ főjogászához irányította Hammarskjöld Kéthlyt. Háttérlevelezésekből ma már pontosan tudható, hogy a világszervezet nagyhatalmai sem kívánták meghallgatni a miniszterasszonyt, Franciaország az algériai krízis miatt vonakodott, míg Nagy-Britannia Ciprus miatt nem akart efféle precedenst teremteni.

A két válság nemzetközi környezetének eltérése: a szuezi válság és a vietnámi háború és hatásaik

Mindehhez persze hozzátartozott a nemzetközi környezet drasztikus változása a 12 év folyamán. 1956-ban a hidegháború kritikus időszakában az ENSZ szerepe felértékelődőben volt, nem utolsósorban Dag Hammarskjöld taktikus, bölcs, bár kompromisszumoktól nem mentes működése nyomán. Aminek pontos példája a „magyar ügygel” egyidőben zajló, sikeres békekeremtő akció: a „szuezi válság”³⁸ példaszerűen gyors és precedensértékű megoldása. A magyar forradalom legreménytelibb napjaiban ugyanis Izrael, majd Nagy-Britannia és Franciaország támadást indított Egyiptom ellen a szuezi csatorna váratlan és drasztikus államosítása miatt, ropogtak a fegyverek, mozgósítás volt, ejtőernyősök és háborús előkészületek – a létfontosságú víziút közelében, a közel-keleti olaj szerepének felértékelődésének idején, és a mind fontosabb szerepet játszó „harmadik világ” egyik legjelentősebb országával szemben.

A támadást titokban egyeztető régi gyarmatosítók azonban nemcsak a felszabadult arabokkal, de a velük ekkor szembeforduló „új gyarmatosítókkal” is szemben találták magukat: a Szovjetunió mellett az Egyesült Államok is elítélte az agressziót. És nemcsak verbálisan, hanem igencsak hatékonyan – ami mind a magyar, mind a csehszlovák kérdés kezelésétől döntő eltérést jelentett –, hogy egyben komoly szankciókat helyeztek kilátásba, ha a világ-szervezet határozatait nem tartják be az érintettek. Washington kész volt a még lábadozó angol fontot célba is venni, Moszkva egyenesen Londont és Párizst a maga atomrakétaival – legalábbis *Bulganyin* miniszterelnök fenyegetődzése szerint.

Szankciók kilátásba helyezéséről sem 1956-ban, sem 1968-ban nem volt szó, s a „terminológiaiak” tűnő kérdés mindjárt rá is világít a konfliktuskezelés alapvető különbségére az egyébként nem olyan eltérő agressziók jelenségével szemben. Egyiptomban nemcsak hátrálni voltak kénytelenek az agresszorok, de a béke biztosítására létrejöhetett az a nemzetközi haderő is, amely páratlan gyorsasággal és döbbenetes hatékonysággal érkezett a helyszínre és választotta el a küzdő feleket. Ez pedig a magyar forradalmárok számára is hivatkozási alappá vált, a „kéksisakosok” ugyanis elejét vették a Közel-Keleten a további vérontásnak, kikényszerítették az ENSZ-határozatok betartását, mégpedig a világ egyik legkritikusabb térségében, semlegesítve a Biztonsági Tanács két állandó tagjának helyszínre repített haderejét. Efféléről szó sem lehetett a magyarokat, majd a csehszlovákokat sújtó agresszió során, komolyan még mérlegelése sem merült fel.

A világ-szervezet presztízsének megroppanását 1956 és 1968 között pontosan jelzi ugyanennek a haderőnek a története is. Az 1967-es arab–izraeli háború, vagyis megkészt arab

³⁸ Lásd: Denis Lefevbre: *A szuezi ügy*. Osiris, Budapest, 1999.

„reváns” előtt ugyanis, csaknem egyidőben a prágai tavasz kibontakozásával, az egyiptomi hadvezetés felszólította az 1956-ban odatelepitett kéksisasok parancsnokát, hogy vonuljanak el a térségből. Ha nem lett volna egyértelmű, hogy támadásra készülnek, akkor szavaiból derülhetett ki, hiszen távozásukért cserében egyikük egy tel-avivi vacsorameghívást ajánlott fel az ENSZ-haderő tisztjének,³⁹ s csakis a kéksisasok parancsnokának karakánságán múltott, hogy nem engedelmeskedtek azonnal, hanem New Yorkból kértek utasítást. A világszervezet presztízsveszteségéhez nem kevésbé járult hozzá, hogy ezt azután meg is kapták, a főtitkár a nemzetközi haderő védelmében elfogadta az egyiptomi ultimátumot és visszavonta a békefenntartókat.

Izrael efféle védelemre nem számíthatott, a Hammarskjöldöt követő ENSZ-főtitkár, a burmai *U Thant*⁴⁰ nem kívánta kockáztatni a rábízott katonák életét, hiszen nem harci cselekményekre toborozták őket, hanem a béke őrzésére. Nem rajtuk múltott, hogy mégsem az egyiptomi hadvezérek vacsoráztak Tel-Avivban.⁴¹

A másik döntő tényező a nemzetközi légkör változásában a valóságosan és évek óta folyó vietnámi háború volt, amely borzalmas és véres szakaszába lépett éppen 1968 legelején. Ekkor indult a *Vietkong* átfogó támadása, megszegve az újévi tűzszünetet, hatalmas veszteségeket szenvedve és okozva.⁴² A halottak száma meredeken emelkedett, mégpedig mindkét oldalon, elmélyítve a katonai eszközökkel megoldhatatlannak tetsző válságot. Ennek a brutális pusztításnak és pusztulásnak a megelőzésében vagy legalább mérséklésében az ENSZ semmiféle szerepet játszani nem tudott, már 1954-ben a genfi egyezmény a világszervezet nélkül született meg,⁴³ s ez a távolság később sem változott. Noha mind 1964-ben, mind 1966-ban az Egyesült Államok kérte a Biztonsági Tanács összehívását a helyzet rendezése érdekében,⁴⁴ annak megosztott érdekvizonyai, továbbá Vietnám kívülmaradása a világszervezeten nem tette lehetővé a hatékony és intézményes fellépést. Mivel a helyzet mindinkább tarthatatlanná vált, a főtitkár megpróbálkozott a közvetítéssel, ám csak magánemberként kívánt – és tudott

³⁹ Michael Carroll: *The Role of the United Nations Leading Up to the Six Days War*. Middle East Review of International Affairs, 2005. 2.

⁴⁰ U Thant (1909–1974) burmai politikus, író, diplomata, 1961-től 1971-ig az ENSZ főtitkára.

⁴¹ Az eseményektől nem független a terrorizmus kialakulása és politikai tényezővé válása, 1964-ben alakul meg a Palesztin Felszabadítási Szervezet, amely él ezekkel az eszközökkel.

⁴² Az elemzések szerint harminchétezer vietnámi katona esett el, és ezekben mérhető az amerikai veszteség is. Az USA 549.500 főt állomásoztatott ekkor Vietnámban.

⁴³ A résztvevők között volt Franciaország – mint korábbi gyarmatosító, továbbá az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Kína.

⁴⁴ 1964. augusztus 4-én az amerikai panasz szerint nemzetközi vizeken támadták hadihajóikat – ennek megalapozatlanságáról ír, CIA-dokumentumok alapján Tim Weiner: *Legacy of Ashes. The History of the CIA*. Anchor Books, New York, 2008.

volna – békét teremteni,⁴⁵ sikertelenül; és további, ugyancsak jelentős presztízavesztés elcsenvedésével. Ráadásul a legfőbb békebontó maga a világszervezet egyik legjelentősebb szponzora és alapelveinek kidolgozója volt: az Egyesült Államok, amely számos ponton szegte meg az ENSZ Alapokmányát, amire elsősorban akkor hivatkozott, amikor ennek alapelveit mások hágták át.

A vietnámi háború képei – a mind fejlettebb média jóvoltából, a háborúellenes mozgalmak támogatásával és persze a kommunista propaganda érveiként is – szinte testközelbe hozták a távol-keleti mészárlást, és valamiféle vizuális háttérévé váltak a hatvanas évek világpolitikájának: felperzselt falvak, halántékhoz szorított fegyver, Vietkong-gerillák átlőtt teste. A csehszlovákiai események mégsem eszkalálódtak efféle következményekkel járó konfrontációvá, így ezt az ingerküszöböt nem lépték át. Amire pontosan utalt U Thant ekkor tett nyilatkozata: másként fogalmazna a szovjet bevonulásról, ha ott is bombák hullanának és napalm égetné fel a földeket.

Az Egyesült Államok megítélését mindezekén túl nem kis mértékben befolyásolta, hogy 1968-ban lötték le a fekete polgárjogi harcost, *Martin Luther Kinget*,⁴⁶ drámaian kiélezve a „faji” kérdést és sikerrel fékezve annak megoldását. Ugyanebben az évben lesz merénylet áldozata *Robert Kennedy*,⁴⁷ ami pedig a politikai ellenfelekkel való konfrontáció igencsak brutális példáját tette nagyon is nyilvánvalóvá. Amerika légkörének változásához az is hozzájárult, hogy a vietnámi háború mintha generációs konfliktussá változtatta volna a távoli küzdelmet: a hadkötelezettség révén úgy tűnt, hogy az apák nemzedéke küldi vágóhídra a fiakét, nem kevés kinszenvedés után, a törvény erejével. A mind általánosabbá váló tiltakozások és olykor zavargások mindezek mellett valamiféle osztályharcos jelleget is kaptak, nem kevésbé paradox módon: az egyre izmosodó diákmozgalmak ekkor még brutális leverésére a többnyire proletár származású rendőrök voltak kaphatók és mozgósíthatók, akik így torolhatták meg sérelmeiket és nemzedékek során állandósuló kiszolgáltatottságukat a hangoskodó és botrányokat okozó „úrifükon”, vagyis a tehetősebb középosztály egyetemista csemetéin.⁴⁸

⁴⁵ Szerk.: A. Cordier és M. Harrerson: *Public Papers of the Secretary General*. Volume 7. Columbia University Press, 1966.

⁴⁶ Martin Luther King (1929–1968) baptista lelkész, polgárjogi harcos, a faji megkülönböztetés elutasítója, karizmatikus személyiség.

⁴⁷ Robert Kennedy (1925–1968) a korábbi elnök fivére, igazságügy-miniszter, majd főügyész.

⁴⁸ Külön elemzést érdemelne ebben az összefüggésben az európai ifjúsági és diákmozgalmak története, majd ezek zsákutcája, ahonnan mind az „establishment”-felé lehetett menekülni, mind az „alternatív” politizálás, így a környezetvédelem irányába; néhányan – drámai döntést hozva – a terrorizmust választották, amelynek logikája pontosan érzékelteti az izzó tettvágyba oltott radikális kilátástalanság dilemmáját.

A második világháború képei 1968-ban már távol voltak, a romok eltűntek, a sebek hegedtek, ha tudtak. Míg a magyarországi 1956-os események még viszonylag közelről idézték meg a szinte háborús pillanatokat: kiégett szovjet harckocsikkal, porig rombolt házakkal, fegyveres ellenállókkal, komoly szárazföldi hadmozdulatokkal – addig efféle „asszociációs horizont” már nem húzódott 1968-ban az események mögött. Ugyanakkor 1956-ban nem volt a vietnámihoz hasonló fegyveres konfrontáció: Koreában tartott a tűzszünet már néhány éve, Szuezen béke lett, Kongó és a többi tűzfészek pedig még csak parázslott. Az események befogadásának és a rájuk adott feleletnek ez az aktuális értelmezési háttér tekintetében fennálló különbség jelentős tényezője volt.

Természetesen az 1968-as csehszlovákiai bevonulás fényképfelvételei és filmrészletei igencsak drámaiak voltak: harckocsik tömege, állig felfegyverzett katonák, hatalmas seregek – szemben a fegyvertelen civilekkel; ám mindez inkább egy városba tévedt hadgyakorlatra emlékeztetett, semmint valóságos csatákra, mert hát ezek nem voltak. Így a halottak sem voltak olyan feltűnők, mint Budapesten – bár voltak, nem is kevesen –, a rombolást és háborút idéző képsorok pedig végképp nem voltak. Az őszinte felháborodás elementáris erejének némiképp elejét vette, hogy efféle fegyveres „rendteremtés” a saját szövetségi rendszeren belül a másik térfélen is megtalálható volt: az Egyesült Államok 1965-ben a Dominikai Köztársaság baloldali kormányzatát buktatta meg idegen haderővel, akkor az Amerikai Államok Szövetsége volt a legitimáció kerete, mintegy az ő „Varsói Szerződésük”.⁴⁹ Ennek az utóbbi szövetségnek pedig Csehszlovákia tagja maradt, mivel Dubček – szemben Nagy Imrével – nem deklarálta országa kilépését a katonai szövetségből, így ez a legitimációs hivatkozási lehetősége is megvolt a támadóknak. Szeptember elsején már ki is vonultak a csapatok a nagyobb városokból, október 3-án pedig újraserződött a csehszlovák kormány a Moszkvából visszatérő személyezettel, mintegy legitimációs keretet adva az intervenciónak és a későbbi „normalizációnak”, ahogy a szovjetek azt elvárták. Jelentős változást jelentett az is, hogy 1956-ban egyetlen állam hajtotta végre a támadást, míg 1968-ban legalább négy, így csakugyan az volt a látszata az egész katonai akciónak, mintha „sietnének” bajba jutott hozzátartozójuk segítségére, ha ugyan az beledöglis is.

Ugyanakkor jelentős különbség jött létre a beavatkozás testvéri „konszenzusát” tekintve 1968-ban, ami ugyancsak jelentős külpolitikai következményekkel járt. 1956-ban még töretlen volt az egység, Moszkva mögött felsorakozott a szocialista tábor minden tagja (sőt: nem egy nyugati kommunista párt is, némelyik szégyenletes sietséggel).⁵⁰ Bár érzékelhető volt a lengyelek

⁴⁹ 1965 áprilisában a liberális baloldali kormányzat megbuktatására 22.000 katonát vetett be az Egyesült Államok, az Amerikai Államok Szövetségének égisze alatt.

⁵⁰ Az olasz kommunisták vezetője, Togliatti sietette Moszkva beavatkozását, a francia kommunisták, Georges Marchais-val az élen a forradalom leverése után már Marosánnal ölelkeztek Budapesten, a kínos példák még hosszan sorolhatók.

fenntartása, hiszen a társadalom nagymértékben szolidarizált a magyarokkal és csodálta a forradalmat, a november 4-i inváziót megelőző egyeztetésen nem emeltek kifogást,⁵¹ talán azért sem, hogy a vezetők mentsek a saját bőrüket és a desztalinizáció útján haladhassanak tovább. Az „el nem kötelezett” és közöttük a sokáig kiátkozott, majd „külföldi” Belgrád éppenséggel komoly segítséget ajánlott fel Hruscsovnak, Nagy Imrének „kiiktatását” – sőt: lemondatását illetően.⁵² A kínai vezetéssel éppen moszkvai látogatásuk során egyeztetett először Hruscsov – nem szállt fel repülőgéjük a seremetyevói repülőtérre, amíg nem jött létre konszenzus –, Csou En-Laj pedig Kádár egyik első látogatói között volt 1957-ben, aki azzal is biztatta vendéglátóját, hogy ha Magyarországot kiteszik az ENSZ-ből, ne aggódjon: együtt majd jól meglesznek odakint, lévén a „népi” Kína sem volt tagja a világszervezetnek.

1968-ra ez az egység igencsak töredezetté vált, sőt: súlyos ellentétek szabdalták és fordították egymással szembe a korábbi elvtársakat. A szovjet döntést részben ez is indokolhatta: ha több tagállam vesz részt az akcióban, úgy szinte „összecementezi” őket a közös vétek, mintegy a bünszervezetek logikája szerint visszavonhatatlanul kompromittálódik valamennyi. Moszkva eredetileg a Varsói Szerződés több tagállamával számolt, ám a megsejtesítés végrehajtása során a (kelet)németeket inkább távol tartották a helyszíntől, hiszen a negyedszázados sebek még elevenek voltak, a románok pedig maguk választották a kívülállást, majd pedig a szembefordulást: az intervenció nyilvános és demonstratív elítélésével. És ezzel végképp megbomlott a – lényegileg soha nem létező – „egység”, és bár éppen nem az „emberarcú” szocializmus bővületében ítélte el Ceaușescu Brezsnyevék döntését, hanem gátástalan, ám kifizetődő taktikázásból, azért lépése nem volt kockázat nélküli és nem nélkülözte a moralizáló nacionalista pátozst sem.⁵³

Még komolyabb törésvonalat jelentett, hogy augusztus 11-én – vagyis 9 nappal a beavatkozás előtt – Titó Prágában személyesen látogatott el Dubčekhez és támogatásáról biztosította reformjait. Pedig akkor már Belgrádban is diákmegmozdulások voltak, és a délszláv szocializmus „emberarcát” is kikezdte annak sokszor embertelen praxisa. Jugoszlávia azonban „el nem kötelezett” volt és maradt, a szocializmus építésének másféle modelljét teremtette meg, mint az uniformizált szovjet import, és nem csak szimbolikusnak tekinthető, hogy az adriai tengerpart adott helyet azoknak az értelmiségi összefogásoknak is, amelyeken drámaian fejezték ki a

⁵¹ Hruscsov a magyarországi beavatkozás előtt megszerezte a szocialista országok vezetőinek beleegyezését, közöttük a lengyel reformista Gomulkaét is.

⁵² A szovjet invázió előtt Hruscsov felkereste Titót Brioni szigetén, ott született meg ez a megállapodás. Lásd: Micunovic: *Tito követe voltam. Moszkva, 1956–1958*. Interart Stúdió, Budapest, 1990.

⁵³ Egy korabeli vicc szerint a Csehszlovákiában szolgálatot teljesítő magyar katona ír anyjának: „Jól vagyunk, az ellátás jó, a kedvünk remek, és az őrmester elvtárs azt ígérte, ha jól viselkedünk, jövőre Romániába mehetünk...”

csehszlovák tragédia pusztító következményeit a szovjet birodalom ideológiáját meghatározó marxizmuson. És ezt éppen a korszak neomarxista „klasszikusai” érzékelték és fogalmazták meg, közöttük a nyugati diákmegmozdulásokban ikonikus alakká váló Marcuse,⁵⁴ vagy éppen valamikor az *Utópia szellemét* megíró Ernst Bloch.⁵⁵ Szabatosan és felkészülten interpretálták történetfilozófiai keretek között a szovjet imperializmus antimarxista jellegét, ekként a beavatkozók legitimációjának egyik legfontosabb mozzanata foszlott szét: az ideológiai.

A másik döntő különbség a kínai elvtársak éles szembefordulása volt a szovjet vezetés döntésével, márpedig Kína sokkal jelentősebb geopolitikai tényezővé vált 1968-ra, mint volt 1956-ban. Mao ekkor már végzett a „nagy ugrás” esztelen rombolásával – és korlátozottan racionális építésével –, és még nem lendült bele igazán a Kulturális Forradalom újabb, és még maradandóbb rombolásába. Két tömeggyilkosság között pedig maradt annyi ideje, hogy kiálljon a politikai praxisától és ideológiájától egyébként rendkívül távoli prágai reformerek mellett, ugyancsak birodalmi logikát követve, és nem elvszerűt; melynek nyomán gerillaháborúra biztatta az elnyomottakat „fasiszta” megszállóikkal – nemrég még szövetségeseikkel – szemben. Mindez hamar és vonzó módon rezonált a nyugat-európai radikálisok ideológiájában, akik helyismeret és tapasztalatok híján szó szerint is zászlójukra tűzték a kínai diktátort, sajátosan interpretált vörös könyve, mesterségesen teremtett karizmája és elhallgatott bűnei mintegy alternatívát jelentettek azoknak, akik ekkor csalódtak feltehetően végleg az egykor Moszkvához köthető progresszióban. Ennek rezonanciája Magyarországon sem volt jelentéktelen – bár inkább demonstratív, semmint lényegi.⁵⁶

A nemzetközi státuszok és eljárási jogi helyzet eltérő sajátosságai

Prága mentalitását pontosan jellemezte – és ez alapvető különbség maradt az 1956-os és 1968-as események között –, hogy Csehszlovákia nem nyilvánította ki semlegességét, mint egykor Magyarország. Mindezt 1956 novemberének legelején Nagy Imre sem belső meggyőződésből tette, hanem ezzel a döntéssel próbálta fékezni mindazt, ami bekövetkezni készült, és ami azután be is következett.⁵⁷ Prágában efféle mozgástér nem volt, némiképp

⁵⁴ Herbert Marcuse (1898–1979) német filozófus, a Frankfurti Iskola meghatározó személyisége, a kritikai marxizmus kidolgozója.

⁵⁵ Ernst Bloch (1885–1977) német filozófus, az utópikus marxizmus képviselője, nagyhatású tanár és gondolkodó.

⁵⁶ Az a „maoista összeesküvés”, ami néhány lelkes és naiv fiatal magával ragadott, ennek pontos példája: Dalos György, Pór György, Haraszti Miklós ifjúkori epizódjában.

⁵⁷ Nagy Imre nemcsak a kései elemző számára tűnik viszonyítási pontnak, de a kortársak számára is az volt, a Literarni Listy című lap az 1968-as „erjedés” idején fontos cikket közölt a volt miniszterelnökről, kiváltva ezzel a magyar kormány tiltakozását.

Dubček szerencséjére, hiszen 1956-ot követően a kádári neosztálinista restauráció bajnokai és a rágalomkampány kitervelői úgy értelmezték a világszervezethez küldött táviratokat, mintha a semlegesség kinyilvánítása és a Varsói Szerződés felmondása egyenesen az ENSZ-csapatok behívásáról szólna.⁵⁸ Retorikájukban ez az amerikai csapatok szinonimája volt, részben okkal: Korea esetében ez többé-kevésbé fedte is a valóságot.⁵⁹ A semlegesség Moszkva számára elfogadhatatlan volt, amit az osztrák államszerződés koncessziójaként korábban megadtak, azt Magyarországnak nem adhatták meg, hiszen itt már épült a szocializmus, így belekerült a társadalmi rendszerek „vagy-vagy”-ába, nem lehetett visszaút. A szovjet logika 1956-ban egyébként nem volt messze a hidegháború amerikai gondolkodásmódjától: az amerikai ENSZ-képviselő, *Cabot Lodge* sem tartotta a semlegességet „morálisnak”⁶⁰ – szerinte a jó és gonosz harcában nincs középút.

A morális ellentmondások mellett ott voltak a jogiak is: már 1956-ban komoly kérdéseket vetett fel, hogy egy miniszterelnöki nyilatkozattal érvényét veszti-e a védelmi szerződés, amit több állam parlamentje ratifikált és törvénybe iktatott. Másféle jogi dilemmát jelentett ugyanakkor, hogy – nem kevésbé paradox módon – a Varsói Szerződés preambuluma azt tartalmazta, hogy a tagállamok beavatkozására csak addig van mód, amíg az ENSZ napirendjére nem veszi a kérdést. Ez egyfelől pontosan tükrözte a világszervezethez fűzött kommunista illúziókat, másfelől kijelölt egy konfliktuskezelési hierarchiát is: 1955-ben, a Varsói Szerződés megkötésekor az ENSZ szerepvállalása felülírta a „testvéri” országokét, ám az események valóságos kibontakozása, majd eskalálódása nyomán ezt sem 1956-ban, sem 1968-ban nem tartották be annak birodalmi kezdeményezői, illetve aláírói.

A jogi hivatkozások között a magyarországi események során még előkerült a párizsi békeszerződés is, paradox módon nemcsak a kommunista „véleményvezérek” érveiben, hanem olykor a nyugatiakéban is.⁶¹ 1968-ban már messze volt mind a háború sokkja, mind az azt lezáró békéké, de még a legelvakultabb neosztálinisták sem érvelhettek azzal, hogy a fasizmus támadt fel a *Hradzsin*-ban. Erről persze a magyar események kapcsán sem volt szó, Nagy Imrét, Kéthly Annát vagy Bibó Istvánt aligha lehetett náci szimpátiával vádolni, és csak

⁵⁸ Ez szerepelt igen komoly hangsúllyal a Nagy Imre-per vádpontjai között is.

⁵⁹ A koreai háború (1950–1953) ENSZ-akcióként vette kezdetét, amelyben az amerikaiak vezették a világszervezet haderejét, szemben a Szovjetunió és Kína által támogatott északi „ellenállókkal.” A beavatkozásról szóló ENSZ-határozatot azért hozhatták meg, mert Moszkva képviselője nem vett részt a szavazáson, így nem is vétőzött.

⁶⁰ Finger, S. M.: *Your Man at the UN*. New York University Press, 1980. p. 79.

⁶¹ A szuezi beavatkozás miatt a nyugati hatalmak nem az ENSZ Alapokmányával érveltek elsősorban a magyarországi szovjet beavatkozás ellen, hanem a párizsi békeszerződés – függetlenséget is garantáló – cikkelyeivel. Ugyanakkor a szovjetek a „fasizmus feltámadásáról” szóltak, amelynek megakadályozását ugyanez a békeszerződés írta elő.

Konyev napiparancsa hirdette, illetve a propagandisták gátlástalansága tudta később „bizonyítani” a fasizmus feltámadását Európa szívében. A nyugati logika pedig számonkérhette a párizsi békeszerződés által garantált szuverenitást, jogbiztonságot, mindazt, amit 1945 után nemcsak deklaráltak, de amiben hittek is, ám igazukat kissé beárnyékolta, hogy tudtukkal és bár csendes rosszallásukkal, de Európa keleti részén ebből semmit sem tartottak be.

1968-ban bár fasizmusról nem volt szó, de ellenséges propagandáról annál több, uszításról, a szocialista vívmányok kockáztatásáról, s ennek nyomán kialakuló háborús veszélyről. Az intervenció dramaturgia része volt persze, hogy fegyvereket találtak valami obskúrus morvaországi letétben, de valóságos veszélyt ez nyilván egy pillanatig sem jelentett, és ezek a harcsczők feltehetően használatlanok is maradtak, ha voltak – nem úgy, mint 12 évvel korábban Magyarországon, ahol a Néphadseregtől kapott vagy szerzett fegyverek szólni kezdtek, és nem kevés pusztítást okoztak a házi készítésű Molotov-koktélokkal is a megszállók soraiban az ellenállók.

A „valóságos” legitimációt a világszervezet üléstermében 1968-ban is a moszkovita renegetek biztosították, ha ezek nem is voltak olyan könnyen azonosíthatók, mint Nagy Imre kormányának prominensei: Kádár és Münnich. Az ENSZ ülősszaka előtt elhangzó szovjet érvek szerint a veszedelmes prágai „összeesküvés” felszámolását a népért felelősséget érző csehszlovák KB-tagok, országgyűlési képviselők és a kormány néhány minisztere kérte,⁶² hogy megóvja Csehszlovákia szuverenitását és a nemzetközi békét a közvetlen fenyegetéstől. Az erről szóló levelet Jakob Malik olvasta fel, illetve a Pravda augusztus 22-i száma publikálta, ám egyik sem ment olyan részletekbe, hogy név szerint kik is volnának ezek a miniszterek, KB-tagok vagy éppenséggel népképviselők, akiknek a kedvéért Moszkva kész volt bevetni a Varsói Szerződés félmillió haderejét. Ez annál is nehezebb lett volna, mert míg Kádár 1956 után könnyen talált volna számára kedvező többséget a sztálinisták dominálta Központi Vezetőségben, a többszörösen átalakított Nagy Imre-kormányokban és a Rákosi idején választott parlamentben, a csehszlovák folyamat szervezése és időbeli terjedelme azonban kiostálta ezeket a politikai erőket a döntéshozatalból. Így érthető, hogy épp a Pravda-cikk megjelenésének napján ítélte el megszállást a Csehszlovák Kommunista Párt XIV. Kongresszusa, élén a prágai tavasz képviselőivel.

A hosszú ideig azonosítatlan aláírók számára riasztó precedens lehetett, hogy 1956. október 23-án milyen nehéz volt az első magyarországi szovjet intervenció kérelmét aláíratni – Nagy Imre megtagadta, Gerő már nem volt ehhez megfelelő pozícióban, végül Hegedűs András adta nevét a beavatkozáshoz, nem kevés grotoszki futkosás és különféle orrok alá

⁶² *Legality of Czechoslovak Invasion Questioned in United Nations Special Committee on Principles of International Law*. In: *International Legal Matters*, 1968. 6.

történő papírnymokodás után. A történeti kutatás feltárta, hogy csakugyan voltak valóságos levelek 1968-ban is: egyet Antonín Kapek⁶³ adott át Ágcsernyőn titokban Brezsnyevnek,⁶⁴ egy másikat pedig Vasil Bilak⁶⁵ nyomott Petro Selesztnek, az Ukrán SzSzK vezetőjének a kezébe,⁶⁶ mégpedig pozsonyi találkozásuk során, és nem másutt, mint az illemhelységben, ahol a két politikust a szovjet titkosszolgálat helyi főnöke konspiratív hugyozásra összehozta.⁶⁷ Ez a „*klotyó-kágébés*” variáció persze a kommunista történetalakítástól nem idegen, és minden groteszkumával együtt is alapvetően tragikus, de ugyanakkor sokkal gyengébb hivatkozási lehetőség, mint Kádár moszkvai kormányalakítását követő érvelése, ami pontosan jelzi, hogy az 1968-as szovjet magabiztosság mennyivel erőteljesebb volt, mint az 1956-os, és a legitimitás fügefalevele hány sebből vérzett – hogy komoly képzavarral éljünk.

Kádárnak persze ugyancsak komoly jogi segítségre volt szüksége ahhoz, hogy hatalomátvételének legitimitását a szovjet tankokon túl később mással is igazolja, és erre erőteljes kísérleteket is tett, nem utolsósorban az ENSZ előtt, és nem is sikertelenül. A Nagy Imre-kormány minisztereinek többsége – mint állította – végül az ő kormányába került, további érvként szolgált, hogy a Magyar Közlönyben nem jelent meg elődjének kormányalakító és -átalakító döntése, míg az övé megjelent, bár – árulkodó módon – dátum nélkül.⁶⁸ Hivatalban maradt az Elnöki Tanács is, így elvileg felmenthetett és kinevezhetett minisztereket és miniszterelnöket, miként az Dobi István mint elnök kézjegyével meg is történt. A gond „csak” a legjelentősebb felmentés-kinevezéssel volt: Nagy Imre lemondásával, aminek döntő kérdése már a titkos Hruscsov–Titó találkozón felmerült, erre szolgált a jugoszláv követségi menedék is, és ennek megtagadása pecsételte meg végül Nagy sorsát.

De ami talán a legbeszédesebb volt, és az ENSZ előtt a leglényegesebb: míg Kádárék hatalomátvételét a teljes szabad világ bírálta, retorikusan elutasította, ugyanakkor – paradox módon, bár igencsak pragmatikusan – senki nem vont le belőle további következtetéseket. Vagyis amíg a nyugati sajtó és a közvélemény igen erőteljesen fogalmazott a megtorlásról és a bitorlóról, akárcsak több jelentős – még baloldali – értelmiségi és politikus is, addig a nemzetközi diplomácia *de facto* elismerte a „szovjet báb” hatalmát, hiszen egyetlen ország sem szakította meg diplomáciai kapcsolatát Budapesttel, még konzultációra sem hívták haza kö-

⁶³ Antonín Kapek (1922–1990) lakatos, kommunista politikus, feltehetően szovjet titkosszolgálati kapcsolatokkal.

⁶⁴ Kierean Williams: *The Prague Spring and its Aftermath*. Cambridge University Press, 1997.

⁶⁵ Vasil Bilak (1917–2014) kommunista politikus, ideológus.

⁶⁶ Petro Seleszt (1908–1996) ukrán vasmunkás, kommunista, az SZKP PB tagja.

⁶⁷ Egyes feltételezések szerint belső puccsban is gondolkodtak Moszkvában, de esélytelensége miatt utóbb letettek róla.

⁶⁸ A *Magyar Közlöny* pusztán 1956. november 1-jén jelöli meg a kormányalakítás időpontjaként.

veteiket. Egyedül az amerikai követnek kinevezett, és a forradalom napjaiban Bécsbe, majd Budapestre érkező *Edward T. Wailes*⁶⁹ vonakodott átadni megbízólevelét, de ő sem Kádárnak, hanem eredetileg Nagy Imrének nem adta át, mert washingtoni forrásokból az az információ érte el, hogy a forradalmi miniszterelnök „a magyar történelem legsötétebb árulója”,⁷⁰ és hátha hosszabb távon Mindszenty szolgálja jobban Amerika érdekeit.

Így a világszervezet sem vonta meg a magyar delegáció mandátumát, nehéz is lett volna, hiszen ugyanaz a Szabó János képviselte Nagy Imrét, aki azután Kádárt is – nem kevés zavart okozva egyes delegátusok között.⁷¹ A kiutazó Horváth Imre külügyminiszter is tagja volt korábban Nagy Imre kormányának, a beszélő viszony is fennmaradt a világszervezet vezetésével, Hammarskjöld a szovjet beavatkozás után pár héttel már tárgyalta az újraaktivált sztálinista garnitúrával, Horváth mellett Sik Endrével.⁷² És bár ügyirataikban olykor jelezték, hogy a kapcsolatfelvétel nem jelenti jogi elismerésüket, egyes dokumentumokban pedig eleinte sokatmondóan „hatóságnak” nevezték a Kádár-kormányt,⁷³ azért mégis együttműködő partnerek voltak, és azok is maradtak. Aminek indoka elsősorban az volt, hogy bekapcsolódhassanak a humanitárius krízis kezelésébe – így tehát borzalmas szemhunyasuk feltehetően életet mentett –, hiszen élelmiszer kellett Budapestre, tüzelő, tejpor és inzulin. De hogy a politikai kríziskezelés ne keveredjen a humanitárius válságéval, és esetleg ne rontsa az utóbbi esélyeit, ezért a Nemzetközi Vöröskereszt „fedésében” siettek Magyarország segítségére, amely apparátusával, tapasztalatával és politikamentességével már a forradalom napjaitól kezdődően jelen volt Budapesten,⁷⁴ és hatalmas munkát végzett.

1968-ban a csehszlovák eseményeket ilyen méretű humanitárius válság nem követte – le-

⁶⁹ Edward T. Wailes (1903-1969) amerikai diplomata, 1956. november 2-án érkezett Bécsbe, majd onnan Budapestre, megbízólevelének átadására azonban csak akkor utasították, amikor már bekövetkezett a szovjet invázió. 1957 februárjáig Budapesten maradt, de megbízólevelét a Kádár-kormánynak sem adta át, így megelőzve kiutasítását konzultációra hazarendelték.

⁷⁰ Lásd: Gereben, István: *Adalék 1956 történetéhez. Varga Béla tanúvallomása az Egyesült Államok képviselőházában*. Élet és Irodalom, 2000. november 3.

⁷¹ Az ausztrál delegációt rendkívül meglepte, hogy Szabó mindkét kormány felhatalmazásával egyként rendelkezett, míg a kubai küldött ebből arra következtetett, hogy Szabó sem a népet, sem a kormányt nem képviseli. Lásd az *Egyesült Államok Levéltára (National Archives and Records Administration, továbbiakban: NARA)* dokumentumát, 1209 1957/5279.

⁷² Lásd Hammarskjöld naptárának bejegyzéseit a svéd Királyi Könyvtár Kézirattárában. *Dag Hammarskjöld Sammlung* (továbbiakban: DHS) L 179:173.

⁷³ A korai ügyiratokban csak „Hungarian authorities” szerepel, hogy ezzel megkerüljék a legitimitás kérdését. Lásd UNARM S-0442-0138-06.

⁷⁴ Október 27-én érkezett az első segélykérés Budapestről a Vöröskereszt Központjába Genfbe, az első delegátus már aznap elindult Budapestre, másnap egy Swissair-gép szállított száz egységnyi vérplazmát két segélymunkással. *Report on the Relief Action in Hungary. October 1956 – June, 1957*. Geneva, October, 1957. UNARM 0445-0199-13409-4UC.

számítva a menekültkérdést, hiszen százhatvanezren mégiscsak elhagyták hazájukat 1968 után –, és nem is jött létre mindjárt „kettős szereposztás”, hiszen a sztálinistáktól a nyolc hónapos tavasz idején már megszabadult az apparátus. Így 1968. augusztus 21-től kezdődően mind a csehszlovák ENSZ-delegátus, mind a felszólaló külügyminiszter teljes legitimációjuk birtokában, szabadon, pontosan és folyamatosan jelezték a helyzet tarthatatlanságát. Ugyanakkor számos meghatározó politikus – mások mellett *Ota Šik*⁷⁵ miniszterelnök-helyettes – „szabad földön” volt, és kész lett volna részletekkel szolgálni mind a jogi, mind a politikai változásokat illetően a világszervezet színe előtt – amire azonban nem volt igény, így nem lett rá esély sem.

Különbség volt az is, hogy míg a Nagy Imre-kormány a kritikus hetek egy részét a jugoszláv követségen töltötte, addig – talán éppen ebből a „kettős hatalom” esélyét tartalmazó epizódból okulva – 1968-ban a csehszlovák kormányt azonnal letartóztatták és Moszkvába szállították az inváziós haderők. Ez egyfelől még egyértelműbbé tette a beavatkozás mértékét, másfelől megkönnyítette a „legitimációt”, lévén hogy a bilincsek és kötelek leoldozása nyomán a csehszlovák vezetők készek voltak mindazt visszacsinálni, amit – történelmi jelentőséggel – az elmúlt hónapokban létrehoztak. Így paradox és nem kevésbé demoralizáló módon a neosztálinista fordulatot ugyanazok legitimálták – legalábbis is egy ideig –, akik fellázadtak ellene.

Mert talán ez is a prágai tavasz sajátossága volt, ami akár történetfilozófiai felismerésnek is tűnhet, hogy maradandóbb az, ami evolúcióval jön létre, mint ami revolúcióval, a valóságos történelmi változások nem drámai fordulatok révén, hanem lassú és organikus fejlődéssel lehetnek igazán és hosszú távon életképesek. És a moszkvai „tárgyalások”, majd az aláírt „jegyzőkönyv” mégiscsak kecsgetetett valamiféle kibontakozással, míg bármiféle fegyveres ellenállás vagy össznemzeti dacreakció inkább katasztrófához vezethetett volna. Ez is meghatározta az ENSZ-beli csehszlovák szerepvállalást, ez a *švejski* pragmatizmus.⁷⁶

Kísérletek a korrekt eljárásra

Hiszen az „ügy” már 1968. augusztus 21-én napirendre került, a Biztonsági Tanács brazil elnöke, *Augusto rie Aranjó Castro* az ügyrendnek megfelelően levelet kapott több tagállam aláírásával – Kanada, Dánia, Franciaország, Paraguay, Anglia, USA –, hogy a „jelenlegi súlyos helyzet a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban” azonnali akciót követel.⁷⁷ A napi-

⁷⁵ Ota Šik (1919–2004) közigazdász, politikus, a csehszlovákiai változások egyik motorja.

⁷⁶ Utalás Jaroslav Hasek szatirikus regényére: *Svejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban*. (1923)

⁷⁷ Lásd az ENSZ-ülések jegyzőkönyvét: *Situation in Czechoslovakia*, https://www.un.org/en/sc/reperoire/66-68/Chapter%208/66-68_08-14-Situation%20in%20Czechoslovakia.pdf (letöltés ideje: 2019. május 10.).

rendre vétel ellen a BT két tagja tiltakozott, a Szovjetunió mellett Magyarország is, amely nem rendelkezett állandó tagsággal, de szavaznia lehetett. A meghívott csehszlovák ENSZ-képviselő pontosan fogalmazott, amikor a Varsói Szerződés betűjével és szellemével ellentétnek ítélte az intervenciót, kérte tehát a seregek visszavonását Csehszlovákia területéről, továbbá a kormány szabadon engedését. Mindezt szovjet vétó követte, azzal az indoklással, hogy ez a szocialista közösség belső ügye, továbbá, hogy kérésre nyújtottak segítséget, és természetesen azonnal visszavonulnak, amint helyreállt a rend. Hozzá tették, hogy a Szovjetunió a béke megóvása érdekében avatkozott be, ilyen értelemben – az 1956-os retorikát gátlástalanul követve – az ENSZ alapelveinek szellemében cselekedett.

Ezt egy dán javaslat követte a csehszlovák szuverenitás helyreállítására vonatkozóan, egyben elítélve az agressziót és felkérve az ENSZ főtitkárát a helyzet figyelemmel kísérésére és jelentéstételre.⁷⁸ Ennek szavazására augusztus 22-ről 23-ra virradóan került sor, amikor is tíz állam támogatta, kettő ellenezte és három tartózkodott – ismét csak beszédek az árnyok.

Kanada ezt követően ügyrendi javaslatot tett – hogy ezzel elejét vegye a szovjet vétónak –, amely szerint küldjenek azonnal különmegbízottat Prágába, mégpedig azzal a feladattal, hogy járjon közbe a csehszlovák vezetők szabadon bocsátása érdekében, gondoskodjon biztonságukról és tegyen jelentést erről a Biztonsági Tanácsnak.⁷⁹ A javaslat azonban nem került szavazásra. Sem az érintett ENSZ-képviselő tiltakozása, sem a csehszlovák külügyminiszter másfél órás beszéde, ahogy az első este hét órán keresztül, összességében pedig négy napon át folyó vita sem változtathatott az események menetén, és még kevésbé a világszervezet passzivitásán, noha mindaz, ami történt, csaknem valamennyi ponton ellentmondott mind az ENSZ Alapokmányának, mind a nemzetközi jog alapelveinek.⁸⁰

U Thant ENSZ-főtitkár iratai között fennmaradt egy terjedelmes és pontos elemzés a „magyar ügy” kezeléséről az ENSZ-ben,⁸¹ amelyet előbb, mint Burma delegátusa kísérhetett figyelemmel, majd pedig mint megbízott főtitkár, végül pedig megválasztott vezetőként követhette és alakíthatta az „ügy” sorsát. A terjedelmes beszámoló pontosan jelzi, milyen alaposan és milyen mélységben tanulmányozta egykor az ENSZ válságkezelési kísérleteit: a Biztonsági Tanácsban folyó vitáktól – a szovjet vétó nyomán – a Közgyűlés elé kerülő „egyesülés a békéért” akciójáig, amellyel napirendre lehetett venni a magyar ügyet, mégpedig

⁷⁸ Ugyanott.

⁷⁹ Ugyanott.

⁸⁰ Richard M. Goodman: *The Invasion of Czechoslovakia in 1968*. International Lawyer, Vol. 4. No. 1.

⁸¹ U Thant érdeklődésére utalnak azok az iratok, amelyek a magyar ügygel foglalkoznak: „Burmese Report to the UN on Hungary,” UNARM S-0800-0008-0001-00001 UC, továbbá „Private Papers of the SYG [Secretary General] U Thant prior to November, 1961.” UNARM S-0890-0008-0001-00001 UC.

rendkívüli közgyűlés összehívásával. A dolgozat kitért a politikai megoldási kísérletekre, az ezekkel kapcsolatos problémákra és ellentmondásokra, majd pedig – és talán ez sem véletlen – a főtitkár mozgásterére, hiszen éppen U Thant volt az, aki végül főtitkári minőségében 1964-ben Magyarországra látogatott. Arra a Magyarországra, amely egyetlen meghozott határozatot sem tartott be, és hosszú éveken keresztül „ellenséges hatalomnak” tekintette a világszervezetet – amelynek javára „kémtevékenységet” is folytattak hazaárulók, s ezek közül hármat kivégeztek.⁸² Egyedüli retorzióként a magyar mandátumot függesztették fel, de azért bekérték a budapesti kormánytól a tagdíjat, hívták küldötteit a szakosított szervezetekbe, jogaik többségét a delegáció tagjai gyakorolhatták.

Válságkezelésre vagy éppen főtitkári közvetítésre 1968-ban nem került sor, U Thant a terjedelmes összegzést feltehetően a magyar mandátum visszaállítása kapcsán kérhette és kaphatta, amikor is az 1956-os elítéltek magyarországi amnesztiájáért cserébe az ENSZ lemondott nemcsak alapelveinek érvényesítéséről, de saját határozatainak betartatásáról is. Hasonló volt az 1968-as helyzet is, amit pontosan jellemezett az amerikai ENSZ-képviselő, *George Bell* metaforája, mely szerint a „testvéri segítség” ebben az esetben Káin példáját követte.⁸³ Ennél tovább azonban ő sem ment, hiszen az amerikai kormányzat erőteljesebben volt érdekelt a fegyverkezési verseny fékezésében, az együttműködésben és a készülő SALT-szerződés megkötésében, mint reformkommunisták történelmi kísérletének támogatásában.

Amikor Magyarországnak jutott Ábel sorsa, akkor a világszervezet számos törekvéének háttérében a washingtoni külügyi kormányzat volt – nem utolsósorban azért is, hogy kiköszörülje azokat a csorbákat, amelyeket a forradalom napjaiban sikerült létrehozni, elsősorban a Szabad Európa Rádió nonstop adásában: Nagy Imre tekintélyének aláásával, fegyveres harcra való biztatással, a külföldi segítség ígéretével. 1968-ban azonban sem jogászbizottság, sem megfigyelőcsoport nem szerepelt a javaslatok között, mint 12 évvel azelőtt a „magyar ügy” kapcsán, miként Különbizottság létrehozása sem, amely az 1956-os forradalomról – nem ellentmondásmentesen természetesen, de mégiscsak dokumentálhatóan – újabb határozatok alapjául szolgáló Jelentést készített.⁸⁴ A csehszlovák ENSZ-delegáció mandátumát fel sem függesztették, a szankciókra való utalások továbbra is hiányoztak – egyébként logi-

⁸² Utalás az úgynevezett „Lukács-összeesküvése”, amelynek során az ENSZ számára folytatott „kémkedés” vádjával ítélték el és végezték ki Lukács Lászlót, Tumbász Ákost és Czermann Alajost. Bővebben erről: Nagy András: *Illúziók vágóhídján*. Külügyi Szemle, 2018. nyár.

⁸³ Lásd az ENSZ-ülések jegyzőkönyvét: *Situation in Czechoslovakia*, https://www.un.org/en/sc/repertoire/66-68/Chapter%208/66-68_08-14-Situation%20in%20Czechoslovakia.pdf (letöltés ideje: 2019. május 10.).

⁸⁴ Lásd az ENSZ Jelentését a „magyar ügyről”, amelyet 1957 júniusában publikáltak, és a szeptemberi ülészakon vitattak meg.

kusan: a legfőbb elkövető mégiscsak a Szovjetunió volt, amellyel szemben éppen nem a szankciók nyelvén fogalmaztak, hanem békülékenyen, olykor éppen barátián, együttműködést keresve és nem konfrontációt.

Az 1957-es döntéshozatalhoz nem kis mértékben járult hozzá, hogy akkor indult föld körüli pályájára az első Szputnyik, és a szovjet technikai és tudományos fölény ekkor valóságosan és dermesztően mutatkozott meg – nem utolsó sorban a világszervezetben, amelynek Hruscsov később az űrhajó modelljét ajándékozta, lebegjen ott, a bejárat csarnokban.⁸⁵ 1968-ban már atompatt volt és ennek közegében zajló enyhülés, amelyhez Amerikának komoly érdeke fűződött, Johnson elnök a csehszlovákiai inváziót követően pár hónappal már a SALT-tárgyalások folytatását kérte Moszkvától. Nem sokkal később pedig feltűnt *Richard Nixon*,⁸⁶ akit 1968 novemberében választanak elnökké, és egy új típusú amerikai külpolitika, aminek a meghatározásában *Henry Kissinger*⁸⁷ játszik döntő szerepet.

A leszerelés kérdése persze az ENSZ egyik prioritása volt, szemben az Alapokmány érvényességének garantálásával, amit egyébként szerte a világon folyamatosan megsértettek, egyebek mellett Latin-Amerikában az Egyesült Államok szövetségesei. Ha 1956 után még a volt gyarmattartók óvakodtak a szabadságküzdelmek támogatásának precedensétől, 1968-ban már a banánköztársaságok és baráti diktatúrák vezetői jelentették az elvszerűség akadályát elsősorban az amerikai külpolitika számára. És bár retorikus ökölrázásra alkalmasnak bizonyult a New Yorki üvegpalota ülésterme, a következmények eltörpültek a Varsói Szerződés beavatkozásának súlyához képest, nem mondtak fel szerződéseket, nem tiltottak ki politikusokat, nem voltak megtorló intézkedések – csak néhány késedelmes szállítás, néhány törölt tudományos és kulturális program, és az sem kollektív erővel és a megbélyegzés szándékával, hanem országokként, egyénileg és ezért könnyebben kezelhetően.

Csak a halottak nem remélnék...

A tehetetlenség tehát intézményesült, ami 1956-ban még számos kísérlet, kudarc és próbálkozás eredménye volt, az 1968-ban már inkább kollektív lemondásé. Az eredmények szem-

⁸⁵ Fontos mozzanat lehetett még, hogy 1957-ben Hammarskjöld újabb négy évre elnyerte a világszervezet vezetését, míg U Thant megválasztásának – sajtóhírek szerint – feltétele volt a „magyar ügy” eltemetése. A háttérben sejthető alkura utal egy „Leaflet,” amely szerint „UN – Hungary Deal” eredménye volt a választás: „U Thant Election for USSR Consent, Dropping Hungarian Question.” Lásd még a *New York Herald* cikkét, 1962. május 13. UNARM S-0927-0001-0001-00001 UC.

⁸⁶ Richard Nixon (1913–1994) amerikai republikánus politikus, az Egyesült Államok alelnöke, majd elnöke.

⁸⁷ Henry Kissinger (1923–) német születésű amerikai politikus, külügyminiszterként meghatározó szerepet játszott.

szögéből talán mindegy is volt, de a világszervezetéből azonban nem: létrehozói ekkor még figyelemmel kísérhették mindazt, ami történt, s érzékelhették, miként válnak néma statisztákká egy történelmi tragédiában. És bár a csehszlovák kísérletet nem követték olyan perek, kivégzések, megtorlás és gerinctörés, mint a magyarországi forradalmat – amelynek egyébként nem tudta, vagy nem akarta elejét venni az ENSZ 1956 után sem⁸⁸ –, ez nem annyira a nemzetközi figyelem eredménye volt, mint inkább a borzalmas pragmatizmusa: hogy élni kell mindenáron, mert akkor talán még remény is lehet.

⁸⁸ Az ENSZ 1957-es jelentésének publikálását követően folyamatosan érkeztek a hírek a magyarországi terrorról és bosszúállásról, amelyekre a világszervezet évente egy-egy jelentés kiadásával reagált, a Közgyűlés által választott Különmegbízott munkájának eredményeként. Ez 1957–1958-ban a thai-földi arisztokrata, Wan Waythaiakon herceg volt – passzivitása Hammarskjöldnek is feltűnt –, majd pedig az új-zélandi Sir Leslie Munro, aki pedig elsősorban saját üzleti érdekeit tartotta szem előtt, s ennek rendelte alá a „magyar ügyet”. Lásd: Nagy András: *Illúziók vágóhídján*. Külügyi Szemle, 2018. nyár.

SEBESTYÉN ANNAMÁRIA

A hatalom és az ifjúság a hatvanas évek Magyarországn

A kerek évfordulók nem csupán arra adnak alkalmat, hogy megemlékezzünk a hatvanas évek második feléhez kötődő globális eseménysorozatról és annak jelentőségéről, hanem arra is, hogy ki-k elvégezze saját hazájának a '68-as leltárját. Mert bár '68-nak vannak közös, nemzeteken átívelő vonásai – mint például a tekintélyelvűség és az elnyomás elleni harc, a hagyományos intézményektől és értékektől való elhatárolódás, vagy az ifjú nemzedékhez kötődő, ezáltal generációs formát öltő lázadás és változtatási szándék –, ezek ugyanakkor országonként más és más jellegzetességekre vezethetők vissza. Ilyenformán igazán csak az adott társadalom történelmi, politikai és gazdasági körülményeinek ismeretében érthetők meg. Természetszerűleg ez nem azt jelenti, hogy az egyes országokban egymástól teljesen függetlenül zajlottak azonos vagy nagyon hasonló folyamatok ekkoriban, ezek kétségtől – ha nem is közvetlenül – hatással voltak egymásra. Ebből kifolyólag óhatatlan és bizonyos mértékig megkerülhetetlen is, hogy az események értékelése során egymást tegyük meg a viszonyítás alapjául, de legalább ugyanennyire fontos ezeknek a jelenségeknek a saját kontextusukban való megismerése és megértése is.

Ez utóbbi perspektíva erősítése különösen fontos hazánk tekintetében, ahol a hatvannyolcas folyamatok értelmezői – némiképpen félretéve a saját társadalmuk felől érkező hatvanas évekbeli kihívásokat – az összehasonlító megközelítést részesítik előnyben, s többnyire arra a következtetésre jutnak, hogy Magyarországon nem volt '68, legalábbis olyan '68, mint mássutt. Hazánkat elkerülte a tiltakozási hullám, nálunk senki sem szedte fel az utcaköveket és emelt barikádokat belőlük, nem zajlott közelharc a lázongó ifjúság és a hatalom között, nem voltak felgyújtott autók és betört kirakatok, mint Párizsban, és nem voltak olyan mérvű diákmegmozdulások és egyetemista-tüntetések sem, mint Prágában, Varsóban vagy Belgrádban. A mi hatvannyolcas lázadásunk – ha egyáltalán lehet erről beszélni – más országokéhoz képest a politikán kívül maradt.

A tényleges helyzet ennél természetesen jóval összetettebb. Nem feledkezhetünk meg a hatvanas éveket megelőző olyan eseményekről, mint az 1956-os forradalom, amelynek a magyar fiatalság is integráns résztvevője volt. A forradalom leverése és az azt követő megtorlás erőteljesen rávetítette árnyékát a következő évtizedre és egyfajta magyarázatul szolgál az ifjúság politikai lázadásának hazai elmaradására. Más oldalról viszont nem állíthatjuk azt sem, hogy '68 nyomtalanul múlt el a magyar fiatalok életében. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a gombamód szaporodó spontán ifjúsági csoporto-

sulások, művészeti és irodalmi körök, a különféle amatőr együttesek és polbeat zenekarok jelenléte a hatvanas évtizedben, amelyek a korban elfogadottól merőben eltérő magatartási, csoport- és értékszervezési mintákkal voltak jellemezhetőek, és egy teljesen másfajta szociális identitást jelenítettek meg, és kínáltak fel a társadalom számára. Ezek a csoportosulások egy olyan miliőben szerveződtek meg, amelyben a párt alapvető politikai célja nem a sokszínűség, a sokszínű szervezeti világ kiépülésének támogatása volt, hanem éppen az ifjúság szocialista egységének a megteremtése és a politikai krízis nyomán keletkezett ideológiai és értékvákuum kitöltése. Ennek ellenére kialakultak e közösségek, és közülük egyesek hosszú távon fennmaradtak, amiből arra következtethetünk, hogy a fennálló rendszer – szocializációs céljaival szemben – valamilyen módon és mértékben mégis megtűrte, akceptálta ezeket az új jelenségeket.

Kínálja magát a kérdés, hogy vajon miért és hogyan volt összehétközhető e két különböző, egymásnak ellentmondó szocializációs törekvés az évtizedben. Miként kezelték a kettő összeegyeztethetetlenségéből adódó kihívásokat azok a személyek, akik társadalmi szerepeikből adódóan az intézményrendszert és annak működésében kifejeződő politikát képviselték? S másfelől: hogyan élték meg e kettősséget maguk a fiatalok, és milyen következményekkel kell számolnunk az önértelmezésükre és a hatalomhoz való viszonyukra nézve? Egyetlen tanulmány természetesen nem képes e kérdésekre kellő részletességgel kimerítő választ adni, csak a szélesebb valóság egy szeletének megismerésére vállalkozhat. Ennek keretében jelen írás egyfelől megkísérli felvázolni a hatvanas évekbeli spontán ifjúsági csoportosulások magyarországi szociológiai képét, úgymint: milyen társadalmi kontextusban és milyen céllal, ha tetszik, milyen jellegű igények kifejezésére jöttek létre, kik alkották és milyen jellemzőkkel bírtak e szerveződések. Másfelől pedig megvizsgálja a politikai hatalom hozzájuk fűződő viszonyát és e viszony alakulását az évtized folyamán. Az elemzés alapjául elsősorban az akkori szereplők visszaemlékezései és a *Belügyi Szemle* 1963 és 1970 között megjelent, informális ifjúsági csoportosulásokkal foglalkozó számai szolgálnak,¹ de felhasználja a korábbi kutatások vonatkozó eredményeit is annak érdekében, hogy minél teljesebb képet nyújtson ezen ifjúsági szegmens és a hozzá kapcsolódó jelenségek korabeli értékeléséről és annak következményeiről.

¹ E tanulmányoknak alapvetően két típusa különböztethető meg: az elsőt az egyes ifjúsági csoportosulások felszámolásáról készített összefoglaló jelentések, *esetleírások* képezik, míg a másik típusba a *fiatalok nevelési körülményeivel és a rendőrség nevelői célzatú intézkedésével* foglalkozó munkák tartoznak. Jelen tanulmány mindkét típusú elemzéseket felhasználja.

1956 után: repressziótól a represszív tolerancia felé

A magyar politikai vezetés 1956 tapasztalataiból kiindulva erősen tartott a politikai feszültségektől, a társadalom reakcióitól és esetleges újraszerveződésétől, ezért a megtorlást követő konszolidáció részeként igyekezett mérsékelni a társadalom tagjaival szembeni erőszak alkalmazását, s tudatos lépéseket tenni a különböző társadalmi csoportok megnyerése érdekében. Ennek a folyamatnak éppúgy részét képezte a Nyugattól való hermetikus elzárkózás oldódása, a világpiac felé való nyitás, mint az 1963-as általános amnesztia, a háztáji és az útlevélhez folyamodás jogának a visszaadása vagy a felsőoktatásba való belépés során érvényesülő diszkrimináció 1964-es eltörlése (vö. Rainer 2011).

A korábbi évtized merev és szigorú, a mindennapi életet szoros politikai kontroll alatt tartó irányítása sok tekintetben megváltozott: *„megszűnt az emberek mindennapi életébe való durva beavatkozás, az állandó tömeges ellenőrzés és megfélemlítés, a rendszerhez való hűség bizonyításának kényszere. (...) Az államvédelem legfőbb elve nem a megfélemlítés, hanem a megelőzés [a generális prevenció] volt, ennek jegyében a társadalom minden szférájára kiterjedő ellenőrzést csak indokolt esetben változtatták a személyes életet érintő zaklatássá”* (Ripp 2013: 73). E preventív szándékoknak megfelelően módosult a szocializáció politikai feltételrendszere, amely jelentős változást hozott az állampolgári magatartások megítélésében. A Rákosi-korszak politikai gyakorlatával szemben a Kádár-korszak hatalmi szereplői már nem várták el a társadalom tagjaitól a politikai célokkal való állandó és látványos azonosulást. Nem tagadták a társadalmi és politikai konfliktusok lehetőségét, a hivatalos elképzelésektől eltérő vélemények jelenlétét a társadalomban, és nem is feltétlenül észleltek minden ilyen jellegű véleményt a hatalommal való szembenállásként. Ezt a gyakorlatot maga a rendszer névadója és első embere, Kádár János 1961 decemberében elhangzott, megbékélést hirdető mondata („aki nincs ellenünk, az velünk van”) szentesítette (vö. Szabó I. 1990; 2014).

A Rákosi-korszaktól való tudatos eltávolodást mutatja, hogy a korábban államellenes bűncselekménynek minősülő, szigorúan megtorolt esetekben a hatvanas évektől mind szélesebb körben csupán enyhébb, nevelő jellegű intézkedések, figyelmeztetési eljárások kerültek alkalmazásra: *„A korábbi években általában az az álláspont érvényesült, hogy az osztályidegen elkövetőkkel szemben nem alkalmazhatók a nevelő jellegű intézkedések. Ezekkel szemben könnyörtelenül fel kell lépni, s a büntetőjog legszigorúbb eszközeivel kell megakadályozni és megtorolni bűncselekményeiket. Nyilvánvaló, hogy az ilyen álláspont tarthatatlan, és politikailag káros. Pártunknak az osztályharcra és az osztályhelyeztetéssel kapcsolatos tézisei, elvi állásfoglalásai világosan utat mutatnak e tekintetben is arra, hogy az osztályidegen származás nem azonosítható az osztályellenes fogalmával. Az elmúlt évek tapasztalatai azt bizonyítják, hogy az osztályellenesség sorai nagymértékben megbomlottak. Egy részük becsületesen dolgozik, és akarva-akaratlanul*

részt vállal a szocializmus építéséből. Van olyan osztályidegen réteg is, amely tőlünk ugyan elhatárolja magát, de ellenséges tevékenységet nem folytat” (Gyarmati 1963: 20–21).

Az 1956-os forradalom az új pártvezetés számára azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a társadalom tagjait nem lehet büntetlenül alárendelni olyan ideológiai és politikai céloknak, amelyek jelentősen csökkentik az életszínvonalát, ezért az évtized során a konszolidáció folyamatának elősegítése érdekében a társadalom életszínvonalának javítása beépült a szocialista építés ideológiai céljai mellé. Az azonnali intézkedéseknek köszönhetően eleinte kifejezetten meredeken, majd jóval szerényebb mértékben, de tartósan növekedtek a keresetek. A fogyasztói árindex stagnálása mellett a háztartások fogyasztását mutató számok, a reálbérek és a reáljövedelmek 1956 és 1968 között közel megduplázódtak, emellett kiszélesedett a fogyasztási cikkek választéka, elterjedt a személygépkocsi-vásárlás, a családiház-építés, a SZOT-üdülés és – az útlevélkiadások liberalizálásával – a külföldre utazás is. Mindezeknek köszönhetően a hatvanas évek közepére az ország viszonylag nagyfokú belpolitikai stabilitást mutatott (vö. Rainer 2011).

Az évtized elejétől óvatos és ellenőrzött, de fokozatos nyitás kezdődött a nyugati kultúra irányába. Ez megnyilvánult a képzőművészetben, az irodalomban, a filmművészetben – az amerikai filmek magyar mozikba történő visszaengedésében, a hazai filmek nemzetközi filmfesztiválokon való megjelenésében, valamint a magyar-amerikai és magyar-francia filmes koprodukciónak létrejöttében (vö. Takács 2015) –, de a nemzetközi kulturális kapcsolatok egyéb területein is. *Aczél György* három „T” kultúrpolitikájának tudatos szándékában állt a magyar kulturális nyilvánosság toleranciaszintjének megemlése, a pluralizmus látens kiszélesítése. A „tűrés” kategóriájának bevezetésével sok tekintetben kiskapuk, repedések keletkeztek a politikai ellenőrzés területén, amelynek eredményeként az évtized során jelentősen kitágult a magyar kultúra horizontja és számos modern tudományos, szellemi és művészeti érték és divat honosodhatott meg hazánkban (vö. Agárdi 1997). Ezzel párhuzamosan megszűnt a nyugati rádióadások zavarása és megnyílt az országhatár a nyugati állampolgárok előtt, s a magyar állampolgárok is útra kelhettek Nyugatra, legalábbis háromévenként egyszer. A hatvanas évek e sokszínű változásai, a viszonylagos jólét és a gazdasági stabilitás, a nyitáserő – amely tehát egyidejűleg jelentett nyitottságot a külvilágra és nyitottságot a kultúrában – meghatározó erejű volt az évtized ifjúság számára.

Más kérdés persze – s különösen a fiatalok szempontjából alapos figyelmet érdemel –, hogy meddig terjedtek e politikai perspektíaváltás és nyitás határai. A kádári hatalom számára ugyanis komoly fejtörést okozott 1956 rebellis ifjúsága, ezért mindennél előbbre való feladatként határozta meg az ifjúsági lázadás megakadályozását, vagy ahogy a kor hivatalos szóhasználatában szerepelt, az úgynevezett „ifjúsági probléma” megoldását. Ennek okát az *MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága* 1957. március 11-én a következő lényegretörő kér-

désben fogalmazta meg: „*Vájon miért tudott az ellenforradalmárok agitációja az ifjúság körében tért hódítani?*” (Ságvári – Vass 1973: 45).

A választ a gyermek- és ifjúságvédelem elégtelen működésében vélte felfedezni: „*(...) a fiatalok számára az ellenforradalmi eseményekben való részvétele azt bizonyítja, hogy nem sikerült eredményes megelőző munkát folytatni. Ez jórészt a gyermek- és ifjúságvédelem problémáinak megoldatlanságából eredt.*” Ezzel összefüggésben került megállapításra, hogy „*egyre nagyobb igény mutatkozik a dolgozó szülők részéről, hogy gyermekeik nevelése és oktatása intézeti keretekben legyen biztosítva.*”

Az 1956-os felkelő fiatalokkal való leszámolás után a politikai vezetés megkülönböztetett figyelmet fordított minden, a hivatalos intézményi háló működésén kívül jelentkező ifjúsági mozgásra, a spontán jellegű csoportképződések megakadályozására. Ezt az üzenetet egyfelől az ifjúsági mozgalmak – a kisdobos-, az úttörőszervezet és a *Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ)* – iskolákat és munkahelyeket átszövő hálózatának megszervezésével, másfelől a rendőrség és a vele szorosan együttműködő titkosszolgálat közbenjárásával kívánta eljuttatni a fiatal generációhoz és a szélesebb közvéleményhez. Ez utóbbi szervek folyamatban játszott szerepét azért is fontos kihangsúlyozni, mert az „ellenséges” ifjúsági csoportok felderítésére és felszámolására vonatkozó funkciójukon túl az eljárásaikról készült, a helyi sajtóban előszeretettel közölt tájékoztató jelentéseik révén aktívan működtek közre az ifjúsági kultúrában feltűnő jelenségek értékelő munkájában, új kategóriákkal és konstrukciókkal gazdagítva a fiatalokról szóló korabeli közbeszédet (vö. Horváth 2008).

A beatmozgalom

A nemzetközi ifjúsági szubkultúra-törekvések hatása már a hatvanas évek elején beszűrődött hazánkba, és újabb és újabb divatformákban és magatartásmódokban öltött testet. A korszak egyik jellegzetes amatőr mozgalma a *beatmozgalom* volt, amely az akkori magyar fiataloknak ha nem is az egészét, de igen nagy létszámú részét ragadta magával. A brit zenekarok mintáját követve egymás után létesültek a különféle amatőr együttesek (mint például: *Illés* [1957], *Metro* [1960], *Omega* [1962], *Echo* [1962], *Liversing* [1964]), amelyek művelődési házakban, egyetemi és más ifjúsági klubokban léptek fel, s eleinte a külföldi együttesek dalainak feldolgozásával szereztek népszerűséget, majd saját szerzeményeikkel hódították meg a magyar közönséget. A tradicionális zenétől eltérő, mégis közérthető és érzelmileg erősen telített

² BFL. Budapest Főváros Tanács Végrehajtó Bizottsága (VB.). Oktatási Osztályának jelentése a fővárosi gyermek- és ifjúságvédelem helyzetéről. 1957. július 11. BFL. VB. XXXIII-102a. (idézi: Horváth 2008: 333).

zenei irányzat alkalmasnak bizonyult arra, hogy rajta keresztül a fiatal nemzedék megvalósítsa és kifejezze a saját, felnőttek világától elkülönülő ízlés- és értékvilágát.

Hasonlóan a nyugati országokhoz, az új zenei stílusnak hazánkban is politikai jelentőséget tulajdonított a hatalom. Ám mivel terjedését csak fékezni lehetett a fiatalok körében, feltartóztatni és tiltani azonban nem, a pártvezetés jobbnak látta elejét venni a folyamatoknak, ezért ha nem is rögtön, de lehetővé tette – természetesen felügyelet alatt és a politikai kontrollt mindvégig fenntartva – a zenekarok és közönségeik kibontakozását. Fokozatosan enyhült a nyugatról érkező zenei irányzatokkal (rock and roll, jazz, dixieland) szembeni elutasító magatartás, és a KISZ idővel mind több fellépési lehetőséget biztosított a zenekarok számára. 1961 nyarától a legendás *Budai Ifjúsági Park*, 1966-tól pedig a *Magyar Televízió* által évente megrendezett *Táncdalfesztivál* is otthont adott az új stílust képviselő együtteseknek (vö. Murai – Tóth 2018).

A beatzene egyik alfajaként terjedt el hazánkban – a nyugaton protest songként ismeretes – úgynevezett *pol-beat*, amelynek meghonosítását ugyanakkor már nem a fiatalok, hanem a zenét a politika szolgálatába állítani kívánó pártvezetés szorgalmazta. A *KISZ KB Kulturális Osztálya* kezdetektől fogva pártfogásába vette a pol-beatet, és a Magyar Rádióval és Televízióval együttműködve 1967 nyarán nagyszabású politikai dalversenyt szervezett a műfaj előadói számára, ahol bemutatkozott többek között a *Gerilla együttes*, a *Syrius*, valamint a *Viet-beat együttes* is. A táncdalfesztiválhoz hasonlóan a pol-beat fesztivált is sorozatként képzelték el, a második, 1968-ban megrendezett verseny azonban érdektelenségbe fulladt, ezért további folytatásra már nem került sor.³

Galerik⁴

Míg a nyugatról importált zenei irányzatok beépíthetőnek bizonyultak az intézményes szocializációba, az ezekhez kapcsolódó közösségi és önkifejezési formákban továbbra is veszélyforrást látott a hatalom. A hatvanas évek többnyire különféle zenei irányzatokhoz kötődő, külsőségekben – öltözködésben és hajviseletben – is kifejeződő karakteres szubkultúráját a *galerik* alkották. Maga a fogalom nem az ifjúságtól, hanem az ifjúsággal foglalkozó hivatásos szakértőktől (nevelők, rendőrök, pszichológusok) származott, s rendkívül nyitott, rendre

³ Lásd: https://recorder.blog.hu/2017/08/29/szorakoztatva_politizalni_50_eve_volt_a_pol-beat_fesztival (utolsó megtekintés: 2019.03.14.)

⁴ A galeri szó olasz eredetű, jelentése „akasztófavirágok”, börtöntöltelékek, a *Tudományos és Köznyelvi Szavak Magyar Értelmező Szótára* szerint a fiatalkorúak többé-kevésbé zárt társaságát jelöli, becsmélró értelemben használva zsványbandát jelent.

újabb és újabb csoportokkal bővülő kategóriát képezett a korban. Egy olyan gyűjtőfogalmat, amelybe az évtized végére lényegében egyaránt beletartoztak a szegénynegyedekben élő fiatalok csoportjai, az utcán gyülekező baráti társaságok, a nevelőintézetekből megszökött fiatalok alkalmi tárulásai, az egyes amatőr ifjúsági zenekarok rajongó körői és a hippimozgalom begyűrűzésével a magukat ekként definiáló fiatalok is (vö. Molnár J. 1971). Ezzel egyidejűleg ugyanakkor változatlan, statikus kategória maradt, amely eltörölte a fiatalok egyes csoportjai közötti különbségeket. Olyan értékítéletet jelentett, amely egybemosta a szabadidő felhasználásának sajátos módozatait az ellenszocializálódással és a bűnözéssel, a nyugati kultúra hatásait a devianciával és a rendszerellenességgel. A galeri testesítette meg a többségi értékekre és érdekekre veszélyes, s így a politikailag nem kívánatos kategóriáját. Az állambiztonsági szervek ezért mindvégig ellenséggént tekintettek a galerikre, politikaiként meghatározva a hozzájuk kapcsolódó jelenségeket.

A fogalom működési mechanizmusát illusztrálja a hatvanas évek második felében előbukkanó hippijelenség betagozódása a galerik közé. A rendőrség olyan színben tűntette fel a hippistílust követő fiatalokat, amely alapján üldözőbe vehette őket. Példa erre Dr. Smetana József rendőr őrnagy magyar hippijelenségről készült beszámolója, melyben a következőképpen fogalmaz a magyar hippikről: *„ezek rendelkeznek zavaros és lopott ideológiákkal, lopott vagy szerzett, esetleg rablott nyugati »szereléssel«, nagyképi tudálékossággal. Ilyen kiegészítő fegyverzetben állnak szemközt a társadalmunkkal. Nem más az ilyen társulás, mint újjászerveződő, és a »hippie-izmus paravánja mögé rejtőző galeri. (...) A hippiek is huligánok, csak más öltözetben járnak»* (Smetana 1969: 52).⁵

A rendőr-főkapitányságok bünyügyi osztályai mind elméletben – kriminológiai okkutatás címén –, mind gyakorlatban foglalkoztak a galerikérdéssel. Az illetékes rendőrtisztek rendszeresen vizsgálták a letartóztatott galeritagok szocializációjának körülményeit (*nevelési helyzetét*), információkat gyűjtöttek a származásukról, az élettörténetükről, a családi környezetükről, a saját és eltartóik foglalkozási helyzetéről, munkához való viszonyáról, valamint kortársi-baráti közösségeikről. E feltáró jellegű vizsgálatok konceptuális alapját a szovjet kriminológiai diskurzus szolgáltatta, s szintén innen került átvételre a különböző szubkulturális csoportok – elsősorban negatív formájú – normatív minősítése, keletkezésük nevelési hibákra való visszavezetése (Lásd pl. Dux 1963; Györök 1964).

⁵ Horváth Sándor etimológiai vizsgálata rámutat arra, hogy hazánkban a *huligán* erőszakos alakjának megteremtésére az 1956-os fegyveres harcok hatására került sor. A huligán a közbeszédben az '50-es és '60-as években *„a társadalmi együttélés szabályait semmibe vevő, munkakerülő garázda, botrányokozó – rendszerint fiatalkorú – személyt”* jelentette. *„Újkeletű, elsősorban politikai vonatkozású értelmezése szerint a huligán reakciós, politikai terrorcselekményekre könnyen kapható, züllött, brutális személy”* (Horváth 2009: 63–64).

Az első nagy hadjáratot ellenük 1961–1962-ben indította a *Budapesti Rendőr-főkapitányság*, amely során 309 csoportosulást számoltak fel 3233 fővel. Ezt követően fokozatosan kiszélesedett a galerik elleni harc, és a rendőrségi akciók kiterjedtek a bűncselekményt el nem követő galerik dezorganizálására is. A rendőrök jelen voltak a galerik összejöveteli helyein, a parkokban, a zenés szórakozóhelyeken, a mozikban, az általuk veszélyesnek tartott személyeket pedig megmotozták, kihallgatták, jellegzetes ruházati elemeiket elkobozták és nyilvántartásba vették. Mindennek köszönhetően a fővárosi galeri-tevékenység egy időre visszaszorult és leginkább alkalmoszerű, laza szervezettségű, öntevékeny zenekarok köré történő kis létszámú csoportosulásban és különféle rendezvényeken való rendezavarásban öltött testet, míg a szervezett bűnöző csoportok tevékenysége vidékre tolódott át. A hatvanas évek második felében azonban a „beat-hippie” csoportok megjelenésével az ifjúsági bűnözés ismételten fővárosi problémává vált, amely megkövetelte az újabb széleskörű leszámoló akció indítását (vö. Smetana – Hipp 1967; Smetana 1969).

Az egyes galerik felszámolásáról készített rendőrségi dokumentumok⁶ rendre megállapították a galeri-tagok 1956-hoz fűződő viszonyát és reakciós beállítottságát, hogy fő tulajdonságuk a „nyugatmajmolás” és a „fasiszta szimpátia”. Egyrészt között ellenséges politikai nézetekről és a „nyugati életforma magasabbrendűségéről” beszéltek, ponyvaregényekből, filmekből és a nyugati rádiók adásaiból merített kalandos terveket szövögettek. Olyan rendszerellenes tevékenységeket folytattak, mint a Vörös zászló, a KISZ tagsági könyvek és szakszervezeti igazolványok elégetése vagy más módon történő meggyalázása, politikai tartalmú, izgató, a szocialista rendszert és a Szovjetuniót gyalázó röplapok és versek írása és terjesztése, valamint egyéb politikai jellegű bűncselekmények szervezése (vö. Fenyvesi 1965; Konczer – Kassai – Regős 1970). A galerik gyakran egymással is kapcsolatban álltak és nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkeztek, mindezzel a társadalomra veszélyes, bonyolult szövetségi hálózatot létrehozva (vö. Molnár J. 1971).

⁶ A rendőrség elemző munkája messzemenően kimerült az alkalmi csoportosulások bünszervezetté fejlődése folyamatának leírásában és annak a „múlt tudati maradványaira” és „az imperialista tábor aknamunkájára” való visszavezetésében, megkerülve az egyéb lehetséges hatótényezők vizsgálatát. A csoportosulások kialakulása – jellegüktől és tevékenységüktől függetlenül – forgatókönyvszerűen azonos módon történt. Minden esetben adott volt egy sajátos álnevet (pl. „Csoki”, „Lord”, „Kockás”, „Kacsa”, „Fáraó”) viselő fő hangadó, egy rendszerellenes galeri-vezér, aki köré szerveződött az összeesküvő csoportosulás története. A vezérek szinte kivétel nélkül olyan büntetett előéletű fiatal felnőttek voltak, akik részt vettek az '56-os forradalmi cselekményekben és annak leverését követően nagyobb mennyiségű fegyvert és lőszert rejtettek vagy szándékoztak szerezni egy újabb forradalom kirombolása céljából. E személyek a különböző bűncselekmények elkövetésére megtévesztéssel vették rá a galerikba közösségkeresés céljából „besodródott”, nem bűnöző fiatalokat. Ez utóbbiak nagy része vidékekről került a nagyvárosokba és a korábbi társak elvesztése, valamint a szülői felügyelet megszűnése következtében fokozottan kiszolgáltatottá vált a galeri jellegű csoportoknak.

Hogy mennyiben voltak ezek koholt vádak, arra éppen a galeri kategóriájába tartozó csoportok sokszínűségéből adódóan nehéz lenne egyértelmű választ adni. Ha csak a nyugati szubkulturális mintákat követő csoportosulásokat vesszük figyelembe, Weiss János álláspontja szerint a *megszervezett lázadás* esetével állunk szemben, abban az értelemben, hogy e fiatalok rendszerellenes magatartása lényegét tekintve nem valós, hanem a rendőrség és a hivatalos diskurzus által utólag megkonstruált ügy volt (vö. Weiss 2009). Hogy miért volt erre szükség, arra több lehetséges magyarázat is a rendelkezésre áll. Egyfelől a galerikről kialakított hivatalos kép az elvetendő normákat és magatartásformákat, s egyúttal az ifúsággal szembeni hivatalos elvárásokat közvetítette a fiatalok felé. Másfelől az alulról jövő, spontán szerveződési módokat és új magatartási-viselkedési értékeket nemigen lehetett beilleszteni a készen adott szervezeti, intézményi struktúra működésébe, az önmagáért való tiltásuknak viszont nem sok értelme lett volna. A hivatalos szervek reakciója ezért a szubkulturális csoportosulások és a hozzájuk kapcsolódó jelenségek ideológiával alátámasztott minősítése, stigmatizálása lett. Ettől az értékelő momentumtól nyertek politikai színezetet, kerültek politikai kontextusba az eredetileg nem politikai jellegű szubkulturális elemek.

A rendőrség alacsony tolerancia-küszöbe folytán valóban gyakran azokra a társadalomba integrálódott fiatalokra is ráakasztotta a rendszerellenesség címkéjét, akik egy-két külsődleges vonásban ugyan hasonlítottak a megfelelő nyugati szubkultúrákhoz, de ez nem járt együtt határozott ideológiai, politikai állásfoglalással, sem pedig államellenes motivációkkal. Ahogyan azt számos korabeli galeri-tag nyilatkozata is alátámasztja, a csoportosulások többsége a közös zenehallgatás, italozás és szórakozás céljából alakult, tagjaikat a társaságkeresés, az autonómia-igény, a másság kifejezésének szükséglete vitte a szubkulturális csoportok felé.⁷ Ezekben az igényekben szükségképpen megnyilvánult a politikai hatalom erőszakos uniformizáló törekvéseivel szembeni ellenállás, de csak a hatalmi-politikai reagálások, a rendőrség külső kategorizálása és agresszív fellépése hatására kezdték el a fiatalok mind szélesebb körben magukat galerinak nevezni és politikai jelleghüként megélni, akként definiálni a hivatalos szocializációs elképzelésektől való eltérésüket.

„Én is hippinek vallom magam, egy galerihez tartozom, de ezek olyan békés természetűek. (...) Nekem a szeretet hiányzott, ezt kerestem a hippik között.”⁸
„Galerinek tartjuk magunkat, de nincs különösebb szervezetünk.”⁹

⁷ Rácz József szubkultúra-kutatásai rámutattak arra, hogy e két – a másság kifejezése (*individualizáció*) és a közösség szükséglete (*valahova való tartozás*) – egymásnak ellentmondó igény, mint sajátosan serdülőkori konfliktus feloldására szolgálnak a szubkultúrák, mivel általuk a fiatalok megélhetik a többségi társadalomtól való eltérésüket, mégis tartoznak, kötődnek valahova (vö. Rácz 1992).

⁸ Az 1968-ban felszámolt hippi-galeri nőtagjának vallomása (idézi: Smetana 1969: 51).

⁹ Részlet Szőke Lord gúnynevű Nagyfa-galeritag vallomásából (idézi: Horváth 2009: 44).

„Megérintett titeket a hippi életérzés? Inkább csak a külsőségek Virágos ingünk volt. Egyszer szereztem egy kék nagy virágmintás anyagot, a Palace szálló mellett volt egy néni, aki 150 Ft-ért megvarrta.”¹⁰

„Meg egyébként is, amit venni lehetett, az nem volt divatos. Ugye a Május 1. Ruhagyárban igyekeztek, hogy a ruha olyan legyen, ami az ifjúság igényeivel szöges ellentétben áll. Ha a bő volt a nadrágdivat, akkor szűket gyártottak, vagy fordítva. Ilyen hatvan év körüli figurák elgondolták, hogy milyen legyen a korszerű fiatal, aki kulturáltan szórakozik. Ez volt az egyik bősztító kifejezés, a kulturált szórakozás.”¹¹

„Külsőségben a hosszú haj volt a természetes. A tanárok mindent kitaláltak, hogy vágassuk le, de az még hagyján. A rendőrökkel volt inkább baj. Fényes nappal az utcán megállítottak valakit, hogy igazoltassák. És nyilván a személyi igazolványban nem olyan fénykép volt, amin hosszú lett volna a haja. Közölték vele, hogy maga ezt az igazolványt lopta. És ezzel az ürüggyel bevitték, esetleg még jól meg is verték bent, aztán vagy ott vágták le a haját, vagy ha kijött ő volt kénytelen levágni.”¹²

„Az egyik április 4-én mind a hetvenen elmentünk Visegrádra. Hetvenen és mind ilyen vad figurák, akik annak idején egyedül is feltűnést keltettek, nemhogy hetvenen együtt a hajón. Visegrádon is elég nagy feltűnést keltettünk, főleg mikor elkezdtük énekelni, hogy „Április 4-ről szóljon az ének...” És, hogy ezt mi énekeltük, az már majdnem forradalmi tettnek számított, úgyhogy visszafelé rengetegen leszálltak a hajóról még Budapest előtt, mondván, hogy ott várni fognak bennünket a kikötésnél, ki tudja, hogy hazaérünk-e még. Holott nem csináltunk semmit, de hetven ember együtt, ilyen alakok, az annak idején elég feltűnő jelenség volt.”¹³

A bulik és házibulik persze sokszor mozgalmasra sikerültek, és elfajultak, ezt maguk a résztvevők sem tagadták. Az ivászáttal együtt járt a „balhé”, és nem maradhatott el a lányok miatti verekedés sem, „*anélkül nem volt ize az estének*.”¹⁴ Nem vitatható a filmek fiatalok életében játszott meghatározó szerepe sem. A szórakozási formák között kiemelkedő helyet foglalt el a mozi, s különösen a kalandfilmek és a krimik – amelyeket a tiltás ellenére gyakorta fiatalok is megnéztek – tartottak számot nagy érdeklődésre. A rendőrség éppen ezért fokozott figyelmet fordított a filmszínházakra, a vetítések idején felügyelte a mozik körüli tereket, a mozik bejáratát, de házon belül is ellenőrzéseket, úgynevezett *mozi razziákat*

¹⁰ Részlet K. Zsolttal készült interjúból. Készítette: Markó György. 2006. február 23. (Markó 2007: 131).

¹¹ Részlet Orbán Györggyel készült interjúból, 1997. Oral History Archívum (Molnár A. 2004: 185).

¹² Idézet Nacsády András visszaemlékezéséből. Oral History Archívum.

<http://www.visszaemlekezesek.hu/visszaemlekezesek> (utolsó megtekintés: 2019.03.14.)

¹³ Részlet Koncz Csabával készült interjúból, 2001. Oral History Archívum. (Molnár A. 2004: 186).

¹⁴ Uő.

tartott, megzavarva a fiatalok szórakozását (vö. Molnár J. 1971). A filmek nagy hatást gyakoroltak és központi beszédtemát képeztek az ifjúság körében, innen pedig már csak egy lépés volt, hogy a rendőrség a korban elfogadott behaviorista nézetre (a látott erőszak erőszakos viselkedést vált ki) hivatkozva a filmeknek tulajdonítsa a fiatalok bűnelkövetését (vö. Horváth 2009).

„Volt egy társaságunk, Muskátli-galerinak hívták – mert a Muskátli presszóba jártunk –, művészetekkel foglalkozó emberek voltak benne, írók, fotósok, filmesek, zenészek, balett-táncosok, rock-and-roll táncosok, olyan ötven-hetven ember. A politika akkoriban még nem nagyon került itt szóba. A képzőművészetben viszont nagyon kiismertük magunkat, de a film volt a társaság középpontjában.”¹⁵

„Emlékszem, az Eper és vér című film úgy fölbolondított bennünket, hogy mentünk ki az utcára, és az egyik barátom mondta: „Te figyelj, ha most itt talállok egy zsarut, én agyonverem!” Persze inkább ők vertek meg bennünket.”¹⁶

Kivonulás: disszidálás, hippik, maoisták

A rendőri reakciók nem szándékolt következményeként egyre erőteljesebbé vált a fiatalokban a különbözőni vágyás, a feltűnéskeltés igénye, amely mindinkább a provokáció, a megbotránkoztatás formáját öltötte.¹⁷ Az őket ért vádakra botránycsinálással reagáltak, s keresték azokat a lehetőségeket, amikor borsot törhetnek a rendőrség orra alá. A hírhedt Moszkva téri galéri (*a Kalef*) tagjai például éppen a rendőrség által rájuk aggasztott fasiszta címke hatására kezdték el egymást „Heil Hitler”-rel és a hozzá társuló karlendítéssel üdvözölni. De mindez, ahogyan a csoport több tagja is hangsúlyozta, nem volt több színházi műsornál, művi balhénál, a Kalef tagjai közül senki nem azonosult a náciizmus eszméivel.¹⁸

Félrevezető lenne ugyanakkor egyértelműen kijelenteni, hogy a fiatalok „ellenséges” politikai nézetei, „negatív politikai beállítottsága” kizárólag a rendőrség konstrukciós

¹⁵ Részlet Koncz Csabával készült interjúból, 2001. Oral History Archívum. (Molnár A. 2004: 186).

¹⁶ Nacsády András visszaemlékezése. Oral History Archívum.

<http://www.visszaemlekezesek.hu/visszaemlekezesek> (utolsó megtekintés: 2019.03.14.).

¹⁷ Az ifjúsággal szembeni brutális rendőri fellépés nem kifejezetten magyar sajátosság, hiszen a nyugati lázadásoknak szintén kísérőjelensége, gyakorta felkorbácsolója volt a rendőrök erőszakos eljárása: „Berlinben egy tüntető diák, Benno Ohnesorg lelőése volt a nagyobb megmozdulások kiindulópontja, a párizsi diáklázadásokat szó szerint »leverték« a CRS-rendőrök (bár javukra legyen mondva, hogy ez emberéletet nem követelt), Amerikában viszont a polgárjogi mozgalom vezetői sorra halálos merényletek vagy rendőri golyók áldozatai lettek” (Klaniczay 2018: 384 – kiemelés az eredetiben).

¹⁸ Lásd: Markó György Moszkva téri Kalef tagjaival készült interjúja, 2006. (Markó 2007: 120–143).

munkájának produktuma volt. Magához a problémához – mint ahogyan arra R. András egykori Kalef-tag rámutat – óvatosan kell közelíteni, mert ugyan igaz, hogy a rendőrök „a jelentéktelen részleteket fújták fel, de azért némi realitás mégis akadt a megközelítésükben. Ugyanis a Kalefra és más ilyen helyekre járó fiatalok mindenféleképpen nem akartak mondani a rendszerre. Szinte mindegy, hogy hogyan és miképpen, de lehető legerősebben nem mondani, mert alapjaiban tagadták a rezsimit. Nem teljesen végiggondolva a dolgokat, ezért talán leginkább kamaszos antikommunizmusnak mondanám a legtöbbünk világmé-pét.”¹⁹ Hogy mennyiben öltött mindez tényleges cselekvésben – akár államellenes szervezkedésben – testet, természetesen más kérdés. Az akkori szereplők nyilatkozatai alapján a folyamatot a politikai cselekvés háromosztatú (kivonulás, tiltakozás, hűség) *hirschmani modelljén* (Hirschman 1995) értelmezve az mondható el, hogy a mérleg nyelve sokkal inkább a kivonulás, mint a tiltakozás felé billent el. A rendőrök minden erejükkel azon munkálkodtak, hogy ellehetetlenítsék a fiatalok fennálló kereteket érő kritikáját, elégedetlenségük kinyilvánítását. Azokat a problémákat, amelyekre az ifjúság ráirányította a figyelmet – nevezetesen az olyan szabadságjogok hiányát, mint a szabad öltözködés, a hajviselethez való jog, a mozgásszabadság, az utcán való gyülekezéshez és a tüntetéshez való jog – egyfelől a valóságtól elrugaszkodottnak, ezért indokolatlannak ítélték, másfelől kriminalizálták, arra hivatkozva, hogy e jogok gyakorlása „a nyugati kapitalista országokban éppen a magas fiatalkorú bűnözés legfőbb előidézője” (Molnár J. 1971: 392).²⁰

A változás lehetőségébe vetett remények hiányában a kivonulás jelentett reális stratégiát. „Sokan akarták elhagyni az országot, ahogy akkoriban mondták, a »disszidáláson« törték a fejüket, mert egyedül a nyugati világ felé látták a kiutat.”²¹ Ezt támasztják alá a vonatkozó rendőrségi statisztikák is: míg az összeesküvés, a lázadás évről évre elenyésző százalékban fordult elő a fiatalkorú bűnözők körében, addig a tiltott határátlépés a leggyakrabban elkövetett bűntettek között szerepelt, s tartósan magas szinten mozgott a határátlépési kísérletek száma (vö. Györök 1964: 8–10; Molnár 1971: 447–448). A szökések egymást követő durva megtorlásai azonban a fiatalok többségét elrettentették a próbálkozástól. Ilyenformán számukra a rendszer által kínált keretek és korlátok előli menekülés egyedüli útját a szubkul-

¹⁹ Részlet R. Andrásal készült interjúból. Készítette Markó György. 2006. március 20. (Markó 2007: 142).

²⁰ Mint írja a szerző: „az ellenséges politikai nézeteket valló fiataloknak csak kisebb része hivatkozik az élet reális, mindennapi problémáira (bérszínvonal, árszínvonal, lakáshelyzet, továbbtanulási nehézség, munkakörülmények stb.) A nagyobb százalék kifogásait a fiatalok számára Nyugaton biztosított »szabadságjogok« hiányára alapítja. Amint azt nem egy vizsgált fiatal megfogalmazta: minden másképp lenne, ha nekünk is megadnák, amit Nyugaton már megadtak a fiataloknak” (Molnár J. 1971: 388–389 – kiemelés az eredetiben).

²¹ Részlet R. Andrásal készült interjúból. Készítette Markó György. 2006. március 20. (Markó 2007: 142).

turális csoportosulások jelentették, amelyekben szabadon megélhették a vágyaikat, és ha csak egy pillanatra is, de „elfeledkezhettek arról, hogy milyen szörnyű az élet.”²²

A rendőrségi beszámolók valóságához való viszonyát szemléletesen tükrözi *Horváth Sándor* (2009) *Nagyfások* néven ismertté vált hippi-galeriről készült mikrotörténeti elemzése, melyben az egykori résztvevőkkel készült interjúk tükrében értelmezi újra a rendőrségi dokumentációban széleskörűen rögzített 1969. júliusi fasiszta tüntetés esetét.

A társaság a „Nagyfa” elnevezést a Budai Ifjúsági Park fölött álló nagy fáról kapta, amely alatt gyakran gyűltek össze a parkba valamilyen oknál fogva (pl. öltözködés, pénzhíány) be nem jutó fiatalok azért, hogy innen, kívülről meghallgassák a koncerteket. 1969. július 8-án a fánál összetalálkozó fiatalok az aznapi Sakk-Matt koncert elmaradása miatt *Sánta Zoltán*²³ („Kacsa”) felvetésére úgy döntöttek, elindulnak a Bazilikához, hogy ott a Rolling Stones néhány nappal korábban elhunyt huszonhét éves gitárosáról, Brian Jonesról megemlékezzenek. A Bazilika ajtaját azonban zárva találták, így tovább sétáltak az amerikai nagykövetség felé, hogy ott tartsák meg a megemlékezést. A szemtanúk, bár valóban megbotránkoztak a kinézetük miatt a vonuló fiatalok csoportján, de nem hallottak tőlük sem fasiszta, sem egyéb rendszerellenes jellegű megnyilvánulásokat. Egy részük viszont menet közben ténylegesen énekelt valamit, amit dallama alapján egy a barátnőjével arra járó fiatal férfi náci indulónak vélt hallani, ezért fasiszta demonstrációt feltételezve a közeli fülkéből bejelentést tett a Budapesti Rendőr-főkapitányságnak. Ennek az egyetlen telefonhívásnak köszönhetően fejlődött a történet végül államellenes bűncselekménnyé, és vált az akkor még többségében kamaszkorú fiatalok hátralévő életét megbélyegző eseménnyé. Fasiszta-gyanús szerveződés lévén ugyanis a helyszínre érkező rendőrség nem elégedhetett meg azzal, hogy a közel száz résztvevő közül mindössze az elfogott négy fő ellen induljon eljárás, ezért az ügy átkerült a Politikai Osztály III/b csoportjához, amely célul tűzte a galeri gyors és teljes felszámolását. Az őrizetbe vett négy fiatalat felhasználták további információk gyűjtésére. A következő hónapokban mintegy száz feltételezett galeritagot vettek nyilvántartásba, s több mint egy tucat ügynök jelentett rendszeresen a Nagyfához járó fiatalokról. A bírósági tárgyalásra végül 1969 decemberében került sor, ahol a beidéztet vádlottakat szembesítették azzal, hogy egy meghatározott szervezettel és rendszerellenes ideológiával rendelkező bűnelkövető galerihez tartoznak, amely a Nagyfa nevet viseli. Ezzel az elnevezéssel itt találkoztak először a fiatalok, akiket aztán államellenes izgatás vádjával nyolc hónap és két év közötti letöltendő szabadságvesztésre ítélték, annak ellenére, hogy közülük

²² Idézet Csorba Pál fedőnevű ügynök Kalef galeri politikai tevékenységéről tett 1964. évi július 7-i jelentéséből. (Markó 2005: 28–29).

²³ A beszámolóban módfelett becsmérlő jellemzést adnak a feltételezett galeri-vezérről: „Kacsa a féleszű hippi – akinek egy időben az arca a torzonborz szörzettől alig volt látható” (Konczer – Kassai – Regős 1969: 119).

többen részt sem vettek a „felvonuláson”.²⁴ A bíróság az elkövetett bűncselekmény okait szokásos módon a szocializációs körülményekből kibontakozó devianciára hajlamosító személyiségjegyekkel magyarázta: „a vádlottakra az otthoni és az iskolai környezet hatástalan maradt, bár befolyásolta őket, érdeklődésüket egyáltalán nem kötötte le. Ehhez járultak hozzá, bár egyénenként más és más módon és mértékben a szülők és a gyermekek közötti meg nem értés, az érzelmi és nevelési kapcsolat hiánya, amely az életkorra figyelemmel döntő hatással bírt volna a társadalomba való beilleszkedésük kezdetén.”²⁵ Beszervezett ügynökök révén az elítélt fiatalokat szabadulásuk után is megfigyelés alatt tartották, a közülük hangadónak számító személyek pedig egészen a rendszerváltásig rendőri felügyelet alatt álltak.

Az egykori Nagyfasokkal készült beszélgetések arra mutattak rá, hogy a büntetés és az állampárti felügyelet alapjaiban változtatta meg a fiatalok politikához fűződő viszonyát. Az eredeti békés, politikailag leginkább passzív és közömbös szubkultúrabeli identitásuk fokozatosan egyre aktívabb és szélsőséesebb nacionalista identitássá formálódott át: „azok, akiket megbüntettek, a nacionalista identitások tárházából válogatva többnyire a radikálisabb reprezentációra alkalmas, helyenként fanatizmusra nyitott ideológiákra váltak fogékonnyá.” A hippi kultúra külsődleges elemei – a hosszú haj, a szakáll, a nyaklánc és a különböző jelvények – ugyan mindvégig megmaradtak, de kiegészültek a nacionalista szubkultúrák demonstratív jelképeivel, mint például a Nagy-Magyarországot ábrázoló pólóval és a kereszttel, valamint a magas szárú bőrbakancsral. A szereplők egyértelműen tagadták, hogy a hajdani kortárscsoportjuk egy szorosan összetartó, hierarchikusan szervezett bűntársulás lett volna, s egyetértettek abban is, hogy a Nagyfa galeri történetét vezetőstül és mindenestül a rendőrök találták ki és töltötték fel politikai tartalommal. Elmondásuk szerint a fiatalok akkoriban beszélgetni, „csajozni”, iszogatni és zenét hallgatni jártak fel a fához, nem pedig politikai vagy másféle bűncselekmények megszervezése céljából. Az események hatására azonban a Nagyfa jelentése is megváltozott, egyszerű találkozóhelyből egy olyan szimbólummá alakult, amely emlékeztetükben mindmáig a hatvanas évekbeli magyar ifjúság hivatalos elvárásokkal szembeni ellenállását fejezi ki (vö. Horváth, 2009).

A politikai rendszerrel szembeni nyílt ellenállás követelményének hazánkban egyetlen hatvanas évekbeli ifjúsági szubkultúra, a néhány – nem ritkán magas pártfunkcionáriusok gyerekei alkotta – szélsőbaloldali egyetemista csoportból álló *maoista mozgalom* feleltethető meg, ennek azonban – mind időben, mind térben – csak nagyon szűk körű hatása volt Magyarországon. A népszerű kínai vezér itthoni hívei számára a Kádár-rendszer már nem volt

²⁴ E fiatalok ellen felhozott vád az volt, hogy korábban több alkalommal fasiszta köszönési módokat használtak a Nagyfa környékén.

²⁵ BFL. PKKB. 640. d. 9. B. 23598/1969. 1970. február 16. Ítélet. 27. (idézi: Horváth 2009: 39).

eléggé baloldali, nem volt igazi proletárdiktatúra, a kapitalizmus restaurációja irányába tett lépéseivel, a fogyasztás középpontba helyezésével lejjebb adott a szocializmus és a távlati célú kommunizmus célkitűzéseiből. A csoport tagjai a hatvanas évek közepétől a Műszaki Egyetemen, az ELTE-n, az MKKE-n és a Képzőművészeti Főiskolán fejtettek ki többé-kevésbé nyílt propagandatevékenységet, s politikai vitákat és tüntetéseket szerveztek, gyakran engedély nélkül. Ezeket az akciókat „*egy szűkebb konspiratív csoport irányította (...), amely önmagát 1967. novemberi röplapján »Magyar Forradalmi Kommunisták Csoportjaként« jelölte meg. Ugyanebben az időben kidolgoztak egy 36 pontból álló Programfelhívást, amelynek 34. pontjában kimondták, hogy a céljuk a »revizionista, burzsoá-bürokrata rendszer erőszakos megdöntése« és egy kínai típusú szocializmus megvalósítása Magyarországon.*”²⁶ A csoport ellen 1967 novemberében indult államvédelmi nyomozás, s több tagját – köztük például Pór Györgyöt, Bencze Sándort, Simon Pétert – rendőri felügyelet alá helyezték. Az 1968 nyarán folyó tárgyalás eredményeként rölapok terjesztése és az államrendet veszélyeztető összeesküvés vádjával a Fővárosi Bíróság hat hónaptól két és fél évig terjedő, börtönben letöltendő szabadságvesztésre ítélte a vádlottakat (vö. Murai – Tóth 2018).

A per után a maoista csoportosulás megszűnt, s mint eszmei áramlat a továbbiakban semmilyen érzékelhető hatást nem gyakorolt hazánkban, ugyanakkor vitathatatlanul szerepe volt a későbbi *bölcsészkar* KISZ-reformmozgalom kialakulásában. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának filozófus KISZ-alapszervezete ugyanis nem volt hajlandó elfogadni felettes szervének, a kari KISZ Végrehajtó Bizottságnak a maoista összeesküvésben résztvevő személyek szervezetből való kizárására vonatkozó utasítását, mi több az alapszervezet tagjai intézményi változásokat szorgalmaztak a kari VB efféle önkényes döntéseinek megakadályozása érdekében. E kezdeményezésben volt a legérzékenyebb a párizsi, varsói és prágai diákmozgalmak hatása. A hazai hallgatók követeléseai alapvetően két területre terjedtek ki, egyfelől a diákok hatékonyabb érdekképviselésének biztosítására az egyetemi életet érintő döntésekben, másfelől az oktatási rendszer megújítására, színvonalának javítására. Mindezt a KISZ szervezeti keretein belül – a francia diákközgyűlések mintájára – működő közös fórum, a meghatározott időközönként ülésező *Kari Gyűlés* létrehozásával kívánták elősegíteni, ahol a kari KISZ-alapszervezetek küldöttei, a tanárok képviselői és az egyetemi vezetés közösen vitatják meg az aktuális problémákat és hoznak döntést a megoldásuk irányába mutató lépésekről.

A hallgatói reformmozgalom a Kari KISZ 1969. április 28-ai – délután három órától 29-én hajnal ötig, vagyis 14 órán keresztül tartó – vezetőségválasztó küldöttgyűlésével ért a tetőfokára, amelyen a küldöttgyűlés ahelyett, hogy elfogadta volna a párt által a kari KISZ

²⁶ Lásd: Dalos György (2000): Kommentár. *Mozgó Világ*, 26 (3) – kiemelés az eredetiben.
<http://epa.oszk.hu/01300/01326/00003/marciu3.htm> (utolsó megtekintés: 2019.03.14.).

VB-be delegált jelöltek, saját küldötteseket választott meg. A gyűlésen megfogalmazott elképzelések és a kari KISZ egyes szervezeteire vonatkozó követelések – mint például hallgatói képviselő biztositása egyharmad arányban a döntéshozó szervezetben vagy a végrehajtó testületek feletti demokratikus ellenőrzés megteremtése – komolyan felkeltették a politikai hatalom figyelmét, még maga Kádár János is látogatást tett a Bölcsészkaron, hogy beszéljen az intézményi diákbizottság vezetőivel és lecsillapítsa a kedélyeket (vö. Apor 2017).

A *KISZ Budapesti Bizottsága* végül nem ismerte el a Kari Gyűlést döntéshozó testületként, csupán tanácskozó fórumként való működésre adott engedélyt, amely határozat a KISZ működési szabályzata értelmében kötelező erejű volt. Az 1969. október 11-én megtartott Kari Gyűlés ennek ellenére megtárgyalta és megszavazta az új egyetemi szervezeti és működési szabályzatot, s annak részeként a hallgatók egyharmados képviseletét a Kari Tanácsban, ez azonban a gyakorlatban már nem valósulhatott meg. A dékán kora délután berekesztette az ülést, a második nap megtartására nem került sor. A Kari Gyűlésen történtek nyomán megtorló párthatározat született, az MSZMP KB utasítására a kari KISZ-bizottság tevékenységét felfüggesztették, a kezdeményezőket megdorgálták, a Kari Gyűlés folytatását pedig betiltották, amelyet az *MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály* munkatársainak feljegyzése szerint a bölcsészkar akkori dékánja a következőkkel indokolt:

„Egyesek olyan demokratizálást akarnak a Karon, mint a nyugati egyetemeken. (Az egyik felszólaló pl. svéd mintára hivatkozott). Szükség van javítani az oktatómunkát, de nem nagygyűléseken, és nem anarchiával. (...) A Kari Gyűlés nem volt demokratikus, mert a résztvevők döntő többsége hallgatott, csupán 10-15 ember beszélt 6 órán keresztül. Helytelenítem azt a követelést, hogy a hallgatók irányítsák az Egyetemi Színpad és az Eötvös Klub munkáját, mert ez az állami irányítást és koordinációt veszélyeztetné” (idézi: Dénes 2008: 25–26).

A diákmozgalom mindezek ellenére nem szűnt meg, bár mozgásteret jelentősen beszűkült. Vezetőinek és tagjainak egy része újakkal kiegészülve az új kari KISZ-vezetés megválasztásáig a társadalomra nyitó közösségépítő munkacsoportok működtetésébe és különféle tudományos és kulturális programok szervezésébe helyezték át tevékenységüket (vö. Dénes 2008). A Bölcsészkar hallgatói az elkövetkező időszakban is meghatározó szereplők maradtak, s többek között részesei voltak az 1972-es és az 1973-as március 15-i, rendszerellenes megmozdulásoknak is.

Az 1960-as években a bevett társadalmi szokásokkal és értékrendszerrel szakítani kívánó ifjúságra irányult a figyelem világszerte, elég csak a nyugati diáklázadásokra, a hippy mozgalomra vagy a szocialista blokkon belül megjelenő hasonló jelenségekre gondolni. E folyamatnak hazánkban különös jelentőséget kölcsönzött, és egyúttal értékelését messzemenően meg-

határozta az a tény, hogy az 1956-os forradalomban nagy számban vettek részt fiatalkorúak és fiatal felnőttek. Ennek okán a kádári hatalom mindent elkövetett annak érdekében, hogy felügyelet alá vonja a fiatalkori szocializáció valamennyi folyamatát, s intézményein keresztül látványosan demonstrálja az ifjú generáció számára a helyes és helytelen magatartást. Politikai szempontból mindaz, ami a hivatalos intézményrendszer formalizált működésén kívül jelent meg, „ellenszocializálódásnak” minősült. Így váltak a nyugati kultúra hatására feltűnő különbségek, új értékrendi és mentalitásbeli jellegzetességek ifjúsági problémává, s ezáltal elsősorban rendészeti kérdéssé, az ezeket követő fiatalok – az ’56-ban elítélt társaikhoz hasonlóan – fasiszta bűnözőkké, szubkultúráik pedig bűnöző galerikké. Ez utóbbi fogalom parttalanúsága lehetővé tette, hogy bármely olyan fiatal a galeri kategóriája alá kerülhessen, aki beatzenét hallgatott és öltözködésében, hajviseletében egyfajta nonkomformitást, extrémítást mutatott. S valóban sokféle hátterű, a kimondottan magas beosztású, értelmiségi családok gyermekeitől az egészen hátrányos helyzetű, nélkülözésben élő fiatalokig mindenki megtalálható volt a galeri-tagok között.

A kádári vezetés nem szerette az olyan részvételt, amelyet nem ő szervezett meg, ezért hazánkban három embernél több fiatal csoportosulása, ha az nem szocialista brigád volt, a hatalom számára veszélyforrást jelentett. Az viszont, hogy mikor csapott le ezekre, kevésbé volt előre kiszámítható, már csak azért is, mert a „politikailag megengedett” kategória tartalma rendkívül változó volt az évtized során. Ami még a hatvanas évek elején az imperializmus szálláscsinálójának számított, hamarosan a „megtűrt” (pl. a beatzene és a jazz), netán „támogatott” (pl. pol-beat) minősítésbe került át. A fiatalok számára így egyetlen dolog bizonyult biztosnak: hogy semmi sem biztos, hogy a játékszabályok folyamatosan változnak, s az a szféra, amelyben a politika közvetlen kontrollja nélkül mozoghatnak, olykor bővül, máskor pedig szűkül. Ha viszont valaki rendőri kézre került, egyenes út vezetett a bíróságra. A rendőri szervek ugyanis mindvégig politikai-ideológiai síkon definiálták, köz- és államérdekkel ellentétes tartalommal ruházták fel és ekként kezelték a spontánul felbukkanó törekvéseket.

Hogy milyen hatást gyakorolt ezen eljárási mód a fiatalok hatalomhoz való viszonyára, bonyolult kérdés. A problémára adandó válaszok sokrétűek és egyáltalán nem nevezhetők teljesnek vagy véglegesnek. Annyi azonban bizonyosan állítható, hogy a fiatalok hatalomhoz fűződő viszonyát erőteljesen befolyásolta, hogy a gyakorlatban magával a hatalommal többnyire a hozzájuk offenzív módon közelítő erőszakszervezetek útján találkoztak, amely szükségképpen vonta maga után az ellenséges, de legalább is gyanakvó viszonyulást. Más kérdés persze, hogy vajon a fiatalok körében mindinkább megnyilvánuló ellenzéki érzület pusztán a rendőri reagálásokra adott válaszreakció volt-e, vagy egy eleve lappangó jelenség, amelyet a hatalmi felügyelet és erődemonstráció hozott a felszínre. Kétségtávol megnehezíti a választ, hogy a hatvanas évek spontán ifjúsági közösségei nem alkottak egységes szubkulturális társa-

dalmi réteget, hanem különböző és egymástól időben is elváló csoportokra tagolódtak. A Moszkva téri Kalef galerire feltehetően az utóbbi volt érvényes – ahogyan arra az R. Andrással készült interjú rámutatott –, a Kalef tagjai a politikai berendezkedés iránt eleve ellenséges érzésekkel viseltettek. A maoista diákokra – bár teljesen más értékek mentén – szintén ez volt a jellemző. A bölcsészkar diákok nem utasították el a rendszert, hanem annak keretei között tettek kísérletet egy politikai mikro-reform végrehajtására. Más esetekben és a Nagyfa galerinél inkább a rendőrség, semmint a fennálló rend jelent meg a fiatalok számára ellenségként. Ezt támasztja alá, hogy többen tettek közülük olyan kijelentéseket, mint *„mi nem haragsunk a rendszerre, de a rendőröket gyűlöljük”* vagy *„csak azt a rendet utáljuk, amit a rendőrök és az önkéntes rendőrök tartanak fenn velünk szemben”* (Molnár 1971: 388–389). A Nagyfasok „lázasága” eredendően politikán kívüli volt, és csak bírósági ügy és a büntetés hatására váltak szélsőségesen nacionalista identitásúvá az addig javarészt apolitikus szereplők.

Összességében az mondható, hogy a hivatalos szervek fellépése és történetalkotása akár így, akár úgy, de szándékaival ellentétes célt ért el: egymáshoz közelítette a problémáikkal magukra maradt fiatalokat. Az ellenzéki magatartás elterjedésétől, az ifjúság megszerveződésétől való félelem következménye paradox módon éppen az lett, hogy az ifjúság mind szélesebb csoportjaiban terjedt el a szembenállás hangulata, s mind többen tekintették magukat a fennálló rendszer ellenségeinek.

Felhasznált irodalom

- Agárdi Péter (1997): Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez. In: Uő. *Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény (1945–1990), II/2.* Pécs: JPTE, 711–747.
- Apor Péter (2017): Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv és ellenzékiiség lehetőségei Magyarországon, 1968–1973. *Történelmi Szemle*, 59 (4): 591–604.
- Dénes Iván Zoltán (2008): Diákmozgalom Budapesten 1969-ben. *2000*, 20 (7–8): 19–35.
- Dux Erikné (1963): A fiatalkorú bűnözés okaira vonatkozó, az 1962-63. évi rendőrségi adatfelvétel első eredményei. *Belügyi Szemle*, 1 (10): 14–27.
- Fenyvesi István (1965): A rózsadombi galeri felszámolása. *Belügyi Szemle*, 3 (9): 86–92.
- Györök Ferenc (1964): A fiatalkorúak bűnözésének alakulása, okai és megelőzése. *Belügyi Szemle*, 2 (4): 5–28.
- Gyarmati Pál (1963): A nevelő jellegű intézkedések néhány problémája, az államellenes bűncselekményt elkövetők elleni büntető eljárásban. *Belügyi Szemle*, 1 (2): 16–26.
- Hirschman, Albert O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Horváth Sándor (2008): Erika és az Óriáskerék. Ifjúsági lázadás és új társadalmi identitások létrehozása az 1960-as években. In: Uő. (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Budapest: Nyitott Könyvműhely, 321–354.
- Horváth Sándor (2009): *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Klanciczay Gábor (2018): 1968 és az ellenkultúra. *Educatio*, 27(3): 382–390.
- Konczer István – Kassai László – Regös Andor (1970): A „Nagyfa” galeri felszámolása. *Belügyi Szemle*, 8 (10): 114–120.
- Markó György (2005): *A Kalef. A Moszkva téri galeri 1964-1965.* Budapest: H&T Kiadó.
- Markó György (2007): *Egy zendülő a Kalefről.* Budapest: H&T Kiadó.
- Molnár Adrienne (2004): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archivum gyűjteményéből.* Budapest: 1956-os intézet.
- Molnár József (1971): *Galeribűnözés. Antiszociális fiatalkori csoportok, a fiatalkori csoportos bűnözés.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Murai András – Tóth Eszter Zsófia (2018): *1968 Magyarországon. Miért hagytuk, hogy így legyen?* Budapest: Scholar Kiadó.
- Rainer M. János (2011): *Bevezetés a Kádárizmusba.* Budapest: 1956-os Intézet – L’Harmattan Kiadó.

Rácz József (1992): Kortárs csoportok és politikai szocializáció. In: Csepeli György, Kéri László, Stumpf István (szerk.): *Állam és polgár. Változás és folyamatosság a politikai szocializációban Magyarországon*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete – Magyarországi Politikai Képzési Központ, 201–212.

Ripp Zoltán (2013): Mennyire lépett bele az államvédelem az emberek életébe? In: Takács Róbert (szerk.): *Kérdések és válaszok a Kádár-korról*. Budapest: Napvilág Kiadó, 73–75.

Ságvári Ágnes – Vass Henrik (szerk.) (1973): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Smetana József (1969): Hozzászólás a „Gondolatok a beat-nemzedékről” című cikkhez. *Belügyi Szemle*, 7 (8): 48–52.

Smetana József – Hipp Károly (1967): A „galeri-bűnözés” helyzete és az ellene való harc néhány kérdése. *Belügyi szemle*, 5 (9): 15–22.

Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások* Szabó Ildikó (1991): *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Budapest: Tekintet Könyvek.

Szabó Ildikó (2014): Emberszemélyek és identitáspolitikák a rendszerváltás utáni politikai szocializációban. *Kultúra és Közösség*, 5 (4): 5–32.

Takács Róbert (2015): Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964. *Múltunk*, 3: 30–68.

Weiss János (2009): A megszervezett lázadás. *Fordulat*, 2 (6): 36–50.

CSIZMADIA ERVIN

A reformmarxizmustól az ellenelméletig és az ellenhatalomig. A magyar demokratikus ellenzék

A magyar demokratikus ellenzék történetét elég sokszor volt módom feldolgozni (kötetekben Csizmadia, 1995, 2001 és számos tanulmányban is 1990, 1991, 1997, 1998, 2015). Ezekben az írásokban szinte kivétel nélkül foglalkozom az előzményekkel, de a legrészletesebben első, 1995-ös munkámban. Már ott 1968 és 1988 közé teszem az ellenzék legfontosabb éveit.¹ Itt szeretném összefoglalni mindazt, amit a témáról ma az ötvenedik évfordulót követően gondolok, és a tanulmány vége felé az újabb nemzetközi szakirodalomra támaszkodva kitágítom az elemzést, és az 1968 utáni filozófus-disszidenciát új problémafelvetések tükrében vizsgálom.

Bár a demokratikus ellenzék tényleges története az 1970-es évek második felében kezdődik, és az 1980-as években bontakozik ki a maga teljességében, egy tágabb perspektívában e történet részét képezik a 60-as évek, 1968 és a 70-es évek eleje is. E korai időszakban a későbbi demokratikus ellenzék két releváns csoportját, a *Lukács-iskolát* és a *Lukács-óvodát* állítom a vizsgálat középpontjába, s e viszonylag szűk kör felnövekedésére, szocializációjára, társas és ideológiai fejlődésének néhány elemére koncentrálok. Nevüket a Lukács Györgyhez fűződő viszonyuk alapján kapták.² Iskolának azt a csoportot nevezzük, amelynek tagjai az 1960-as években 30-as éveikben járó filozófusok, s Lukács közvetlen tanítványainak számítanak. Óvoda pedig az a kör, amely kezdetben egyetemi hallgatóként, a 60-as évek végén fiatal értelmiségiként az Iskola képviselőinek valamely ágához – szintén tanítványként – kapcsolódik.³

Fontos tehát itt azt jelezni, hogy a demokratikus ellenzék előtörténetében ez a *generációs* mozzanat is meghatározó jelentőségű; a közös marxista indíttatás mellett a különböző nemzedéki élményekből eltérő filozófiai és politikai álláspontok következnek. Látjuk majd, hogy az 1968-as eseményeknek is más és más olvasata lesz a két csoport tagjai számára. Végso tanulsága az lesz ennek az elemzésnek, hogy bár

¹ 2018-ban – az 1968-as események ötvenedik évfordulóján – az MTA Filozófiai Intézete rendezett egy konferenciát *1968 és a magyar filozófia* címen. Ezen a rendezvényen magam is részt vettem, és tartottam is egy előadást „A magyar demokratikus ellenzék kialakulásának első stációi: 1968 és 1973” címmel. Ez nagyjából azt a szemléletet és megközelítést tartalmazza, amelyet az alábbiakban is képviselni fogok.

² Lukács Györgyről és főként kései szerepéről lásd: Krausz szerk., 2010.

³ A Lukács-iskolának két jól elkülöníthető ága volt. Az egyik a Fehér Ferenc és Heller Ágnes nevéhez köthető szárny. A másik a Márkus György által fémjelzett. Bővebben: Csizmadia, 1995. Monográfia, 19–37.

az iskola tagjai (már csak életkori okokból is) a 60-70-es évek fordulóján jóval ismertebbek és befolyásosabbak, mint az óvoda tagjai, 70-es évekbeli fokozatos marginalizálódásuk nyomán a filozófusi létformától nem jutnak el a gyakorlati politikai létforma, professzionális a politikai disszidencia felé.⁴ A demokratikus ellenzék mozgalmának tényleges létrehozatalára így az óvoda tagjai vállalkoznak.

De vajon mit is fejez ki a demokratikus ellenzék létrejötte? S miért, milyen szempontból korszakhatár 1968? Ezekre a kérdésekre, *Immanuel Wallerstein és Ivan Krastev* egy-egy rendkívül érdekes munkáját segítségül hívva, a tanulmány végén, az utolsó részben válaszolok. Az első részben az elemzés témájául választott értelmiségi csoportok ideológiai, szocializációs és interperszonális dimenzióját vázolom fel. A második részben azt nézem meg, milyen módon hatott az iskolára és az óvodára a két 1968, Prága és Párizs. A harmadik részben a 68 utáni (68-ból mintegy következő) korai önszerveződésről esik szó, végül az említett kérdésre keresem a választ: mi lett az óvodával és miképpen határozható meg 68 öröksége, illetve ennek az értelmiségi körnek a jelentősége a magyar és a nemzetközi szellemi és politikai életben?

A kritikai marxizmus két generációja 1968 előtt: ideológiai reneszánsz, szocializáció és belső viszonyok

Amint Nyugat-Európában 1968 „kettős lázadás” (egyfelől a kapitalizmus létező formája, másfelől a szülők nemzedéke ellen (Crouch-Pizzorno szerk., 1978), úgy Magyarországon semmiféle lázadásról nem beszélhetünk. A kapitalizmus ellen nem lehetett lázadni, merthogy azt még csak hírből ismerték. A szocializmus ellen pedig azért nem lehetett lázadni, mert az 1956 után létrejövő rendszer nagyon is figyelt arra, hogy ne kövesse el az 1956 előtti hibákat, s demobilizálja, passzivitásban tartsa az embereket. Ez utóbbit segítette az 1960-as évek eleje óta tartó konszolidációs és életszínvonal-javító politika. *Szabó Miklós* – aki maga is a demokratikus ellenzék tagja volt – egy tanulmányában azt írja: „konszolidált körülmények között nem legitimált rendszerek nagyobb mértékű engedelmisséget érnek el, mint a demokratikus legitimáció” (Szabó, 1989: 281). Ezt a megállapítást mintha az 1960-as évek szabták volna: a konszolidálódás – ha legitimációt nem is – nagyfokú társadalmi engedelmisséget, konformitás-készséget eredményezett.

⁴ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1973. május 8-án hozott határozatot „néhány társadalomkutató anti-marxista nézeteiről”. A szóban forgó személyek: Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály, Márkus Mária, Kis János és Bence György. Lásd: Csizmadia, 1995. Dokumentumok, 47-59.

De ahogyan nem volt lehetséges a rendszerrel szembeni lázadás, ugyanúgy igaz ez a szülők nemzedékével szembeni lázadásra is. Ez utóbbihoz ugyanis egy masszív társadalmi fundamentum kellett volna – ma úgy mondanánk: a civil társadalom önszervező képessége. Ennek sem voltak meg a minimális feltételei.⁵ Így egy sajátos, kelet-közép-európai történet bontakozik ki a szemünk előtt, amelyben nincsenek nagy makropolitikai és makrotársadalmi csoportmozgások, ami pedig van helyettük, az a *mikroszférában*, annak is a rejtett szférájában, a második nyilvánosságban zajlik.

Történetünk főszereplője két mikro-csoport tehát, amely a 60-as években már kellő szellemi felkészültséggel és bizonyos fokú tekintéllyel rendelkezik. Mivel a korai konszolidáció körülményei között természetesen lehetetlen lett volna nagy ívben eltérni a hivatalos ideológiától, ez a mikro-szerveződés a marxizmus ideológiájának égisze alatt történik, két marxista, vagy – a korszakban meghonosodott kifejezéssel – reneszánsz-marxista csoport részvételével (Csizmadia, 1995, Monográfia: 19-20). De a marxizmus közös elfogadásán túl fontosak az iskola és az óvoda közötti, az óvodán belüli és az óvoda és más csoportok (például a maoisták) közötti különbségek. Ahogyan az mikro-csoportoknál lenni szokott, lételemük a belső, egymással folytatott vita.

Talán megkockáztatható az a megállapítás, hogy a filozófia azért válhatott ekkoriban „erjesztő” tudománnyá, mert a konszolidációs politikának nem mondott ellent, hogy a marxizmust igyekezzenek átértelmezni. A munkásmozgalom és a magyar filozófiatörténet „nagy harcosa”, *Lukács György* pedig ehhez biztosnak vélt háttérrel jelentett a korabeli politikai vezetés számára. A korszak politikai vezetése úgy érezhette, ha lazulás és erjedés is van a filozófiában,⁶ de ez épp azért tartható kézben, merthogy a kommunista mozgalom egy kipróbált harcosa áll a filozófiai mozgások élén, aki maga az MSZMP hivatalos politikáját követi. Lukács tekintélyt jelentett, ugyanúgy, ahogy a szociológia tudományának élén *Hegedűs András*, volt miniszterelnök is.⁷

Nézzük most már egészen röviden a Lukács-iskolát és az -óvodát alkotók névsorát. Az iskolát azok a filozófusok fémjelezték, akikről a lábjegyzetben említett PB-határozat is szól, a Lukács-óvodát pedig azok, akik a 60-as évek elején kezdték meg egyetemi tanulmányaikat. Velük készült interjúkból tudjuk, hogy a későbbi óvoda

⁵ A demokratikus ellenzék mozgalmán túlmutató civil társadalom jóval később, az 1980-as évek közepén kezdi megszervezni magát. Erről a folyamatról nagyon érdekes látéleletet adnak a korszak reprezentatív folyóiratainak, az *Ifjúsági Szemlé*nek az évfolyamai.

⁶ Könyvemben ezt a folyamatot a „filozófia pluralizálódásaként” írom le. Csizmadia, 1995, Monográfia, 21-24.

⁷ Uo. 25-28.

nemzedéke már a középiskolában megismerkedett a marxizmussal, közte Lukács György hozzáférhető műveivel, sőt volt, aki – nem kis részben a Lukács elleni 1958–59-es hajszra hatására – egyenesen Lukács követőjének nevezte magát már ekkor is.⁸ Mások nem annyira Lukács személyéhez vagy a marxizmus elméletéhez kötődtek, inkább egy *ideális kommunizmus* eszméjéhez.⁹

*Fontos különbség volt a családi háttér is. A csoport egyik része szinte „családi alapon” szívtá magába a marxizmust. Ezek a fiatalok – neveltetésüknek megfelelően – nemcsak a munkásmozgalom belső ügyeivel ismerkedtek meg, de sok esetben elitiskolákba is jártak – Kis János például a Gorkij iskolába.¹⁰ Fontos, a későbbi óvodisták számára fokozatosan foltáruló motívum volt maga a zsidó identitás, illetve annak megtalálás is, az azonosulás módja. A csoport másik részének családjában viszont nem voltak munkásmozgalmi és marxista hagyományok, ezért életük miliójét polgárinak nevezhetjük. A hatvanas évek filozófiai reneszánszában és kommunisztikus illúzióiban éppúgy osztoztak a munkásmozgalmi, mint a polgári környezetből érkezettek. Sőt számos esetben olyannal is találkozunk, amikor a családi háttér kifejezetten *antikommunista–polgári-liberális* volt.¹¹*

Persze a marxizmus *különféle* értelmezései, nem elsősorban azon az alapon álltak, hogy ki honnan, milyen családból érkezett. A legfontosabb választóvonal – amely egészen a hatvanas évek végéig, a hetvenes évek elejéig húzódott – e nemzedéken belül az *ideális kommunisták és a marxizmus reneszánszát vallók* között húzódott meg. A hatvanas évek egyetemi közéletében ennek megjelenése volt a *maoista*, illetve a *kritikai marxista* szárnyak kialakulása. Mai szavakkal úgy is mondhatnánk: voltak, akik inkább egy *akcionista* típusú idealizált kommunizmus eszményét vallották; míg mások inkább a marxista *teória megújítását* tekintették fő feladatuknak.

A budapesti bölcsészkaron a 60-as évek elejétől erős szellemi pezsgés indult. 1961-ben kezdett az a filozófia szakos évfolyam, amelynek a későbbiekben meghatározó szerep jutott az *ifjúlukácsista* mozgalom létrejöttében. Erre az évfolyamra járt Bence György, Bertalan László, Altrichter Ferenc, Tímár Árpád és sokan mások. Az 1962-ben induló évfolyamon találjuk Kis Jánost, Ludassy Máriát, Erdélyi Ágneszt, Solt Ottiliát, Zsillé Zoltánt, Juhász Pált (utóbbi hárman később a szociológia felé mozdultak el) és Endreffy Zoltánt. Ide járt még Fodor Géza, Lakatos András, Várady

⁸ Lásd: Interjú Kis Jánossal. Csizmadia, 1995. Interjúk, 94.

⁹ A korabeli Kölcsy gimnáziumba járókat (Dalos György, Pór György, Kovács András, Laki Mihály) említhetjük e csoport tagjaiként.

¹⁰ Kis János-interjú id. mű.

¹¹ Példának említhetem Radnóti Sándort vagy Kovács Andrást.

Szabolcs, Pap Mária és Hamburger Mihály. Ők mindenekelőtt Márkus György tanítványának tekintették magukat.¹² (*Kenedi János* „tiszteletbeli tagja” lett a csoportnak, bár soha nem járt egyetemre).

De nem csak a Lukács-óvoda munkásmozgalmi és polgári háttérrel rendelkező tagjai között zajlik vita a 60-as években, hanem az ifjúlukácsisták és a hozzájuk ekkor nem kötődő, sőt velük szembenálló *maoisták* között. A lukácsizmussal ellentétben a maoizmus erősen nemzetközi jelenség ekkor: a *kínai-szovjet vita*, illetve a *Vietnam-szindróma fontos ebből a szempontból.* Dalos György a résztvevő hitelességével (igaz, önironikus-irodalmi formában) földolgozta a magyarországi maoizmus történetét, az érdeklődő az ő könyvéből tájékozódhat.¹³ Ellentétben az ifjú Lukács-követőkkel, akik elsősorban elméleti kérdésekkel foglalkoztak, a maoisták a korabeli gyakorlattal is. Olyannyira, hogy számukra a *kínai modell mint a fennálló hazai állapotok gyakorlati alternatívája* jött számításba. Ahogy az ifjúlukácsisták számára Márkus (és rajta keresztül Lukács) egy, a valóság leírására hitelesen alkalmas *elméleti* alternatívája volt a hivatalos ideológiának, de az „akcionista” Kína-barát fiatalok a *szovjet modellt* tekintették meghaladandónak a *kínai* nevében. A maoisták nem azért bírálták a fennálló állapotokat és ideológiát, mert azt *szektásnak* tartották, hanem azért, mert az egész rendszert *revizionistának*, a forradalom elárulójának tekintették. A maoizmus, mint a *tiszta kommunista forradalmiság* mozgalma jelentkezett, nem igazán volt köze ahhoz a nyugati értelemben vett maoizmushoz, amely már a kínai kulturális forradalom mítoszából nőtt ki (a Marx-Mao-Marcuse jelszavak közé a kulturális forradalom okán kerülhetett be Mao).¹⁴

A magyarországi maoizmus azonban inkább az *osztálinizmus*hoz kapcsolódott, s a bölcsészkar maoisták ultrabalosságuk miatt kerültek szembe a Lukács-óvodával.

Mindebből a rövid áttekintésből is láthatjuk: az egyetemi élet Magyarországon nem radikalizálódik és politizálódik, a pezsgés megmarad a gondolatok és teóriák szintjén. Mindez nem azt jelenti, hogy akár a Lukács-iskola, akár az -óvoda ne követné a nemzetközi fejleményeket, s ne lenne tájékozott a nyugat-európai fiatalság háborúellenes mozgolódásáról, vagy épp a kulturális forradalom kínai eszméjéről. 1968-ra pedig már azt látjuk, hogy a két mikro-csoport tagjai tovább fejlődnek korábbi önmagukhoz képest, és nagyon is erős, kritikailag gondolkodó kortársai és elemzői lesznek az 1968-as eseményeknek kapcsolatban.

¹² Kis János id. interjú, 95.

¹³ Dalos György: Hosszú menetelés – rövid tanfolyam. Magvető Kiadó, 1989.

¹⁴ Vö. Gouldner, 1980.

1968 hatása a Lukács-iskolára

A 60-as évek elejétől 1968-ig különösebb politikai felhang nélkül zajlottak a viták a különböző csoportok között. Persze, hogy az idősebb és a fiatalabb lukácsistáknak volt véleményük a nemzetközi és a hazai politikáról. De kellett valami külső kiváltó ok, valami egyértelmű motiváló tényező, amelynek révén ezek a csoportok vagy közülük legalábbis egy szűkebb mag, nagypolitikai horderejű állásfoglalásokat tesznek. Ez a külső hatás egyértelműen a két 1968 (Kelet: prágai tavasz, Nyugat: diákmozgalmak) volt. 1968 átrendezte a Lukács-iskola és a Lukács-óvoda közötti viszonyokat, s mindkét csoportnak a politikai rendszer egészéhez való viszonyát.

Mindkét 1968-nak nagy volt a hatása és mindkettő tavasszal kezdődött. Az egyik a Nyugat-Európa nagyvárosaiban kirobbanó elemi erejű diákmegmozdulások (Seidman, 2004); a másik a prágai tavasz reformmozgalma. (Williams, 1997; Bischof, 2010). Mindkét esemény elbukása nagy hatással volt a két nemzedékre, mintegy ezek az események teremtettkék meg, alakították őket, mint az utókor számára identitásukkal azonosítható külön értelmiségi csoportokat. Nyilván az életkori különbségek okán is, a két csoport nem egyformán reagált a két 1968-ra. Míg a Lukács-iskola tagjai mindkét 68 mellett kiállnak (bár a prágai tavaszt elítélő nyilatkozatuk vált igazán súlyossá); addig a Lukács-óvoda képviselői elsősorban az elbukott párizsi események hatásait elemzik.

A prágai bevonulást ellenző híres korčulai nyilatkozatban, 1968. augusztus 21-e után tiltakozó nyilatkozatot tettek közzé az események idején éppen a jugoszláviai korčulai szabadegyetemen tartózkodó magyar marxisták-lukácsisták, (*Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Soós Vilmos és Tordai Zádor*). A nyilatkozat a következőképpen szól: *„Mint a szocialista rendszer fejlődéséért felelős marxisták és kommunisták, úgy véljük, hogy a Varsói szerződés bizonyos tagállamainak beavatkozása komoly veszélyt jelent a szocializmus fejlődésére és a marxi elmélet megújulására, amely az utóbbi időben kezdődött meg. Bármilyen következményeket von is maga után, kötelességünknek tartjuk, hogy mindent megtegyünk a hiteles szocializmus és a tényleges szocialista demokrácia fejlődésért”*.¹⁵

Az aláírók ekkor valamennyien kutatóintézeti állásban lévő személyek, s velük szemben bár születnek retorziók, de a megtorlás ekkor még viszonylag enyhe, tekintve hogy az *MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának (TKKO)*

¹⁵ A korčulai nyilatkozatot 1968. augusztus 24-én leköszölte az újvidéki Magyar Szó. Vö. Csizmadia, 1995. Dokumentumok, 13.

jelentése nem tartotta időszerűnek a súlyosabb adminisztratív fellépést a „revizionistának” tekintett csoporttal szemben. A korčulaiak és társaik „megúszták” állami fegyelmi büntetéssel, a külföldi utazástól való eltiltással, a Pártból való kizárással, ám egyelőre tovább folytathatták intézeti munkájukat. A 1968. augusztus 21-i tiltakozás nyomán egyedül az 1955-56-ban miniszterelnök, 1968-ban szociológusként dolgozó Hegedűs Andrást bocsátották el.¹⁶

Ha az egyes kutatóintézetek vezetésében ekkor még nem is történtek tömeges változtatások, a politikai vezetés gondoskodott arról, hogy a kutatási profilok a korábbinál jobban kövessék az MSZMP hivatalos ideológiáját, illetve a kanonizált marxista megközelítést. Ennek érdekében új kutatási centrumokat (*MSZMP Politikai Főiskola, Társadalomtudományi Intézet*) hoztak létre és a két „eretnek” intézmény, az *MTA Szociológiai* és a *Filozófiai Intézet* munkatervét pedig erősebb kontrollnak vetették alá.¹⁷ A Szociológiai Intézet új munkatervében például a következő fő témák szerepeltek: a szocializmus társadalomstruktúrájának vizsgálata; a szervezetek társadalmi jelenségei; a magyar településstruktúra; a marxista szociológia elméleti problémái; a modern polgári szociológia kritikai értékelése.¹⁸ A Filozófiai Intézet tervében megkülönböztettek *kollektív* és *egyéni* munkákat. A *kollektív* kutatási témák a következők: demokrácia és társadalmi struktúra; marxista személyiségelmélet; mindennapi élet; a modern művészetek; a modern polgári ideológia kritikája; valáláskritika; dialektikus logika. *Egyéni* munkák: Vajda Mihály: *A fasizmus jelensége*. Márkus György: *Tudásunk fundamentuma*.

A korčulai nyilatkozat előzmény nélküli volt, s előzmény nélküli az is, hogy társadalomkutatók egy szűk köre tiltakozásával felmondta a hatalom és az értelmiség közötti laza lojalitási kapcsolatot. Az idősebb nemzedék pedig 1968 után sem állt meg, sőt az 1968 előttinél jóval bátrabb fellépések jellemzik munkájukat. Itt ismét visszaalakoz Lukács György személyére, aki ekkor utolsó éveit élte. A Lukács-iskola tagjai a *prágai tavasz bukása után rábeszélék Lukácsot*, foglalja össze a marxizmus reneszánszára vonatkozó *politikai* tanulságokat.¹⁹ Lukács ezt meg is teszi. Szerinte 1968-ban és azután is döntő kérdés a marxizmus helyes alkalmazása, de nem pusztán a belső, szaktudományos vitákban, hanem a makropolitikában is. A marxizmus rene-

¹⁶ Az 1968 utáni megrendszabályozásokról lásd: Csizmadia, 1995, Monográfia, 33-37.

¹⁷ Ez a két intézet adta az 1968-as „renegát” aláírókat.

¹⁸ Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának 1969. április 24-ei javaslata a Szociológiai Kutatócsoport és a Filozófiai Intézet Munkatervéről. Csizmadia, 1995. Dokumentumok. 24-29.

¹⁹ A *Demokratisierung heute und morgen* című szövegről van szó, amely később, Heller Ágnes szöveg-helyreállító munkája révén jelenik meg, 1985-ben. Lásd: Csizmadia, 1995, Monográfia, 467.

szánszának – s ez Lukács és nyomdokán az iskola szinte kiinduló premisszája is volt – ki kell terjednie az *állampolgár mindennapi* létének szférájára is. De nemcsak *kiterjedésről*, hanem *kiterjesztésről* is szó van, ezt pedig valakiknek kezdeményezniük, vezérelniük kell. De abban, hogy *ki* lesz a „kiterjesztő” már eltérés volt Lukács és tanítványai között. Lukács számára 1968 után a demokratizálás a fő kérdés, ám, ahogyan írja „*a szocialista tartalmú demokratizálódásra irányuló mozgalom ma csak »kívülről« irányítva, nem pedig spontánul léphet be az érdekeltek tudatába*”.²⁰ A lukácsi elgondolásban a társadalomnak van ugyan önmozgása, de *nem elegendő*, ezért a *kommunista párt* lehet az, amely mozgatója és vezető ereje a demokratizálódásnak.²¹ Lukács kései írásának alaptézise tehát, hogy a társadalom demokratizálódása minden nehézség ellenére továbbra is a párt vezető szerepével *valósulhat meg*, s semmi ok nincs arra sem, hogy lemondjanak a párt ideológiájáról, a marxizmusról.

A Lukács-iskola képviselői viszont – érthető okokból – kritikusan nézték a kéziratot, egyesek kétségbeejtőnek tartották,²² de nem azért, mert a marxizmustól eltávolodtak volna. Az iskola 1968 után marxista volt még, de már nem volt reformer, és – a rendszer keretei között – egyáltalán nem voltak politikai ambíciói. A Lukács-tanítványok úgy ítélték meg: Lukácsnak a marxizmus rekonstruálására tett kései kísérlete inkább dekonstruálás. Vajda Mihály például – a tanítványok közül elsőként – 1975-ben mondta ki, hogy már nem marxista. Összességében az 1968-as rendteremtés nyomán nagyrészt abbamaradt az 1968 előtti vitáknak az a vonulata, hogy *pluralizálható-e és ha igen, hogyan a marxizmus*. A marxista szerzők publikálhattak, a legkülönbözőbb nézetek láthattak napvilágot ezután is, csak éppen abbamaradt a vita anélkül, hogy a vitapartnerek alaposan megvitatták volna a témát. 1969 januárjában hiába írja a rendszer elismert filozófusának számító Tőkei Ferenc: „*Ha valóban a marxizmus egységének helyreállítása a célunk, akkor a lényegbevágó elméleti vitákat végig kell vinni*”,²³ a Lukács-iskola tagjai ebben a vitában nem kívántak már részt venni.

Szemben a lukácsi intenciókkal, az iskola reprezentánsainak írásaiban nem esett szó arról, hogy a pártnak kellene a demokratizálódást „előmozdítania”, s a marxizmusnak mintegy „politikai erővé” kellene válnia. Vajda Mihály tette a legpolitikusabb megjegyzést, amikor az ún. társadalomontológiai vitában azt írta: elhibázott az a

²⁰ Lukács A demokratizálódás jelene és jövője című munkájában beszél erről. Lásd: Lukács, 1988: 192.

²¹ Uo.

²² Vajda Mihály közlése, Csizmadia, 1995, Monográfia, 467.

²³ Hogyan ítéli meg a filozófiai vitákat? A Társadalmi szemle körkérdésére Tőkei Ferenc válasza. Társadalmi szemle, 1971. január.

célkitűzés, amelyik „*el kívánja választani a szociológiát a politika tudományától*”.²⁴ Az iskola azonban jórészt nem foglalkozott politikával, viszont megőrizte a marxizmus reneszánszának egyik meghatározó gondolatát, azt, hogy a mindennapi élet egészének átalakítására van szükség: nem pusztán az *objektív*, hanem a *szubjektív* elidegenedést is le kell küzdeni.²⁵

Ennek a szellemiségnek a folytatása volt Heller és Vajda: *Családforma és kommunizmus* című cikke is,²⁶ amelyben a következők állnak: „*a termelés viszonyainak kommunisztikus átalakítása, továbbá a hatalmi struktúrájának osztársadalmi és helyi igazgatási struktúrává való átépítése csak úgy mehet végbe, ha tudatosan forradalmi intencióink egyszersmind a mindennapi érintkezési formák átalakítására is irányulnak*”. Nem a családot kell fölszámolni, hanem a *családstruktúrát* kell megváltoztatni, mert „*a család forradalma nélkül a kommunizmus irányába történő osztársadalmi struktúraváltások nem lehetnek irreverzibilisekké. Az új típusú pszichikus karakter kialakulása ugyanis csak itt következhetik be.*”

Ezen írások sorába tartozik Hegedűs András és Márkus Mária dolgozata is.²⁷ A szerzők szerint az 1968-ban kibontakozó *individualizációs* tendenciák ellensúlyozására új *humanizáló* közösségekre van szükség. „*A humanizáló közösségek kialakulása szükségszerűen összekapcsolódik a valóságos társadalmi kontrollért küzdő mozgalmakkal, amelyeknek egyik legfőbb sajátossága, hogy nem szabad és nem is kell szervezetté válniuk, miután nem az a céljuk, hogy átvegyék a szakigazgatás funkcióit, hanem a tömegek ellenőrzése alá igyekeznek azt helyezni.*”

Az ifjúlukácsisták 1968-élménye és a forradalmi reformok teóriája

Az *ifjúlukácsisták* 1968 augusztusa után irodalomelméleti és nyelvfilozófiai elemzésekkel kísérleteznek, de igyekeznek valamiféle *politikai* láteteletet is készíteni a *diáklázadások utáni* helyzetről és a tanulságokról. A továbbiakban csak a politikainak is tekinthető megnyilvánulásokra koncentrálok. A Lukács-óvoda önmeghatározása szempontjából kulscikknek tekinthető *Kis János: Rejtett forradalom – Franciaország május előtt és után* című írása.²⁸ Ez a cikk a demokratikus ellenzék későbbi története szempontjából is figyelemre méltó fölvetéseket tartalmaz.

²⁴ Vajda Mihály: Legyen-e kritikai szociológia? Társadalmi Szemle, 1969. február, 73.

²⁵ Heller Ágnes: Üdvözléstan-e a marxizmus? Új Írás, 1968. november, 104.

²⁶ Kortárs, 1970. október, 1655.

²⁷ Közösség és individuum. Kortárs, 1970. december, 1933.

²⁸ Új Írás, 1969. február.

A szerző egyik kiinduló megállapítása, hogy ellentmondás tapasztalható az 1968. májusi tömegmozgalom nézeteinek és harci formáinak *antikapitalista* éle és a mozgalom követeléseinek „békebeli” jellege között. Ebben az ellentétben a hatvanas évek „új munkásosztályának” (Serge Mallet) dilemmája tükröződik. Míg korábban a munkásmozgalmak az elviselhetetlen *életkörülmények* ellen szerveződtek, és az anyagi javak igazságosabb elosztását célozták, addig a hatvanas évekre megváltozott a helyzet: az *autonóm emberi tevékenység* megvalósítása vált a legfontosabb céllá.²⁹ Ez a cél antikapitalista (hiszen a létező kapitalizmus modelljének elutasításából indul ki), de nem *forradalmi*; nem megdönteni kell a kapitalizmust, hanem a *forradalmi reformok* politikáját kell alkalmazni.³⁰ Arról volt tehát szó, hogy az antikapitalista és antiforradalmár mozgalmaknak új stratégiát kell találniuk, olyat, amelyik „nem érinti sem a fennálló tulajdonviszonyokat, sem az államb hatalom jellegét. De gyökeresen különbözik a reformizmus politikájától.”³¹ De vajon mi a különbség a szimpla – és elvetett – reformizmus és a *forradalmi reformok* között? A reformizmus politikája tudomásul veszi a tőke működési logikáját, és csupán arra törekszik, ami az így meghatározott kereteken belül elérhető. A forradalmi reformok politikája viszont „a tőke logikájával egy ellentétes logikát állít szembe. Eredménye ezért a lappangó konfliktusok felszínre hozása, a termelők és a termelési szervezet közötti összefüggés kiélezése.”³² Ez a második „logika” az üzemek, munkahelyek felől épül ki, mert a szerző szerint ebben a szférában kell először megragadni a hatalmat, amely aztán átlendülhet az *össztársadalmi* hatalom síkjára. A két logika között *állandó konfrontációra* van szükség, mert „csak egy *állandó konfrontáció*, a társadalmi feszültségek tőkés-manipulatív szembesítése a dolgozók hatalmát kiterjesztő megoldással tudatosíthatja a szocializmus szükségességét”.³³

A fentiekben igyekeztem egészen röviden összefoglalni *három* lehetséges reagálási mód néhány elemét 1968 többszörös kudarcára: Lukácsét, a Lukács-iskoláét és az ifjúlukácsistákét. 1. Lukács György (fentebb idézett) kéziratoss állásfoglalásában megpróbálta összeegyeztetni a *párt vezető szerepét és a marxizmus reneszánszára* épülő szocialista demokratizálódás perspektíváját. 2. A Lukács-iskola Heller-Fehér szárnya 1968 előtt a szocializmus egy humanizált változatát képviselte, de 1968 után ezt a

²⁹ Uo. 94.

³⁰ A forradalmi reformizmus emlékeztet bennünket Bibó István „határolt forradalom” kategóriájára, ami Kis János és Bence György tanulmányában is megjelenik a Bibó emlékkönyvben. Lásd: Bence György – Kis János, 1991.

³¹ Kis: Rejtett forradalom..., d. cikk, 95.

³² Uo. 96.

³³ Uo. 95.

koncepciót földadta, s a továbbiakban nem tekinteti feladatának a marxi rendszer *végso* kérdéseinek kritikai analízisét. Ezzel szemben a Lukács-iskola másik ágához tartozó Márkus György 1968 után már azt kezdi el vizsgálni, *hogyan egyáltalán lehetséges-e reneszánsz marxizmus*.³⁴ 3. A Lukács-óvoda (elsősorban Bence és Kis) számára 1968 után szintén a marxizmus további szerepének vizsgálata vált a legfontosabb tisztázandó kérdéssé. De – mint Kis János Rejtett forradalom című tanulmányában láthattuk – az óvoda Márkus-követő ágának ebben az időben már megjelent egy *politikai-filozófiai* érdeklődése is. Az írásban már nem az volt a kérdés, hogy a marxizmus – elvontan – milyen szerepet játszott és játszhat a diákmozgalmak Franciaországában; az érdeklődés erősen *empirikussá* vált, és arra összpontosított, hogy levonja a diákmozgalmak és az új munkásosztály létrejöttéből fakadó gyakorlati következtetéseket. A marxizmus közzelítésmódja még nem szorult végérvényesen háttérbe, de az absztrakt filozófiai elemzési mód mellett egy *politikai* és – az *Überhaupt-ban* – egy *gazdasági* aspektus is emancipálódott.³⁵ Megindult a *politikáról való gondolkodás* intenzívebb korszaka.

A politikáról való gondolkodás intenzívebbé válása persze nem azt jelentette, hogy a lukácsisták már a 70-es évek elején direkt politikai tevékenységbe kezdtek volna. A direkter politikizálás korszaka, majd csak az 1970-es évek második felében kezdődik, ez a korszak azonban már kívül esik e dolgozat határain. Inkább beszélhetünk arról, hogy a fiatal marxisták – 1968-tól inspirálva – azzal a kérdéssel kezdenek foglalkozni, hogy *van-e a reneszánsz marxizmusnak, a praxisfilozófiának* (ahogy akkoriban a marxizmust gyakran nevezték) *társadalmi címzettje*, azaz vannak-e olyan társadalmi csoportok, amelyek *szubjektumai* a praxisfilozófiának.

1968 után: az összekovácsolódás terei

Nem lenne teljes a magyar demokratikus előtörténetének vázlatos áttekintése, ha ne ejtenénk szót a Lukács-óvoda 1968 utáni társas életének néhány tényszerű összefüggéséről. Ezt a szűkítést már csak azért is kell alkalmaznunk, mert – mint láthattuk – az iskola tagjai 1968 után inkább távolodtak, mint közeledtek a direkt politikai szerepvállaláshoz, ebből adódóan társas életük nem olyan gazdag, mint saját tanítványaiké, akik viszont lételemüknek tekintették, hogy kialakítsák az együtt-gondolkodás terepeit. Természetesen kezdetben nagyon laza formában jártak össze azok

³⁴ Lásd Erről interjúmat Márkus Györggyel. Csizmadia, 1995, Interjúk: 13-26.

³⁵ A Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan? (rövidítve csak *Überhaupt*) című kritikai gazdaságtani művet Márkus György, Bence György és Kis János írta. Lásd erről: Csizmadia, 1995, Monográfia: 53-57.

a fiatal értelmiségiek, akik már a 60-as években is ismerték egymást. De ezeket a laza önképzőköröket mégis a belső disszidenssé válás első intézményes kereteinek kell tekintenünk. kell megemlíteni.

A Lukács-óvoda önképzőköri megszerveződése és működése is afféle kísérletezgetésnek, „kereteken kívüli” létezésnek volt tekinthető. Az önképzőkör gondolata persze nem volt új, hiszen lakásszemináriumok, tudományos diákkörök a hatvanas évek közepétől működtek. A különbség a 68 előtti és utáni önképzőkörök között, hogy míg 68 előtt az önképzőkörök az értelmiség *természetes* együttlétének formái voltak, addig 68 után a háziszemináriumok *választott* létformává váltak, nagyrészt konspirációs szabályok szerint szerveződtek. Ilyen szempontból két önképzőkörrel kell röviden megemlékezni: a *Donáth Péter*-, illetve a *Köszeg Ferenc*-féle szemináriumokról.³⁶

Donáth Péter festő, a hatvanas évek művészi avantgárdjának képviselője, nem tartozott a „Lukács-óvodához”. Az „óvodistákkal” Kenedi Jánoson keresztül ismerkedett meg, aki – szintén utaltam rá – *kültagja* volt a „Lukács-óvodának”, mivel nem járt a filozófia szakra, sőt egyetemre sem.³⁷ Kenedi nem a marxista tradíció felől érkezett ebbe a társaságba, hanem a hatvanas éveknek egy másfajta világából, a *hippi* kultúrából. 1968 előtt – saját bevallása szerint – nem ismerte a reneszánsz marxistákat; a társasággal 1968 őszén ismerkedett meg. Tőle származott az az ötlet, hogy lakásszemináriumot kellene tartani. Ezért is kereste föl Donáth Pétert – már Bence és Kis társaságában. (Donáth Péter felesége, *Gáspár Zsuzsa* az akkori legendás kulturális centrum, az *Egyetemi Színpad* egyik vezetője volt. 1969-ben eltávolították munkahelyéről, s ezután 1974-ig a Gyurkó László-féle 25. Színház művészeti titkáráként dolgozott).³⁸

Az ifjúlukácsisták „intézményesen” ekkor találkoztak először más beállítottságú emberekkel (közgazdászokkal, színészekkel, zenészekkel, rendezőkkel, művészekkel stb.), de teljesen nyilvánvaló a Donáth-kör – amely a néhai Vasárnapi Kör mintájára a *Keddi Kör* nevet kapta – elsősorban a Lukács-óvoda fóruma volt.³⁹ Ezt jelezték a megvitatott témakörök is. Hosszú időn keresztül tartott például a terrorizmus és a politikai terror természetéről folytatott vita, amelynek középpontjában az a lukácsi probléma állott, hogy *szabad-e a jót erőszakkal megvalósítani*.

További témák voltak: kultúra és ellenkultúra; a szakszervezetek kérdése (az idős Lukács egyik közkedvelt témája);⁴⁰ a magyar progresszió a századfordulón; a készülő

³⁶ Bővebben lásd erről: Csizmadia, 1995. Monográfia, 42-44.

³⁷ Kenedi János idézi fel mindezt. Lásd: Csizmadia, 1995. Interjúk, 198-206.

³⁸ Uo. 212.

³⁹ A Kör 1970 őszétől 1973 tavaszáig működött.

⁴⁰ Vö. Lukács György politikai végrendelete. Társadalmi szemle, 1990. 4.

Überhaupt egyes fejezetei; az antiszemitizmus és a zsidókérdés; cigánykérdés; nemzet, nemzetfogalom, kisebbségi kérdés. A visszaemlékezők egybehangzó állítása szerint ezek a viták *politikusak*, de *elvontak* voltak, és kevésbé foglalkoztak a Kádár-rendszer aktuális problémáival. Mindez alátámasztani látszik azt a korábban már megfogalmazott feltételezésemet, miszerint 1968 után a „Lukács-óvoda” érzékelte ugyan, hogy a (reneszánsz) marxizmusnak nincsen társadalmi címzettje, de az önképzőkör tematikája – legalábbis a 70-es évek elején – nem arra irányult, hogy *új címzetteket* találjanak, hanem arra, hogy – hangsúlyozottan elvont szinten – levonják 1968 tanulságait, s valamiféle *közös identitásra* tegyenek szert.

Időben később, 1972 őszétől indult meg Kőszeg Ferenc lakásán az *esztétikai* szeminárium. Kőszeg korábban, 1968 előtt szintén nem tartozott a lukácsistákhoz. Néhány évvel idősebb volt a „Lukács-óvoda” tagjainál; akkor fejezte be az egyetemet, amikor a Bence–Hamburger-féle évfolyam bekerült. 1963-tól kezdve a Szépirodalmi Kiadónál dolgozott, kapcsolatai főként irodalmár értelmiségi körökkel voltak. Kenedi Jánost viszont a hatvanas évek eleje óta ismerte, s amikor Kenedi megismerkedett Kissel és Bencével, rajtuk keresztül bekapcsolódott a Donáth Péter-körbe is. 1970 tavaszától Bence és Kenedi nála is lakott.⁴¹

A Fodor Géza által kitalált esztétikai szeminárium fő kérdése az volt – mintegy a Donáth-szemináriumra reflektálva –, hogy *rehabilitálható-e az esztétika*. Hogy ez egyáltalán miért jelentett problémát, érthetővé válik, ha emlékeztetek: az „óvoda” tagjai szinte valamennyien foglalkoztak esztétikai-irodalmi-művészeti kérdésekkel. 1968 után azonban világossá vált, hogy az esztétikai látásmód gyorsan *politizálódik*, s kiderült: nagyon különböző emberek *szorultak be* az esztétika „utcájába”. Ez a szemináriumsorozat mégis tisztán esztétikai kérdésekről folyt, *Brecht, József Attila, Thomas Mann, Shakespeare, Tarkovszkij, Gabriel Garcia Márquez, Andrzej Wajda, Leonardo da Vinci, Pilinszky, Mozart, Tandori, Bulgakov, Jancsó Miklós* voltak a fő témák.⁴²

E két szeminárium jelentette az ifjúlukácsista *filozófusok* és a fiatal *esztéta* és művész értelmiség két fő találkozási helyét. A szemináriumok funkciója elsősorban az volt, hogy közös *magatartási kultúrát és identitást* alakítsanak ki a résztvevőkben. Ennek a generációs identitásnak a szerepe akkor növekszik meg, amikor az óvoda tagjai véglegesen leválnak az iskoláról,⁴³ illetve amikor az 1973-as „filozófus-per” után az

⁴¹ Lásd erről. Interjú Kőszeg Ferencsel, Csizmadia, 1995, Interjúk, 129-133.

⁴² Csizmadia, 1995. Monográfia, 45.

⁴³ Lásd: Csizmadia, 1995. Monográfia, 48-52.

óvodisták is marginalizálódni kezdenek.⁴⁴ Szó sincs ekkor még ellenzéki szerepről, az majd csak 1977-ben, az első Charta aláírással válik egyértelművé.⁴⁵

A filozófus-történet további értelmezési keretei

Az 1970-es évek első felében annak a kulturális és politikai mintának a megalapozása történik, ami miatt a későbbi ellenzék oly sikeressé válhatott. De mi is ez a kulturális és politikai minta? Írásom utolsó részében ezt igyekszem bemutatni. Végére is mit tár fel számunkra a filozófus-történet? Ebben a részben 1968-at szélesebb trend részeként értelmezem. Így a fentebb bemutatott filozófus-sztori is új, tágabb értelmezést nyerhet.

Két szerzőt hívok segítségül, akik ugyan nem 1968-kutatók, nem a téma specialistái, viszont mindketten ezt a tágabb megközelítést alkalmazzák, s egy ilyen megközelítésben ejtenek szót 1968 szerepéről és az 1968-as mozgalmak hatásairól. Egyikük sem ejt szót a magyar fejleményekről, s különösen nem a magyar filozófusokról, így amit a Lukács-óvoda 70-es évekbeli tovább-fejlődéséről írok, az saját értelmezésem.

Az egyik szerző *Immanuel Wallerstein*, akit a hazai közönség elsősorban az 1980-as évek közepén megjelenő világrendszer-könyve alapján ismer (*Wallerstein*, 1991). A másik szerző pedig *Ivan Krastev*, aki az elmúlt két évtizedben számos fontos könyv és tanulmány szerzője, s aki azért is érdekes számunkra, mert (bolgár lévén) eléggé jól ismeri belülről a térséget és képes empatikus gondolkodásra. Őt egy a 2000-es évek végén megjelenő tanulmányával (*Krastev*, 2007) idézem meg.

Wallerstein tanulmányának címe: A nemzeti fejlődés koncepciója (*The Concept of National Development*). A szöveg egy tágabb időszakot (1917-1989) tekint át, s erre a teljes időszakra vonatkoztathatjuk dolgozatának címét. Tanulmányában a szerző nem kevesebbet állít, mint hogy 1968 az *első* jelzés a világrend adott állapotának kimerülésére. A dolgozat megírásának ideje fontos támpont számunkra, hiszen manapság világrendet az 1945-ben létrejövő liberális korszakkal szokás azonosítani (*Kundnani*, 2017; *Mazarr*, 2018). Ám a dolgozat megszületésének idején még messze nem annyira elterjedt a liberális világrend fogalma, mint napjainkban, sőt inkább egy teljesen másfajta elméleti álláspont az uralkodó. Ennek egyik eleme olyan megközelítés, amely abból indul ki, hogy ha van is világrend, az nem egypólusú és egyideológiai, hanem legalább kettős. A másik elem pedig ami meghatározza ezt a világrendet: a nemzeti fejlődési forma.

⁴⁴ Uo. 63-66.

⁴⁵ Uo. 98-102.

Wallerstein tézise, hogy 1968-as világméretű megmozdulások az első látványos jelei az 1918-ban létrehozott világrend kimerülésének. Ennek a világrendnek az alapja egyébként az I. világháborútól egy hallgatólagos wilsoni-lenini megegyezés a periféria népeinek centrumhoz kötésében (Wallerstein, 1991: 518). A szerző a hidegháborús irodalomban nem megszokott módon nem a két nagyhatalom szembenállását, hanem a közöttük lévő bizonyos azonosságokat hangsúlyozza, mindekelőtt azt, hogy a befolyásuk alá kerülő perifériák esetében egyfajta fejlesztő állam stratégiáját alkalmazzák. Ennek a fejlesztő stratégiának az 1960-as évek a legsikeresebb időszaka, mikor is a gyarmati rendszerek megszűnésével a „*developmentalistá-nak*” nevezett konszenzus tökéletesen működik.⁴⁶ De ezt a hosszú ideje tartó, s a 60-as években még meg is erősödő megegyezést – folytatja – két nagy megrázkódtatás is éri. Az egyik maga 1968. A másik a jóléti állam korával szembeni gazdasági stagnálás az 1970-es évektől. Most csak az elsőről röviden: 1968 feltöri az „ideológiai páncélt”, ami övezte a nemzeti alapú fejlődést és fejlesztést és kipukkanasztja a wilsoni-lenini elveken nyugvó „developmentalista” ideológiát (Uo.: 525).

De 1968-nak ez a korszakformáló szerepe nem az azonnali hatásában mutatkozik meg, hiszen a világméretű – Wallerstein által forradalminak tekintett – mozgalmak szinte kivétel nélkül mindenütt elbuknak. A hatás tehát nem azonnali, hanem *késleltetett*, hiszen, ha 1968 el is bukik, az 1970-es évek első felétől egyre inkább veszít népszerűségéből a fejlesztés és fejlődés ideológiája és az évtized közepétől egy teljesen másfajta elveken nyugvó, immár a nyugat-európai demokratikus normákat érvényesíteni kívánó nagy demokratizálódási hullám kezdődik Latin-Amerikában és Dél-Európában (Hagopian-Mainwaring, 2005; Higley-Gunther, 1991; Gunther-Diamandouros-Puhle, 1995). Ez a katonai diktatúrák kimerülésének és a nyugatias demokratikus átmenetek korszaka, és Wallerstein írásának érdekessége nem az, hogy egyik vagy másik demokratizálódó országot elemzi, hanem az, hogy összekapcsol és egymásra vonatkoztat három dolgot: a *political development* ideológiájára épülő 60-as évtizedet, 1968-at és – 68 megtermékenyítő hatásával – a 70-es évekbeli demokrácia-épüléseket. A középső elem, 1968 tehát itt annyiban fontos, hogy az akkor létező intézményes rend elleni lázadás megteremti a demokráciáról s benne a társadalomról való gondolkodás új formáját. Míg a 60-as évek uralkodó demokracielméletei fogékonyak a demokrácia helyi sajátosságaira, azaz fennen hirdetik,

⁴⁶ A developmentalizmus az 1960-as évek ún. „nagy elmélete”, amely a fejletlenebb államoknak a fejlett kapitalista országok általi felfejlesztésére irányul. Lásd erről: Johnson, 2010.

hogy a demokrácia nem csak nyugati elveken alapulhat,⁴⁷ addig pár évvel később már másfajta elméletek kerülnek forgalomba, s ezek már erőteljesebben propagálják a *nyugati* típusú demokráciák eszméjét, mint elődeik.

Ennek az új felfogásnak talán az első példája *Dankwart Rustow* híres tanulmánya (Rustow, 1970). Ebben a szerző olyan személetet és fogalomkészletet alkalmaz, amelyet majd az 1989-90-es átmenet során fedeznek fel igazán a „tranzitológusok”.⁴⁸

Nincs ismeretem arról, ezt a munkát ismerhették-e a Lukács-iskola és -óvoda tagjai – feltehetőleg nem. Akár ismerték azonban, akár nem, az nyilvánvaló, hogy 1968 után az itthoni filozófus-elitnek is le kellett reagálnia, hogy a világ megváltozott a 68 előtti világhoz képest, és a jövőben már nem az lesz a kérdés, a szocializmus meddig és hogyan újítható meg, hanem az, hogy a nyugati típusú demokráciával kapcsolatos elméletek begyűrűzését meddig lehet feltartóztatni. Miután a 70-es évtizedben egyre inkább háttérbe szorulnak a különféle fejlődésméletek, illetve a szocializmus önfejlődésében és versenyképességében bízó teóriák, a kérdés csak az, hogy Kelet-Közép-Európa marxista reformelitjei *mikor* jutnak el ezekhez az új demokráciaelméletekhez, azaz mikor lépnek ki a reformmarxizmus sokáig üdvöztetőnek tűnő paradigmájából.⁴⁹

Áttérve *Ivan Krastev* dolgozatának elemzésére (Krastev, 2007), megállapíthatjuk, ő másfajta „nagyobb távlatból” értékeli, s a liberális konszenzus „váratlan” kimerülését konstatálja a 2000-es évek második felében. Krastev előtt persze *Fareed Zakaria* már jóval korábban megállapítja ugyanezt,⁵⁰ de nagy különbség köztük, hogy míg Zakaria a sorban felbukkanó illiberális tendenciákat a liberális demokrácia *válságjeleként*, addig Krastev *sikere példájaként* tekinti (Krastev, 2007: 58). A tanulmány igazi novuma azonban nem is ennek megállapítása, hanem az 1968-as és a 2000-es szituáció összehasonlítása. A szerző ugyanis hasonlóságokat lát a 2000-es évek második felének illiberális populizmusa, és 1968 általa ugyancsak populistának nevezett mozgalmi között.

Krastevet az a kérdés izgatja, hogy hogyan lehetségesek lázadások *sikeres* korszakokban. Merthogy az 1945-től 1968-ig tartó korszak gazdaságilag és intézményesen sikeres, ahogyan az 1990-től 2007-ig tartó korszak is. Válasza az, hogy nem mérhető minden gazdasági eredményekkel, mert Nyugat-Európában az 1968 előtti két évtized

⁴⁷ A korszak egyik vezető politikatudósa, *Lucien Pye* a nyugati és a nem nyugati demokráciákról ír tanulmányokat. Lásd: Pye, 1958 és 1965. Bővebben: Csizmadia, 2017: 55-61.

⁴⁸ Rustow elméletéről bővebben: Csizmadia, 2017: 62-65.

⁴⁹ Hogy az áttérés mennyire nem, gyorsan következett be, arra épp tanulmányunk főszereplői adnak példát, hiszen közülük sokan még a 70-es évek második felében is marxistaként kritizálják a fennálló rendszert.

⁵⁰ Zakaria, 1997.

egyfajta „léleknélküli pragmatizmus” jegyében telt, amikor a politika elveszítette morális alapjait (Krastev, 2007: 61).⁵¹ E léleknélküliségre és a morális alapok hiányára reagált 1968 sokszínű nemzedéke, mint ahogy hasonló a 2000-es évek második felének reakciója is.

A két időszak mainstream-ellenes megmozdulásainak közös gyökere, hogy egyik sem tartja emberközelinek a fennálló rendszert, s ennek jeleként mindkét korszakban látványos *ellenkulturális* minták jelennek meg a fennálló hatalmi konstrukcióval szemben. Ugyanakkor Krastev e hasonlóságon túl már a különbségeket regisztrálja a két kulturális lázadás mintázata között. Míg 1968 „populista forradalma”⁵² arra épül, hogy a másik ember *nem olyan*, mint mi, a 2000-es évekbeli „forradalomban” az domborodik ki, hogy a másik ember *pontosan olyan*, mint mi (Uo). Míg az 1960-as évek kulturálisan az *egyén*, addig a 2000-es évek a *közösség* felszabadításáról szólnak. Azt is mondhatnánk: az előbbiben a liberalizmus, az utóbbiban a konzervativizmus „eredeti felhalmozása” történik meg. Ideológiai tartalmuk alapvetően más. S hogy miért? Azért, mert 1968-ig nem annyira az egyénről és a liberalizmusról, mint inkább a demokráciáról; míg 1990 után nem annyira a demokráciáról, mint inkább a liberalizmusról szól a korszellem.

Egyértelmű, hogy történetünk főhősei ahhoz a folyamathoz kapcsolódnak majd a 70-es években, amikor Nyugat-Európában megtörténik a hangsúlyváltás, vagy pontosabban aránymódosulás – a *liberalizmus* javára. Tulajdonképpen az igazi nóvumot ez jelenti ebben a történetben: nem pusztán a marxizmustól kezd elszakadni az ifjúlúkácsisták társasága, de eljut az 1960-as években *mainstreamnek* tekinthető demokrácia-felfogáshoz is. E demokráciafelfogás Magyarországon eminens módon termelte ki a *szocialista* demokrácia fogalmát.⁵³ Ez a demokrácia-típus egyértelműen a Wallerstein által megfogalmazott fejlődés- és fejlesztésközpontú ideológia terméke, s voltaképp a Kádár-rendszert sokáig azt tartja életben, hogy megvan neki ez a „wilsoni-lenini” támasza. 1968 üzenete magyar vonatkozásban azonban éppen az, hogy a kényelmes és örökösnek hitt „szocialista demokrácia” nincs biztosítva a kihívókkal szemben. S ettől kezdődően csakis az a kérdés, mikor jelenik meg egy olyan politikailag is számottevő csoport, amely önmaga működését nem a szocialista

⁵¹ Történeti érdekesség, hogy Krastevhez hasonló indoklást ad *Szekfű Gyula*, amikor Magyarország történelmi fejlődésének anomáliáiról beszél. Szerinte „ha azt keressük, hol veszítettük el az utat, akkor azt a pontot kell megkeresnünk, ahol a demokratikus intézmények működése lelketlen rutinná, mechanikává lett, s ahol ezek az intézmények nem voltak immár képesek az egyén és társadalom jogos igényeinek kielégítésére”. Lásd: *Szekfű*, 1983: 36.

⁵² Ő ezt a forradalmat is populistának nevezi, mert az „emberek” nevében a betokosodott viszonyok és elitek ellen zajlott. Vö. Krastev, 2007: 61.

⁵³ Kiváló monográfia a Kádár-rendszer és a szocialista demokrácia kapcsolatáról: Pap, 2017.

demokrácia kereteiben, hanem azon túl, például a liberális demokrácia szószólójaként képzei el.

1968 után tehát a folyamatok logikája abba az irányba visz, hogy 1968 fentebb megfogalmazott tanulságaihoz itthon is alkalmazkodni kell. S ez az alkalmazkodás – váratlan módon – *kétirányú*. Nincs itt módomban kitérni arra, hogy miközben a felszínen az MSZMP monolit és retorziókat alkalmazó testületként jelenik meg,⁵⁴ a 70-es évek végére, a 80-as évek elejére egy sokkal tagoltabb pártvezetés jelenik meg, amely már maga is keresi a lehetőségét a nyugati folyamatokhoz való alkalmazkodásra. Ez az MSZMP-s előre menekülés, amelyre már korábbi munkáimban is felhívtam a figyelmet.

De számunkra most az ifjú filozófus-disszidencia az igazán érdekes. Miképpen reagálnak ők 1968-ra, annak kulturális felszabadító hatására? A Lukács-óvodából a 70-es évek közepére, második felére kinövő fiatal generáció elévülhetetlen érdeme, hogy szívós munkával elérjük majd, hogy felhalmozzák mindazokat az előfeltételeket, amelyek egy fejlett nyugati társadalomban már a 60-as években rendelkezésre álltak. Most a teljesség igénye nélkül mindössze két ilyen előfeltételt említek meg. Az egyik az *ideológiai* pozícióváltás, annak a szemléletnek a hazai meghonosítása, amely a 60-as évek fejlesztő ideológiája után a demokrácia univerzálissá tételéről szól. Ezzel az ideológiával 1975-ben, a helsinki konferencia kapcsán találkoznak a fiatal disszidensek, s ettől kezdődően az emberi jogok lesz az egyik gondolati pillér, amely új tartalmat ad gondolkodásuknak és hozzásegíti őket, hogy ők legyenek – ahogy egyikük később megfogalmazza – az „emberi jogok őskeresztényei”.⁵⁵

Az új ideológiai tartalom azonban nem lett volna elegendő a későbbi ellenzéki megszerveződéshez. Ehhez kellett még egy fontos dolog, ami csíraformában már a 60-as években is megvolt. Ezt interperszonális kapcsolatoknak, személyközi hálózatok kialakításának neveztem. A 60-as évek lején ez a hálózati kapcsolatrendszer a lukácsista táboron belül figyelhető meg, az 1970-es elejétől azonban új csoportok is bekapcsolódnak a szerveződésbe és a kezdetben nagyon szűk kör elkezd terjeszkedni. Természetesen ne hatalmas nagyságrendre gondoljunk, hanem néhány száz fős személyi kiterjedtségre, de ez a szám mégis elegendő volt ahhoz, hogy a demokratikus ellenzék képes legyen majd egy folyamatos mozgósításra, szervezett fellépésre alkalmas hálózatként, *network*-ként működni.⁵⁶

⁵⁴ Erről tanúskodnak a disszidensek ellen foganatosított permanens szankciók.

⁵⁵ Az emberi jogok és a disszidensek korai találkozásáról bővebben lásd: Csizmadia, 1995, Monográfia, 84-87.

⁵⁶ Erről bővebben: Csizmadia, 2015.

Ez pedig nagyon fontos erőforrás lett, ami nagymértékben kötődik 1968-nak a Krastev által megállapított lényegéhez: számunkra az az ember fontos, aki *más*, mint mi vagyunk. Azzal, hogy a reformmarxisták előbb áthidalták a kommunista és a polgári háttérből eredő – szinte osztálykülönbség-szintű – ellentéteket, bizonyították, hogy számukra fontos értéké válhat a tőlük különböző ideológiát valló ember. Ezt követően megindulhatott a tájékozódás a másfajta diszciplínákban (nem filozófusként vagy esztétaként) működő értelmiségiek (szociológusok, jogászok, történészek, írók stb.) felé, majd pedig az egész szerveződés elkezdte keresni nemzetközi kapcsolódásait is.⁵⁷

Alternatív ideológiájával és hatékony önszerveződési képességével volt képes a demokratikus ellenzék az MSZMP valódi vetélytársává válni a 80-as évekre, majd pedig le is győzni az állampártot. De ez a győzelem nem a semmiből jött. A demokratikus ellenzék rendszerváltó teljesítménye mögött minimum húsz év előtörténete és tudatos elhatározása áll. Az, hogy Magyarországon a demokráciának voltak értő szószólói az átmenet idején, nagyrészt azzal függött össze, hogy 1968-tól volt egy hálózat, amely szembement a kezdeti nehézségekkel és először a második, majd pedig az első nyilvánosság számára tudta felkínálni azokat a mintákat, amelyeket húsz éves fejlődése során megtanult. Az *ellenhatalomból* így lett az első szabad választáson tényleges hatalom.⁵⁸

⁵⁷ Vö. Kende Péter interjú. Csizmadia, 1995, Interjúk, 38–48.

⁵⁸ Az ellenhatalom, vagy a hatalom nélküliek hatalma kifejezést legerőteljesebben *Václav Havel* fogalmazta meg. Havel, 1991.

Irodalom

Bence György-Kis János (1991): Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. Európai Protestáns Szabadegyetem – Századvég, Bern-Budapest.

Bischof, Günther (2010): The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968. Lexington Books.

Crouch, Colin – Pizzorno, Alessandro (1978): The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968. Palgrave MacMillan, UK.

Csizmadia Ervin (1990): Milyen ellenzék legyen Magyarországon? A beszélő 1982-84-es vitája, I-II. Kritika, március, 5-8. és április, 28-31.

Csizmadia Ervin (1991): Ellenzékiség a „puha” diktatúrában. Kritika, április, 9-11.

Csizmadia Ervin (1995): A magyar demokratikus ellenzék. Monográfia, Interjúk, Dokumentumok. T-Twins Kiadó.

Csizmadia Ervin (1997): A radikális ellenzék születése. A Charta '77 aláírási akció. História, szeptember-október, 27-28.

Csizmadia Ervin (1998): Elnyomatás és ellenhatalom. A demokratikus ellenzékről. Mozgó Világ, augusztus, 19-22.

Csizmadia Ervin (2001): Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. Századvég Kiadó.

Csizmadia Ervin (2015): The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. Intersections, 4. 119-138.

Csizmadia Ervin (2017): A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, és ha igen, hogyan? Gondolat Kiadó.

Gouldner, Alvin (1980): The Two Marxism. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory. Palgrave.

Hagopian, Francis – Mainwaring, Scott P. (2005): The Third Wave Democratization in Latin-America. Advances and Setbacks. Cambridge University Press.

Havel, Václav (1991): A kiszolgáltatottak hatalma. Madách Kiadó, Pozsony.

Higley, John – Gunther, Richard (1991): Elites and Democratic Consolidation in Latin-America and Southern Europe. Cambridge University Press.

Johnson, Kelley (2010): Developmentalism Then and Now: The Origins and Resurgence of an Enduring Grand Theory. In: Grand Theories and Ideologies in Social Science. Howard J. Wiarda ed. Palgrave-MacMillan.

Krastev, Ivan (2007): Is East-Central Europe Backsliding? The Strange Death of the Liberal Consensus. Journal of Democracy, October, 56-63.

Krausz Tamás szerk. (2010): Lukács György és a szocialista alternatíva. L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány.

Kundnani, Hans (2017): What is the Liberal International Order? German Marshall Fund of the United States. <http://www.gmfus.org/publications/what-liberal-international-order>

Mazarr, Michael J. (2018): The Real History of the Liberal Order. Neither Myth Nor Accident. Foreign Affairs. August. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2018-08-07/real-history-liberal-order>

Pap Milán (2017): Kádár demokráciája”. Politikai ideologia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban. NKE: Molnár Tamás Kutatóközpont. 2015.

Pye, Lucian W. (1965): The Concept of Political Development. Annals of the American Academy of Political and Social Science. March, 1-13.

Pye, Lucian W: (1958): The Non-Western Political Process. The Journal of Politics, Augustus, 468-486.

Richard Gunther, Nikiforos P. Diamandouros, and Hans-Jürgen Puhle (1995): The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective, New Southern Europe. Baltimore; London: Johns Hopkins University Press.

Rustow, Dankwart A. (1970): Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. Comparative Politics, April, 337-363.

Seidman, Michale M. (2004): The Imaginary Revolution. Parisian Students and Workers in 1968. Berghahn Books.

Szabó Miklós (1989): Politikai kultúra Magyarországon 1896-1989. Medvetánc Könyvek, 1989.

Szekfű Gyula (1983): Valahol utat veszítettünk. In. Forradalom után. Gondolat Kiadó.

Wallerstein, Immanuel (1991): The Concept of National Development 1917-1989: Elegy and Requiem. American Behavioral Scientist. March, 517-529.

Williams, Kieran (1997): The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak Politics, 1968–1970. Cambridge University Press.

Zakaria, Fareed (1997): The Rise of Illiberal Democracy. Foreign Affairs, November/December, 22-43.

FARKAS ATTILA

A Fidesz és 1968. Orbán Viktor és Cohn-Bendit „vitája”

1968 mozgalmas év volt a világpolitikában. Akár kelet felé, akár nyugatra tekintünk vissza, a vasfüggöny mindkét oldalán a történelmet befolyásoló tüntetéssorozatok történtek. Esszémben először röviden összefoglalom az amerikai, a francia és a csehszlovák 1968-as eseményeket, a közös vonások, attitűdök szempontjából. Ez azért fontos, hogy megértsük mit jelentett 68 szelleme keleten és nyugaton. Ezután összehasonlítom, hogy a Fidesz hogyan vélekedett 1968-ról a rendszerváltás idején és napjainkban. Ahogyan a 90-es évek elején a Fidesz átpozícionálta magát a magyar pártrendszerben, úgy változott a véleménye 1968-ról is. Látni fogjuk, hogy ameddig az 1990-es évek elején ugyanazokat az értékeket, attitűdöket tartotta fontosnak a Fidesz, mint ami a 68-as generációt is jellemezte, addig a 2010-es évek óta szinte ellenséggént kezeli őket. Ezt támasztja alá a miniszterelnök számos megszólalása, amelyeket az esszémben elemezni fogok. Kiemelkednek az erről szóló viták közül azok, amelyekben *Daniel Cohn-Bendittel* csap össze az Európai Parlamentben. A miniszterelnök ekkorra már egyértelműen szembe helyezi magát a 68-as értékekkel és a 68-as politikusokkal is. Az esszém végén tartalomelemzés módszerével mutatom be, hogy miként jelent meg 1968 a magyar médiában, mi az, amit a magyar emberek érezkelhettek 68-ról.

1968 szelleme nyugaton és keleten

1968 fordulópont volt a huszadik század második felében. A második világháború óta felnőtt egy új generáció, amely már békében tölthette el gyerekkorát, fiatal éveit. A kétpólusúvá vált világban más és más okokból, de 1968 mind a nyugati, mind a keleti államok történelmében kiemelt jelentőséggel bír.

Az Egyesült Államokban a *második világháború után egyre inkább* megerősödött az afroamerikai polgárjogi mozgalom, amely a 60-as évekre teljesedett ki igazán. (Kurlansky, 2006). Óriási jelentősége lett az amerikai politikában és országos szintre emelkedett. Mi sem mutatja jobba a mozgalom jelentőségét, hogy Martin Luther King 1963-as washingtoni beszéde a mai napig hivatkozási alap, ha az állampolgári jogokról témaköréről van szó. 1968 volt az az év, amikor a mozgalom vezetőjét, emblematis alakját Martin Luther Kinget, aki éppen egy sztrájkot kívánt támogatni jelenlétével, lelőtték. A hírre ország szerte zavargások kezdődtek (Karádi, 1994).

Ha visszatekintünk a 60-as évek amerikai külpolitikájára, akkor az első esemény, amely gondolatunkban felbukkan, minden bizonnyal a vietnámi háború lesz. A 60-as évek elejétől egyre inkább fokozódott az amerikai jelenlét Vietnámban, amely *Lyndon B. Johnson* elnök

beiktatása után még erőteljesebb lett. 1965-re már kétszázezer amerikai katona harcolt Vietnámban, ennek hatására egyre inkább erősödtek azok a hangok, amelyek a háború értelmetlenségéről szóltak. Bár az emberek többsége sokáig támogatta Johnson elnök külpolitikáját, 1965-re békepárti tüntetések váltak a washingtoni mindennapok részévé. Gyakran ezek a tüntetések az afroamerikai polgárjogi mozgalom tüntetéseivel kapcsolódtak.

Melyek azok az attitűdök, értékek, mi az a gondolatvilág, amely a 60-as évek amerikai mozgalmaiból, tiltakozási hullámából ma kiolvasható?

Az emberek, főként az afroamerikaiak elsősorban azt szerették volna elérni, hogy megszűnjön a szegregáció és egyenlőként kezeljék őket a fehérekkel. De a mozgalmak hatására több más, magát jogaitól megfosztottnak vélő tiltakozó csoport jelentkezett, a homoszexuális mozgalmak, a pszichiátriai betegek és a fogyatékkal élők, más etnikai kisebbségek, az amerikai őslakos indiánok, valamint a legszámosabb és befolyásosabb, a feministáké is. A szabadság eszméje szorosan összefügg ezekkel a mozgalmakkal. Az emberek azt szerették volna elérni, hogy egyenlő jogokkal és autonómiával rendelkezzenek, és az állam minél kevésbé szóljon bele az életükbe, amely sajátos hálózataik és szubkultúráik körében zajlik. A békemozgalmak jelszavává a „*Make love, not war*” szlogen vált, amely a diákok, fiatalok, hippik és a beat generáció igényét a szexuális szabadság forradalmi előretörését jelentette.

Az 1960-as évek fenti trendjei Európában is jelen voltak, hasonlóságokkal és különbségekkel az USA-hoz. A második világháború után keleti és nyugati tömbre felosztott Európában Franciaországból indult tiltakozási hullám több más nyugat-európai országra is áterjedt. Franciaország a második világháború végére felszabadult a náci megszállás alól, s végül a győztesek oldalán került ki a háború végén. Így a nyugati világ egyik vezető országában szintén beköszöntött a jólét, és felnőtt egy újabb generáció, amely már nem ismerte a háború borzalmait, ezáltal gyökeresen más igényei voltak, mint szüleinek. A gazdaság és a szociális jólét dinamikusán nőtt. A franciák, az olaszok, a Benelux-államokkal és Németországgal közösen megalapítottak az *Európai Unió* elődjét.

Ennek ellenére a fiatalság elégedetlenségét fejezte ki az egyetemeken, amely sorozatos tüntetésekre és összezsapásokba torkollott 1968 tavaszán. Az úgynevezett hatvannyolcas mozgalmat Franciaországban a diákok indították el, mert elégedetlenek voltak az egyetemi oktatás színvonalával, az egyetemek túlsúlyfoltosságával, illetve az oktatás minőségével is (Frei, 2008). Nem sokkal később hozzájuk csatlakozott az egyetemi dolgozók jó része, akik magasabb bért, szociális juttatásokat, és kedvezőbb munkaidőt, munkakörülményeket követeltek. Az úgynevezett diáklázadáshoz, az egyetemi konfliktushoz később más szektorok dolgozói, munkásai is csatlakoztak (Karádi, 1994). Az *akkori fiatal generáció átfogó gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai változásokat szeretett volna elérni tiltakozó mozgalmival*. A diákok egyszerűen nem elégedtek meg a gazdasági növekedéssel, jóléttel, még

többet akartak, de nem a gazdasági jólét, hanem az emberi jogok, a szabadság és a poszt-materiális javak tekintetében.

A keleti blokk országaiban, például Magyarországon, éppen ekkor vezették be az új gazdasági mechanizmust, amely piaci elemeket igyekezett beépíteni az addig szigorú tervgazdasági működésbe, amely a vállalatok nagyobb önállóságával járt. Továbbá lehetővé tette az úgynevezett második gazdaság kialakulását is, amelynek fontos szerepe volt abban, hogy az emberek életszínvonala javuljon. Főként Csehszlovákiában volt eseménydús az 1968-as év. A *prágai tavasz néven ismertté vált folyamat során az új vezetők, élükön Dubčekkel, igyekeztek a szocialista demokrácia és a jóléti társadalom irányába változtatni*. A Szovjetunió végül úgy döntött e kihívás hatására, hogy a Varsói Szerződés országainak közösen be kell avatkozniuk *a szocialista rendszer egysége érdekében*, mert hosszabb távon a csehszlovák folyamatok *átgyűrűzhetnek* a keleti blokk többi országába is. Hiszen Dubček nem csak gazdasági, de politikai reformokat is ígért (Bartha–Krausz 2009)!

Az 1968-as tiltakozáshullám közös vonása volt, hogy az emberek egy szabadabb, jobb élet reményében vonultak az utcára, változást szerettek volna kikényszeríteni jelenlétükkel. Mindhárom eseménysorozatot erős rendszerellenes attitűd hatotta át, annak ellenére, hogy a nyugati országok már ekkor is demokratikus berendezkedésűek voltak, ellentétben a szovjet blokk országaival.

A megmozdulások eredményeként a 60-as évek végén több új mozgalom is útjára indult a nyugati blokk országaiban, ilyen volt a feministáké, vagy a zöldeké is. Csehszlovákiában pedig a reformokat bevezető Dubček helyett egy keményvonalasabb politikai stáb kapta meg – szovjet beavatkozás eredményeképp – a felhatalmazást az ország visszavezetésére, a keleti blokk rendszerébe, az ún. „normalizációra”, így az 1989-1990-es enyhülésig ott nem volt lehetőség további nagyobb horderejű politikai és gazdasági reformokra.

A 68-as tüntetéssorozattal a nyugati társadalmakban érezhetően elindult egy változás, amelyet *Ronald Inglehart* a posztmateriális értékek felé való elmozdulással írt le (Inglehart, 1990). Annak ellenére, hogy Franciaországban 68-ban diáklázadások törtek ki, a második világháború óta a gazdaság növekedett és az emberek az alapvető fiziológiai szükségleteikben nem szenvedtek hiányt. Az anyagi jólétet természetesnek vették, ebből kifolyólag igényeik elmozdultak egy szinttel feljebb, ahol már nem a fiziológiai szükségletek kielégítése volt a legfontosabb, hanem például az önmegvalósítás, tanulásához való hozzáférés és az egyéni szabadság. Inglehart posztmateriális értéként definiálta a környezetvédelmet, a szólásszabadságot, az eszmék szabadságát, a nagyobb beleszólást a kormányzásba az állampolgárok részéről, illetve a nagyobb beleszólást a munkahelyi ügyekbe. Az egyének szabadságának eszméje, az önrendelkezés joga, az individualizmus és az emberek különböző típusú jogainak összessége visszatérő elem a korábban említett történelmi áttekintésnél is.

1968-1988 Magyarországon; a Fidesz forrásairól

Végül, ha nem is 1968-ban, hanem 20 évvel később, de a kelet-európai blokkba is elért a szabadság szelleme, és Magyarországon a békés átmenet egyik résztvevőjeként 1988-ban megalakult a *Fiatal Demokraták Szövetsége*. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Közép-Európa egyik, ha nem a legsikeresebb pártjáról beszélünk, hiszen az 1990 óta eltelt nyolc szabad választás során négyszer tudott parlamenti többséget adni, és *Orbán Viktor* immáron negyedik ciklusát tölti kormányfőként.

Ha visszatekintünk a rendszerváltás korszakára, akkor látható, hogy pályafutásukat radikális-liberális pártként kezdték, majd csak 1993-tól kezdődött meg a jobbratulódásuk, amelynek célja egy jobbközép konzervatív gyűjtőpárt kialakítása volt. Utólag már tudjuk, az átalakulás sikeres volt, hiszen a kétezres évekre szinte egyeduralkodóvá vált a jobboldali színtéren. A kezdeti időszakot jelentősen meghatározta, hogy kik alapították a pártot. A 37 alapító főként egyetemista, liberális gondolkodású fiatal volt. Ebből kiindulva a párt kezdeti karakterét a fiatalos szubkultúra, – és az előző rendszerből fakadóan – a radikális antikommunizmus, erős anti-establishment attitűd határozta meg (Körösenyi, 2015). Sokáig az SZDSZ kisebb testvérpártjaként határozták meg magukat, azonban az SZDSZ közeledése az MSZP-hez el-távolította őket. A Fidesz a radikális antikommunizmus kérdésében nem engedett, annak ellenére, hogy kulturális ideológiai és gazdasági kérdésekben jelentősen átalakította álláspontját. Utólag már könnyebb értelmezni az eseményeket, mint a 90-es évek elején. Látható, hogy ez a szakítás nem csak az SZDSZ való szakítást jelentette, hanem 68-cal történő szakítást is előrevetített, amely a 2000-es években végül beigazolódott.

Ha megvizsgáljuk az 1990-es választásokra írt pártprogramot, akkor könnyen észrevehető, hogy kulturális, ideológiai kérdésekben valóban a liberális értékekhez álltak közel (Manifeso Project, 2019). Bár a liberális kifejezést nem említik, de mind a gazdasági, mind a politikai programjukat áthatották a liberális attitűdök. Akkoriban a Fidesz a következőként definiálta magát: radikális, liberális és alternatív. Bár a pártokat a rendszerváltáskor többnyire az anti-kommunista-posztkommunista tengelyen helyezték el és kevésbé a liberális-konzervatívon, a Fidesz mégis igyekezett ideológiailag is megkülönböztetni magát a többiektől. A liberalizmusának középpontjába két dolgot helyezett: a politikai sokszínűség elfogadását és a szólászsabadságot (Manifeso Project, 2019).

Orbán Viktor nyilatkozatai is ezt támasztják alá. Ha megnézzük 1988-tól tett különböző kijelentéseit, éppen egybeesnek az előbbi megállapításokkal. 1989 augusztusában azt nyilatkozta, hogy „a hozzám legközelebb állók, Kövér László és Fodor Gábor velem együtt egyfajta szociálliberális meggyőződésűek” (HVG, 1989. augusztus 26.). 1990-ben egy fórum alkalmával, melyről tudósítás jelent meg a Népszabadság hasábjain, arra a kérdésre, hogy a Fidesz tulaj-

donképpen micsoda, jobbközép, vagy jobboldali párt-e, úgy válaszolt, hogy „*mi liberálisok vagyunk*” (Népszabadság, 1990. május 5.). Ezt követően 1991. november 25-én Orbán Viktor interjút adott a Népszabadságnak, amelyben többek között arról nyilatkozott, hogy a Fidesz a fiatalok pártja. Ekkoriban az 1994-es választásokról még úgy gondolták, hogy az SZDSZ-szel, mint szövetségessel, akár a kormányzást is átvehetik az MDF-től és koalíciós partnereitől. Sőt, ekkor még az is fontos téma volt, hogy mikor törlik el a párton belüli maximum korhatárt – 35 évet – amely jól fémjelzi, hogy a Fidesz a korai időszakában mennyire a fiatalok pártja volt (Népszabadság, 1991. november 25.).

A Beszélő 1992-es márciusi számában jelent meg egy nagy interjút, amely sokkal inkább beszélgetés Horn Gyula, Tölgyessy Péter és Orbán Viktor között, arról, hogy hogyan látják az ország ügyeit két évvel a rendszerváltás után, s valós veszély-e, hogy 94-ben nem lesznek szabad választások? Orbán Viktor kifejti, hogy a Fidesz a szociálpolitikáról valóban másképpen gondolkodik, mint az akkori kormány, mert ő a liberális gazdaságpolitikának azt a felfogását vallja, hogy a jó gazdaságpolitika adja meg a szociálpolitika alapját (Beszélő, 1992. március 7.). Továbbá az interjúban többször elhangzik, hogy „*az én liberális fölfogásom szerint*”.

Azonban, mire az 1994-es választások kampányfínisébe érkeztünk, Orbán Viktor már így fogalmazott egy interjúban: a Fidesz már nem radikális párt és hangsúlyozza, hogy a párt sokat tett azért, hogy mérsékeltként tartsák számon. A radikalizmusnak főleg 1990 előtt volt értelme. Így, hogy teljesültek a követeléseik nagy része, már nincs értelme a radikalizmusnak. S állítása szerint megalakulásuk óta nem jelentett problémát a modern liberalizmus és a nemzeti célok egyidejű vállalása (Kritika, 1994/3).

Jól érzékelhető, ezek a kijelentések pontosan egybeesnek a Fidesz politikai fordulatával, amelyet 1993-tól kezdve hajtott végre. Ha megvizsgáljuk, hogy hogyan változott a magyar pártrendszer a rendszerváltás óta, akkor látható, hogy a kezdeti időszakban leginkább két törésvonal mentén rendeződtek a pártok. Az egyik törésvonal a *posztkommunista-antikommunista* törésvonal volt, amely alapjaiban határozta meg a pártok közötti viszonyt. Itt a teljes ellenzék az állampárttal állt szemben. A másik, a *kulturális-ideológiai* megosztottság csak másodlagos volt ebben az időszakban (Körösenyi et al, 2007). A 1990-es választásokat követően az MSZP „karanténba” került, és főként a posztkommunista-antikommunista törésvonal határozta meg továbbra is a pártrendszert, azonban a kulturális-ideológiai ellentét egyre inkább erősödött a parlamentbe bekerült pártok között. Ahogyan Orbán Viktor kijelentései is alátámasztják, ebben az időszakban egészen 1992/1993-ig a Fidesz egyértelműen a liberális ellenzéki pólust erősítette. *Majd ekkor kezdődött meg közeledésük a jobboldal felé.* Látva az MSZP erősödését, az SZDSZ nyitottabbá vált feléjük, azonban ezen az úton a Fidesz már nem követte addigi közeli szövetségését, így a két liberális párt eltávolodott egymástól, és a Fidesz elindult a jobboldali ideológiai térfélre (Hegedűs, 2015).

Az SZDSZ-szel való szakításban nagy szerepe volt annak, hogy a Szabad Demokraták az 1994-es választást követően végül koalícióra léptek az MSZP-vel. Az 1990-1994-ig tartó időszakban rengeteget változott a Fidesz, azonban egy valamiből nem engedtek, ez pedig a radikális antikommunizmus volt (Bozóki, 1992). Ezzel egy időben az MDF hitelessége és népszerűsége is óriásit zuhant. Az addig jobboldali néppártként funkcionáló MDF az 1994-es választásokra nagyot veszített támogatottságából, így a jobboldali ideológiai térben vákuum alakult ki (Körösenyi et al., 2007). Ezt igyekezett a Fidesz kihasználni, és a baloldali, liberális térből a jobboldali konzervatív pozíció elérését tűzte ki céljául. Az MDF rendkívül nagy népszerűség-csökkenésével ezt a manővert sikeresen menedzselték a fiatalok. Olyannyira, hogy az 1998-as választásokon végül egy jobboldali koalíció vezetőjeként sikerült kormányra kerülniük. A következő éveket még inkább a jobbratulódás jellemezte. 2002-ben és 2006-ban mindkét választást elvesztette a párt, azonban a jobboldali szintén már szinte csak egyedülként maradtak, és 2010-ben az egykori rendszerváltó párt, az MDF is kiesett a parlamentből. 2010-ben új időszámítás kezdődött a párt és az ország életében is. A Fidesz kétharmaddal nyerte meg az országgyűlési választásokat, eközben a Szocialista Párt összeomlott. Fontos momentum a 2010-es (kritikus) választásnak, hogy a két rendszerváltó párt – az MDF és az SZDSZ – kiesett a parlamentből és két újonnan alakult párt – a Jobbik és az LMP – pedig bekerül, a Jobbik ráadásul 20%-ot megközelítő eredményt ért el. A korábban befagyottnak hitt pártrendszer egyszersmind radikálisan megváltozott (Enyedi - Benoit, 2010).

A kétharmados győzelmet követően a Fidesz azonnal nagy intézményi átalakításokba kezdett, amelyre minden lehetőség adott volt. A Fidesz a kezdeti időszakban igyekezett úgy kialakítani a játékszabályokat, hogy ő maradjon egyedül az úgynevezett „centrális erőterben”. Ennek lényege, hogy a korábbi kvázi kétpártrendszert most kétoldalú ellenzékiesség váltotta fel. Jobbról a Jobbik, balról pedig az MSZP és a maradványain felnövő többi baloldali párt töltötte ki az ideológiai teret. Annak ellenére, hogy a Fidesz középre pozícionálta magát, sok ügyben igyekezett jobbról előzni a Jobbikot, akár meggyőződésből, akár avégett, hogy szavazókat szőlítson meg a radikális párt táborából.

Nehéz megmondani, hogy ma hol tart a Fidesz. *Pippa Norris* nem régiben megjelent könyvének címlapján Orbán, *Trump* és *Le Pen* szerepelnek, mint populista vezetők. A kutatók az utóbbi időszakban már inkább jobboldali populista pártként írják le a pártot. S arról is kiterjedt diskurzus folyik, hogy Magyarország egyáltalán tekinthető-e még demokráciának, vagy inkább a hibrid rezsimek kategóriájába sorolandó. Az azonban egészen biztos, hogy a párt 1968-hoz és a 68-as értékekhez képest 180 fokok fordulatot vett a 2000-es évektől.

A korábbi nyilatkozatok és az 1990-es választásokra készült program azt támasztják alá, hogy az 1968-as szellemiség örököseiként tekinthettünk rájuk a rendszerváltás idején, egészen 1993-1994-ig. Továbbá a Fidesz alapítói éppen abban a korban voltak a rendszerváltáskor,

mint a 68-asok Nyugat-Európában. Egyetemre jártak vagy frissen kerültek ki az iskolapadból. Lázadtak a rendszer ellen, hiszen amiben felnőttek, az még a Kádár-korszak diktatúrája volt, szabad választások, szólás- és gyülekezési szabadság nélkül. Első programjukban hangsúlyozták, hogy olyan gazdaságot képzelnek el, amelyben az államnak csak korlátozott szerep jut, helyette a magángazdaság veszi át a helyét. Az állami intézményrendszer átalakítását a „szabad”, „független” és „szuverén” szavakkal jellemezték. Elsődleges céljuk akkor az államhatalom leváltása volt, annak érdekében, hogy egy szabad, szuverén állam lépjen a helyébe. Fontos célkitűzése volt a programjuknak az állam és az egyház szétválasztása, továbbá az ideológiamentes oktatás kialakítása. A programjukat a Szabadság, Egyenlőség, Szolidaritás szavakkal zárták, amely hasonlít az 1789-es francia mottóra, és a progresszív, radikális baloldalt jellemzi azóta is.

1968 öröksége és a Fidesz; a rendszerváltáskor, és napjainkban

Annak érdekében, hogy jobban megértsük a Fidesz és 1968 viszonyát tartalomelemzéses módszerrel dolgoztam fel a *Népszabadság* és a *Magyar Nemzet* archívumát. A nyomtatott lapok jelentősége az idő előrehaladtával egyenes arányban csökkent, de nem vitatható el az sem, hogy a rendszerváltás és a 90-es évek időszakában a két legmeghatározóbb napilap volt Magyarországon. Mivel jelentőségük csökkent a 2000-es évek második felére, majd meg is szűnt, ezért a 2010-es évektől online kutatást is bevonok az elemzésembe. Az online kutatás Magyarország két meghatározó online hírportálját veszi alapul az *index.hu*-t és az *origo.hu*-t.

Az Arcanum Digitális Tudománytárban lehetőség van a két említett napilap összes számának áttekintésére, s a kulcsszavas keresés is engedélyezett. Mivel az összes szám áttekintése nem volt lehetséges, illetve minden bizonnyal csak egy automata rendszer lenne képes erre, így a kulcsszavas keresést választottam. Továbbá az automatizált tartalomelemzés nem feltétlenül szűri ki azokat a találatokat, amelyeket manuális elemzéssel bevonhatok a kutatásba. Így a *Népszabadság* és a *Magyar Nemzet* esetében azokat a cikkeket vontam bele az elemzésbe, amelyeket a kereső „1968” és „Fidesz” kulcsszavakra talált, és relevánsak voltak a téma szempontjából. Az előzetes kutatás alapján a rendszerváltozás időszakában és a 90-es években a cikkekből egy olyan kép rajzolódott ki, amely arra enged következtetni, hogy a közgondolkodásban sokkal inkább a keleti tömb – és főként a *Csehszlovák* – 68-as eseményei jelentek meg. Azonban ez a trend megfordulni látszik a 2010-es évektől – és a Fidesz kormányra kerülésétől – kezdve. Ezekben a cikkek már főleg a *nyugati*, *német*, *párizsi 68-cal*, s annak értékrendjével foglalkoznak. A konkrét események helyett, főleg az értékekre, szimbólumokra, személyekre fókuszálnak.

Az adatok rögzítését a következőképpen készítettem el:

A nyomtatott sajtó vizsgálatakor hat kategóriát rögzítettem előzetesen, majd ezekbe a kate-

góriákba rendeztem a cikkeket aszerint, hogy mi a mondanivalójuk, s milyen hangsúllyal jelentek meg. Az első volt a negatív hangvétellű keleti blokkos cikkek. Minden olyan cikket, amely valamilyen *negatív élel számol be 1968-ról* és azon belül is a *keleti részről* ide rögzítem. A második a *pozitív hangvétellű cikkek a keleti blokk 68-cával* kapcsolatban. A harmadik a *semleges 68-as kategória a keleti blokkról*. S a *nyugati 68-ról ugyanezeket* a kategóriákat alakítottam ki. A vizsgált időintervallum, mintegy *30 évet ölel fel* összességében *1988-tól 2018-ig*.

Eredmények

A következőkben a két legnagyobb napilapban a Fidesszel és 1968-cal kapcsolatos cikkek darabszámát láthatjuk.

	keleti semleges	keleti negatív	keleti pozitív	nyugati semleges	nyugati negatív	nyugati pozitív
Népszabadság	12	1	13	6	8	10
Magyar Nemz.	2	0	15	3	2	3

1. táblázat A napilapokban megjelent cikkek és azok tartalma

Az 1. számú táblázatban látható, hogy a magyarországi közgondolkodásban a nyugati 68 csak kevésbé jelent meg. Döntő többségben voltak azok a cikkek, amelyek a keleti 68-cal, azon belül is prágai 68-cal foglalkoztak. Összességében 43 olyan cikk jelent meg a két napilapban, amely a keleti 68-cal foglalkozott és 32 olyan, amely a nyugatival. De még érdekesebb, ha az időbeli megoszlásukat vizsgálom meg. *Az összes nyugati 68-cal foglalkozó cikk a 2000-es évektől jelent meg, s az összes nyugattal foglalkozó negatív cikk a 2000-es évek második felében, vagy később jelent meg. Tehát megállapítható, hogy a 90-es években szinte kizárólag a keleti 68-as események jelentek meg, jellemzően pozitív hangvétellű cikkekben.*

A következő táblázatban időbeli bontásban vizsgálom meg az adatokat:

	keleti semleges	keleti negatív	keleti pozitív	nyugati semleges	nyugati negatív	nyugati pozitív
Népszabadság	3	0	5	4	7	9
Magyar Nemz.	0	0	4	3	2	2

2. táblázat A megjelent cikkek száma 2002-től

A 2. számú táblázatban az adatokat 2002-től láthatjuk. *Érzelkelhetően 2000-es évektől jelentek meg azok a cikkek, amelyek a nyugati 68-cal foglalkoztak és negatívan számoltak be róla. Ameddig a 90-es években a politikusok és a média főként a prágai tavaszra fókuszált, addig a 2000-es évekre ez a trend megfordult, és amikor 68-ról beszéltek, akkor főként már a nyugati 68-ról esett szó az esetek egy jelentős részében éppen negatív hangsúllyal.*

Hogy még világosabbá váljon a trendváltozás a médiában, a 2000-es évektől kezdődően idézzük fel Orbán Viktor néhány gondolatát 1968-hoz kapcsolódóan!

Az első kritika

1968-cal kapcsolatban az első komolyabb kritikát Orbán Viktor 2007-ben, *tusnádfürdői beszédében* adta elő.¹ A Bálványosi Szabadegyetemen előadott beszédei mindig jó alkalmat kínálnak arra, hogy szabadon kifejtse gondolatait az éppen aktuális politikai ügyekről az országban és az Unióban egyaránt. 2007-ben több mint félórás beszédét az 1968-as eszméknek és a jövőben történő változásoknak szentelte. Szerinte Európában egy új szellemi korszak kezdődött meg. Közép-Európa számára 1968 elsősorban Prágát jelentette – *ezt megerősíti a korábban ismertetett tartalomelemzés is*. A nyugati 68 nem az egyén és az állam szembenállásáról szólt, hanem az egyén és a közösség szembenállásáról. A 68-as korszellem mára elavulttá vált – mondta. *S amit eddig lehetett elemeket, azt már beépítették az elmúlt évtizedekben*. A 68-as korszellemet párhuzamba állította a modern liberalizmussal, s azzal, hogy a liberálisok a konzervatívokat gyakran nacionalizmussal, piaci ellenességgel, populizmussal vádolják. Véleménye szerint új korszellem alakul ki Európában, amelyben minden ország keresi a szociális piacgazdaság bevezetésének lehetőségét. Új pártokra van szükség, amihez a Fidesz már 2003-ban megkezdte az átalakulást. Egyedül a Fidesz ismerte ezt fel. Milyen új típusú párt jött létre? – tette fel a kérdést Orbán. Olyan pártra van szükség, amely nemzeti, demokrata, versenypárti és szociális. A piacot és a versenyt el kell fogadni egy bizonyos határig, de utána gátat kell szabni nekik. A „társadalmiságnak” kell érvényesülnie. Ezek lennének az új jobboldal alapjai. A baloldal internacionalista, a nemzeti dimenzió indifferens, autoriter, antidemokrata, modernizációs felsőbbrendűség jellemzi. A monopóliumok barátja, antiszociális, és szerinte túl nagy hangsúlyt fektet a gazdasági liberalizmusra, a piaci folyamatoknak túl nagy teret enged. Ez egyaránt jellemzi a magyar jobb- és baloldalt 2007-ben, a Fideszt viszont nem.

Az új jobboldalnak egy másik program kell, a nemzeti érdekvédelem és az alkotmányos rend fenntartása. Szerinte monopóliumellenes szabályokat kell hozni, túlterjeszkedésük ellen.

¹ A beszéd itt megtekinthető: https://www.youtube.com/watch?v=_CgOJ-VSiOA Letöltés ideje: 2020. január 10.

Segíteni kell a szegényeken. Szociális, plebejus jobboldalra van szükség. Orbán Viktor ebben a beszédében *többször nyíltan kiállt az 1968-as értékek ellen*. Egyenesen azt szeretne volna, ha meghaladnánk, elfelejtenénk azokat az értékeket, amelyek akkor a nyugati világban jelentek meg. Szerinte az új baloldali pártok, s európai vezetőik már túlzásba estek, amikor ezekről az értékekről van szó. A neoliberalizmus egyenlő a *túlzott politikai korrektséggel*, amelyre nincs szükség Magyarországon sem. Ehelyett arra van szükség, amit a jobboldal tud ajánlani neki, s ő ebben a beszédében már ismertetett. Bár leegyszerűsítve tálalta a nyugati 1968-as értékeket és eseményeket, de határozottan kikelt ellenük. Ez volt az első olyan alkalom, amikor vezető Fideszes politikus nagy nyilvánosság előtt foglalt állást 1968 tekintetében, és hosszasan fejtette ki, hogy azok a nyugati 68-as értékek, amelyeknek korábban maga is örököse volt miért nem érvényesek többé. Bár a jobboldali néppártosodás útján a Fidesz már jóval korábban elindult, de mindaddig nem volt rá példa, hogy nyíltan szembe ment volna azokkal az értékekkel, amelyeket korábban ők is vallottak, s amelyek meghatározták a nyugati 68-at. Mivel a beszédet 2007-ben adta elő, így egyértelmű, hogy a neoliberalizmus és progresszivizmus kritikáját egyben nem csak 1968-ra értette, hanem az akkor regnáló Gyurcsány-kormányra és a nyugat-európai progresszív baloldali kormányokra, mint például *Tony Blair* tíz éves kormányzására is.

A kritika először tehát a magyar szociálliberális értelmiséget, s azok pártjait érintette – erre utalt a 2007-es beszéd. Később ez a kritika erősödött. 2010-től a baloldali és zöld európai pártokra és politikusaira irányult, s ekkor jelent meg a színen az Európa és zöldpárti Daniel Cohn-Bendit, aki tovább mélyíti ezt az ellentétet.

Daniel Cohn-Bendittől folytatott viták és az azt követő médiakampányok

A 2010-es kormányváltás után a Fidesz szinte azonnal nagy ívű átalakításokba kezdett, az intézményrendszer, illetve a média területén is. Az új médiatörvény elfogadásakor sokan attól tartottak, hogy a média korlátozásra, vagy Fideszes befolyás alá kerül. Így a törvény elfogadása nagy vihart kavart, hiszen az újonnan megalakult médiatanácsba is főként a Fidesz delegáltjai kerültek. Elnökét a miniszterelnök 9 évre jelöli, a fő döntési jogkörök az elnök kezében vannak. Már a törvényjavaslat benyújtásától kezdve komoly aggályok merültek fel. Kezdvé azzal, hogy a társadalmi vita elmaradt, hiszen egyéni képviselői indítvánnyal került benyújtásra. A törvény lehetőséget ad túlzott szankciókra is, illetve felmerül a lehetősége annak, hogy akkor és úgy alkalmazzanak bizonyos passzusokat, vagy éppen nagyobb bírságokat, amikor a politikai érdek úgy kívánja (Bayer, 2011).

Az óriási médiavisszhangnak köszönhetően nemcsak Magyarországon volt központi kérdés az új médiatörvény, hanem az *Európai Unió* parlamentjében is vitatéma lett. Mivel ez

az időszak éppen egybeesett az *Európai Unió* soros elnökségi időszakával, így a miniszterelnök Strasbourgba utazott, annak okán, hogy bemutassa az *Európai Unió* soros elnökségére tervezett programot. A felszólalás után lehetőségük volt a frakcióknak kérdéseket és hozzászólásokat intézni a magyar miniszterelnökhöz. Ez jó alkalmat teremtett a politikai vitára, melyet a szónokok egy része arra használt fel, hogy a frissen elfogadott magyar médiatörvényt bírálja. Itt lépett a képbe Daniel Cohn-Bendit a zöld frakció vezetője is, – az egykori ’68-as francia–német vezető – aki az egyik legélesebben bírálta a miniszterelnököt és az új törvényt.

Daniel Cohn-Bendit 1945-ben született Franciaországban, de német származású szülőktől, akik a 30-as években menekültek el a nácizmus elől. Fiatalkora jelentős részét Franciaországban töltötte, azonban Németországban is élt nyolc évet, majd 1966-ban tért vissza – ekkor már Párizsba – a Párizsi Egyetem nanterre-i fakultására szociológiát tanulni, ahol aktív részesévé vált az ottani diákéletnek. Német kapcsolatainak köszönhetően, többek között *Karl Dietrich Wolff*-ot – a *Szocialista Német Diákszövetség* elnökét – is meghívta, hogy előadást tartson az egyetemen. Nagy valószínűséggel ez az előadás is inspirálta a későbbi 68-as tüntetéseket. Cohn-Bendit következetesen kiállt a diákjogok és a szexuális szabadság eszméje mellett, amivel sikeresen felhívta magára a figyelmet, így társaival mozgalmat alapítottak „*Március 22-ei Mozgalom*” névvel. A csoportosulás inkább hasonlított egy afféle marxista-anarchista szerveződésre, mint egyetemi diákszervezetre. Azonban szervezett sztrájkkal azt is elérték, hogy megakadályozzák Cohn-Bendit eltanácsolását az egyetemről. S ők indították el a 68-as mozgalmakat is, azzal, hogy elfoglalták az egyetemi irodákat. A májusi megmozdulásokra már Cohn-Bendit vált a diákmozgalom arcává. Ellenfelei eleinte azzal támadták, hogy nem hiteles képviselője a mozgalomnak, hiszen egy felső középosztálybeli német, zsidó családból származott, de társai ekkor is kiálltak mellette.

Később Frankfurtba költözött, ahol *Joschka Fischer*-rel alapítottak egy radikális baloldali szervezetet. A szervezetben többen azt javasolták, hogy erőszakos cselekményeket támogassanak, vagy hajtsanak végre. Ennek okán később, az ügyészség vizsgálatot indított, amelyben azt kérték, hogy függeszték fel Cohn-Bendit mentelmi jogát. Dolgozott könyvesboltban és óvodában is. Ekkor írta meg könyvében azokat a félreérthető, provokatív gondolatokat, amelyek miatt később pedofiliával vádolták meg. 1984-ben csatlakozott a *Zöldek* párthoz, majd 1989-re már Frankfurt polgármester-helyetteseként szolgált. Hivatali ideje alatt jelentősen nőtt a bevándorlók aránya, illetve toleránsabb volt a droghasználókkal szemben is. 1994-ben lett először európai parlamenti képviselő, ekkor még Németországból, de 1999-ben már a francia zöld pártból választották újra. A 90-es és 2000-es években sok kritika érte amiatt, hogy támogatja a bevándorlást és a könnyű drogok legalizálását. Elkötelezett támogatója az Európai Alkotmánynak, s javaslatai között szerepelt, hogy amelyik ország nem szavazza meg, azt ki kell zárni az Unióból.

Bár túlzás lenne azt állítani, hogy Daniel Cohn-Bendit neve addig ismeretlen volt Magyarországon, hiszen az említett párizsi 68-as megmozdulások vezetőjeként, európai parlamenti képviselőként korábban is szerepelt már az újságokban, de mégis ezen a parlamenti vitanapon vált országosan ismertté, hiszen beszéde rendkívül nagy publicitást kapott mind a hazai, mind a külföldi sajtóban. Cohn Bendit 2011. januári felszólalásában számon kérte a miniszterelnököt a friss médiatörvény miatt.² Véleménye szerint ez a törvény nem felel meg az európai értékeknek, nincs összhangban a szabad európai értékekkel. A demokrácia és a szabadság alapja az a szólás szabadsága. Demokrácia sosem azért halt meg, mert túl nagy volt a szabadság, hanem mert korlátozták a szabadságot. Ez volt az első alkalom, hogy a párizsi diáklázadás vezetője és Orbán Viktor szemtől szemben vitatkozott. Cohn-Bendit pontosan azokat az értékeket kérte számon a miniszterelnökön, amelyekről korábban – a rendszerváltáskor – még egyetértés volt közöttük. Azonban, szerinte, ahogyan a médiatörvény és a megnyilatkozásai is mutatják, a miniszterelnök már nem vallja magáénak. A második találkozásukkor szintén hasonló problémákat vetett fel Daniel Cohn-Bendit, és a közös európai értékek megőrzésére hívta fel a miniszterelnök figyelmét, amelyet szerinte éppen lebontani készül. Életútjából kiderül, hogy Cohn-Bendit mindig is a föderális unió, a szabadabb Európa és a demokrácia elkötelezett híve volt, így nem meglepő, hogy élesen kiállt ezen értékek mellett, amikor azt látta, hogy a magyar kormány éppen az ellenkező irányba tart. Orbán Viktor válaszában először arra tért ki, hogy a törvény ellen felhozott kritikák tárgyi tévedéseken alapulnak.³ Elmondása szerint a véleményeket az internet korában már egyébként sem lehet korlátozni és ellentétben az elhangzott kritikákkal nem a jogállam lebontása történik, hanem újraképzése, hiszen a baloldali kormányok bontották le azt. Orbán Viktor ebben a felszólalásában a kritikákat úgy értelmezi, mintha az a magyar nép kritikája lenne. Ezt az uniós képviselők hangos közbekiabálásokkal kikérték maguknak. Ez a gyakorlat azóta is megszokott a miniszterelnöknél, holott ha bármilyen uniós kritika megfogalmazódik egy-egy intézkedéssel kapcsolatban, az mindig a magyar kormányra vonatkozik. Az Unió soros elnökségének végén ismételtelen volt alkalma reagálni a kritikákra. Ebben a felszólalásában már kimondottan Cohn-Benditnek is válaszolt, s ismételtelen azzal az érveléssel állt elő, hogy úgy értelmezte a magyar kormány tevékenységére érkezett kritikát, mintha azt a magyar embereknek szánták volna. Orbán ebben a felszólalásában elismerte, hogy Cohn-Bendittel igenis vannak közös vonásaik, állítása szerint mindketten lázadó természetűek, de a nagy különbség az, hogy

² Daniel Cohn-Bendit felszólalásai: <https://www.youtube.com/watch?v=0nytyd7Nn1A> és <https://www.youtube.com/watch?v=FgScDXYoQLE&t> letöltés ideje: 2020. január 9.

³ Orbán Viktor felszólalásai: <https://www.youtube.com/watch?v=PrNgnC9RXig> és <https://www.youtube.com/watch?v=kKaGbW0ymtE> letöltés ideje: 2020. január 9.

saját maga egy diktatúra ellen lázadt 1989-ben, ameddig Cohn-Bendit egy polgári demokrácia ellen 1968-ban. Véleménye szerint Cohn-Bendit kritikája csak *„azt a baloldali hagyományt követi, amely azt mondja, ha nem rá szavaznak az emberek, akkor már nem is lehet többé demokrácia, mert ők kimaradtak a kormányzásból.”*

Bár maga Daniel Cohn-Bendit is ellentmondásos személy, azonban így, hogy a miniszterelnökkel szemben foglalt állást, a kormánypárthoz közelálló médiumok csak a negatív oldalát mutatták be a magyar választóknak. Elmondható, hogy idehaza ennek okán lett országos hírvő a francia politikus. A kormánypárthoz közelálló médiumok tudósításai főként abban merültek ki, hogy újra előhozták a pedofil vádat a politikus ellen, annak ellenére, hogy Nyugat-Európában már korábban tisztázta magát. Ezenfelül a korábban említett liberális drogpolitikáját állították még középpontba. Ezek az ügyek arra szolgáltak, hogy a magyar választók szemében maga Cohn-Bendit személyét – és ezáltal mondanivalóját – hiteltelenségek. Olyan érvelések tulajdonképpen sem a miniszterelnöktől, sem pedig a médiából nem hangzottak el, amelyek komolyan cáfolták volna Cohn-Bendit kritikáját.

Össességében, amit a széles közvélemény érzékelt ezekből a vitákból az az, hogy megismerte Cohn-Bendit nevét, mint egykori 68-as diákvezetőjét, majd azt is, hogy a miniszterelnök álláspontja gyökeres ellentétben áll Cohn-Benditével. Cohn-Benditet ezáltal összekötötték a 68-as eszmékkel, a szabadsággal és a liberalizmussal is. Az utóbbi években pedig a liberalizmus, mint kifejezés, egyenesen szitokszóvá vált a magyar közéletben köszönhetően az ilyen és ehhez hasonló vitáknak. Így főként a fideszes szavazók könnyen össze tudták kötni a személyeket és az eseményeket: Cohn-Bendit, 1968, liberalizmus, és már meg is született az új ellenségkép.

Valószínűleg ezek a viták is hozzájárulhattak ahhoz, hogy 2012 őszén a miniszterelnök úgy állította be a 68-as generációt, mint akik Magyarországgal szemben állnak. Így jutottunk el oda, hogy az általam a 68-asok második generációjaként lefestett 1989-es Fidesz és vezetője 2012-ben már Magyarország ellenségeként állította be az 1968-as generáció tagjait, vezetőit. A II. Magyar Diaszpóra Tanácson elmondott beszédét ismételten az 1968-as ügyeknek, eszméknek szentelte, ezért érdemes felidézni azt.⁴ A tanács ülése viszonylag szűk körben zajlott, azonban szerencsére a média is jelen lehetett legalább addig, ameddig a miniszterelnök elmondta bevezető beszédét. Mondandóját igyekezett nemzetközi kontextusba helyezni, és a nagy világpolitikai folyamatokat a magyarok szemszögéből elemezni. Először az elmúlt évek gazdaságpolitikai folyamatainak fényében értékelte a német és nyugat-európai növekedést, majd végül sokkal inkább

⁴ A miniszterelnöki beszédek elérhetőek a következő weboldalon: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/modern-nemzetepitesre-van-szukseg-magyarorszag-sikerehez> Letöltés ideje: 2020. január 10.

egy politikai-ideológiai vita felé tereli a mondandóját. Ebben a vitában szembeállítja a keresztény civilizációt a többi civilizációval, amely nem ismeretlen Huntington nagy vitákat kiváltó könyve óta. Elmondása szerint „Európában, nemcsak gazdasági rendszerek, hanem szellemi rendszerek, gondolatrendszerek is működnek”. Ezek a rendszerek újra és újra összetűz alá veszik a kormány döntéseit. Majd itt érkezik el ahhoz a ponthoz, hogy kimondja: „az európai gazdasági, politikai elit egy jelentős része a 68-as generációból került ki, ami vélhetően azt jelenti, hogy az a más rendszer, amiben ők gondolkodnak, a liberalizmus, ellentétes a jelenlegi kormány szemléletével”. Az ő értelmezésük szerint az egyházi világból a szekuláris világ felé, a nemzetben való gondolkodásból a globalizáció felé kell haladni. Európa így haladt a második világháború után beköszönő béke időszakában, de a miniszterelnök szerint ez a 30-40 éves korszak lezárult. A magyaroknak pedig egy konzervatív, keresztény úton kell járni, amely bár nem feltétlenül a hiten alapszik, de a „tízparancsolat szellemében megfogalmazódó tradicionális értékeket jelenti”. S ide tartozik - ismét a globalizmussal ellentétben - a nemzetek, nemzeti öntudat reneszánsza is. Véleménye szerint a '68-asok ezt nem fogadják el, és ezért kerültek ellentétbe személyével, erről is folyik a vita az európai szintén. Ez volt a második alkalom, amikor a miniszterelnök nagy nyilvánosság előtt, nyíltan szembe ment az 1968-as értékekkel. Ezek alapján nem meglepő, ha a 2010-es kormányváltás óta az 1968-ról kialakult kép főként negatív a magyar közgondolkodásban, ha a megjelent cikkeket, megnyilatkozásokat veszem alapul. Ez annak ellenére is igaz, hogy 1968 negyvenedik évfordulóján 2008-ban, a baloldali média még sokkal erősebb volt, mint a 2010-es kormányváltás után. Lehetőségük lett volna a nyugati 68-at pozitívan megjeleníteni egy szélesebb közönség számára, azonban ezzel a lehetőséggel csak igen korlátozottan éltek.

Hogy még közérthetőbbé váljon, megvizsgáltam a 2010 óta megjelent cikkeket a két legnagyobb országos online hírportál, az origo.hu és az index.hu hasábjain. Elemzésembe csak azokat a cikkeket vettem bele, amelyek kimondottan 1968-cal, vagy annak korábbi vezetőivel foglalkoztak. Itt azért volt szükséges Daniel Cohn-Benditert belevonni a vizsgálatba, mert 2010 után 68 kapcsán szinte csak az ő neve került bele a híradásokba. Voltaképpen a miniszterelnök és az ő vitája alapján került csak szóba 1968. A korábbi kategóriákat kiegészítettem azzal, hogy konkrétan Daniel Cohn-Bendittel hány cikk foglalkozott.

Lássuk az eredményeket!

	Daniel Cohn-Bendit	nyugati negatív	nyugati semleges	keleti pozitív
index.hu	10	4	2	2
origo.hu	6	8	2	1

3. táblázat A 2010 óta megjelent cikkek száma és tartalma

A 3. számú táblázat alapján elmondható, hogy a 2010 óta eltelt időszakban szinte alig jelent meg cikk a *keleti 68-ról*. S a korábban ismertetett kategóriákban, nyugati pozitív, keleti semleges és keleti negatívban nulla találat volt. Azonban köszönhetően az Európai Parlamenti vitáknak, Daniel Cohn-Bendit egy-egy rövid időszakban szinte főszereplőjévé vált magyar politikának. Kijelenthető, hogy a 2010 óta megjelent cikkek egy jelentős része az ő ellentmondásos személyéről szól, a másik része pedig negatív hangsúllyal mutatta be a 68-as generációt. Ezek a cikkek már nem is az eseményekről szóltak az esetek jelentős hányadában, hanem főként arról, hogy a miniszterelnök mit gondol a 68-as generációról, vagy mit gondol éppen Cohn-Benditről. Összefoglalva, az utóbbi időben vagy Cohn-Benditről jelentek meg cikkek, vagy a nyugati 68-ról negatív hangsúllyal. Ennek hátterében az állhat, hogy Orbán Viktor már több, mint 10 éve kezdte el felépíteni a 68-ellenes retorikáját. Az első a 2007-es tusványosi beszéddel kezdődött, majd a 2012-es Magyar Diaszpóra Tanács ülésén folytatta. Eközben több alkalommal is vitába keveredett Daniel Cohn-Bendittel a francia diáklázadások emblematikus alakjával. S 2010 óta, azok a személyek, szervezetek, amelyek nyíltak kritizálják a kormányt, vagy a miniszterelnököt, könnyen a kormánypárti média célkeresztjébe kerülhetnek, ahogyan az végül Cohn-Bendittel is megtörtént. Így lehetséges, hogy 1968 kapcsán az utóbbi években főként ő szerepelt a cikkekben. A MTV odáig elment, hogy egy sajtótájékoztatót úgy vágott meg, hogy az éppen az aktuális hazai politikának megfeleljen.

A képbe beleillik, hogy a miniszterelnök a 2018-as tusványosi beszédében is egy részt annak szentelt, hogy most végre lehetőség adódik leváltani a 68-as elitet, s azt kérdezte, *„ezután kik jönnek majd? Azt a szerény választ kell adnunk, hogy mi jövőnk”*. Ezzel a kijelentéssel pedig saját magát már teljes mértékben szembehelyezi mind a 68-as ideológiákkal, mind pedig a 68-as vezetőkkel.

Az előzmények rávilágítottak arra, hogy nem túlzás az állítani, hogy az 1988-as Fidesz az 1968-asok szellemi örökségéből építkezett és épült fel. Ezt támasztják alá az alapítók személyisége, a korabeli öltözködésük, tüntetéseik, megnyilatkozásaik, de az első pártprogram is, amelyet röviden összefoglaltam a tanulmány elején. Azonban a pozícióváltásokkal együtt – bár nem egy időben – 1968-hoz való hozzáállásuk is gyökeresen változott. A 2000-es évek második felétől egy új világnézet alapjait igyekeztek lefektetni, amely szemben áll 68 örökségével. Ezzel együtt járt az is, hogy 2010 után radikálisan változtattak addigi higgadt kommunikációjukon, s Orbán Viktor nyíltan kiállt a 68-as értékek ellen. Ezt támasztják alá a tanulmányban ismertetett médiaelemzések is. Ebbe a világnézetünkbe jól beleilleszkedik az, hogy a 68-asokra már nem barátként tekintenek, ahogyan azt korábban tették, hanem olyan társaságként, akikkel – politikai értelemben – fel kell venniük a harcot. Korábbi eszméikből, értékeikből, amely összekötötte őket a ’68-asokkal mára szinte semmi nem maradt.

Felhasznált irodalom:

Bozóki András (1992): Tiszta lappal. A Fidesz a magyar politikában 1988-1991. A Fidesz kiadása, Budapest.

Bartha Eszter – Krausz Tamás (2009): Kelet-Európa és a világ. Budapest, L'Harmattan.

Bayer Judit (2011): Az új médiatörvény sajtószabadságot korlátozó rendelkezései. Médiakutató 2011/1.

Enyedi Zsolt – Kenneth Benoit (2010): Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer ártrendeződése a bal-jobb dimenzióban Megjelent: Enyedi Zsolt, Szabó Andrea és Tardos Róbert (szerk.): Új képlet. Választások Magyarországon, 2010. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2011, 17-42. p.

Hegedűs István (2015): Rút pártviszály – Pártok és változások a Fidesz politikai fordulata. Doktori értekezés Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem 2005.

Frei Norbert (2008): Diáklázadások és globális tiltakozás. Budapest, Corvina.

Karádi Ilona (1994): A XX. század krónikája. Budapest, Officina Nova.

Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor (2007): A magyar politikai rendszer. Budapest, Osiris.

Körösényi András (2015): A magyar politikai rendszer – negyedszázad után. Budapest, Osiris.

Kurlansky, Mark (2006): Egy év, amely felrázta a világot. Budapest, HVG Zrt.

Manifesto Project (2019): Letölthető: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/

KOVÁCS BEÁTA
**Az új baloldal Görögországban:
 a SYRIZA – 1968 örököse?**

Több mint 50 éve annak, hogy 1968 májusában a párizsi diákok forradalmi kitörése nyomán szinte az egész világon széles, rendszerellenes tömegtiltakozások, tömegmozgalmak indultak el, amelyek végül az új baloldal megformálódásának történelmi és intellektuális hátterét adták (Taraszov, 2013). Az új baloldal hagyománya mind a mai napig köztünk él, és formálja a politika világát, így érdekes kísérlet lehet e gondolatrendszer alapján egy modern párt ideológiájának elemzésére vállalkozni. Választásom a korábbi görög kormánypártra, a SYRIZA-ra¹ esett, mivel annak mozgalmi jellege és radikális baloldali jellemvonásai jó alapját biztosítják a vizsgálatnak.

Politikai, ideológiai, valamint szervezeti szempontból vizsgálva a SYRIZA egy olyan régre visszavezethető tradícióból építkezik, amely kapcsolatban állt a munkásmozgalmal, a munkástanácsokkal és az anarchistákkal is, akik szerint például bizonyos ügyek által ténylegesen bele kellene vonni az embereket a demokratikus döntéshozatalba. Ilyen értelemben pedig a párt azon kommunista és marxista irányvonal örököse, amelyet a klasszikus értelemben vett kommunista pártok elutasítottak, ahogyan azt 1968-at illetően is tették (Douzinast idézi della Porta, 2018:13).

A kutatás elsődleges célja, hogy a SYRIZA ideológiájának elemeit vegye górcső alá. Fontos azonban megjegyezni, hogy a párt ideológiája közel sem egységes: az elemzés így egyrészt egy teljesebb képet kíván megrajzolni, másrészt pedig kimondottan az új baloldali elemek felderítésére vállalkozik a párt által megalkotott ideológiai térben.

Annak érdekében, hogy feltérképezhessem a SYRIZA ideológiai pozícióját, a párt által kiadott hivatalos programdokumentumokra hagyatkozom. A módszer így nem más, mint a kvalitatív tartalomelemzés, amelynek lényege, hogy az egyes ideológiai kulcsfogalmakat kell definiálni és detektálni a szövegben, majd azokat bizonyos ideológiai hagyományokhoz kötni. Példának okáért a méltányos elosztás fogalma a szociáldemokráciához kapcsolható, így az ezzel azonos vagy ehhez hasonló szókapcsolatok ezen ideológiai irányzat jelenlétét bizonyítják (Heywood, 2007). A választott programdokumentumokat illetően elemezni kívánom a 2013 júliusában, a SYRIZA alapító kongresszusán elfogadott politikai állásfoglalást, az egyfajta pártmanifesztációként is értelmezhető Thesszaloniki Programot (2014), illetve a 2015-ös

¹ A párt neve görögül: Synaspismós Rizospastikís Aristerás, amelynek magyar fordítása: Radikális Baloldal Koalíciója.

előrehozott választás előtt elfogadott pártprogramot, valamint Alexis Tsipras 2018-ban elhangzott Ithaka beszédét. Mind a négy dokumentum elérhető angol és görög nyelven is.

Az írás a következőképpen épül fel: először is röviden ki szeretnék térni az új baloldal „ideológiájának” legfontosabb összetevőire, hiszen az itt bemutatott alapelemek nélkül csak nehezen lenne elképzelhető a kutatás megvalósítása. Ezután összefoglalom az 1968-as görögországi események legfontosabb tényezőit és hatását a görög baloldali hagyomány történetére, majd pedig a SYRIZA kialakulásának és arculatának legfontosabb jellemzőit tekintem át. Ezeket követi az ideológiai elemzés, azaz a párt gondolatvilágának új baloldali hagyományon belül történő elhelyezése, végül pedig a konklúzió levonására kerül sor.

Az új baloldal ideológiája

1968 „ideológiájának” és az annak alapján formálódó új baloldal ideológiájának elméleti bázisa a régi baloldal, az anarchisták, a szocialisták és a kommunisták elméletein alapszik. Persze közel sem beszélhetünk egységes ideológiáról, hiszen több és változó politikai és ideológiai irányzat élt egymás mellett. Az új baloldal egyik újtása az volt, hogy a kizsákmányolás helyett az elidegenedés problémáját állította a középpontba, valamint a forradalom helyett az erőszakmentes tömegmegmozdulásokat, blokádot, intézmények megszállását, kemény tüntetéseket és időnként a szervezett szabotázst választotta a küzdelem, a tiltakozás új formájának (Geary, 2008).

Az új baloldal heterogén fogalma felöleli azokat az 1950-es és 60-as években Nyugat-Európából és Észak-Amerikából kiinduló szellemi irányzatokat és egyetemi mozgalmakat, amelyek egészen az 1968-as tiltakozásokhoz vezettek. Bár a forradalmi hevület alábbhagyott az 1970-es években, az új feminista és a zöld mozgalmak szintén az új baloldali hagyományhoz kapcsolódnak kritikailag, illetve továbbvive bizonyos sajátosságait, pl. radikalizmusát (McMillian – Buhle, 2003).

Ez a térbeli és időbeli diverzitás ugyan megnehezíti, hogy megtaláljuk az identifikáció közös elemeit, azonban összességében elmondható, hogy a szocialista és radikális demokratikus áramlatok hatása egyértelműen kimutatható az új baloldallal kapcsolatban. A kérdéses mozgalmak hangsúlyozták a kulturális és politikai átalakulást, ezért nagyban kiterjesztették és megváltoztatták a baloldali hagyomány fókuszát (McMillian–Buhle, 2003). Herbert Marcuse, az „új baloldal szellemi atyja”, például elutasította az osztályharc elméletét és a munkával kapcsolatos marxista álláspontokat. Marcuse ugyanis azzal érvelt, hogy mivel lényegében már a létezés minden materiális vonatkozású kérdését megoldották, ezért sem az erkölcsi parancsok és tilalmak sem a munka kényszere nem relevánsak többé. Ebből kifolyólag az ember kulturális kibontakozása, identitásának a kialakítása, az elidegenedéssel szembeállított

erotikus természet, azaz az Erosz szimbolikus kiteljesedése a mércéje az emberiség valódi felszabadulásának (Marcuse, 1955).

Az új baloldal követői így figyelembe vették az elnyomás megannyi formáját, például tekintettel voltak a faji és nemi egyenlőtlenségekre is, emellett az egyenlőtlenségek bonyolult rendszerét hangsúlyozták a már jól beágyazott elit hatalmával szemben. Mindemellett ellenségesek voltak a bürokrácia és a politika hagyományos intézményi formáival szemben, helyette pedig a részvételi demokráciát és a közvetlen politikai akciókat részesítették előnyben. Az új baloldali mozgalmak fontos kiindulópontja, hogy valódi emberi közösségeket kell alkotni az elidegenedéssel szemben. Ez Schweitzer és Elden (1971) szerint egyfajta antiautoriter, a hatalmi és tekintélyi struktúrákat tagadó válasz volt az új baloldal részéről, amely az emberi létezés egyéb kérdésein, azaz az emberi méltóság és az egyéni értékek hangsúlyozásán nyugodott. Ebben az értelmezési keretben pedig a fennálló rendszer alternatívája lényegében a decentralizációban, a közvetlen demokráciában azaz helyi és személyes, interperszonális, a nem a bürokratikus eljárások és szervezetek közvetítette megoldásokban rejlik.

1968 Görögországban

1968 Görögország történelmében részben másképpen értelmeződik, hiszen ez az év még jócskán a katonai junta (1967-1974) időszaka. 1967 áprilisában egy katonai puccsot hajtottak végre Görögországban, majd ezt követően az „ezredesek diktatúrájának” hét éve következett Georgiosz Papadopoulos vezetésével, egészen 1974 júniusáig. A katonai puccs egy olyan időszakban ment végbe, amelyet három tényező fémjelzett: egyrészt az események a hidegháború árnyékában történtek, másrészt ezekben az években egyfajta liberalizáció vette kezdetét mind politikai mind pedig társadalmi szempontból, harmadrészt pedig olyan éles politikai és pártkonfliktusok voltak az országban, amelyek jó okot biztosítottak a hadsereg számára, hogy átvegyék az irányítást, és úgymond „megmentsék” az országot a teljes pusztulástól (Kassimeris, 2006).

Az 1950-es évek végén és a 60-as évek elején három olyan tényező jelent meg, amely mind politikai, mind társadalmi szempontból átalakította Görögországot. Erőteljes gazdasági növekedés kezdődött, amelynek éves szintje elérte a 6%-ot, ennek hatására pedig ekkorra tehető az az időszak, amikor az ország mezőgazdasági országból ipari országgá transzformálódott. Emellett nagyfokú népességvándorlás is végbement, egyrészt Görögországon belül két nagy városi központ alakult ki Thesszaloniki és Athén körül, másrészt pedig százezrek vándoroltak ki az országon kívülre, elsősorban az Német Szövetségi Köztársaság területére. A nagymértékű liberalizációs folyamat kibontakozásának eredményeképpen új társadalmi és politikai csoportok jöttek létre. 1963-ban a liberális beállítottságú Centralista Unió

Georgios Papandreu vezetésével földcsuszamlásszerű győzelmet aratott, de a párttal szemben támasztott hatalmas várakozások hamar kiábrándultságba fordultak át. 1965-től kezdve az elégedetlenségek felerősödtek, mindez pedig jó kiindulópontot biztosított a katonai puccsnak (Kassimeris, 2006).

A diktatúra hatására az ország kulturális és társadalmi szempontból is elszigetelődött. Visszatért a korábbi hidegháborús hangulat és a rendkívüli törvényalkotás vált jellemzővé. Az ellenzéki politikusokat és művészeket az állam folyamatosan zaklatta, ezért sokan külföldre menekültek vagy emigráltak a jobb jövő reményében. A korábban virágzó kulturális élet is véget ért, és átadta a helyét a különböző népművészeti és hagyományörző eseményeknek, valamint a görög nemzet nagyságát és az ókori görög örökséget hirdető rendezvényeknek, amelyek sokszor minden arányérzéklet és esztétikai érzéklet nélkülöztek (Kyprianos, 2019).

A rezsim legitimációja három alappilléren nyugodott. Egyrészt abból fakadt, hogy a gazdasági növekedés bár lanyhult, azért mégiscsak folytatódott egészen 1973-ig, ez pedig kedvezett bizonyos társadalmi csoportoknak, akik ez által a rendszer lekötelezettjeivé váltak. Emellett az USA is elfogadta a katonai juntát, így egyre több amerikai, illetve amerikai-görög befektetés érkezett az országba. Harmadrészt, a rendszert nem csak kívülről legitimálták, hanem természetesen önmagát is próbálta igazolni, azzal hogy egy erőteljes hidegháborús atmoszférát teremtett, amelyben mindenki, aki a junta ellensége volt, az potenciális veszélyt jelentett, valamint kommunista szimpatizánsként bélyegződött meg. Bár a rezsim sosem rendelkezett valódi legitimációval, ennek ellenére kezdetben nem voltak hangos tiltakozások a diktatúrával szemben, hanem inkább csendes belenyugvás jellemezte a görög társadalmat, így az 1968-as lázadások is ilyen formában találtak rá az országra (Kassimeris, 2006).

Az 1968-as görögországi események kapcsán nagyon fontos megemlítenünk a fiatalok szerepét, hiszen a nemzetközi trendeknek megfelelően itt is elsősorban az egyetemista ifjúság játszotta a főszerepet. A fiatalok ellenállásának és az 1960-as évek egyetemista mozgalmának bemutatására vállalkozik Kostis Kornetis a Diktatúra gyermekei című könyvében. Az írás egyik legfontosabb megállapítása, hogy a fiatalok egy egész nemzedéke radikalizálódott és gyökeres változásokat követelt a rezsimet illetően, kihasználva a katonai junta rendszerében fennálló réseket és diszkontinuitásokat. Az egyetemi hallgatók nyíltan megkérdőjelezték a katonai junta három alappilléret (Haza, Hit, Család – Patris, Thriskia, Oikogeneia), és nagyon is kritikusak voltak a görög társadalomban és egyetemeken uralkodó despotikus struktúra ellen, és azon elnyomó mechanizmusokkal kapcsolatban is, amelyek a katonai junta lényegét alkották.

A szerző kétségbe vonja azt az uralkodó nézetet is, miszerint megszakítatlan folytonosság mutatható ki a görög fiatalság ellenzéki mozgalmain belül az 1950-es évektől kezdve egészen az 1970-es évekig bezárólag. A katonai diktatúrát megelőzően ugyanis elsősorban olyan alsóbb

társadalmi osztályokból kerültek ki az ellenzéki kultúra fiataljai, akiknek a családja jórészt baloldali beállítottságú volt. A katonai junta éveiben azonban ez a trend megváltozott, és inkább a középosztály gyermekei kezdtek tiltakozásokba, akiknek a családja konzervatív attitűddel rendelkezett, a szülők pedig gyakran a katonai diktatúra szolgálatában álló hivatalnokok voltak. Kornetis ezt a generációt nevezi a diktatúra gyermekeinek, Jean-Luc Godard *Marx és a Coca-Cola gyermekei* című filmjének címét átalakítva.

A katonai diktatúra ideje alatt a legtöbb lázadó fiatal magáévá tette az uralkodó baloldali narratívát, annak ellenére, hogy az teljesen ellentmondott a családjuk által képviselt értékeknek és a *status quo*-nak is. A szerző szerint a hallgatói tiltakozások így kétdimenziósak voltak: egyrészt a junta és a fennálló politikai rendszer leváltására törekedtek, másrészt pedig a „kibírhatatlan konzervatív értékek”, a közvetlen családi környezet és tágabb értelemben a tradicionális görög társadalom egésze ellen is szóltak. Kornetis azt vallja, hogy a tiltakozások a junta idején sokkal extrovertáltabb módon is megjelentek, mivel azokra hatással voltak a nemzetközi események, és kimondottan az 1968 májusában, Franciaországban lezajló diáklázadások is. Emellett meg kell még említeni, hogy a katonai diktatúra által bevezetett cenzúra nagyon fontos szerepet játszott abban, hogy a (tiltott) politikai tartalmú könyvek egyre nagyobb népszerűségnek örvendtek Görögországban ebben az időszakban. Közel 150 illegális kiadónak ügködött az ilyen típusú írárok megjelentetésén, és ezek legtöbbször olyan „eretneknek” számító baloldali gondolkodó könyveinek görög nyelvű fordítása volt, mint Antonio Gramsci, Cornelius Castoriadis vagy Guy Debord (Kornetis, 2013).

A görög média ebben az időszakban tehát a rezsim ellenőrzése alatt állt, így alapvetően az 1968-as eseményekről az anarcho-kommunisták lázadásaként tudósítottak, emellett egyes lapok a negatív francia befolyástól is tartottak, mivel sok görög diák tanult Párizsban ebben az időszakban. A párizsi görögök pedig igen aktívak voltak az 1968-as események kapcsán, így a Görög Hallgatói Önkormányzat elfoglalta a Görög Alapítvány épületét, hogy kifejezze nemtetszését a diktatúrával szemben. Ezáltal a tudósítások legtöbbször jórészt a francia fővárosban élő görög diákok és értelmiségiek tevékenységéről és azok tüntetéseken betöltött szerepéről számolt be. Azokon a görög egyetemi hallgatókon kívül, akik különféle ösztöndíjakkal Párizsban tanulhattak, igen magas volt azon baloldali értelmiségiek száma is, akik a katonai diktatúra miatt menekültek el, és telepedtek le a városban. A Francia Statisztikai Intézet szerint 1968-ban mintegy 11 820 görög élt Franciaországban, és legtöbbszörük Párizsban volt a lakóhelye. Emellett azt is érdemes kiemelni, hogy a görög–francia kapcsolatok mindig is fontos szerepet töltek be Görögország intellektuális fejlődésében és a görög elit formálódásában is (Kyprianos, 2019).

1970-től kezdve változások érlelődtek a rendszer életében, mivel olyan könyvek kezdtek el terjedni, amelyek más szemszögből számoltak be az 1968-as eseményekről, és nagy ha-

tással voltak a baloldali értelmiségre, valamint a hallgatói mozgalmakra is. Ennek ellenére 1968 elsősorban csak a diktatúra összeomlása után vált valódi témává Görögországban, hiszen addig inkább csak szórványosan és ideológiailag vezérelt módon tudósítottak róla (Kyprianos, 2019).

Az 1973 novemberében kirobbanó hallgatói tüntetések, amelyek az athéni műszaki egyetemről indultak el, lényegében sokkolták egész Görögországot. A tüntetések azokra a nagyobb vidéki városokra is kiterjedtek, ahol egyetemek működtek. E lázadásokat, amelyek egyébként a katonai diktatúra bukásához is vezettek, gyakran vonják párhuzamba az 1968-as eseményekkel, és sok esetben utalnak úgy rájuk, mint a görög 1968-ra. Ez az összehasonlítás nem alaptalan, mivel az egyetemi hallgatók többsége ténylegesen tisztában volt a párizsi eseményekkel, és indirekt módon lehetséges, hogy hatással voltak rájuk a nemzetközi történések, közvetlen kapcsolatot azonban csak nehezen lehetne kimutatni a két tüntetéssorozat között (Kyprianos, 2019).

Egy 2012-es közvélemény-kutatás szerint a görögöknek mintegy 25%-a tud valamit az 1968-as eseményekről, és jórészt a fiatalabb generáció rendelkezik valamiféle tudással a vizsgált kérdést illetően (Vernardakis, 2012), ez összességében igen kis számnak mondható. Bár 1968 valamiképpen továbbél az emberek emlékeiben, és hatással lehet a gondolkodásmódjukra is, az események befolyása azonban elsősorban nem a politikai aktivizmusban és a rezsimet megdőntő akciókban nyilvánult meg, hanem sokkal inkább a társadalmi értékek és attitűdök változásában, amelyek a diktatúra bukása után teljesedtek ki igazán, és fontos szereppel bírtak a demokratikus politikai fejlődésben is. A tanulmány következő részében elsősorban azt szeretném megvizsgálni, hogy mik lehetnek azok a közvetett hatások 1968 kapcsán, amelyek akár ma is tetten érhetők a görög politikában.

A görög baloldal evolúciója és a SYRIZA

Bár a görög baloldal története nem tartozik szorosan e tanulmány témájához, azt mégis fontos megemlíteni, hogy a görög szocialisták és a Görög Kommunista Párt (KKE) együttélése régre tehető, és sokkal hosszabb hagyományai vannak, mint a legtöbb nyugat-európai országban. A görög polgárháború alatt a KKE és a szocialista csapatok együtt harcoltak a Nemzeti Felszabadítási Front (EAM) vezetése alatt, ez azonban a polgárháború második szakaszára megváltozott (1946-1949), így a szocialisták nem követték a kommunistákat Görögország Demokratikus Hadseregében. Ennek ellenére egészen 1967-ig, a katonai puccsig, Görögország legnagyobb baloldali pártja az EDA (Egyesült Demokratikus Baloldal) volt, ahol mindkét irányvonal megfért egymás mellett, és kollaborált egymással (Milios, 2016).

A nemzetközi folyamatok a diktatúra falai közé is beszűrődtek: 1968-ban szakadás ment végbe a görög Kommunista Pártban, és ezzel együtt két kommunista formáció jött létre. Egyikjük (KKE) továbbra is megmaradt a Szovjetunió támogatójának, a másik (EDA) viszont kritikussá vált azzal szemben, és az akkori eurokommunizmus felé orientálódott. Habár a megújuló kommunista irányvonal nem volt képes meghatározó politikai tényezővé válni, ennek ellenére fontos szerepe volt a baloldali hagyomány megújításában (Milios, 2016).

A SYRIZA, az elmúlt parlamenti ciklus *kormánypártja*, a fentebb említett, megújuló baloldali hagyomány követője. 2004-ben alakult meg mint a radikális baloldal, pontosabban mint tizenkét radikális baloldali párt koalíciója. A SYRIZA – a név egy görög határozószót (sirriz) idéz, amelynek jelentése a „gyökerektől” – hivatalosan 2012-ben lett bejegyzett párttá. A párt megalakítása egy hosszú folyamat utolsó állomása, amely a 2000-es évek elején vette kezdetét, amikor a ma pártot alkotó csoportok együttműködtek az európai és görög alterglobalizációs tüntetések során, amelyek legfontosabb eseménye a 2001 júliusában Genfben rendezett „nyolcak” csúcstalálkozója elleni tüntetéssorozatban manifesztálódott (Meijers, 2015).

A 2008-as gazdasági válságot követően Görögország politikai térképe nagyban átrajzolódott. Tüntetések és sztrájkok sokasága kezdődött meg az országban, amelynek hatására a jól beágyazott politikai szereplők diszkreditálódtak. Ez történt a görög szocialista párttal, a PASZOK-kal (Pánhellén Szocialista Mozgalom) is, amely több mint húsz éven keresztül volt hatalmon. A tömegmozgalmak és tüntetések végül 2012 júniusában előrehozott választásokhoz vezettek, amelynek eredményeképpen a SYRIZA vált a legnagyobb ellenzéki párttá a parlamenten belül. A választási győzelem realizálása és a hatékonyság érdekében a párt vezetősége 2014-től kezdve inkább pragmatista irányvonalat kezdett követni, és igyekezett balközépre pozicionálni magát. Ez a pragmatizmus mutatkozott meg a párt 2014-es Thesszaloniki Programjában, amely egyfajta pártprogramnak is tekinthető. A 2014 júniusában lezajlott Európai Parlamenti választások után pedig világossá vált, hogy a SYRIZA lett a legerősebb párt (26,52%), szemben az Új Demokráciával (ND) (22,78%) (Meijers, 2015).

A SYRIZA 2013 óta folyamatosan előrehozott választásokat követelt,² illetve azzal kampányolt, hogy szeretne véget vetni a „görög tragédiának”. Ez alatt a párt vezetősége az általános gazdasági recessziót és egyfajta humanitárius krízist értett: a gazdasági válság hatására ugyanis a munkanélküliség a fiatalok körében 30%-ról 60%-ra szökött fel, a

² Ekkor ugyanis a DIMAR (Demokratikus Baloldal) kilépett a kormánykoalícióból, ezt követően pedig a kormány bezáratta az állami TV-csatornát (ERT). E lépések elleni tiltakozások hatására követelt előrehozott választásokat a SYRIZA.

háztartások nagy része eladósodott, és számtalan kisboltot és kisvállalkozást kényszerültek bezárni a tulajdonosok (Stavrakakis–Katsambekis, 2014).

Ezt követően 2015. január 25-én ismételt választásokat tartottak, ahol a SYRIZA hatalmas győzelmet aratott (36,3%) az addigi kormánykoalícióval szemben [ND (27,8%) és a PASZOK (4,7%)]. A SYRIZA sikere elsősorban abban rejlett, hogy a párt mozgalmi jellegének köszönhetően remekül ki tudta használni a megszorításellenes tüntetéseket, és képes volt a fiatalabb generáció megszólítására is. A SYRIZA volt az egyetlen olyan párt, amely a kezdetektől fogva elköteleződött a tüntetők mellett és jelen volt az utcai eseményeken. Ez a baloldali formáció tudta a leginkább összefogni a tüntetők érdekeit a szétforgácsolódott görög politikai térben (Aslanidis–Kaltwasser, 2016).

2015-ben a SYRIZA tehát képes volt kormányt alakítani (300 helyből 149 mandátumot szerzett), ehhez azonban szüksége volt a szintén megszorításellenes, jobboldali ANEL (*An-exartiti Ellines* – Független Görögök) szövetségére is. Az ANEL az ND-ből vált ki, és erőteljes jobboldali-populista jelleggel bír. Az ANEL választása egyfajta szimbolikus lépés is volt, amely azt mutatta, hogy a SYRIZA nem adja fel rendíthetetlen anti-establishment és megszorításellenes álláspontját, amelyet az adósságsökkentésről és az adósságok átstrukturálásáról vallott (Vasilopoulou–Halikiopoulou, 2013: 527).

A fentiekkel kapcsolatban természetes módon felmerül az a kérdés, hogy milyen módon lehetett képes két ennyire eltérő ideológiai állásponttal rendelkező párt az együttműködésre? Az ideológiai tér kulturális és gazdasági dimenzióit vizsgálva teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a görög politikai pártok közül egyértelműen a SYRIZA és KKE rendelkezik a leginkább baloldali pozícióval, azonban míg kulturális szempontból a SYRIZA liberálisnak mondható, addig a KKE a konzervatívabb irányvonal követője.

Az ANEL ideológiai álláspontját szemügyre véve egyértelművé válnak az egykori kormánykoalíció³ tagjai közötti különbségek. Az ANEL jobboldali populista-autoriter hajlammal bír, míg gazdasági szempontból sokkal inkább centristának tekinthető, nagyban eltérve a SYRIZA radikálisan baloldali gazdaságpolitikájától. Az együttműködés oka tehát nem a hagyományos értelemben vett ideológiai közelségben keresendő, sokkal inkább azzal magyarázható, hogy a gazdasági válság egy új törésvonalat hozott létre Görögországban, az ún. establishment/anti-establishment törésvonalat. Mind a SYRIZA, mind pedig az ANEL anti-establishment pártnak számít, ebben a kontextusban pedig akár azt is mondhatjuk, hogy egyfajta „single-issue” kormány alakult Görögországban 2015-ben, ahol a kormánykoalíció belüli együttműködés elsősorban az adósságelengedés és a gazdasági megszorítások elleni harc köré csoportosult (Vasilopoulou–Halikiopoulou, 2013: 527).

³ A görög kormánykoalíció 2019 januárjában a macedón-görög név vita okozta véleménykülönbségek okán bomlott fel.

A SYRIZA ideológiája

Jelen fejezetben a szűkebben vett kutatási kérdésemre igyekszem válaszolni, vagyis a bevezetésben kijelölt pártdokumentumok (a SYRIZA alapító kongresszusán elfogadott politikai állásfoglalás, Thesszalóniki Program, 2015-ös pártprogram, Alexis Tsipras ithakai beszéde) alapján elemzem a párt ideológiáját, s közben elsősorban az új baloldalhoz köthető elemekre próbálok majd fókuszálni.

A párt által kijelölt ideológia sarokkövei a munkásmozgalom hagyományaiban keresendők, de emellett igen sokféle, egymásnak olykor ellentmondó gondolatot próbál magába sűríteni. Alapjában véve megkísérli a munkásmozgalom értékeit szintetizálni az ökológiai és feminista mozgalom alapvetéseivel. Ezt, vagyis az ideológiai sokszínűséget fejezik ki a párt színei is, azaz a vörös, a zöld és a lila szín egyvelege.

A SYRIZA tehát számos baloldali irányzat olvasztótégelye, négy jól elkülöníthető áramlat mutatható ki ideológiájában: (a) a fentiekben kifejtett 1968-as szakadás, illetve a KKE és EDA szembenállása, (b) a parlamenten kívüli baloldali mozgalmak öröksége, amelyen belül megjelennek a trockisták, maoisták és a radikális eurokommunisták közötti feszültségek, (c) a 2000-es évek alterglobalizációs mozgalma, (d) és végül, de nem utolsósorban a reformista szociáldemokrata irányvonal, amely elsősorban 2012 után erősödött fel, amikor a párt a választások megnyerése érdekében pragmatistábbá vált. Emellett a teljesebb kép megrajzolása érdekében azt is fontos leszögezni, hogy a SYRIZA mindig két, egymástól eltérő orientációval bírt: egyrészt egyfajta radikális lelkület jellemezte, amelyet még az alterglobalizációs mozgalomból hoz magával, másrészt pedig a hazafias reformista irányultság, amelynek alapját a fentebb említett a KKE–EDA hagyomány képezi (Stavarakakis–Katsambekis, 2014).

A következőkben öt olyan ideológiai elemet: a neoliberalizmus kritikája, a globális szolidaritás, a részvételi demokrácia, az egyenlőség, az ökológizmus veszek górcső alá, amely alapján a SYRIZA az új baloldalhoz, tágabb értelemben véve pedig a 68-as baloldali hagyományhoz köthető.

A neoliberalizmus kritikája

Bár az új baloldal továbbra is kritikus a kapitalizmussal szemben, a baloldali gondolkodók többsége azonban rájött arra, hogy az a marxista elképzelés, miszerint a kapitalizmus egyszer csak véget ér majd, valószínűleg soha sem fog bekövetkezni. Manapság a hangsúly nem elsősorban a kapitalizmus kritikáján van, hanem sokkal inkább a kapitalizmus humánusabbá tétele áll a középpontban, azaz a decentralizáció, a részvétel és az egyén felszabadítása (Heywood, 2007: 129-130). Emellett a 2008-as globális gazdasági válságot követően a

hangsúly ismételten eltolódott, s a baloldal kritikájának tárgyává a neoliberális gazdasági rendszer vált.

A neoliberalizmus kritikája a SYRIZA esetében tisztán kirajzolódik, hiszen a párt már az alapító dokumentumában is a neoliberalizmussal szemben definiálja magát. A SYRIZA természetesen nagyon kritikus a kapitalizmussal szemben, azonban egyik programdokumentumban sem szerepel, hogy a kapitalizmus eltüntetéséért szállna harcba. A SYRIZA a Görögországban fennálló gazdasági és társadalmi válságért egyértelműen magát a neoliberalizmust teszi felelőssé:

„Az öregedő Európának, amely egyre kevésbé gazdag, és olyan hatalmak között mozog, mint az USA, Oroszország, Törökország, Kína és Latin-Amerika, nincsenek kilátásai, kivéve, ha véget vet önpusztító neoliberális stratégiájának” (SYRIZA, 2013).

A SYRIZA által felvázolt ideológiai térben az Európai Unió a neoliberális politika végrehajtójaként tűnik fel, amely az integrációs folyamat egészét veszélyezteti. Emellett a SYRIZA a neoliberalizmust hibáztatja az euroszkepticizmus és a nacionalizmus terjedéséért, valamint sok esetben az Európát elérő menekülthullámmért is:

„A nagy menekültáramlatokat a neoliberális, kapitalista globalizáció eredményezi, amely kiszakítja az embereket az otthonaikból, akár azért, mert a háború áldozataivá teszi őket, akár azért, mert megfosztja őket a túlélés alapvető feltételeitől” (SYRIZA, 2013).

Globális szolidaritás

A szocializmus ideológiájának egyik kiindulópontja, hogy az emberek alapvetően közösségi lények, akik közös emberi mivoltukban egyesülnek. Ezt a megközelítést hangsúlyozta például az elvtárs/testvér/nővér megszólítás is, mivel ezek a megnevezések nem a nemzetiséget, a fajt vagy a szexuális hovatartozást, hanem közös emberi létezésünk alapjait emelik ki. Ehhez a gondolatkörhöz szorosan kapcsolódik még a közösségi érzés vagy a globális szolidaritás hangsúlyozása is, vagyis, hogy az emberek határokon átvélően, közösségként képesek együttműködni a jó cél érdekében (Heywood, 2007).

A globális szolidaritás elképzelése megjelenik a SYRIZA dokumentumaiban is. Így a párt például örömmel fogadja azt a progressziót, amelyet a latin-amerikai országok értek, illetve a többi dél-európai országot is a baloldali modell követésére szólítja fel. Emellett a párt a világ különböző tájain végbemenő ellenállási mozgalmakat nem egyszerűen egymástól különálló, sporadikus eseményekként látja, hanem sokkal inkább egy olyan biztató jelnek veszi, amely azt bizonyítja, hogy a neoliberalizmussal szembeni ellenállás valamilyen formában mindenhol jelen van, így a változás előbb-utóbb mindenhol bekövetkezik majd:

„A görög emberek küzdelmei találkoznak az Occupy Wall Street mozgalommal, az arab világ felkeléseivel [...] vagy a török emberek megmozdulásaival, akik masszívan és harcisan

kérdőjelezi meg a társadalmi igazságtalanságokat és Erdoğan antidemokratikus rezsimjét” (SYRIZA, 2015).

A SYRIZA Görögországot tehát egyértelműen a globális világ részeként látja, és úgy gondolja, hogy az ország problémái nem egyedülállóak, ugyanis azok legtöbbje meghaladja a nemzeti határokat. A megszorítások, a jóléti állam és a demokratikus intézmények meggyengülése, mind olyan problémák, amelyek csak globális értelemben és nagyobb léptékű összefogással lennének megoldhatók.

Közvetlen demokrácia és decentralizáció

Habár a közvetlen demokrácia gondolata nagyon régóta jelen van Európában, elsősorban mégis az Európai Unió létrejöttével tért vissza a politikai gondolkodás főáramába (Beramendi et al., 2008: 188).⁴ Emellett a közvetlen demokrácia ideája az új baloldal egyik központi kérdésévé vált: az ipari társadalom keretei között az egyén számára ugyanis a közvetlen részvétel, a decentralizáció és a személyes szabadság hangsúlyozása jelentheti a megoldást az elidegenedéssel szemben (Heywood, 2007:127).

A SYRIZA a programdokumentumok alapján gyökeresen át szeretné alakítani a Görögország politikai rendszerét: törekszik a korrupció megszüntetésére, átvizsgálná a hatalmi ágak szétválasztásának rendszerét, emellett az állam és az egyházak teljes mértékű szétválasztása és az intézmények átláthatóságának visszaállítása is a programpontok között szerepel. Az előbbi intézkedések megvalósítása érdekében pedig a párt a közvetlen demokráciát eszköznek tekinti:

„A demokratikus rendszert és képviseleti intézményeket fel fogjuk frissíteni, mind a központi kormányzat, mind pedig a helyi önkormányzatok szintjén, az egyszerű, arányos képviseleti rendszer életbe léptetésével, valamint a közvetlen demokrácia bizonyos formáinak bevezetése által” (SYRIZA, 2013).

Egyenlőség

Elsősorban az egyenlőség gondolata az, amely kulcseleme a szocializmusnak, és igazából ez az a jellemvonás, amely megkülönbözteti azt fő riválisaitól, a liberalizmustól és a konzervativizmustól (Vincent, 2005:101).

⁴ Habár számos javaslat született már a közvetlen demokrácia megvalósításával kapcsolatban az EU-ban, de gyakorlati megjelenítésükre még nem került sor, az európai állampolgári kezdeményezést leszámítva, amelyet fennállása óta sok kritika ért.

Az egyenlőség ideája a SYRIZA programdokumentumaiban is kulcselemnek számít, és ez a gondolat egy „többdimenziós” elképzelés alapjául szolgál. Szerepe megmutatkozik abban, hogy párt az egyenlőség elvei szerint szeretne tenni a humanitárius katasztrófa ellen, illetve abban is, hogy a társadalom minden tagja számára igyekszik biztosítani azokat az alapvető életfeltételeket, amelyek legalább tisztességes létminimumot nyújtanak számukra.

„Meg fogunk valósítani egy programot, amely lehetőséget biztosít a társadalmi és gazdasági fellendülésre, [...] fokozatosan visszaállítjuk a biztos foglalkoztatás és a tisztességes élet feltételeit, megfelelő fizetésekkel és nyugdíjakkal és új munkalehetőségek kialakításával” (SYRIZA, 2014).

A SYRIZA a fentiek mellett nagyon fontosnak tartja azt is, hogy az egészségügyi szolgáltatások mindenki számára elérhetőek legyenek, attól függetlenül, hogy görög vagy külföldi állampolgár-e az illető. A párt számára szintén lényegi kérdés az oktatáshoz való egyenlő hozzáférés, vagyis hogy az oktatás mindenki számára ingyenes legyen minden szinten, emellett, hogy az a diákok és tanárok egyenlő részvételén alapul. A párt határozottan hitet tesz a nemi egyenjogúság mellett is, így nagyon elkötelezett a nők követelései iránt, akiket sokszor még inkább hatványozottan érintettek a megszorító intézkedések. A programdokumentumok alapján a SYRIZA tudatában van a családon belüli erőszak jelenségének, és menedéket kíván nyújtani azon nők számára, akiket valamilyen módon bántalmaznak. A női egyenjogúság mellett a párt elkötelezett a szexuális kisebbségek jogai iránt is:

„Küzdünk mindenféle homofób vagy rasszista erőszak ellen, minden olyan típusú diszkrimináció ellen, amely faji, nemzeti, vallási alapon, vagy éppen bőrszín, fogyatékoság, kor, szexuális orientáció vagy nemi identitás alapján történik. Ebben a kontextusban teljes mértékben támogatjuk a szabad önmeghatározást a szexuális hovatartozást és a társadalmi nem megválasztását illetően, a meleg házasságkötésének teljes körű elfogadását, valamint a társadalmi nem elismerését is” (SYRIZA, 2013).

Ökológizmus

A környezetbarát és fenntartható gazdasági fejlődés kiemelt szerepet játszik a SYRIZA gazdaságpolitikájában. A gazdasági és társadalmi rekonstrukcióval egyidőben tehát a környezetvédelem is hangsúlyosan megjelenik a pártprogramokban:

„Meggazdálkodunk a környezeti szempontból destruktív szabályokat, [...] azokat a gyorsított eljárásokat, amelyek megkerülik a környezetvédelmi, földhasználati és régészeti előírásokat; a környezeti visszaélés legalizálását és a botrányos hulladékgazdálkodási szerződéseket” (SYRIZA, 2015).

A párt prioritásai közé tartozik a természeti erőforrások biztonságos felhasználása és a környezetbarát turizmus kialakítása is. A SYRIZA emellett támogatandó célnak tartja az élelmiszer-önellátást, valamint egy olyan új típusú agrárpolitikát, amely részben a termőföld redistribúcióján alapszik. Az ökológizmus és a fenntarthatóság alapvetései tehát tisztán beazonosíthatók a SYRIZA ideológiájában, hiszen a párt hitet tesz környezeti szempontból fenntartható termelési formák mellett, amely egyben a kapitalizmus- és neoliberalizmus-kritika egyik újabb aspektusát is szolgáltatja:

„A kapitalizmus versenyszellemével szemben, amely a folyamatos növekedésen és felhalmozáson alapul, mi egy másik szervezési módot támogatunk, amely az emberi tevékenység és a természeti erőforrások egyensúlyán nyugszik, és amely lehetővé teszi a fenntartható fejlődést. Ez az ökológiai transzformáció pedig kulcseleme lehet, és igazságosabb vízióját képezheti egy olyan társadalmi-gazdasági rekonstrukciós folyamatnak, amely képes lehet a tömegek mobilizálására és bevonására is” (SYRIZA, 2013).

Összegzés

Tanulmányom célja tágabb értelemben véve a korábbi görög kormánypárt, a SYRIZA ideológiájának elemzése volt. Specifikusabban azt vizsgáltam, mennyiben fedezhetők fel az új baloldali hagyomány jellemvonásai a párt által alkotott ideológiai térben.

Az ideológiai térkép felrajzolását megelőzően kitértem az új baloldali hagyomány legfontosabb karakterjegyeire, valamint kísérletet tettem arra, hogy az 1968-as évet valamiképpen elhelyezzem a görög történelem kontextusában. Ezt követően röviden utaltam a görög baloldal evolúciójára, valamint a SYRIZA létrejöttének körülményeit és a sikerének magyarázó tényezőit fejtegettem.

Összegzésként elmondható, hogy a párt markáns baloldali ideológiai pozíciója a szociáldemokráciával, a szocializmussal és a marxizmussal írható le leginkább, de emellett egyértelműen jelen van az új baloldal gondolatisága is felsoroltak között.

Az új baloldali hagyomány karakterjegyei közül a SYRIZA ideológiájának fontos elemét képezi, hogy a különböző típusú gazdasági és társadalmi problémákról alapvetően globális léptékben gondolkodik, ebből kifolyólag pedig azok megoldását is globális szinten képzei el. A párt nagy hangsúlyt fektet az emberi közösségek erejére és a kooperációra, emellett a társadalom aktívabb részvételi kultúrájában látja a kiutat a jelenlegi válsághelyzetből. Az aktívabb részvétel egyik legfontosabb eszköze pedig a SYRIZA szerint nem más, mint a részvételi demokrácia és a decentralizáció.

A SYRIZA kritikájának legfőbb tárgya a neoliberalizmus, mivel a párt szerint a problémák gyökere a gazdaság, a társadalom és a politika dimenziójában is neoliberalizmusban rejtőzik.

Emellett a programdokumentumok alapján a SYRIZA ideológiájának egyik elmaradhatatlan kelléke, hogy minden szinten az egyenlőség megteremtésén munkálkodik. Az egyenlőség kialakításának gondolata tehát több aspektusból is feltűnik, ezek közül az új baloldaliság szempontjából a feminista irányvonal, vagyis a nemek közötti egyenlőség és a szexuális kisebbségek jogainak középpontba helyezése a fontos. Végül, de nem utolsósorban a zöld mozgalom és az ökológizmus szintén az ideológiai térkép egyik fontos szeletét képezi a dokumentumok szerint.

Összességében elmondható tehát, hogy a fenti karakterjegyek a SYRIZA-t egyértelműen az új baloldali hagyomány követőjévé teszik, ezáltal pedig, ha közvetlenül nem is, de közvetett módon mindenképpen megjelenik 1968 a maga üzeneteivel a párt által felrajzolt ideológiai térben.

Felhasznált irodalom

- Aslanidis, P. – Kaltwasser, C. R. (2016): Dealing with populists in government: the SYRIZA-ANEL Coalition in Greece. *Democratization*.
<http://dx.doi.org/10.1080/13510347.2016.1154842>. Utolsó letöltés: 2018. október 2.
- Beramendi, V. et al eds. (2008): *Direct Democracy: The International IDEA Handbook*. Stockholm, International Institute for Democracy and Electoral Assistance.
- della Porta, D. (2018): 1968 – The Resonant Memory of a Rebellious Year. *Contention*. 6(2), 1–18.
- Geary, D.: (2008): Becoming International Again. C. Wright Mills and the Emergence of a Global New Left, 1956–1962. *Journal of American History*. 95/3, 710–736.
- Heywood, A. (2007): *Political Ideologies: An Introduction*. Hampshire, New York, Palgrave Macmillan.
- Kassimeris, C. (2006): Causes of the 1967 Greek Coup. *Democracy and Security*. 2(1), 61–72.
- Korneris, K. (2013): *Children of the Dictatorship: Student Resistance, Cultural Politics, and the “Long 1960s” in Greece*. New York, Berghahn Books.
- Kyprianos, P. (2019). Reception and Perception of May 1968 in Greece. *Espacio, Tiempo y Educación*. 6(1), 117–127.
- Marcuse, H. (1955): *Eros and Civilization*. Beacon Press.
- McMillian, J. – Buhle, P. (eds.) (2003): *The New Left Revisited*. Philadelphia, Temple University Press.
- Meijers, M. (2015): *Populist(s) in Government? The Case of SYRIZA*.
<https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/f40f767d-9fd3-43aa-9d03-de4fcb6b8fed.pdf>.
 Utolsó letöltés: 2019. április 21.
- Milios, J. (2016): *The Greek Left Tradition and SYRIZA: From “Subversion” to the new Austerity Memorandum*. <http://www.defenddemocracy.press/greek-left-tradition-syriza-subversion-new-austerity-memorandum/>. Utolsó letöltés: 2018. október 2.
- Schweitzer, D. – Elden, J. (1971): New Left as Right. *Journal of Social Issues*, 27. 141–166.
- Stavarakakis, Y – Katsambekis, G. (2014): Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA. *Journal of Political Ideologies*. (19) 2. 119–142.
- SYRIZA (2013): *A SYRIZA első kongresszusának politikai állásfoglalása*.
<https://left.gr/news/political-resolution-1st-congress-syriza>. Utolsó letöltés: 2019. április 14.
- SYRIZA (2014): *A Thessaloniki Program*. <https://www.syriza.gr/article/SYRIZA—THE-THESSALONIKI-PROGRAMME.html>. Utolsó letöltés: 2019. április 14.
- Taraszov, A. Ny. (2013): 1968 – tapasztalataink fényében. *Eszmélet*. 25(99), 39–50.
- Themanews (2018): *Ithaka is just the beginning*. <http://en.protothema.gr/tsipras-speech-from-ithaka-we-reached-at-our-destination/>. Utolsó letöltés: 2019. április 15.
- Transform! (European network for alternative thinking and political dialogue) (2015): *A SYRIZA kormányprogramja*. <http://www.transform-network.net/blog/blog->

2015/news/detail/Blog/syrizas-governmental-program.html.
Utolsó letöltés: 2019. április 14.

Vernardakis, Ch. (2012): *Che Guevara in Greece: The Uprising of '68 and the Greek Peculiarities*.
http://www.vernardakis.gr/uplmed/48_GALERA%20MAI%2068.pdf. Utolsó letöltés:
2019. április 18.

Vincent, A. (2005): *Modern Political Ideologies*. Malden, Oxford, Carlton, Blackwell Publishing.

BIBÓ ISTVÁN
SZAKKOLLÉGIUM
